

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

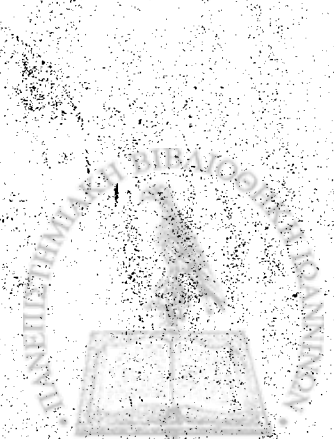

026000200674

233
136

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ
ΣΟΦΙΑΙΣ ΤΗΣ ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ
ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
ΑΝΩΤΑΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ
(1875-1922)

Αρ. ειλ.:.....232.....200...7

**ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ
ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ
ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΪΚΩΝ
ΑΝΩΤΑΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ
(1875-1922)**

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Γ. ΚΑΡΑΔΗΜΑ

**ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ
ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ
ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΪΚΩΝ
ΑΝΩΤΑΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ
(1875-1922)**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

“DIXI ET SALVARI ANIMUM MEAM”

**Στους συναγωνιστές
των φοιτητικών χρόνων**

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Περιεχόμενα.....	9
Πρόλογος.....	11
Πρώτο Μέρος.....	19
Ιστορικά Προλεγόμενα.....	21
Κεφάλαιο 1 ^ο : Ο Ευρωπαϊκός 19 ^{ος} αιώνας.....	23
Κεφάλαιο 2 ^ο : Ελληνικός 19 ^{ος} αιώνας.....	49
Παραπομπές στο Πρώτο Μέρος.....	90
Δεύτερο Μέρος.....	93
Η σκέψη και η δράση των σοσιαλιστών φοιτη- τών.....	95
Κεφάλαιο 1 ^ο : Ορισμοί.....	95
Κεφάλαιο 2 ^ο : Φεντεραλιστές – Ο όμιλος «Ρήγας».....	99
Κεφάλαιο 3 ^ο : Αναρχικές – αναρχίζουσες ομάδες.....	105
α) Ο «Δημοκρατικός Σύνδεσμος του Λαού».....	106
β) Οι αναρχικές ομάδες Πάτρας και Πύργου.....	108
Αναρχική ομάδα Πάτρας.....	108
Αναρχική ομάδα Πύργου.....	110
γ) Εργατικός Αναρχικός σύνδεσμος Αθήνας.....	111
Κεφάλαιο 4 ^ο : Σοσιαλιστές («κρατιστές») φοιτητές και σοσιαλιστικές φοιτητικές κινήσεις.....	113
α) Μέχρι το 1897.....	113
β) Στον 20 ^ο αιώνα (μέχρι το 1922).....	152
Παραπομπές στο Δεύτερο Μέρος.....	183
Τρίτο Μέρος.....	191
Οι σοσιαλιστές φοιτητές και τα εθνικά ζητήματα.....	193
Κεφάλαιο 1 ^ο : Οι φεντεραλιστές του Ρήγα και το «Ανατο- λικό ζήτημα».....	197
Κεφάλαιο 2 ^ο : Ο Δημοκρατικός Σύνδεσμος Πάτρα και το «Ανατολικό ζήτημα».....	201
Κεφάλαιο 3 ^ο : Οι σοσιαλιστές φοιτητές και το 1897.....	205
Κεφάλαιο 4 ^ο : Σοσιαλιστές φοιτητές και 1909.....	209
Κεφάλαιο 5 ^ο : Σοσιαλιστές φοιτητές και Βαλκανικοί πό- λεμοι.....	211
Κεφάλαιο 6 ^ο : Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και οι σοσιαλι- στές φοιτητές.....	217
Κεφάλαιο 7 ^ο : Το μικρασιατικό.....	227
Παραπομπές στο Τρίτο Μέρος.....	231
Τέταρτο Μέρος.....	235
Επίλογος – Συμπεράσματα.....	237
Βιβλιογραφία.....	249
Ευρετήριο.....	257

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία δεν εμφανίζεται ξαφνικά, ως ένας – τρόπος του λέγειν – κεραυνός εν αιθρία. Θα τολμούσα να πω ότι δεν είναι έργο ενός υποψήφιου διδάκτορα άσχετου με το θέμα. Αυτό ισχύει και στην περίπτωση ακόμη που δεχθούμε πως παρόμοιο θέμα διατριβής δεν είχε γίνει αντικείμενο έρευνας εδώ και πολύ καιρό, κάτι που – δυστυχώς – φαίνεται πως ισχύει.

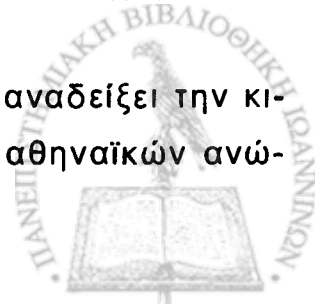
Πρέπει εξ αρχής να δηλώσω πως υπήρξα συνδικαλιστής, μέλος φοιτητικής παράταξης της αριστεράς, από τα μέσα της περασμένης δεκαετίας. Μάλιστα, ήμουν ενεργός συνδικαλιστής και όχι απλώς ένα όνομα σε κάποιο ψηφοδέλτιο. Μετείχα επίσης τόσο στα όργανα διοίκησης του συλλόγου φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, όσο και στα όργανα – όπως τα αποκαλούσαμε – συνδιοίκησης (συνελεύσεις τμημάτων και τομέων). Και «πείσμως» ακόμη περισσότερο ως συνδικαλιστής, όταν για οικονομικούς λόγους αναγκάστηκα να αφήσω για ένα χρονικό διάστημα τις σπουδές μου. Αυτή, πάντως, ήταν και μία περίοδος σημαντικής πολιτικής επιμόρφωσης και αυτομόρφωσης που συνέβαλε αποφασιστικά τόσο στον τρόπο σκέψης όσο και δράσης μου.

Αναφέρομαι σε μία χρονική στιγμή που το φοιτητικό κίνημα βρισκόταν σε κρίση (συνεπακόλουθα και η αριστερή του πτέρυγα), κρίση που ακόμη δεν έχει ξεπεράσει. Αναφέρομαι σε μία χρονική στιγμή που το να δηλώνεις αριστερός, στον χώρο των πανεπιστημίων – πολύ δε περισσότερο κομμουνιστής – ήταν «εκτός εποχής» στην καλλίστη των περιπτώσεων. Κάποτε μάλιστα ακόμη και το να δήλωνες συνδικαλιστής ακουγόταν παράταιρο. Ένα κομμουνιστής συνδικαλιστής, λοιπόν, εκείνες τις ημέρες

ήταν κάτι σαν «μουτζαχεντίν», ένας φανατικός με πίστη απόλυτη στο δικό του, είτε γνωρίζοντας για αυτό, είτε έχοντας λανθασμένη άποψη. Ας κρατήσουμε ως δεδομένο πως αυτό το πνεύμα με διακατέχει ως σήμερα. Όταν ήρθα σε μία πρώτη επαφή με τον κ. Παπαϊωάννου, ζήτησα να αναλάβω ένα θέμα για το φοιτητικό κίνημα του μεσοπολέμου για να πάρω την απάντηση πως οι εργασίες για αυτή την περίοδο είναι πάρα πολλές και μου πρότεινε να ασχοληθώ με τις απαρχές του κινήματος, μέχρι το 1922. Δεν αρνήθηκα μα, για να είμαι ειλικρινής, φοβήθηκα πως δεν θα κατόρθωνα να γράψω κάτι (εννοώ να γράψω κάτι όχι οπωσδήποτε κάτι βάσιμο και πρωτότυπο), θεωρώντας πως δεν υφίστατο κίνημα εκείνη την περίοδο ή πως το θέμα είχε διεξοδικότατα ερευνηθεί από μελετητές παλαιότερους ή σύγχρονους. Όμως, μεγάλη ήταν η έκπληξή μου όταν ο επιβλέπων μου δήλωσε πως πρόκειται για παρθένο σχεδόν έδαφος, ακόμη μεγαλύτερη όταν διαπίστωσα ιδίοις όμμασι πως η βιβλιογραφία είναι περιορισμένη, ακόμη μεγαλύτερο όμως ήταν το χτύπημα όταν έμαθα από συναδέλφους μεταπτυχιακούς του Καποδιστριακού πως οι εκεί καθηγητές γνώριζαν πως ένας υποψήφιος διδάκτορας στην Ελλάδα ασχολείται με το θέμα αυτό και ότι ανυπομονούσαν για το αποτέλεσμα (ο συνδυασμός αυτού του αγχωτικού νέου με σοβαρότατα άσχημα νέα για την υγεία μου δεν ήταν ό,τι καλύτερο μου είχε συμβεί).

Μελετώντας την υπάρχουσα βιβλιογραφία κατέληξα στο να εξειδικεύσω το θέμα της διατριβής όπως συμπυκνώνεται στον τίτλο της παρούσης. Χωρίς να ισχυρίζομαι πως είναι μία «εξαιρετική εργασία» ή πως έχετε μπροστά σας τον «νέο Κορδάτο» ή οτιδήποτε άλλο σχετικό, οφείλω όμως να καταμαρτυρήσω πως αυτή η εργασία έγινε με πολλή αγάπη και μεράκι, γιατί ήταν βιωματική και – κατά κάποιον τρόπο – αυτοβιογραφική. Μπορεί ο χρόνος και τα γεγονότα να με χώριζαν για 100 χρόνια από τα ιστορούμενα, εν τούτοις οι αναλογίες είναι συχνά εκπληκτικές. Ουσιαστικά, σκοποί της εργασίας δεν είναι άλλοι από το να δοθούν απαντήσεις σε ορισμένα γενικά ζητήματα της αριστερής πτέρυγας του φοιτητικού χώρου, να φωτιστούν οι ιδιαίτερες πτυχές, βέβαια, μιας άλλης εποχής αλλά και να διατυπωθούν νέα ερωτήματα που αφορούν όχι μόνο το παρελθόν του κινήματος.

Ο κύριος στόχος, λοιπόν, της παρούσας είναι να αναδείξει την κινήτικότητα της αριστερής πτέρυγας των φοιτητών των αθηναϊκών ανώ-

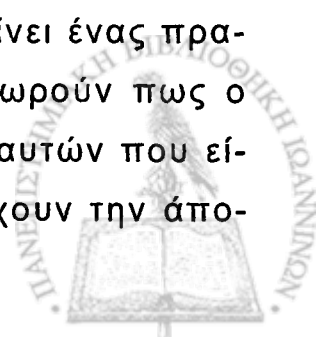

τατων ιδρυμάτων της περιόδου 1875-1922, κάτι που ως σήμερα δεν φαίνεται να έχει γίνει ικανοποιητικά και δεν υπάρχει κάτι, φυσικά, που να διασφαλίζει πως θα το επιτύχει αυτή η διατριβή. Ταυτόχρονα, προσπαθεί να υπογραμμίσει την σχέση της φοιτητικής αριστεράς εκείνης της εποχής με την κοινωνία, τόσο δηλαδή την αλληλεπίδραση όσο και την εξέχουσας σημασίας συμβολή της στην πολιτική και συνδικαλιστική οργάνωση πρωτίστως του προλεταριάτου στην Ελλάδα. Είναι ίσως η μοναδική φορά που οι αριστεροί φοιτητές «σύρουν» την εργατική τάξη και δεν ακολουθούν τα κελεύσματά της (αργότερα, όταν τα στελέχη της φοιτητικής αριστεράς, η μειονότητά τους πάντως, θα εισέλθουν στην εργατική τάξη [πολλοί λίγοι] ή στην διανοήση [οι περισσότεροι] και θα εργάζονται στα πολιτικά κόμματα ή τους εργατικούς φορείς, οι φοιτητές θα βλέπουν το κίνημά τους σε ανοδική ή καθοδική τροχιά, ανάλογη με αυτή του εργατικού).

Ένας εξίσου σημαντικός στόχος και ταυτόχρονα κριτήριο επιτυχίας της διατριβής αυτής, είναι η αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για την μελέτη του φοιτητικού κινήματος και εδώ η αναφορά δεν γίνεται μόνο στην αριστερά αυτού. Θα ήταν εξαιρετικά ευχάριστο να υπάρξει μία μελέτη για τον φοιτητικό χώρο από μία άλλη πολιτική σκοπιά. Θα ήταν πλέον ευχάριστο αν συνάδελφοι με αριστερή συνείδηση αποφάσιζαν να ξαναρίξουν το ερευνητικό βλέμμα στο παρελθόν του φοιτητικού κινήματος, να εμπλουτίσουν τις δεδομένες γνώσεις ή και να τις αναθεωρήσουν, εφόσον κάτι τέτοιο επιβάλλεται από νέα επιστημονικά στοιχεία. Στο τέλος, η επιστημονική αντιπαράθεση ιστορικών θεωρήσεων εμποτισμένων με πολιτικό κριτήριο μόνο θετικά αποτελέσματα μπορεί να έχει τόσο για την επιστήμη, όσο και για την πολιτική σκέψη σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο.

Ωστόσο, η «κρυφή» αλλά και μεγαλύτερη φιλοδοξία του έργου αυτού είναι να γίνει κτήμα της σπουδάζουσας νεολαίας. Όχι ένα «φιλολογικό κτήμα» που θα προσφέρει απλόχερα «δόξα» στον ερευνητή και, ενδεχομένως, κάποτε μία «αυλή» φοιτητών που θα του φανεί χρήσιμη στο ακαδημαϊκό του μέλλον. Η φιλοδοξία έγκειται στο να γίνει ένας πρακτικός οδηγός των νέων φοιτητών, κυρίως αυτών που θεωρούν πως ο συνδικαλισμός και η πολιτική δεν τους αφορούν αλλά και αυτών που είναι ήδη σε κάποιον πολιτικό – συνδικαλιστικό χώρο και έχουν την άπο-

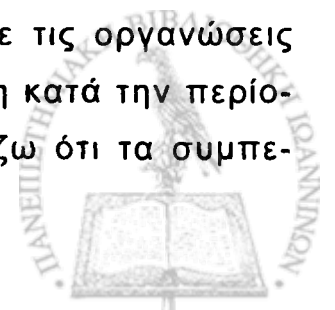
ψη πως κατέχουν την «απόλυτη αλήθεια» για τον χώρο τους. Πιστεύω πως η σημερινή κατάσταση του φοιτητικού χώρου έχει ορισμένες σημαντικές αναλογίες με εκείνη που υπήρχε πριν έναν αιώνα και πλέον πριν το σήμερα και πως οι δυσκολίες που συναντούσε ένας Δρακούλης ή ένας Καλλέργης δεν μας είναι εντελώς άγνωστες.

Η έρευνα ξεκίνησε από την υπάρχουσα βιβλιογραφία που δεν είναι αρκετή να ικανοποιήσει τις ανάγκες και τις απαιτήσεις του θέματος που αφορά και την εργασία αυτή, ενώ ακόμη και συνολικά το φοιτητικό κίνημα της περιόδου που εξετάζεται δεν απασχολεί πολλούς τίτλους έργων, ενώ υπάρχει πληθώρα βιβλίων για τις πολιτικές εξελίξεις όλων αυτών των χρόνων, για τα οικονομικά δεδομένα και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Και είναι περίεργο το γεγονός της απουσίας ουσιαστικά των φοιτητών από το ιστορικό ενδιαφέρον αφού, όπως φιλοδοξεί η παρούσα να αποδείξει, τουλάχιστον μέχρι το 1900 περίπου η σπουδάζουσα νεολαία επηρέαζε σημαντικά τα εσωτερικά δρώμενα φτάνοντας ακόμη και να απειλήσει κυβερνήσεις.

Ευτυχώς, τα λίγα βιβλία που ασχολούνται με τα φοιτητικά πράγματα λειτούργησαν ως ένας καλός οδηγός έρευνας και ανάλυσης, δείχνοντας παράλληλα τα κενά στα οποία οι ερευνητές πρέπει να σκύψουν για να καλύψουν.

Εξακολουθεί, λοιπόν, να υπάρχει ένα σημαντικό κενό σε ό,τι αφορά την δράση και την σκέψη των σοσιαλιστών φοιτητών του φεντεραλιστικού κινήματος που χρονικά αναφέρεται στα πρώτα χρόνια που απασχολούν την διατριβή μου και το οποίο συνδέθηκε με τους φοιτητές ισχυρότατα, κατά πως φαίνεται. Είναι μία έρευνα που δεν κατόρθωσα να κάνω παρότι εξ αρχής ήταν ένας όρος για να θεωρήσω ότι δημιουργούνται οι προϋποθέσεις να αποτελεί η δουλειά μου μία σημαντική συμβολή στο αντικείμενο. Το μόνο σίγουρο είναι πως στους Έλληνες φεντεραλιστές δεν θα βρούμε μόνο την πρώτη οργανωμένη έκφραση των Ελλήνων σοσιαλιστών αλλά ακόμη και τους πρώτους οπαδούς του μαρξισμού στην Ελλάδα.

Κατόπιν έκανα μία κατά το δυνατό σοβαρή δουλειά με τις οργανώσεις που επηρεάζονταν από τον Καλλέργη και τον Δρακούλη κατά την περίοδο της συνάντησης και της σύγκρουσής τους και νομίζω ότι τα συμπε-

ράσματα που εξήγαγα αποτελούν μία συμβολή στην έρευνα ως σήμερα, κρίνω πως είναι τεκμηριωμένα και, πάντως είναι μία άποψη που βρίσκεται στην κρίση πλέον της πανεπιστημιακής κοινότητας.

Η μεγαλύτερη δυσκολία που έχει να αντιμετωπίσει ο ερευνητής σήμερα αλλά και στο μέλλον είναι στην ανίχνευση του αριστερού φοιτητικού κινήματος κατά την περίοδο των «μαύρων χρόνων» από το 1897 έως τουλάχιστον το 1909, ίσως και μέχρι το 1916. Τα χτυπήματα που δέχθηκαν οι σοσιαλιστές μετά την ήττα στα 1897 συνέβαλαν στο να εξαφανιστούν ουσιαστικά οι όποιες οργανώσεις δρούσαν ή να λειτουργούν υποτονικά. Μόνο για το γλωσσικό μπορούμε να έχουμε ικανά στοιχεία (πλην όχι ξεκάθαρα) ενώ μόνο η δουλειά σε προσωπικά αρχεία μπορεί να δώσει μία καλύτερη εικόνα χωρίς όμως να πρέπει να περιμένουμε πολλά.

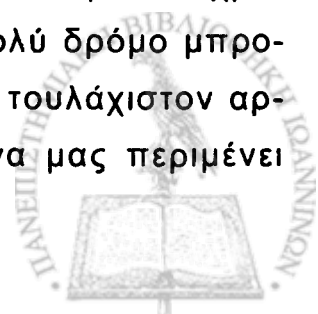
Για την περίοδο 1916-1922 τα στοιχεία είναι αρκετά, αλλά ακόμη η έρευνα έχει πολλά περιθώρια να προχωρήσει, τόσο με προσωπικά στοιχεία, όσο και με τον τύπο. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε πως είναι σημαντικό να δούμε το αρχείο του ΚΚΕ που αποκαθίσταται από τις πλημμύρες του 1994, οπότε θα μπορούν να αξιοποιηθούν πολλά στοιχεία που σήμερα δεν είναι διαθέσιμα. Π.χ. το αρχείο του *Εργατικού Αγώνος*, της εφημερίδας που την ευθύνη είχε ο Λιγδόπουλος θα μπορούσε να παράσχει πολλές πληροφορίες για την δράση της ομάδας του, της *Σοσιαλιστικής Νεολαίας Αθηνών*. Εν τούτοις πιστεύω πως και για αυτή την περίοδο έχω εργαστεί ικανοποιητικά.

Εδώ να σημειώσω πως για άτομο με ειδικές ανάγκες θεωρώ ότι έκανα μία καλή εργασία. Ομολογώ όμως ότι αν ήμουν υγιής, θα έκρινα την εργασία αυτή μέτρια. Και πρέπει να πω ότι η ολοκλήρωση της εργασίας θα ήταν αδύνατη, αν δεν ήταν εφικτή η πρόσβαση μέσω του διαδικτύου στον τύπο της εποχής. Ακόμη κρίνω πως τα ανώτατα ιδρύματα πρέπει να αποφασίσουν το συντομότερο δυνατό να προχωρήσουν στην απόκτηση των cd-rom αρχείων εντύπων ή και στην ανάθεση της ψηφιοποίησης άλλων, κάτι που θα βοηθήσει πάρα πολύ τους ερευνητές των επαρχιακών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων αλλά ακόμη και τους προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές που δεν θα χρειάζεται να μεταβαίνουν στην πρωτεύουσα για την τεκμηρίωση του έργου τους, εξοικονομώντας έτσι χρόνο οι ίδιοι αλλά και κάνοντας οικονομία στα έξοδα του ιδρύματος.

Ως προς την μέθοδο ανάλυσης των δεδομένων, ακολούθησα την μαρξιστική-λενινιστική, χωρίς αυτό να σημαίνει πως είναι απαγορευτικό να προσεγγιστεί η ιστορία της αριστερής παράταξης των φοιτητών από άλλες φιλοσοφικοπολιτικές οπτικές. Η ανάλυση αυτή βοηθά περισσότερο στην εξήγηση των ενδοσοσιαλιστικών συγκρούσεων αλλά κυρίως στην κατανόηση των παραγόντων εκείνων που διαμόρφωναν την άποψη των σοσιαλιστών φοιτητών για τα πράγματα και την δράση τους αντίστοιχα. Άλλωστε, στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου οι οπαδοί του μαρξισμού-λενινισμού κυριάρχησαν και στο φοιτητικό κίνημα, ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι μαζί τους αναπτύχθηκαν και ομάδες αντιτιθέμενες, εντασσόμενες όμως στον χώρο της αριστεράς. Βοήθησε ακόμη πάρα πολύ στην αντιμετώπιση αντιλήψεων που συνάντησα σε βιβλία και που – κατά την ταπεινή μου άποψη – δεν συμβάδιζαν με τα δεδομένα. Π.χ. η *Ένωση των σοσιαλιστών φοιτητών και σπουδαστών* που έδρασε από το 1920 θεωρείτο από μελετητές μικρής σημασίας οργάνωση, όμως αποδεικνύεται πως είχε σημαντική δράση και πως άλλοι παράγοντες συνέβαλαν στο να μειώσει την δράση της, που έχουν να κάνουν με την εσωτερική ιδεολογική διαφοροποίηση ομάδων στο ΣΕΚΕ(Κ). Σημαντικό επίσης στην ανάλυση είναι να καταδειχθεί η συνέχεια του γιακωβίνικου εθνικιστικού πνεύματος, εθνικιστικό πνεύμα που δεν νοείται με την σημερινή πολιτική έννοια αλλά ως παράγων της εθνικής γενέσεως και ολοκλήρωσεως. Για αυτό και αλλάζει η μετά το 1913 στάση της αριστεράς απέναντι στο εθνικό, όταν πια κρίνει – ορθώς κατ' εμέ – ότι η εδαφική ολοκλήρωση ήταν γεγονός με τις προσκτήσεις των Βαλκανικών πολέμων. Ακόμη, η διαφορετική αντιμετώπιση των εθνικών και διεθνών ζητημάτων μέσα από την οπτική της λενινιστικής-αντιιμπεριαλιστικής κριτικής φανερώνει την στροφή και της φοιτητικής αριστεράς σε σχέση με τα νέα δεδομένα.

Καταλήγοντας, κρίνω ότι η παρουσία είναι μόνο ένα μικρό λιθαράκι στην (σοσιαλιστική) φοιτητική ιστορία ακόμη και αν μείνουμε στα χρονικά πλαίσια που η ίδια ορίζει. Η έρευνα έχει ακόμη πολύ δρόμο μπροστά της. Τα αρχεία των εφημερίδων είναι προσβάσιμα, τουλάχιστον αρκετά από αυτά, ίσως όμως η πιο σημαντική δουλειά να μας περιμένει

στα αρχεία διαφόρων προσωπικοτήτων της τότε φοιτηώσας αριστεράς. Προσωπικά σκέφτομαι πολύ σοβαρά να επανεξετάσω την εργασία αυτή στο άμεσο μέλλον.

Τέλος, να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον κ. **Λυκούργο Καλλέργη**, υιό του πρωτοπόρου σοσιαλιστή Σταύρου Καλλέργη, ο οποίος με δέχτηκε σπίτι του και είχαμε μία ειλικρινή πολιτικοϊστορική συζήτηση κατά την οποία μου προσέφερε το βιβλίο που συνέγραψε ο ίδιος για τον πατέρα του, έστω και αν σε πολλά από όσα συζητήσαμε – που άπτονταν της πολιτικής και της ιστορίας – διαφωνήσαμε. Επίσης τους συναδέλφους μου από την Αθήνα με τους οποίους περάσαμε ατελείωτες ώρες συζήτησης πάνω σε ιστορικά και πολιτικά ζητήματα που σχετίζονταν με το θέμα που επεξεργάζομαι και ιδιαίτερα τον **Φίλιππο Αθανασόπουλο**, καθώς και όλους τους φίλους και συγγενείς που ανέχθηκαν τις παραξενιές μου κατά το διάστημα της συγγραφής και της ασθένειάς μου.

The text on this page is extremely faint and illegible due to the quality of the scan. It appears to be a multi-paragraph document, but the specific content cannot be discerned.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΠΡΟΤΟ ΜΕΡΟΣ

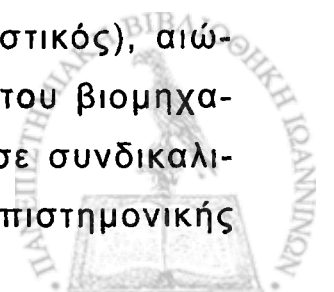

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Πριν εξετασθεί το αντικείμενο το εργασίας, είναι μάλλον υποχρεωτικό να παρακολουθήσουμε το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό γίνεσθαι της περιόδου σε αδρές γραμμές, ώστε να γίνει καλύτερα κατανοητό το περιβάλλον μέσα στο οποίο έδρασαν οι πρωτοπόροι Έλληνες σοσιαλιστές φοιτητές και να γίνουν αντιληπτές οι αντικειμενικές συνθήκες – αν και θεωρημένες ως έναν βαθμό τουλάχιστον υποκειμενικώς – που οδήγησαν στην εμφάνισή τους. Επειδή δε είναι αδύνατο να δούμε την ελληνική πραγματικότητα χωρίς να έχουμε μία γενική εποπτεία της διεθνούς, ιδίως της ευρωπαϊκής, καταστάσεως, προηγείται η θεώρηση των της Ευρώπης και έπεται η ενασχόληση με τα της χώρας μας. Καθώς μάλιστα δεν είναι εύκολο να καταλάβει κανείς τις συνθήκες μέσα στις οποίες γεννήθηκαν και ανδρώθηκαν οι σοσιαλιστές φοιτητές από το 1875 ως το 1922 μελετώντας μόνο τις συνθήκες αυτών των ετών, επιβάλλεται η γνώση των ευρωπαϊκών πραγμάτων από το 1848 και έπειτα τουλάχιστον, όπως ακριβώς και των ελληνικών, ώστε να δει συνολικά την εικόνα και τα γενεσιουργά αντικειμενικά αίτια του εξεταζομένου.

Για την Ευρώπη ο 19^{ος} αιώνας ήταν μακράς διάρκειας και ξεκίνησε με την Γαλλική Επανάσταση του 1789, για να τερματιστεί με την έναρξη ή το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ή την Οκτωβριανή επανάσταση και, πάντως, πριν το 1920. Ήταν ο αιώνας της εμφάνισης του καπιταλισμού σε όλες τις εκδοχές του (φιλελεύθερος και ιμπεριαλιστικός), αιώνας μεγάλων προσδοκιών για όλον τον κόσμο, εμφάνισης του βιομηχανικού προλεταριάτου και των εργατικών οργανώσεων και σε συνδικαλιστικό επίπεδο, διάδοσης των δημοκρατικών ελευθεριών, επιστημονικής

έξαρσης και πνευματικής αναγέννησης. Δηλαδή ήταν ένας αιώνας θριάμβου και αισιοδοξίας. Ήταν όμως και αιώνας άγριας εκμετάλλευσης των ανθρώπων από ανθρώπους, αιώνας που έφερε εξαθλίωση σε εργατικές μάζες, υποδούλωση λαών, συνεχείς εξεγέρσεις και κοινωνικές επαναστάσεις. Ήταν, λοιπόν, ένας αιώνας με αντιφατικά μηνύματα, το ίδιο αντιφατικά όσο και το κυρίαρχο σε αυτόν κοινωνικοοικονομικό σύστημα.

Ο ελληνικός 19^{ος} αιώνας αρχίζει με την επανάσταση του '21 και τελειώνει με την Μικρασιατική καταστροφή. Η Ελλάδα ήταν (και παραμένει;) μία βαθύτατα εξαρτημένη από τις διεθνείς κεφαλαιοκρατικές δυνάμεις χώρα τόσο σε οικονομικό, όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Ήταν ένας αιώνας εξαιρετικά μεγάλης πολιτικής αστάθειας, αλλοπρόσαλλης εξωτερικής πολιτικής, χαμηλής οικονομικής ανάπτυξης, παρακμής της υπαίθρου, συνεχών λαϊκών εξεγέρσεων, ανάπτυξης του παρασιτικού – μεταπρατικού κεφαλαίου, τελικά ένας αιώνας που είδε ανολοκλήρωτη την κοινωνική – ως έναν βαθμό και την εθνική – επανάσταση που ευαγγελιζόταν το 1821.

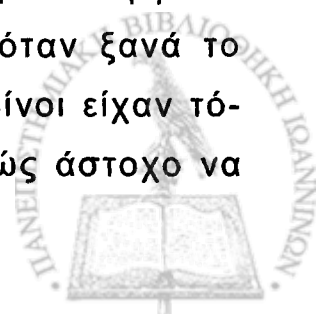
Κεφάλαιο 1^ο

Ο ευρωπαϊκός 19^{ος} αιώνας

Στην δεκαετία του 1860 ένας νέος όρος καθιερώθηκε στο οικονομικό και πολιτικό λεξιλόγιο της Ευρώπης – κυρίως – και της Αμερικής, ένας όρος που είχε εμφανιστεί λίγες δεκαετίες νωρίτερα: ο *καπιταλισμός*. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Marx εξέδωσε ένα από τα σημαντικότερα έργα του το 1867 με τον χαρακτηριστικό τίτλο, «*Το Κεφάλαιο*».

Πριν εξετάσουμε το αντικείμενο που πραγματεύεται η παρούσα προσπάθεια, σκόπιμο είναι να δούμε σε αδρές γραμμές τι συνέβη στην Ευρώπη από τα μέσα του 19^{ου} ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μιας και τα όσα διαδραματίζονταν στην γηραιά ήπειρο είχαν τον αντίκτυπό τους – μικρότερο ή μεγαλύτερο – και στην Ελλάδα, ειδικά στους χώρους με τους οποίους θα ασχοληθεί η εργασία.

Λίγο πριν την καθιέρωση του όρου «καπιταλισμός» η Ευρώπη γνώρισε ένα νέο κύμα επαναστάσεων και κινημάτων στα 1848, με χαρακτήρα αστικοδημοκρατικό, ενώ το 1846 είχε προηγηθεί η ίδρυση της Ένωσης Κομμουνιστών, της προδρόμου της Α΄ Διεθνούς. Αυτό το κύμα σάρωσε την ήπειρο κατά το έτος αυτό αλλά, όπως ακριβώς το κύμα της θάλασσας, έτσι κι αυτό υποχώρησε τόσο γρήγορα όσο έσκασε στην ακτή (όμως, άφησε τα ίχνη του στην αμμουδιά, όπως θα φανεί αργότερα...). Απ' άκρου εις άκρον σχεδόν της Ευρώπης ακουγόταν ξανά το δημοκρατικό κάλεσμα του γαλλικού 1789 και οι νέοι Ιακωβίνοι είχαν τόσα κοινά στοιχεία μεταξύ τους, ώστε δεν θα ήταν παντελώς άστοχο να

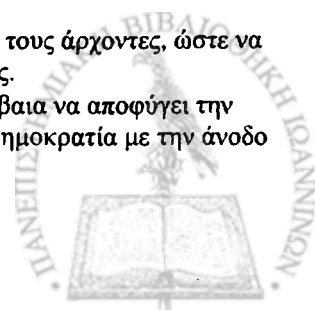

μιλάμε για ένα πανευρωπαϊκό δημοκρατικό «κόμμα» με στόχο του την δημοκρατική αλλαγή των πολιτευμάτων σε συνδυασμό με τη δημιουργία εθνικών κρατών, όπου αυτό αποτελούσε αίτημα (Ιταλία, Γερμανία, Ουγγαρία κ.α.). Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό αυτής της επανάστασης ήταν ότι οι εργαζόμενες μάζες και, σε έναν βαθμό, οι αγροτικές ήταν αυτές που την στήριζαν. Το γεγονός ότι δεν προσέτρεξε η μεγάλη μάζα των αγροτών σε αυτή την μάχη, που είχε κάποια σχέση με την αδυναμία της αριστεράς να προσεγγίσει αυτά τα στρώματα, οφειλόταν μέχρις ενός σημείου στο δεδομένο της συγκέντρωσης σοβαρού αριθμού προλεταρίων στα αστικά κέντρα, όπου δρούσαν κατά κόρον οι διανοούμενοι – διαφωτιστές της αριστεράς, εκεί όπου συνέρεαν και αρκετοί προλεταριοποιημένοι αγρότες*. Μαζί τους βέβαια συντάχθηκαν και οι ριζοσπάστες αστοί, όχι όμως και οι μετριοπαθείς και σίγουρα όχι οι αντιδραστικοί αστοί. Γιατί; Τι ήταν αυτό που εμπόδιζε την αστική τάξη να ολοκληρώσει τον θρίαμβό της κατά της φεουδαρχίας ή των υπολειμμάτων της, καταλαμβάνοντας και τυπικά την πολιτική εξουσία, έστω και αν οι βασιλείς ή οι αυτοκράτορες ήταν κυρίως διακοσμητικά στοιχεία;

Οι πρόσφατες επαναστάσεις και τα κινήματα έδειξαν πως το στοιχείο εκείνο που πρωτοστατούσε σε αυτά, όχι τόσο ιδεολογικά – πολιτικά όσο αριθμητικά, ως στρατιωτική εμπροσθοφυλακή, ήταν η μεγάλη πλειοψηφία του λαού, οι κάθε είδους εργαζόμενοι, αυτοί δηλαδή που υπέφεραν περισσότερο από την απολυταρχία των μοναρχών και αυτοί ήταν που έβλεπαν πως ούτε η νίκη της αστικής τάξης οδήγησε στην εκπλήρωση του τριπτούχου αιτήματος «αδελφότητα, ισότητα, δικαιοσύνη». Τώρα, το 1848, αυτός ο λαός φαινόταν αποφασισμένος να ολοκληρώσει τον θρίαμβο της αστικής δημοκρατίας, ασκώντας σιγά – σιγά και την ιδεολογική καθοδήγηση του αγώνα αυτού. Αντίθετα, τα μετριοπαθή αστικά στοιχεία, που αποτελούσαν την πλειοψηφία των αστών, έβλεπαν με δισταγμό ή και αποστροφή ακόμη την δυναμική του λαού. Για αυτό εμφανίστηκαν απρόθυμα να τον συνδράμουν, εκτός των περιπτώσεων που αφορούσαν άλυτα εθνικά ζητήματα**, έστω και αν με τον τρόπο αυτό

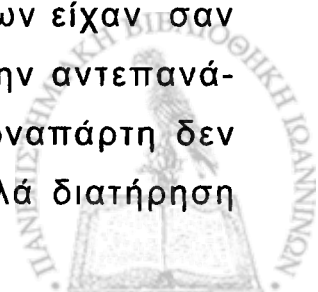
* Επιπλέον, οι αγροτικοί πληθυσμοί μπορούσαν σχετικώς εύκολα να εξαγοραστούν από τους άρχοντες, ώστε να μη συμμετέχουν στα επαναστατικά κινήματα ή, ακόμα, και να στρέφονται εναντίον τους.

** Δεν είναι τυχαίο ότι η επανάσταση διήρκησε περισσότερο στις χώρες αυτές, χωρίς βέβαια να αποφύγει την ήττα, ενώ και η Γαλλία με τις επαναστατικές παραδόσεις είδε να σβήνει η αβασίλευτη δημοκρατία με την άνοδο στο θρόνο του Λουδοβίκου Βοναπάρτη.

απεμπόλησαν το δικαίωμα της κατάκτησης και τυπικά της πολιτικής εξουσίας. Μπορεί κάποιος να πει ότι το 1848, πέρα από τον τρόπο που προκάλεσε στους αστούς, τους οδήγησε στο να ενωθούν ως τάξη, να διαμορφώσουν ταξική συνείδηση πολύ πριν την εργατική. Άλλωστε, ως τάξη προϋπήρχαν και είχαν αυτοσυνείδηση ως ένα βαθμό από τον 18^ο ήδη αιώνα. Η εργατική τάξη μπορούσε ίσως να διακρίνει την μακρινή – μετά την ήττα – προοπτική της κοινωνικής επανάστασης, αλλά σε αυτή τη φάση τουλάχιστον δεν ήταν σε θέση παρά να τρομοκρατήσει τους εχθρούς της. Δεν μπορούσε καν να φέρει σε πέρας την αστική επανάσταση, αφού ούτε αυτοσυνείδηση είχε, ούτε γνώριζε σε ικανό βαθμό τον εχθρό.

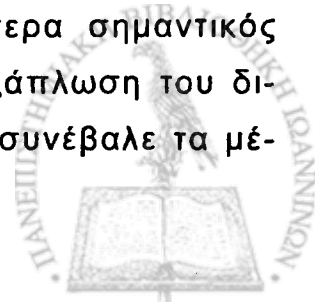
Σε τελική ανάλυση, η ιστορία της αστικής τάξης αποδεικνύει ότι οικονομικά είναι επαναστατική, αφού κοινωνικοποιεί την εργασία και κυρίως εκβιομηχανοποιεί την παραγωγή, πολιτικά όμως ουδέποτε υπήρξε επαναστατική, αλλά συντηρητική. Οι μεγάλες εξεγέρσεις, ακόμη και οι επαναστάσεις, γινόντουσαν από την μεγάλη μάζα του λαού, με την στενή έννοια του όρου. Το 1789 οι Γάλλοι ξεβράκωτοι και οι αγρότες υπό την καθοδήγηση των Ιακωβίνων δεν είχαν όραμα την αστική κοινωνία, αλλά μάλλον ένα εξισωτικό κοινωνικοπολιτικό σύστημα. Αυτό φαίνεται πως είχαν στο μυαλό τους ο Ροβεσπιέρος και ο Σαιν Ζυστ, η μερίδα των σκληροπυρηνικών Ιακωβίνων. Αυτοί ήταν οι ριζοσπάστες της αστικής τάξης, προδότες της τάξης τους ουσιαστικά, και αυτός είναι ο κύριος λόγος που απέκτησαν τον λαϊκό τίτλο των «αδιάφθορων». Όμως, η αστική τάξη της Γαλλίας τρομοκρατήθηκε από την οργή των μαζών και έδρασε άμεσα, καταλύοντας την επαναστατική εξουσία. Αν μπορούσε να λύσει το πρόβλημα της ανάπτυξής της χωρίς τον εμφύλιο πόλεμο, χωρίς την ρήξη με τη μοναρχία, θα το είχε κάνει. Για αυτό άλλωστε δεν είχε κανένα πρόβλημα να αναγορεύσει αυτοκράτορα τον Ναπολέοντα Βοναπάρτη. Οι κοινωνικές συνθήκες δεν το επέτρεψαν αυτό. Αφού δεν ήταν αυτή η οποία υποκίνησε τις δρώσες λαϊκές μάζες προς όφελός της, έπρεπε να τις χαλιναγωγήσει ή να τις χειραγωγήσει. Οι οικονομικές συνθήκες καθώς και η άγνοια διοικητικών γνώσεων των Γάλλων πληβείων είχαν σαν λογική συνέπεια την αποτυχία του στόχου τους. Μετά την αντεπανάσταση του 1849, η άνοδος στο θρόνο του Λουδοβίκου Βοναπάρτη δεν σήμαινε για την αστική τάξη πολιτική οπισθοδρόμηση, αλλά διατήρηση

της κοινωνικής τάξης. Όμως, το πλέον τρανταχτό επιχείρημα για την απουσία επαναστατικής πολιτικής στην αστική σκέψη το δίνει η χώρα που γνώρισε πρώτη από όλες την βιομηχανική επανάσταση, η Μεγάλη Βρετανία. Η αστική τάξη επικράτησε ουσιαστικά με τον Cromwell στα τέλη ήδη του 17^{ου} αιώνα και ο 18^{ος} ήταν ο αιώνας της βιομηχανίας. Και όμως, η βασιλεία επανήλθε. Οι αστοί όχι μόνο δεν αντέδρασαν, αλλά αποδείχτηκε πως αφού συγκέντρωναν ικανό χρηματικό ποσό, αγόραζαν γη – την οποία όμως εκμεταλλεύονταν καπιταλιστικά – και τίτλους ευγενείας, χωρίς αυτό να σημαίνει πως έπαψαν να είναι αστοί. Ακόμη και σήμερα υφίσταται η Βουλή των Λόρδων, η οποία είναι ανώτερη της Βουλής των Κοινοτήτων. Και όμως, δεν μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η Μεγάλη Βρετανία είναι φεουδαρχική χώρα, επειδή έχει μορφές πολιτικής εξουσίας που δεν συνάδουν με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Άλλωστε, η ιστορία δείχνει πως η μετάβαση από το ένα εκμεταλλευτικό σύστημα στο άλλο έγινε πάντα με όρους οικονομικής επανάστασης, ποτέ όμως πολιτικής. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία για πάνω από 600 χρόνια ήταν μία φεουδαρχική κοινωνία, κι όμως τηρούσε τον θεσμό του Ρωμαίου Αυτοκράτορα αλλά και το Ρωμαϊκό Δίκαιο κ.ά., θεσμοί που εμφανίστηκαν στην δουλοκτητική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Δεν είναι τυχαίο ότι σχεδόν μέχρι το 1453 ήταν η «Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία».

Εκτός όμως από το πολιτικό πεδίο, το πολιτικά επαναστατικό 1848 γνώρισε την ήττα και στο οικονομικό. Η δεκαετία 1840-1850 ήταν η αρχή μιας ξέφρενης – με τα δεδομένα της εποχής – ανόδου της καπιταλιστικής παραγωγής που θα συνοδευτεί με όλα τα θετικά και αρνητικά που κάτι τέτοιο συνεπάγεται, άνοδος που θα διακοπεί από την πρώτη μεγάλη κρίση του οικονομικοκοινωνικού αυτού συστήματος στην δεκαετία του 1870. Είναι, λοιπόν, η εποχή που η πολιτική επανάσταση ηττάται από την βιομηχανική έκρηξη.

Εμφανίζονται και εξαπλώνονται μία μεγάλη σειρά τεχνολογικών επιτευγμάτων που θα αποδειχθούν εξαιρετικά σημαντικά για την κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη: ο σιδηρόδρομος, το τηλέφωνο, το φυσικό αέριο κ.ά., δηλαδή επιστήμη (ιδίως οι θετικοί κλάδοι) και κεφάλαιο προοδεύουν ταυτόχρονα και, συνήθως, αλληλοτροφοδοτούμενα. Ιδιαίτερα σημαντικός για τον καπιταλισμό ήταν ο σιδηρόδρομος, καθώς η εξάπλωση του δικτύου όχι μόνο σε εθνικό αλλά και σε διεθνές επίπεδο συνέβαλε τα μέ-

γιστα στην δημιουργία του «παγκόσμιου εμπορικού χωριού». Στις παλιές, εθνικές αγορές, κορεσμένες ίσως σε αγοραστική δύναμη, προστέθηκαν νέες, με ή χωρίς τη στρατιωτική συνδρομή, ενισχύοντας έτσι τις εξαγωγές και αυξάνοντας τα κέρδη όσων άντεχαν σε αυτόν τον ανταγωνισμό.

Η νέα αυτή πραγματικότητα δημιούργησε νέα πρότυπα για την κοινωνία. Τα πάντα μπορούν να γίνουν αντικείμενα αγοραπωλησίας, ακόμα και – πάνω από όλα – η εργασία και η μεν αγορά των προϊόντων έπρεπε να είναι όσο το δυνατό φθηνότερη, η δε πώληση τουναντίον. Η κοινωνία μπορούσε πια να στηριχθεί σε μία γερή αστική τάξη και να περιμένει την ευημερία σε κάθε τομέα της ζωής και σε όλον τον κόσμο, καθώς και τη δίκαιη κατανομή του πλούτου. Οι αλλαγές στη ζωή των ανθρώπων ήταν μεγάλες και με το πέρασμα του χρόνου θα γίνονταν ακόμη πιο έντονες. Η οικονομική ανάπτυξη έφερε αντίστοιχη άνοδο της απασχόλησης τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Αμερική. Οι φτωχοί Ευρωπαίοι ανακάλυψαν τη δυνατότητα της μετανάστευσης είτε σε άλλες, πιο ανεπτυγμένες βιομηχανικά, περιοχές της Ευρώπης είτε στην Αμερική*, οι δε κατακτημένοι λαοί, μετά την απέλπιδα προσπάθειά τους να αποφύγουν τον ζυγό της ξενικής κατάκτησης, αναγκάστηκαν να εξοικειωθούν με τα όπλα της Δύσης και να κατανοήσουν την «πρόοδο», ώστε αργότερα να την στρέψουν κατά των κατακτητών. Από την οικονομική ανάπτυξη κερδισμένα εξήλθαν και τα μοναρχικά καθεστώτα που θα ενισχύσουν την θέση τους, ενώ το 1848 φαίνονταν να περνούν οριστικά στην ιστορία.

Οι ηττημένοι της επανάστασης είδαν πως έπρεπε να μεταχειριστούν άλλα μέσα για την επίτευξη των σκοπών τους, ή τουλάχιστον για την ικανοποίηση ενός μέρους τους. Έτσι, στράφηκαν στον κοινοβουλευτισμό και εξ αρχής έθεσαν το ζήτημα της καθολικής ψήφου. Ενώ το αίτημα αυτό προκαλούσε φρίκη στην αστική τάξη μέχρι το 1848-9 και ήταν συνώνυμο της επανάστασης, μετά την ήττα των ριζοσπαστών και μέσα στο κλίμα αισιοδοξίας που οφειλόταν στις νέες οικονομικές, αλλά και πολιτικές, συνθήκες ακουγόταν ως ενοχλητικό μεν, μάλλον ανώδυνο δε. Αυτή την περίοδο η ραγδαία ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας προσέφερε στους πολιτικούς εκπροσώπους της εναλλακτικές πολιτικές

---

* Με την εξαίρεση των πολιτικών μεταναστών, των ηττημένων δημοκρατών του 1848 που προτιμούσαν χώρες με μεγαλύτερη πολιτική ελευθερία και ανοχή, όπως την Ελλάδα.

διεξόδους, τουλάχιστον στις ανεπτυγμένες χώρες. Συνεπώς, φαινόταν όλο και πιο πολύ εφικτή και η πολιτική «ισότητα» των πολιτών, με τη διεύρυνση του δικαιώματος ψήφου προς πλατύτερα λαϊκά στρώματα, εφόσον φυσικά τα συμφέροντα των αστών δεν απειλούνταν. Μάλιστα, έβλεπαν στο δικαίωμα αυτό και κάποια πολύ θετικά σημεία: η άνοδος του Βοναπάρτη στον γαλλικό θρόνο απεδείκνυε ότι η χειραγώγηση της λαϊκής ψήφου έδινε μεγαλύτερο κύρος στην κρατική εξουσία, καθιστώντας την πιο δυνατή. Μόνο μετά την Παρισινή Κομμούνα το γενικευμένο δικαίωμα ψήφου θα απασχολήσει πάλι την άρχουσα τάξη.

Όπως και να έχει, τα νέα δεδομένα έδιναν εξαιρετικά αισιόδοξα μηνύματα για το μέλλον της ανθρωπότητας με τη βοήθεια του καπιταλισμού. Λίγοι ήταν αυτοί που προέβλεπαν τα αδιέξοδα που εκ γενετής ο ίδιος έφερε. Η πρώτη μεγάλη κρίση του συστήματος ήρθε στην δεκαετία του 1870, όπως προείπαμε, μερικά χρόνια πριν την ίδρυση της Β΄ Διεθνούς, της Σοσιαλιστικής, που διαδέχτηκε την Α΄ μετά τον θάνατό της στα 1872, λίγο μετά την έκρηξη της Παρισινής Κομμούνας την οποία στήριξαν οι επαναστάτες της Α΄ Διεθνούς (αν και ο Μαρξ όχι τόσο φανατικά). Η κρίση αυτή δεν αφορούσε την παραγωγή – η οποία αντιθέτως αύξανε με ραγδαίους και εντυπωσιακούς για την εποχή ρυθμούς – αλλά κυρίως τις τιμές των προϊόντων που έπεφταν ολοένα, οδηγώντας έτσι σε αντίστοιχη πτώση το ποσοστό κέρδους των κεφαλαιούχων. Ο ανταγωνισμός, μάλιστα, χτύπησε πρωτίστως την γεωργία, με αποτέλεσμα οι χώρες που ήταν βασικά, έως ολοκληρωτικά, γεωργικές να υποστούν μεγάλες ζημίες, με κοινωνικό επίσης αντίκτυπο. Οι αγροτικές εξεγέρσεις πλήθυναν από τη στιγμή της εμφάνισης της κρίσεως (και η Ελλάδα είχε τη συμβολή της στο αγροτικό αγωνιστικό καλαντάρι). Στις περιπτώσεις εκείνες που δεν βλέπουμε αγροτικά κινήματα, αυτό πρέπει να το αποδώσουμε στα άλλα δύο είδη αντίδρασης του αγροτόκοσμου στην κρίση: στη μετανάστευση και στη δημιουργία των συνεταιρισμών.

Οι καπιταλιστές έβλεπαν την συνεχώς αυξανόμενη παραγωγή να μην μπορεί, εντούτοις, να καλύψει τις ζημίες, την ίδια στιγμή που οι νέες αγορές των αποικιών αναπτύσσονταν σχετικώς αργά. Οι μικρότερες επιχειρήσεις έσβησαν και τη θέση τους έπαιρναν οι ανώνυμες εταιρείες, οι οποίες διοικούνταν όλο και περισσότερο με όρους management, ιδιαίτε-

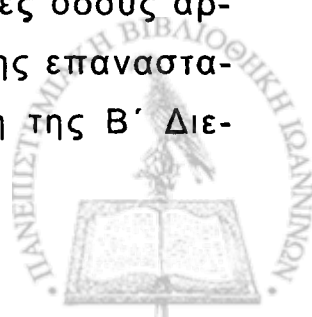

ρα από το 1914 και έπειτα. Σιγά –σιγά θα εμφανιστούν και τα πρώτα τραστ.

Σε αυτό το σκηνικό κλήθηκε να παρέμβει το κράτος, για να μπει η έννοια του προστατευτισμού στην ημερήσια διάταξη και στο οικονομικό – πολιτικό λεξιλόγιο, με στόχο την υπεράσπιση του εθνικού κεφαλαίου. Μόνον η Μεγάλη Βρετανία δεν τον εφάρμοσε, αφού είχε μεγάλη εξαγωγική δραστηριότητα, κάτι που επέτρεπε στους παραγωγούς των υπανάπτυκτων κυρίως χωρών (εντός και εκτός Ευρώπης) να ανταλλάσσουν προϊόντα τους με βρετανικά, ενισχύοντας όμως τοιουτοτρόπως τους δεσμούς εξάρτησης με την μεγάλη αυτή δύναμη. Ο προστατευτισμός, πάντως, έδειξε ότι η μία εθνική οικονομία φοβόταν την άλλη. Η είσοδος του καπιταλισμού στο μονοπωλιακό στάδιο, τον ιμπεριαλισμό, ήταν πραγματικότητα. Ήδη από το 1870 κάποιοι ευρωπαίοι διανοούμενοι προβληματίζονταν πάνω στο ενδεχόμενο ενός μεγάλου ευρωπαϊκού πολέμου. Η ανησυχία αυτή θα απλωθεί ευρύτερα ως το 1914, με τους σοσιαλιστές, ιδίως τους μαρξιστές, να θεωρούν σχεδόν αναπόφευκτο – αλλά και ευκαταίο – έναν τέτοιο πόλεμο, με τους αστούς πολιτικούς όμως να είναι λιγότερο βέβαιοι. Και αυτό γιατί ναι μεν το αστικό πολιτικό καθεστώς φοβόταν πως το μέλλον θα έφερνα μία προλεταριακή επανάσταση, τον χειρότερό του εφιάλτη που ένας παγκόσμιος ή ευρωπαϊκός πόλεμος μάλλον θα έκανε πραγματικότητα, αλλά ακόμη και λίγο πριν – ίσως ώρες πριν – ξεσπάσει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος πίστευαν πως θα τον απέφευγαν με τη διπλωματία, η οποία είχε βοηθήσει να ξεπεραστούν πολύ σημαντικότερες διεθνείς κρίσεις από αυτή της δολοφονίας του Αυστριακού πρίγκηπα το 1914 στο Σεράγεβο.

Το τέλος αυτού του «κύκλου κρίσεως» του καπιταλισμού, όρος που θα εμφανιστεί αυτή την εποχή, απαντά στα μέσα της δεκαετίας του 1890. Ακολούθησε μία νέα περίοδος οικονομικής, κοινωνικής, τεχνολογικής και πολιτιστικής έκρηξης, μία περίοδος ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατισμού που έφερε σε δύσκολη θέση το σοσιαλιστικό κίνημα, το οποίο πίστεψε στη γρήγορη νίκη του προλεταριάτου, ιδίως αφού ενέσκηψε η οικονομική κρίση. Η απογοήτευση οδήγησε σε ρεφορμιστικές οδούς αρκετούς παλαιούς μαρξιστές, με αποτέλεσμα την παρακμή της επαναστατικής πρωτοπορίας στη δυτική Ευρώπη, παρά την ίδρυση της Β΄ Διεθνούς το 1889.

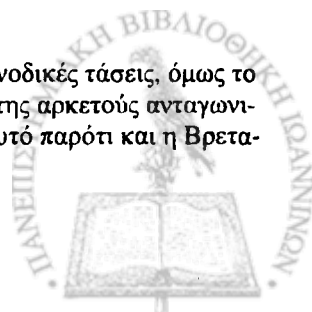

Αυτή η φάση οικονομικής ανάπτυξης συνοδεύτηκε από την εμφάνιση δύο νέων οικονομικών δυνάμεων, των ΗΠΑ και της ενωμένης υπό τον Βίσμαρκ Γερμανίας. Οι ρυθμοί μάλιστα ανάπτυξης της δεύτερης ήταν εκπληκτικοί, η δε βιομηχανία της γρήγορα έγινε η ισχυρότερη. Αν αυτό το συνδυάσουμε με την ταυτόχρονη πτώση της Μεγάλης Βρετανίας*, μπορούμε να δούμε έναν από τους λόγους που έφεραν και τους δύο σε αντίπαλα στρατόπεδα κατά τον πόλεμο. Πάντως, η ραγδαία εκβιομηχάνιση της Ευρώπης δημιούργησε νέες στρατιές βιομηχανικών εργατών, οι οποίοι ενισχύθηκαν από την φθίνουσα βιοτεχνία – η οποία δεν άντεχε τον ανταγωνισμό από τις μεγάλες μονάδες παραγωγής – και την αγροτιά που δέχθηκε βαρύ πλήγμα στη διάρκεια της κρίσης. Πρόκειται για την εμφάνιση του φαινομένου της αστυφιλίας.

Ενώ όμως τα σημάδια της ευμάρειας ήταν ορατά, έκρυβαν πίσω τους την μεγάλη κρίση. Ο φιλελευθερισμός γέννησε ένα παιδί, τον ιμπεριαλισμό, που θα ήθελε να είναι νόθο, αλλά βρισκόταν ήδη στο σπέρμα του από την εμφάνισή του. Τα εθνικά κράτη άρχιζαν όλο και περισσότερο να στέκονται εχθρικά το ένα έναντι του άλλου, κυρίως τα οικονομικώς και στρατιωτικώς ισχυρά. Άλλωστε, ήδη από το 1880 είχαν ξεκινήσει να επενδύουν μεγάλα ποσά σε στρατιωτικό εξοπλισμό. Από αυτή την περίοδο βλέπουμε σημαντικές βελτιώσεις των οπλικών συστημάτων ξηράς και θάλασσας. Τα ποσά για την αγορά αυτών των συστημάτων απαιτούσαν την περαιτέρω φορολόγηση των πολιτών, δίνοντας νέες αφορμές για κοινωνικές αναταραχές. Τέλος, οι μεγάλες μονάδες παραγωγής όπλων άρχισαν να απασχολούν όλο και μεγαλύτερο αριθμό εργατών. Τώρα, όμως, τα μεροκάματα μειώνονται και η φτώχεια εξαπλώνεται, κάτι που στην πλειοψηφία του κόσμου δεν ήταν άμεσα ορατό, αφού τα μεσοαστικά και ορισμένα από τα μικροαστικά στρώματα που είχαν αποταμιεύσει χρήματα από την περίοδο της κρίσης, μπορούσαν να ανεβάσουν το επίπεδο ζωής τους αγοράζοντας καταναλωτικά αγαθά, καλλωπίζοντας το σπίτι τους ή παρακολουθώντας κινηματογράφο, ένα από τα αρκετά επιτεύγματα της φάσης που ακολούθησε την κρίση. Την ίδια εποχή, μέλη της μεγάλης και μεγαλομεσαίας αστικής τάξης που αποζούσαν από τα

---

* Ουσιαστικά δεν πρόκειται για πτώση, αφού και η βρετανική οικονομία παρουσιάζει ανοδικές τάσεις, όμως το γεγονός ότι δεν αποτελεί πια παγκόσμια οικονομική μονοκρατορία αλλά έχει απέναντί της αρκετούς ανταγωνιστές, δείχνει μειωμένα τα μερίσματά της στο παγκόσμιο ποσοστό εξαγωγών κτλ. Και αυτό παρότι και η Βρετανία, όπως όλες οι δυνάμεις, αύξησε τις αποικίες της και την εκμετάλλευσή τους.

κέρδη των εταιριών των γονέων συνήθως – ακόμα και ο γονέας, που απολάμβανε τα κέρδη από τα μερίσματά του σε μία εταιρία – έδωσαν με τον τρόπο ζωής τους την αφορμή για την εμφάνιση του όρου της «αργόσχολης τάξης», η οποία το μόνο που ήξερε να κάνει (και το έκανε καλά) ήταν να διασκεδάσει*.

Αναφερθήκαμε ήδη στον ιμπεριαλισμό. Ο όρος καθιερώθηκε στην δεκαετία του 1890, ταυτόχρονα δηλαδή με την οικονομική άνοδο και την κατάκτηση νέων αποικιών από τις μεγάλες δυνάμεις. Παρότι θα περάσουν πάνω από 20 χρόνια ως τη στιγμή που ο Λένιν θα έδινε μία πλήρως εμπειριστατωμένη περιγραφή και ανάλυση αυτής της φάσης του καπιταλισμού, εντούτοις ήδη στην δεκαετία που αναφερόμαστε ήταν φανερά τα αίτια της δημιουργίας του: η πτώση του κόστους παραγωγής με φθηνή εργατική δύναμη από τις αποικίες, σε πολλές από τις οποίες δημιουργούνταν μεγάλες βιομηχανικές μονάδες** και αναζήτηση νέων αγορών με την παράλληλη διατήρηση των παλαιών. Με λίγα λόγια, ήταν αναγκαία για το κεφάλαιο είτε η κατάκτηση μιας περιοχής ή χώρας ολόκληρης είτε η οικονομική της εξάρτηση. Για αυτόν τον λόγο ήταν αναγκαία η πλήρης σύμπλευση πολιτικής και οικονομικής εξουσίας. Παρά το ότι η δεύτερη ήταν αυτή που καθόριζε την πρώτη, όμως δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο η πολιτική εξουσία να θεωρεί εαυτή υπερταξική και προασπιστή του κοινού συμφέροντος, μία ουτοπία που επιβιώνει και στις ημέρες μας. Στην αυγή του ιμπεριαλιστικού σταδίου του καπιταλισμού, πάντως, πολιτική και οικονομική εξουσία συνεργάζονται όλο και πιο στενά, με αποτέλεσμα τα «εθνικά» συμφέροντα να συμπέσουν με αυτά της εθνικής αστικής τάξης εκάστης χώρας. Δηλαδή οι πολιτικές, διπλωματικές διαφωνίες μεταξύ των χωρών συνάδουν με τον ανταγωνισμό των «εθνικών» καπιταλιστών, οδηγώντας ολοταχώς στον πόλεμο.

Εκτός από το εξωτερικό μέτωπο, τόσο η πολιτική εξουσία όσο και η αστική τάξη είχαν να αντιμετωπίσουν τα εσωτερικά κοινωνικά προβλήματα.

Μετά την ήττα της Παρισινής Κομμούνας έμπαινε σε όλη την ήπειρο το θέμα του εκδημοκρατισμού, που αφορούσε πρωτίστως, αν όχι αποκλει-

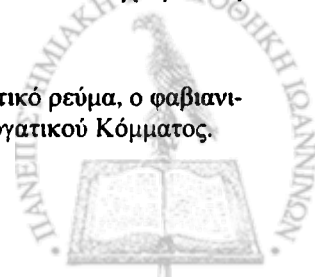
* Δες Thorstein Veblen, "*Theory of the leisure class*", Prometheus Books, New York 1991

** Οι μονάδες εξόρυξης του Λαυρίου κατά την περίοδο της μεγάλης εργατικής εξέγερσης των μέσων της δεκαετίας του 1890 ήταν υπό γαλλική διοίκηση, με άθλιες συνθήκες εργασίας για τους μεταλλεργάτες και χαμηλά ημερομίσθια.

στικά, στην επέκταση του δικαιώματος ψήφου. Πραγματικά, η πίεση των συνθηκών οδήγησε στη χορήγηση του δικαιώματος αυτού σε ακτήμονες, αμόρφωτους και άλλες κατηγορίες πολιτών που δεν είχαν πριν το δικαίωμα αυτό, με αποτέλεσμα όλο και μεγαλύτερες μάζες να προσέρχονται στις κάλπες. Στην άρχουσα τάξη και στις πολιτικές εξουσίες υπήρχε βέβαια πάντα ο φόβος του κινδύνου που ενείχε αυτή η λαϊκή κατάκτηση (δεν ήταν λίγοι εκείνοι που πίστευαν ότι η γενικευμένη ψήφος ήταν το σκαλοπάτι προς τον κομμουνισμό), είδαμε όμως νωρίτερα πως περιόρισαν αυτόν τον κίνδυνο αφενός στηριζόμενοι στη νέα δυναμική και αισιόδοξη προοπτική του καπιταλισμού και του «ορθού λόγου», αφετέρου αναγνωρίζοντας τις δυνατότητες χειραγώγησης της λαϊκής ψήφου με ποικίλους τρόπους. Άλλωστε, η βιομηχανική ανάπτυξη με την όλο και διευρυνόμενη κοινωνικοποίηση της εργασίας απαιτούσε ως αντιστάθμισμα την διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων¹, καθώς ο ανταγωνισμός προϋποθέτει και μία, ισχνή έστω, συναίνεση. Πάντως, ωστόσο ξεπεραστούν αυτές οι φοβίες, τα σοσιαλιστικά και εργατικά κόμματα που βρίσκονταν σε άνοδο μετά την Κομμούνα, βρέθηκαν αντιμέτωπα με την κρατική βία και τις απαγορεύσεις λειτουργίας τους, χωρίς όμως να πτοηθούν. Μάλιστα, όταν οι κυβερνήσεις κατάλαβαν ότι η επανάσταση δεν ήταν στον άμεσο προγραμματισμό των κομμάτων αυτών, έκαναν αρκετές παραχωρήσεις στους εργάτες, την ίδια στιγμή που η εργοδοσία κρατούσε ακόμα σκληρή (και ομολογουμένως συνεπή ταξική) στάση απέναντί τους, στάση που στην πορεία θα αμβλύνει. Όπως και να είναι, το κράτος (με την έννοια της πολιτείας) υιοθέτησε φιλολαϊκά μέτρα όπως οι συντάξεις, η ασφάλιση κ.ά., κάμπτοντας έτσι την λαϊκή δυσαρέσκεια και αφαιρώντας ερείσματα από τους εναπομείναντες δυτικοευρωπαίους επαναστάτες, που έβλεπαν τον ρεφορμισμό να κερδίζει έδαφος και με κρατική υποστήριξη. Έτσι, ο φιλελευθερισμός χάνει έδαφος και στο εσωτερικό των ηγετικών κρατών, αφήνοντας χώρο στον παρεμβατισμό στις οικονομικές σχέσεις μεταξύ των πολιτών. Καλού κακού, βέβαια, τα αστικά κόμματα έβρισκαν τρόπους να εμποδίζουν την δημιουργία αριστερών κομμάτων ή, όποτε αυτό δεν είχε αποτέλεσμα, εργαζόντουσαν ώστε να τα καταστήσουν πολιτική ουρά τους*. Ακόμη και τα ισχυρότερα

* Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Αγγλία, στην οποία ούτως ή άλλως το κύριο σοσιαλιστικό ρεύμα, ο φαβιανισμός, ουδέποτε υπήρξε επαναστατικό και αποτέλεσε την ιδεολογική πλατφόρμα του Εργατικού Κόμματος.

σοσιαλιστικά κόμματα, άλλωστε, δεν διαπνέονταν από επαναστατική ιδεολογία, ούτε είχαν αντίστοιχη οργανωτική δομή, αφού όλα ήταν προσωποπαγή, αν και κόμματα αρχών. Μόνο στα 1912 θα εμφανιστεί το Κόμμα Νέου Τύπου του ρωσικού προλεταριάτου, τη δομή του οποίου θα υιοθετήσουν τα δυτικά επαναστατικά κόμματα μετά το τέλος του πολέμου και θα ονομαστούν κομμουνιστικά.

Ήταν, λοιπόν, μια εποχή στην οποία η πολιτική συντήρηση δεν φαινόταν να έχει ισχυρή θέση. Παρά τα σύννεφα που όλο και περισσότεροι διέκριναν στον ορίζοντα, η οικονομική ανάπτυξη που ακολούθησε την μεγάλη κρίση έδινε έναν τόνο μεγάλης αισιοδοξίας για το μέλλον και, όπως είπαμε, την επικράτηση του ορθού λόγου, για την επικράτηση των αρχών της πολιτικής αστικής επανάστασης που πίστευαν ότι τότε συνδυάζονταν με την βιομηχανική. Είχε εκλείψει ο λόγος για συστηματικά κατασταλτικά μέτρα στο εσωτερικό των ισχυρών, τουλάχιστον, βιομηχανικών χωρών. Άλλωστε, υπήρχαν κυβερνήσεις με συμμετοχή και σοσιαλιστικών κομμάτων, λίγο δε πριν, ή και μετά, την έκρηξη του πολέμου σε κάποιες χώρες κυβερνούσαν αυτοδύναμα σοσιαλιστικά κόμματα (π.χ. Φινλανδία), χωρίς να διασαλευτεί καθόλου η «τάξη». Ένα ακόμα στοιχείο που δείχνει το προοδευτικό πολιτικό πνεύμα της εποχής, είναι η δυναμική εμφάνιση της γυναίκας στα κοινωνικά πράγματα. Κατ' αρχήν γίνονται περισσότερες γυναίκες δεκτές σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, ακόμα και στην πανεπιστημιακή (κάτι που θα δούμε και στην Ελλάδα), έστω και υπό το καχύποπτο και φοβισμένο βλέμμα των ανδρών. Επιπλέον, ενώ ως τότε βλέπαμε ως εργαζόμενη τη γυναίκα της εργατικής τάξης μόνο**, εμφανίζονται και γυναίκες των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων να παίρνουν θέσεις στο δημόσιο, σε κλάδους που απασχολείτο ανδρικός πληθυσμός, δημιουργώντας έτσι πρόβλημα σε έναν αριθμό αρρένων που εποφθαμιούσαν τις θέσεις αυτές και επισύροντας αντίστοιχα πικρόχολα σχόλια. Παρά ταύτα, η κοινωνική της θέση ανήλθε και το αίτημα παραχώρησης και σε αυτή του δικαιώματος της ψήφου ακουγόταν πιο έντονα από ποτέ. Σε αυτό συνέβαλε και η ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος στις δύο εκδοχές του. Η πρώτη εκδοχή είναι αυτή των ομίλων των «κυριών», αποτελούμενων

** Οι σύζυγοι των μπακάληδων που βοηθούσαν τον άντρα τους, δεν αμείβονταν, αφού η αρωγή τους αυτή θεωρείτο περίπου ως εκπλήρωση ενός συζυγικού καθήκοντος.

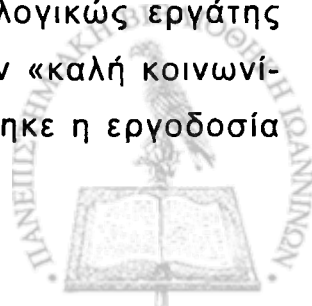

από γυναίκες των μεσαίων και, κυρίως, των ανωτέρων στρωμάτων, αναλισκόμενες όμως κατά κύριο λόγο στη φιλολογική επιμόρφωση. Η δεύτερη εκδοχή ήταν η σοσιαλιστική που πρέσβευε την κοινωνική απελευθέρωση των γυναικών, κάτι για το οποίο οι σοσιαλιστές θεωρούσαν ως απαραίτητη προϋπόθεση τον απεγκλωβισμό τους από το σπίτι. Στο πλαίσιο αυτό, γίνονταν δεκτές στα κόμματα αυτά, αν και εκεί αντιμετώπιζαν την αδιαφορία ή και δυσπιστία ακόμη των ανδρών συντρόφων τους. Δεν είναι τυχαίο, πάντως, ότι εκείνη την εποχή εμφανίστηκε μία από τις γενναιότερες μορφές του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος, η Ρόζα Λούξεμπουργκ, όπως δεν ήταν τυχαίο ότι προερχόταν από τον ισχυρότερο θύλακα του μαρξισμού, την Ρωσία.

Και όμως, παρά τις αισιόδοξες προοπτικές, παρά τον δημοκρατικό αέρα της εποχής, οι εργατικές κινητοποιήσεις αυξάνουν και θα αυξηθούν ακόμη περισσότερο στις ευρωπαϊκές χώρες όσο πλησιάζει ο πόλεμος, χωρίς όμως να απειλήσουν σε καμία περίπτωση τον καπιταλισμό. Τι συνέβαινε στο εργατικό κίνημα;

Είδαμε πως η κατάκτηση δημοκρατικών δικαιωμάτων συνέβαλε στην ενίσχυση των υπαρχόντων σοσιαλιστικών κομμάτων ή και στη δημιουργία νέων. Μάλιστα η όλο και ευρυνόμενη γενίκευση του δικαιώματος ψήφου τα έφερε στην ευχάριστη θέση της απόκτησης μεγάλης εκλογικής ισχύος. Οι ηγέτες τους δε – και μέσω αυτών και οι οπαδοί των κομμάτων τους – πίστεψαν ότι θα μπορούσαν να καταλάβουν την εξουσία με τις εκλογές, πεποίθηση που ενισχύθηκε μετά το ξεπέρασμα της κρίσης. Αυτό το επιβεβαίωσε σχεδόν η Β΄ Διεθνής, από την οποία εξοβελίστηκαν οι αναρχικοί αλλά και ο μαρξισμός δεν είχε την αναμενόμενη ή προσδοκώμενη απήχηση, σε αντίθεση με τις αναθεωρητικές ιδέες.

Ο σοσιαλισμός, πάντως, σε όλες τις εκδοχές του πέτυχε μία σημαντική νίκη, καθώς ενοποίησε τους εργάτες σε μία τάξη, κάτι που δεν ήταν εύκολο. Υπήρχαν διαφορές ανάμεσα στα επαγγέλματα των εργατών ανάλογα με τη θέση του στην παραγωγική διαδικασία. Η πλέον χαρακτηριστική διαφορά ήταν ανάμεσα στον ειδικευμένο και στον ανειδίκευτο εργάτη. Πέραν της μισθολογικής τους απόστασης, υπήρχε και η αντίστοιχη διαφορά στην κοινωνία. Άλλωστε, ο υψηλότερα μισθολογικώς εργάτης μπορούσε να ελπίζει ότι κάποτε θα γινόταν δεκτός στην «καλή κοινωνία», σε κάποιο στρώμα αστικό. Αυτό τελικά εκμεταλλεύτηκε η εργοδοσία

και η πολιτική εξουσία για να δημιουργήσει μία «εργατική αριστοκρατία» - αρωγό στο έργο τους. Όμως, η μεγάλη πλειοψηφία δεν θα είχε αυτή την τύχη, ιδίως αφού τα μεροκάματα έπαιρναν την κατιούσα.

Πέραν των οικονομικών – κοινωνικών διαφορών ανάμεσα στους Ευρωπαίους εργάτες, υπήρχε το δυσεπίλυτο πρόβλημα των εθνικών και θρησκευτικών διαφορών τους, κάτι που σκιαγραφείται πολύ έντονα στις πολυεθνικές αυτοκρατορίες, π.χ. στην Αυστροουγγαρία ή την Ρωσία, αλλά και στην Αγγλία ακόμα, όπου η συνεννόηση προτεσταντών και καθολικών (δηλαδή Ιρλανδών) εργατών ήταν δύσκολη.

Κάτω από αυτές τις αντιξοότητες ο ευρωπαϊκός σοσιαλισμός βρήκε τον τρόπο να εμβάλει ταξική συνείδηση στους εργάτες, βασιζόμενος κυρίως στην οξύτητα και την κοινότητα των προβλημάτων τους. Όμως, οι προαναφερθείσες διαφορές ενώ τέθηκαν κατά μέρος ενισχύοντας τη συνδικαλιστική δράση, αποδείχθηκαν πολύ σθεναρές όταν κλήθηκαν να παραμεριστούν προς όφελος της πολιτικής έκφρασης, της ψήφου. Οι σοσιαλιστές χρειάστηκε να καταβάλουν μεγαλύτερες προσπάθειες μέχρι να επιτύχουν κάτι τέτοιο. Σε αυτόν τον αγώνα βοήθησε το γεγονός ότι πρωτοστάτησαν στο κίνημα για τον εκδημοκρατισμό, όπου κυρίαρχο ήταν το αίτημα της γενικής ψήφου, δικαίωμα που τα σοσιαλιστικά κόμματα ζήτησαν να δοθεί και στους μη έχοντες περιουσιακά στοιχεία, συσπειρώνοντάς τους έτσι γύρω από αυτούς και δίνοντάς τους ένα ισχυρό ενωτικό σύνθημα. Εκτός όμως αυτού, οι εκλογές απαιτούσαν εθνική πολιτική δράση, κάτι που συνεπαγόταν το χτύπημα των συντεχνιακών και τοπικιστικών αντιλήψεων, ώστε τελικά στόχος να είναι η πολιτική της εθνικής κυβερνήσεως, οι νόμοι της. Αυτό σήμαινε πως οι προλετάριοι έπρεπε ενωμένοι να ασκήσουν εθνική πίεση για να κερδίσουν παραχωρήσεις. Τελικά, οι σοσιαλιστές πρώτοι αυτοί από όλες τις πολιτικές δυνάμεις (αλλά και οι αναρχικοί, όπου αυτοί δρούσαν) πλησίασαν την εργατική τάξη και τους εργάτες γης και τους κάλεσαν στην πολιτική μάχη. Αυτό σε συνδυασμό με τη διεύρυνση του χάσματος πλουσίων και φτωχών, τις συνθήκες δουλειάς και τον αυταρχισμό της εργοδοσίας συνέβαλε στην αργή αλλά σταθερή μεταβολή τους σε οπαδούς των σοσιαλιστικών κομμάτων, όπου αυτά υπήρχαν. Τελικώς, οι «εργατικές τάξεις» θα

γίνουν μία*. Παράλληλα, οι συνδικαλιστικοί αγώνες οργανώνονται όλο και περισσότερο και γίνονται πιο αποτελεσματικοί, με τα συνδικάτα να κερδίζουν έδαφος έναντι των συντεχνιών. Η καθιέρωση δε της γενικής απεργίας της Πρωτομαγιάς, ύστερα από πρόταση των αμερικανών εργατών που υιοθετήθηκε από την Β' Διεθνή, αποτελεί την επιβεβαίωση της ενότητας της εργατιάς.

Τα σοσιαλιστικά κόμματα, φορείς της αντίληψης όπως είδαμε ότι μπορούν να πάρουν την εξουσία μέσω των εκλογών και δεδομένου ότι ο αριθμός των εργατών δεν αρκούσε για την επίτευξη αυτού του στόχου, στράφηκαν και προς την αγροτιά αλλά και προς τα μικροαστικά στρώματα και τη διανόηση, προσδοκώντας εκλογική ενίσχυση**. Και είναι γεγονός ότι κατά περιόδους οι αγρότες τους ενίσχυαν, οι δυσκολίες όμως ήταν μεγαλύτερες με τους μικροαστούς. Σε αυτό συνέβαλε και η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα, στον οποίον απασχολούνταν μεσο/μικροαστοί, εκ των οποίων κυρίως οι δεύτεροι – παρότι μισθοδοτούνταν ελάχιστα περισσότερο από τους εργάτες, ίσως δε λιγότερο από τους ειδικευμένους – θεωρούσαν ότι η θέση τους σε διοικητικά πόστα ή η ενασχόλησή τους με «ευγενέστερα» επαγγέλματα τους διαχώριζε από το προλεταριάτο και ότι τους έδινε τις (ψευδείς συνήθως) δυνατότητες της κοινωνικής ανέλιξης. Πάντως, το ότι τα σοσιαλιστικά κόμματα απευθύνθηκαν και σε αυτά τα στρώματα, δεν προκαλεί ιδιαίτερη έκπληξη και λόγω του ότι το σοσιαλιστικό κίνημα της εποχής εμφανιζόταν σαν η ιστορική συνέχεια της ιακωβίνικης αριστεράς, η οποία είχε μεγάλα ερείσματα στη λαϊκή βάση, με τη στενή έννοιά της. Άλλωστε, το αίτημα των σοσιαλιστών για ψήφο και στους μη κατέχοντες περιουσία συγκινούσε.

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η συλλογική δράση των εργατών έφερνε κάποια χειροπιαστά αποτελέσματα, αρκετά ίσως, βελτιώνοντας τη ζωή τους. Όμως δεν επρόκειτο για επαναστατική δράση. Αφενός, το οικονομικό – κοινωνικό σύστημα είχε αρκετά μεγάλα περιθώρια ελιγμών, αφετέρου τα σοσιαλιστικά προγράμματα τυπικά αναφέρονταν – και αυτό όχι πάντα – στην επανάσταση, στην πράξη όμως αυτή την άφηναν για το αόριστο μέλλον. Έτσι, όπου υπήρχαν εργατικά κινήματα, έστω ισχυρά, χωρίς την αντίστοιχη παρουσία ενός κόμματος,

* Δες και E. P. Thomson, *"The making of the English Working Class"*, Vintage Books, 1966

** Αργότερα και τα Κ.Κ. απευθύνθηκαν σε αυτά τα στρώματα, για τελείως διαφορετικούς λόγους πάντως.

τα αιτήματά τους δεν μπορούσαν να ξεπεράσουν τον οικονομισμό. Και τα μεγάλα σοσιαλιστικά κόμματα, όμως, είχαν ρεβιζιονιστές στην πλειοψηφία τους ηγέτες, μη μαρξιστές, γενικά αριστερούς, μεταρρυθμιστές και συμμετείχαν, κάποια από αυτά, σε αστικές κυβερνήσεις (όπως το «Λαϊκόν Κόμμα» του Παπαναστασίου επανειλημμένως στήριξε τον Βενιζέλο). Ως αποτέλεσμα αυτών υπήρξαν διάφορες διασπάσεις στις οποίες συχνά πρωτοστάτησαν διανοούμενοι δημιουργώντας γκρούπες με ροπή προς τον αναρχοσυνδικαλισμό, οι οποίες μάλιστα καταδίκάζαν αναφανδόν τον Μαρξ, τον οποίον χρέωναν στα σοσιαλιστικά κόμματα που επίσης δεν τον ακολουθούσαν! Η αλήθεια είναι ότι ο μαρξισμός δεν ευδοκίμησε στη δυτική Ευρώπη. Οι κυριότεροι εκπρόσωποί του ήταν στην Αυστροουγγαρία και την Ρωσία, από τις οποίες ήλθαν στη δυτική Ευρώπη οι συνεπέστεροι επαναστάτες ηγέτες των εκεί κομμάτων, ο Πάρβους και η Λούξεμπουργκ από τη Ρωσία, ο Λήμπκνεχτ από την Αυστροουγγαρία. Τώρα, το επαναστατικό κέντρο μεταφερόταν στα ανατολικά της Ευρώπης όπως και στα Βαλκάνια, την Ιταλία και την Ισπανία, στις φτωχότερες δηλαδή περιοχές της ηπείρου, όπου όμως ο μαρξισμός είχε ριζώσει*.

Παράλληλα με την προαναφερθείσα δράση των σοσιαλιστών, οι ίδιοι πάλι έδωσαν ιδιαίτερο βάρος την αυτοεκπαίδευση των εργατών. Ακόμη και αν δεν το έκαναν τα σοσιαλιστικά κόμματα αυτό, το έπρατταν τα εργατικά συνδικάτα ή και εκ παραλλήλου. Στο εκπαιδευτικό επίπεδο, εξάλλου, η μεγάλη μάζα των δασκάλων – και ήταν πολλοί, αφού η εκπαίδευση άνοιξε τις πόρτες της σε περισσότερα παιδιά – έβλεπαν την κρίση του σύγχρονου τους κόσμου, την οποία την απέδιδαν όχι στην επιστήμη, συνώνυμο της προόδου, αλλά στα προνόμια των αρχόντων και στις προκαταλήψεις. Με το τελευταίο έδιναν ένα χτύπημα στην εκκλησία, αν όχι στη θρησκεία. Πράγματι, τα τέλη του 19^{ου} και οι αρχές του 20^{ου} αιώνα χαρακτηρίζονται και από τον αντικληρικαλισμό, προς τον οποίο έκλιναν τόσο το προλεταριάτο όσο και η προοδευτική μερίδα της αστικής τάξης.

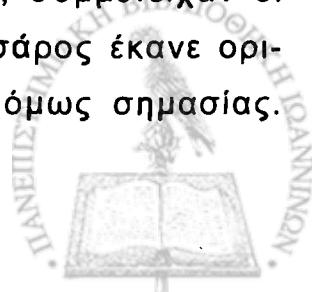
---

* Δε είναι τυχαίο ότι σ' αυτές τις χώρες ο αναρχισμός ήταν ακμαίος ακόμη, αφού οι σοσιαλιστές δεν μπόρεσαν να υπερκεράσουν τις αντικειμενικές δυσκολίες αλλά και να πείσουν τον κόσμο που είχε ανάγκη για ριζικές αλλαγές.

Σε ό,τι αφορά τις κοινωνικές επιστήμες και τη σχέση τους με τις φυσικές, ήταν διακριτή μία απόσταση που όλο και διευρυνόταν. Αυτό σε ένα βαθμό έχει να κάνει και με την ενασχόληση του Marx με τις κοινωνικές επιστήμες, στις οποίες υπήρχαν και πολλοί οπαδοί του, αντίθετα με τις φυσικές. Αυτό το φαινόμενο απαντούσε κυρίως στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη και στην Ιταλία. Όμως, ο πιο σημαντικός επιστημονικός κλάδος που αναπτύχθηκε κατά την περίοδο αυτή ήταν η κοινωνιολογία, επιστήμη με σαφή πολιτική χροιά. Η εμφάνισή της ήρθε να ενισχύσει τις θεωρίες του φιλελευθερισμού, οι οποίες δεν ήταν πια σε θέση να δώσουν απαντήσεις στο θέμα της κατανόησης της κοινωνίας. Δηλαδή δεν προσπαθούσε να φέρει επανάσταση ή να ωθήσει σε αυτή την κατεύθυνση, αλλά να συγκρατήσει τις όποιες επαναστατικές διαθέσεις, αναζητώντας διεξόδους για το κεφαλαιοκρατικό σύστημα.

Αναφέρθηκε ήδη ότι το επαναστατικό κέντρο μεταφέρθηκε από την δυτική Ευρώπη σε άλλες περιοχές της ηπείρου, κυρίως στη Ρωσία. Αναφορικά με την αυτοκρατορία αυτή, η Ευρώπη προσδοκούσε μία επανάσταση, πιστεύοντας πως αυτή δεν μπορούσε να είναι παρά αστική, θεωρώντας το τσαρικό καθεστώς αναχρονιστικό, όπως και ήταν. Οι αγροτικοί πληθυσμοί της αυτοκρατορίας βίωναν μία διαρκώς αυξανόμενη εξαθλίωση, παρά τις όποιες μεταρρυθμιστικές ενέργειες του τσάρου που τελικώς δεν έφεραν αύξηση της παραγωγής. Η σημαντική αλλαγή, πάντως, ήλθε από το 1890 και έπειτα, με την ραγδαία ανάπτυξη της ρωσικής βιομηχανίας που έφερε μια αντίστοιχη μαζικοποίηση του προλεταριακού πληθυσμού με την προλεταριοποίηση αγροτών και μικροαστικών στρωμάτων. Αρκετά πριν, Ρώσοι διανοητές είχαν φέρει τον μαρξισμό στη χώρα τους και τον διέδωσαν ανάμεσα στους εργάτες που τον αποδέχθηκαν ενθουσιωδώς. Τα οικονομικά και εσωτερικά προβλήματα του κράτους μαζί με την ραγδαία αναδιανομή περιοχών του πλανήτη ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, ώθησαν τον τσάρο στον πόλεμο με την Ιαπωνία. Η αναπάντεχη ήττα επέσπευσε την, ούτως ή άλλως διαφανόμενη, επανάσταση που ξέσπασε στα 1905. Σε αυτήν, που είχε την ιδιομορφία να είναι αστική με την απουσία της αστικής τάξης, η οποία ήταν αδύναμη και απρόθυμη να αναλάβει την εξουσία, συμμετείχαν οι φοιτητές. Μετά την αποτυχία της, ανακουφισμένος ο τσάρος έκανε ορισμένες παραχωρήσεις προς τον λαό, δευτερεύουσας όμως σημασίας.

Άρχισε πλέον να γίνεται καθαρό πως η αστική επανάσταση στη Ρωσία θα γινόταν χωρίς τους αστούς. Από την περιπέτεια αυτή, πάντως, το ρωσικό προλεταριάτο θα αποκτήσει ένα όπλο που θα αποδειχθεί πολύ δυνατό: τις λαϊκές επιτροπές, τα σοβιέτ. Περί το 1912 θα ξεσπάσει ένα δεύτερο επαναστατικό κύμα, που προσωρινά μόνο θα υποχωρήσει με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Πριν ακόμη λήξει ο πόλεμος αυτός, ο οποίος απελευθέρωσε τις κοινωνικές δυνάμεις της χώρας, η πείνα και ο θάνατος μαζί με την κούραση του πολέμου έφεραν την ρωσική εργατική τάξη υπό την καθοδήγηση του Λένιν μπροστά στη δημιουργία του πρώτου σοσιαλιστικού κράτους, αφού κατέλυσε μία βραχύβια και αναποτελεσματική αστικοδημοκρατική επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1917, η οποία έγινε πάλι με τη δύναμη των εργατικών μαζών. Τέλος, δίχως να εξετάσουμε ακόμα τις επιπτώσεις της στο διεθνές πεδίο, αξίζει να αναφέρουμε ότι η επανάσταση του 1905 βοήθησε το νεοτουρκικό και το κινεζικό επαναστατικό κίνημα, ενώ παράλληλα επιτάχυνε τις δημοκρατικές αλλαγές στην Ευρώπη*.

Ταυτόχρονα με την άνοδο του σοσιαλισμού σε όλη την ήπειρο, μία ιδεολογία που λίγο πριν συνδεόταν με την αριστερά αρχίζει να αλλάζει τον πολιτικό της χώρο, βρισκόμενη και αυτή σε άνοδο: ο εθνικισμός γίνεται πεδίο προβολής των θέσεων της άκρας δεξιάς και στρέφεται εναντίον των ξένων, των σοσιαλιστών αλλά και των φιλελευθέρων, χαρακτηρίζοντάς τους προδότες. Το φαινόμενο παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις στη Γαλλία, την Ιταλία και την Γερμανία. Παρόλα αυτά, η αριστερά δεν υπέστειλε παντελώς την σημαία του εθνικισμού. Το ζήτημα αυτό άλλωστε από νωρίς απασχόλησε και τον μαρξιστικό σοσιαλισμό, καθώς οι δεξιοί εθνικιστές απευθύνονταν και στους προλετάρους. Π.χ. σε μία χώρα με μεγάλα άλυτα εθνικά θέματα, όπως η αυτοκρατορία των Αψβούργων, απευθυνόταν στους Τσέχους εργάτες ως Τσέχους και όχι ως εργάτες. Στις ίδιες όμως περιοχές αλλά και σε άλλες με αντίστοιχα προβλήματα, όπως η Ρωσία, ο σοσιαλισμός συνέχισε να συνδέει το εθνικό με το κοινωνικό ζήτημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα που έχει την προβολή του και στην εποχή μας είναι η περίπτωση της Ιρλανδίας. Στην ακροδεξιά του, πάντως, εκδοχή ο εθνικισμός εξυπηρέτησε σε μεγάλο

* Στην Αυστροουγγαρία αναγνωρίστηκε το δικαίωμα της ψήφου σε όλους τους άρρενες.

βαθμό τα σχέδια των μεγάλων ιμπεριαλιστικών δυνάμεων, όταν ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Στην εξεταζόμενη χρονική περίοδο βρίσκονται άλλωστε και οι ρίζες του μεσοπολεμικού φασισμού².

Η ακροδεξιά εθνικιστική θεώρηση καθόρισε ως συνδεδετικό αρμό του έθνους τη γλώσσα. Το μεγαλύτερο πρόβλημα εδώ είναι πως αυτός ο γλωσσικός εθνικισμός αναπτύχθηκε από διανοούμενους και όχι από τον λαό που μιλούσε τη γλώσσα ή διαλέκτους της ή κάποια άλλη γλώσσα. Ίσως είναι ο κύριος λόγος που ο εθνικισμός αυτός δεν ρίζωσε αμέσως στους αγρότες και τους (ακόμα λιγότερο ευάλωτους) προλετάριους – και όταν ρίζωσε σε αυτούς, δεν έφερε τα ποθούμενα για την ακροδεξιά αποτελέσματα – σε αντίθεση με τα μικροαστικά και μεσοαστικά κοινωνικά στρώματα. Ενώ όμως σε χώρες με αμιγή σχετικώς πληθυσμό μπορούσε όχι μόνο να επηρεάσει μεγάλα τμήματα του πληθυσμού ή και να γίνει αποδεκτή από αυτά, αλλά ακόμη και να γίνει επίσημη ιδεολογία, στις πολυεθνικές αυτοκρατορίες αυτός ο εθνικισμός έθετε δυναμίτιδα στα θεμέλιά τους. Εκεί δόθηκε ένας άλλος ορισμός του έθνους, σύμφωνα με τον οποίο η κάθε ομάδα θα αυτοπροσδιόριζε την εθνότητά της, κίνηση που για πολιτικούς λόγους κρίθηκε πρόσφορη σε εκείνες τις περιστάσεις*. Στα «αμιγή» εθνικά κράτη, όμως, η έννοια του έθνους, όπως η ακροδεξιά την όριζε, γινόταν αποδεκτή από τα πολιτικά κόμματα και τις κυβερνήσεις, αποκρύπτοντας έτσι και τις κοινωνικές ανισότητες και αποτέλεσε το στοιχείο που έδενε τις σχέσεις κράτους και πολίτη. Έτσι χτύπησε την πίστη στην κοινωνική τάξη στην οποία ανήκε έκαστο μέλος της, με κύριο στόχο το εργατικό στοιχείο, εκμεταλλεύθηκε όμως και το αντικληρικό πνεύμα της εποχής ανεβάζοντας στην βαθμίδα της θρησκείας το έθνος. Ακόμη και ο τσάρος πλέον απευθυνόταν στους Ρώσους ως έθνος, πολύ δε περισσότερο οι ξενόφερτοι ηγεμόνες των περιφερειακών κρατών, οι οποίοι πάσχιζαν να πείσουν τους υπηκόους τους ότι και αυτοί ανήκαν στο έθνος τους. Και ενώ ο εθνικισμός στόχευε τον σοσιαλισμό και τη θρησκεία, δεν δίσταζε να χρησιμοποιεί συνθήματά τους, κάτι που θα φανεί πιο έντονα αργότερα με τον εθνικοσοσιαλισμό και ο οποίος για αυτόν τον λόγο θα καταστεί αρκούντως και επικινδύνως δημοφιλής. Το μόνο θετικό στοιχείο σε όλην αυτή την εθνικιστική κίνηση

* Ο μαρξισμός έδωσε μία άλλη θεώρηση του έθνους, με κριτήρια κοινωνικά και οικονομικά.

είναι πως το κράτος, για να ενισχύσει τους εθνικούς δεσμούς με τη διάδοση της μίας και μόνης εθνικής γλώσσας, αναγκάστηκε να ανοίξει τις θύρες της δημόσιας βασικής εκπαίδευσης και με αυτόν τον τρόπο όχι μόνο προσέφερε μόρφωση στα λαϊκά στρώματα, αλλά έδωσε την ευκαιρία σε ριζοσπάστες και σοσιαλιστές, κάποτε και μαρξιστές, δασκάλους να διαδώσουν τις ιδέες τους, καθιστώντας έτσι δυσκολότερη τη χειραγώγησή τους (των λαϊκών στρωμάτων) από το καθεστώς.

Η άνοδος του ακροδεξιού εθνικισμού σήμανε την ταυτόχρονη έξαρση της ξενοφοβίας, του ρατσισμού. Στις χώρες που υπήρχε μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα, οι μετανάστες αυτοί εισέρχονταν κατά κράτος στην εργατική τάξη, οπότε θεωρούνταν την ίδια στιγμή και εξωτερικοί (ξένοι) και εσωτερικοί (προλετάριοι) εχθροί της μεσαίας και ανώτερης τάξης. Αλλά και η εντόπια εργατική τάξη έβλεπε σε αυτούς όχι τόσο τον «ξένο», όσο το φθηνό εργατικό δυναμικό που μπορούσε να τους αποσπάσει την δουλειά. Σε μια πολυεθνική αυτοκρατορία, όπως η Ρωσία, ο ρατσισμός ωθούσε τους μη Ρώσους εργάτες στα σοσιαλιστικά κόμματα, εθνικά και μη, τους δε εβραίους στο Μπουντ. Η τάση αυτή αναπτύχθηκε και στις άλλες χώρες, στη Ρωσία, όμως, είχε το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό πως το ρατσιστικό πρόβλημα ωθούσε εξίσου με το εθνικό τους εργάτες σε αυτά τα κόμματα, τα οποία ήδη είπαμε πως κρατούσαν ακόμη τη σημαία του γιακωβίνικου εθνικισμού.

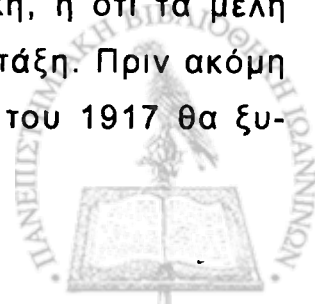
Στα μέσα της δεκαετίας του 1890 έκανε την εμφάνισή του ο σιωνισμός, δηλαδή ο εβραϊκός εθνικισμός, δημιούργημα της ανώτερης κοινωνικής τάξης του εβραϊκού στοιχείου*. Η εβραϊκή αστική τάξη είχε καταφέρει να διατηρεί πολλά μέλη της σε ανώτερες και ανώτατες τραπεζιτικές θέσεις, προκαλώντας το φθόνο κυρίως των μικρεμπόρων, φθόνος που δηλητηρίαζε όλο και περισσότερα στρώματα, με αποτέλεσμα το εβραϊκό στοιχείο να ταυτιστεί με τον καπιταλισμό, με επίκουρο την αντίστοιχη ακροδεξιά προπαγάνδα, και να ξυπνήσουν από τη νάρκη τους μεσαιωνικές θεωρήσεις. Πάντως, τα σοσιαλιστικά κόμματα προσπάθησαν να συγκρατήσουν αυτή την τάση ώστε να μην μπορέσει να μπολιάσει την εργατική συνείδηση.

---

* Ο σιωνισμός γρήγορα θα διασπαστεί στην δεξιά, στην κεντρώα και στην αριστερή πτέρυγιά του, ενώ πολλοί εβραίοι σοσιαλιστές θα τον καταδικάσουν ολοκληρωτικά, όπως ο Α. Μπεναρόγια.

Για να προσεγγίσει και πείσει τις εργατικές μάζες, η ακροδεξιά εθνικιστική ρητορική εξήρε την «ανωτερότητα» της εθνικής εργατικής τάξης έναντι της ξένης. Αυτή η ρητορική επηρέασε ένα ποσοστό των εργατών και αγροτών αλλά και πολλούς από τους σοσιαλιστές ηγέτες, ιδίως όσο πλησίαζε το 1914. Ο Λένιν στην μπροσούρα του *Η χρεοκοπία της Δεύτερης Διεθνούς* αναφέρεται στην καταπάτηση της απόφασης της Βασιλείας από τους ηγέτες της Διεθνούς, λέγοντας ότι «η απόφαση της Βασιλείας δεν μιλάει για εθνικό, για λαϊκό πόλεμο - τέτοιοι πόλεμοι έγιναν στην Ευρώπη και είναι μάλιστα χαρακτηριστικοί για την εποχή του 1789-1871 – δεν μιλάει για επαναστατικό πόλεμο που οι σοσιαλδημοκράτες ποτέ δεν τον απαρνήθηκαν, αλλά για τον σημερινό πόλεμο, που έχει σαν βάση τον «καπιταλιστικό ιμπεριαλισμό» και τα «δυναστικά συμφέροντα», που έχει σαν βάση την «κατακτητική πολιτική» και των δύο ομάδων των εμπόλεμων δυνάμεων, και της αυστρογερμανικής και της αγγλογαλλο-ρωσικής. Ο Πλεχάνοφ, ο Κάουτσκι και Σία εξαπατούν απλούστατα τους εργάτες, όταν επαναλαμβάνουν το συμφεροντολογικό ψέμα της αστικής τάξης όλων των χωρών, που με όλες τις δυνάμεις της επιδιώκει να παρουσιάσει αυτό τον ιμπεριαλιστικό, τον αποικιακό, το ληστρικό πόλεμο σαν πόλεμο λαϊκό, αμυντικό (αδιάφορο για ποιόν) και όταν προσπαθούν να τον δικαιολογήσουν με διάφορα ιστορικά παραδείγματα παρμένα από μη ιμπεριαλιστικούς πολέμους»³. Οι προλετάριοι, όμως, οι εργάτες γης και τα χαμηλότερα αγροτικά στρώματα, παρότι θα προστρέξουν στο πλευρό των ταξικών εχθρών τους για προάσπιση του έθνους «τους», δεν θα το κάνουν με τον ίδιο ενθουσιασμό με τον οποίον θα το πράξουν τα μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα. Σε αυτά κυρίως ευδοκίμησε το επιχείρημα ότι αν «εμείς», το έθνος «μας» κερδίσει τον πόλεμο, τότε ένα καλύτερο αύριο θα ξημερώσει για τη Γη. Η πρόοδος ήταν το σύνθημα με το οποίο τα κράτη έσυραν τους λαούς στον πόλεμο. Τα μικροαστικά στρώματα των χωρών της Entant βρέθηκαν να υπερασπίζονται την «δημοκρατία» στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, των κεντρικών δυνάμεων την «τάξη» και τον «πολιτισμό». Άλλωστε, αυτά τα στρώματα πίστευαν πως, προασπιζόμενα το έθνος «τους», όταν ο πόλεμος θα τελείωνε θα τα αναγνώριζαν ως «τάξη» πλάι στην αστική, ή ότι τα μέλη τους θα τα δεχόταν ως μέλη της η κυρίαρχη κοινωνική τάξη. Πριν ακόμη λήξει ο πόλεμος, η ρωσική επανάσταση του Οκτώβρη του 1917 θα ξυ-

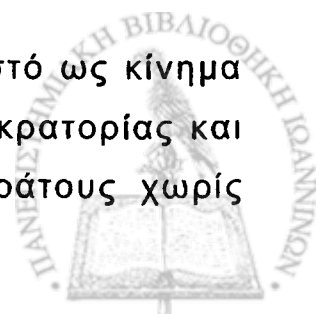
πνήσει από τις αυταπάτες των τους προλετάριους που είχαν παρασυρθεί από την ιμπεριαλιστική δημαγωγία, αλλά και κάποιους μικροαστούς. Θα καταλάβουν ότι αυτός ο πόλεμος δεν έγινε για την εξυπηρέτηση των στόχων τους, ότι το αίμα τους χύθηκε άδικα.

Πριν, όμως, ξεσπάσει ο πόλεμος, μία σειρά επαναστατικά κινήματα ή πολιτικές διεργασίες οδήγησαν σε διάλυση μεγάλων και αρχαίων αυτοκρατοριών, τα εδάφη των οποίων οι ιμπεριαλιστικές δυνάμεις έσπευσαν να μοιραστούν.

Ο Ρωσοϊαπωνικός πόλεμος του 1904-5 είχε σαν αποτέλεσμα να φανεί στον μέγιστο βαθμό η σήψη την κινεζικής αυτοκρατορίας, η ηγεσία της οποίας, διεφθαρμένη και ανίκανη να προβάλλει την παραμικρή αντίσταση στους ξένους κατακτητές, δεν ήταν σε θέση να αντέξει την πίεση που ασκούσαν οι ριζοσπαστικές και εθνικιστικές δυνάμεις του τόπου που εμπνέονταν και από τα ιδανικά της ρωσικής επανάστασης του 1905. Η ουράνια αυτοκρατορία κατέρρευσε πριν τον μεγάλο πόλεμο του 1914, αλλά ο λαός της θα περίμενε αρκετά ακόμη, ως να κατακτήσει την ανεξαρτησία του. Κάτω από ανάλογες συνθήκες θα διαμελιστεί η περσική αυτοκρατορία, ενώ και το Μαρόκο θα χάσει την ανεξαρτησία του και η τύχη του πια θα οριζόταν από την Γαλλία, την Ισπανία και την Μεγάλη Βρετανία, πληρώνοντας με αυτόν τον τρόπο την στρατηγική και την οικονομική του σημασία. Η τελευταία, πάντως, άρχισε ήδη να γνωρίζει τα πρώτα ισχυρά κινήματα ανεξαρτητοποίησης στις αποικίες της.

Ιδιαίτερη σημασία για την Ελλάδα έχει το ζήτημα της διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία είδε στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου τα εδάφη της να περιορίζονται στα μικρασιατικά παράλια και στην Ανατολία. Οι αντίπαλες συμμαχίες του πολέμου, μάλιστα, θεωρούσαν ως μεγάλης σημασίας τρόπαιο την κατάκτηση ή τον οικονομικό και πολιτικό έλεγχο της χώρας, χωρίς να σφάλουν σε αυτό. Εν τούτοις, ακόμα και στην παρακμή της η αυτοκρατορία αυτή είχε έναν αξιόμαχο στρατό και, κάτι σημαντικό για την περίοδο αυτή, έναν σχετικά ομοιογενή γλωσσικώς και θρησκευτικώς πληθυσμό, που θα αποτελέσει την μαγιά του τουρκικού κράτους.

Το κίνημα του κομιτάτου «Ένωση και Πρόοδος», πιο γνωστό ως κίνημα των Νεότουρκων, κατάλαβε ότι ερχόταν το τέλος της αυτοκρατορίας και στόχευσε στη δημιουργία ενός κοσμικού πολυεθνικού κράτους χωρίς

εθνικές διακρίσεις και διαιρέσεις, στη βάση των αρχών του Διαφωτισμού. Και ενώ πήρε την εξουσία στα 1908, απέτυχε στον κοινωνικό του στόχο, συμβάλλοντας τελικά στην κατάρρευση της αυτοκρατορίας. Επιπλέον, διατηρώντας φιλικές σχέσεις με την Γερμανία, βρέθηκε στους ηττημένους του πολέμου. Ήδη πριν το ξέσπασμα του πολέμου, ο επίγονος του νεοτουρκικού κινήματος στράφηκε στην δημιουργία ενός καθαρά τουρκικού κράτους, ξεκινώντας τις σφαγές των μη τουρκικών πληθυσμών με αποκορύφωμα την αρμενική γενοκτονία. Την ηγεσία αυτού του κινήματος και, αργότερα, της Τουρκίας ανέλαβαν η στρατιωτική ηγεσία και οι διανοούμενοι, καθώς έλειπε οποιοδήποτε επαναστατικό υποκείμενο από τη χώρα (δεν υπήρχε ούτε σοβαρή αστική τάξη ούτε προλεταριάτο).

Ο Λένιν στο έργο του *Ο ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού* απέδειξε πως ο ιμπεριαλισμός γεννά ουσιαστικά αναπόφευκτα τον πόλεμο. Τα μεγάλα μονοπώλια συγκρούονταν πλέον σε διεθνές επίπεδο και σε αυτόν τον αγώνα ταχύτητας κατόρθωσαν να παρασύρουν τις εθνικές κυβερνήσεις τους, οι οποίες ακολούθησαν εκουσίως ή ακουσίως. Η διεθνής ρευστότητα σε όλα τα επίπεδα, τα εσωτερικά προβλήματα, οι μεγάλες και παράλληλες στρατιωτικές προετοιμασίες έκαναν φανερό πως ο πόλεμος πλησίαζε, ιδίως από τη στιγμή που η Βρετανία αποφάσισε ποιόν συνασπισμό δυνάμεων θα ενίσχυε. Αυτός ήταν η ρωσογαλλική συμμαχία, όταν κατάλαβε ότι καμία από τις δύο χώρες δεν την απειλούσε, αντίθετα από την Γερμανία. Η επιλογή του στρατοπέδου δεν έγινε με τις αρχές της ηθικής, αλλά του συμφέροντος.

Οι κυβερνήσεις, πάντως, φαίνεται πως προσπαθούσαν να αποφύγουν με κάθε τρόπο τον πόλεμο. Η διπλωματία είχε κατορθώσει, όπως αναφέρθηκε, να λύσει πολύ σοβαρότερα προβλήματα από αυτό της δολοφονίας του αρχιδούκα της Αυστροουγγαρίας. Για να αποφύγουν, δε, τον ευρωπαϊκό πόλεμο, απέφυγαν την ανοιχτή ανάμιξή τους και στους δύο Βαλκανικούς Πολέμους. Αυτό όμως που δεν μπόρεσαν να καταλάβουν ήταν πως κι η μικρότερη αφορμή θα άναβε το φωτίλι του πολέμου. Το φωτίλι το άναψε με το περίστροφό του ο Σέρβος φοιτητής Πρίντσιπ.

Οι εργατικές μάζες έτρεξαν αμέσως στη μάχη, ιδίως αφού τα σοσιαλιστικά κόμματα δεν προέβαλαν την παραμικρή αντίσταση στο ξέσπασμα του πολέμου, συνθηκολογώντας με τον ταξικό εχθρό. Η πλειοψηφία τους όμως έτρεξε στη μάχη με την ελπίδα ότι αυτή θα έφερνε ριζικές κοινωνικές αλλαγές, χωρίς το αισθητήριό τους να σφάλλει σε τελική ανάλυση, έστω και αν για την πλειοψηφία των μαζών αυτών δεν ήρθε το μέγιστο ποθητό αποτέλεσμα*.

Το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου βρήκε μεγάλη ηττημένη την αστική τάξη, όχι τόσο γιατί αρκετά μέλη της ζημιώθηκαν από αυτόν (πάντως όχι όλα), όσο γιατί το τέλος του συνοδεύτηκε από ένα επαναστατικό ξέσπασμα του προλεταριάτου. Δεν ήταν μόνο η κατάκτηση της εξουσίας στη Ρωσία, ήταν οι προλεταριακές επαναστάσεις στη Γερμανία και την Ουγγαρία που, παρά την αποτυχία τους, συντάραξαν την ευρωπαϊκή αστική τάξη, ήταν τα ατελείωτα προλεταριακά κινήματα που ξεσπούσαν παντού, ήταν η οργή των εργατών που κατανοούσαν πως εξαπατήθηκαν. Το επαναστατικό πνεύμα δεν άφησε ανεπηρέαστο ούτε το σοσιαλιστικό κίνημα που γνώρισε τη διάσπαση, από την οποία προήλθαν τα περισσότερα σημερινά κομμουνιστικά κόμματα, τα οποία αρνούσαν την χρεοκοπημένη, όπως την χαρακτήρισε ο Λένιν, Β΄ Διεθνή. Υπήρχαν μάλιστα και κόμματα που σύσσωμα εισήλθαν στην Γ΄ Διεθνή, την Κομμουνιστική, όταν αυτή ιδρύθηκε ή λίγο μετά (ένα από αυτά ήταν και το Σ.Ε.Κ.Ε., το μετέπειτα Κ.Κ.Ε.).

Η νέα κατάσταση προκάλεσε συζητήσεις στους κόλπους της αστικής τάξης και των κυβερνήσεων για το ποσοστό της οικονομίας που θα έπρεπε να κοινωνικοποιηθεί, με στόχο να αναστείλουν την ανατροπή του καθεστώτος συστήματος. Αρρωγούς θα έβρισκαν τους σοσιαλιστές (που πλέον διαφοροποιούνταν σε σχέση με τους κομμουνιστές). Στόχος τους ήταν πραγματικά να αναστείλουν την επανάσταση, καθώς θεωρούσαν βέβαιο πως αυτή δεν μπορούσε πια να αποτραπεί. Όμως, γρήγορα το ξέσπασμα των εργατών κατευνάστηκε και η άρχουσα κοινωνική τάξη έψαχνε εκείνους τους συμμάχους που θα εμπόδιζαν την εκ νέου επανεμφάνιση επαναστατικών διαθέσεων. Πέραν της σοσιαλδημοκρατίας που θα αναδειχθεί σε σταθερό σύμμαχό της, πιο αποτελεσματικός φαινόταν σε

* Το «πόλεμος πατήρ πάντων» του Ηράκλειτου εδώ μπορεί να εκληφθεί με την κυριολεκτική του σημασία.

εκείνη την περίοδο ο νεότευκτος φασισμός. Παρότι οι αστικές κυβερνήσεις διέκριναν, εν μέρει, τους κινδύνους που ενείχε αυτή τους η πρόκριση, όμως προτιμούσαν τον φασισμό από την επανάσταση. Και είναι γεγονός ότι αυτός παρουσίασε εντυπωσιακά αποτελέσματα εκεί που το προλεταριάτο επαναστατώντας απέτυχε. Η αποτυχία των Σπαρτακιστών της Λούξεμπουργκ και του Λήμπκνεχτ και το ηρωικό και τραγικό τέλος των δύο μορφών της επανάστασης αλλά και η κατάρρευση της δημοκρατίας της Βαϊμάρης που ακολουθήθηκε από την εντυπωσιακή άνοδο με δημοκρατικά μέσα του φασισμού αποδεικνύουν του λόγου το αληθές.

Όμως, για να νικηθεί πολιτικά και ηθικά ο σοσιαλισμός, έπρεπε να κτυπηθεί η Σοβιετική Ρωσία, ο εμψυχωτής του σοσιαλιστικού οράματος. Αμέσως μόλις κατέλαβαν την εξουσία οι μπολσεβίκοι και ανακήρυξαν το πρόγραμμά τους, ο αστικός κόσμος «ξέχασε» το πόσο οπισθοδρομικό ήταν το τσαρικό καθεστώς και θρήνησαν για την εκτέλεση των μελών της οικογένειας του Νικολάου Β'. Γρήγορα προχώρησαν σε οικονομικό αποκλεισμό και στρατιωτικές επεμβάσεις. Η προσπάθεια αυτή απέτυχε, όχι μόνο λόγω της σθεναρής αντίστασης των σοβιετικών, αλλά και εξαιτίας του μεγάλου κινήματος αλληλεγγύης προς τη νεαρή σοσιαλιστική Ρωσία που αναπτύχθηκε ανάμεσα στους εργάτες και τους προοδευτικούς διανοούμενους και καλλιτέχνες της Δύσης.

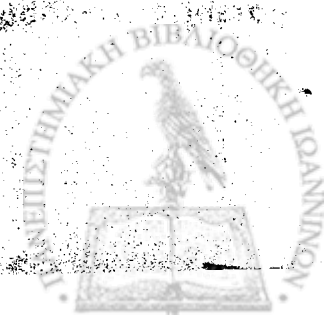
Στην υπόθεση αυτή, σημαντικός ήταν ο ρόλος της Τουρκίας. Οι μεγάλες δυνάμεις εγκαταστάθηκαν στα τουρκικά παράλια με στόχο όχι μόνο να ελέγξουν στρατιωτικά και οικονομικά την περιοχή, αλλά και για να εμποδίσουν την επέκταση του κινήματος του Μουσταφά Κεμάλ – Ατατούρκ, το οποίο ξεκίνησε με αντιιμπεριαλιστικά χαρακτηριστικά. Για αυτό και στο χρονικό αυτό σημείο είχε ως σύμμαχό του τη Ρωσία. Αυτό προκαλούσε ακόμη μεγαλύτερη ανησυχία στους ιμπεριαλιστές, καθώς αν η συμμαχία αυτή εξακολουθούσε και αν το κίνημα του Κεμάλ πετύχαινε το στόχο του, τότε η Σοβιετική Ρωσία θα πετύχαινε με τη διπλωματία αυτό που με την ισχύ της δεν κατόρθωσε για αιώνες η τσαρική Ρωσία: την έξοδό της στη Μεσόγειο, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν στο διεθνές οικονομικό και πολιτικό πεδίο. Πάντως, τη «βρώμικη δουλειά» την άφησαν στους Έλληνες που ήταν κουρασμένοι και απαράδεκτα προετοιμασμένοι στρατιωτικώς για αυτή την υπόθεση.

Όμως, ο Κεμάλ ήταν εξίσου καλός διπλωμάτης όσο και αξιωματικός. Δεν είχε καμία πρόθεση να δημιουργήσει μία σοσιαλιστική Τουρκία – και να το ήθελε, δεν το επέτρεπαν ούτε οι αντικειμενικές ούτε, κυρίως, οι υποκειμενικές συνθήκες της υπανάπτυκτης αυτής χώρας – ούτε καν φιλοσοσιαλιστική. Όταν το επέτρεψαν οι περιστάσεις, ήρθε σε συνεννόηση με τους κατακτητές, οι οποίοι είδαν στο πρόσωπό του έναν σύμμαχο. Και ήταν εξαιρετικά σημαντικό να έχουν έναν σύμμαχο στο μαλακό υπογάστριο της Ρωσίας. Έτσι, άφησαν στο έλεος των τσετών το ελληνικό στοιχείο, δημιουργώντας ταυτόχρονα νέα κοινωνικά δεδομένα για τη χώρα μας.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Κεφάλαιο 2^ο

Ο Ελληνικός 19^{ος} αιώνας

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της πολιτικής και οικονομικής εξέλιξης στην Ευρώπη είναι δυνατό να κατανοήσουμε και την ελληνική πραγματικότητα της εξεταζόμενης περιόδου, ώστε να φτάσουμε σε ασφαλέστερες αναλύσεις και όσο το δυνατό λιγότερο επισφαλή συμπεράσματα για τις σχέσεις του ελληνικού σπουδαστικού κινήματος με τις σοσιαλιστικές ιδέες.

Η ελληνική πολιτική και οικονομική πραγματικότητα μέχρι το 1922 εμφανίζεται από την συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων ιστορικών – και η αναφορά γίνεται και στους μαρξιστές ή μαρξογενείς και τους σοβαρούς αστούς ιστορικούς – ως μία διαμάχη ανάμεσα στα υπολείμματα του φεουδαρχικού οικονομικού – πολιτικού συστήματος και στην αναπτυσσόμενη αστική τάξη, με το προλεταριάτο να εμφανίζεται με αξιώσεις στην πολιτική στην δεκαετία του 1910, την ίδια εποχή με την πολιτική εμφάνιση της αγροτιάς. Ως έναν βαθμό αυτό ισχύει για την εργατική τάξη και τους αγρότες, όμως η σύγκρουση ανάμεσα στη φεουδαρχία, τους κοτζαμπάσηδες και τους τσιφλικάδες, και την ανερχόμενη αστική τάξη δεν φαίνεται να υπάρχει. Αυτό που υφίσταται είναι μάλλον μία ενδοαστική σύγκρουση μεταξύ των κεφαλαιοκρατών του χωριού και αυτών της πόλης, μία υπόθεση εργασίας που μένει τέτοια, στον βαθμό που δεν

υπάρχουν στοιχεία που να μας δείχνουν το ποσοστό της υπαίθρου το οποίο εκμεταλλεύονταν οι μεγαλογαιοκτήμονες.

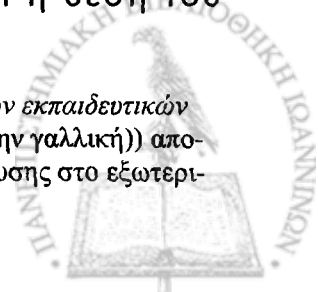
Ο κοτζαμπάσης ή μεγαλογαιοκτήμονας δεν έχει περιουσία επειδή έχει γη, αλλά επειδή αξιοποιεί τη γη εμπορικά, χρηματικά για να αποκτήσει κέρδος, το οποίο κεφαλοποιεί και το επενδύει πάλι στη γη, συνήθως σε μονοκαλλιέργεια. Επιπλέον, δεν απασχολεί πια δούλοπάροικους αλλά ελεύθερους αγρότες, οι οποίοι από τη μία πλευρά, μετά την απελευθέρωση, χάνουν τα προνόμια που είχαν επί οθωμανικής διοίκησης, όπως το αναφαίρετο δικαίωμα να έχουν το σπιτικό τους στην περιοχή του τσιφλικά στον οποίον ανήκαν και το εξίσου θεμελιακό δικαίωμα της χρήσης ενός μέρους της εκδούλευσής τους για την επιβίωση της οικογένειάς τους, από την άλλη – και με αυτόν τον τρόπο – χάνοντας τα προνόμια αυτά μετατρέπονται σε προλετάριους του χωριού, σε εργάτες γης, οι οποίοι ανά πάσα στιγμή αντιμετωπίζουν τον φόβο της απόλυσης, άρα το φάσμα της πείνας και της εξαθλίωσης. Αυτό που τον διαφοροποιεί από την υπόλοιπη αστική τάξη είναι το γεγονός πως, ενώ τα καλλιεργήσιμα εδάφη σε αρκετές περιοχές περνούν στη διαχείριση όλο και λιγότερων ατόμων και τους δίνεται η δυνατότητα να δημιουργήσουν μεγάλες αγροτικές μονάδες, αντιδρούν στην εκβιομηχάνιση φοβούμενοι τις προσωρινές ζημίες, αποτελώντας ανασχετικό παράγοντα στην ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα. Από την άλλη, το εμπορομεσιτικό κεφάλαιο της ελεύθερης Ελλάδας, κατορθώνοντας να αναλάβει τα ηνία της εξουσίας μετά την απελευθέρωση, φρόντισε ώστε να μην ικανοποιηθεί το αίτημα των γαιοκτημόνων για απελευθέρωση των γαιών, παρά προχώρησε στην εθνικοποίησή τους αυξάνοντας έτσι τα έσοδα του δημοσίου και κερδίζοντας έδαφος έναντι των ανταγωνιστών του, παίζοντας ταυτόχρονα τον ρόλο του συνολικού καπιταλιστή, μην επιτρέποντας όμως στην γεωργία να αναπτυχθεί⁴, ενώ το διάτρητο νομικό καθεστώς έδινε τη δυνατότητα στους γαιοκτήμονες να επεκτείνουν τις εκτάσεις τους. Αυτό, όμως, δεν αποτελεί την κυρίαρχη κοινωνική – οικονομική αντίθεση της Ελλάδας*. Η κυρίαρχη αντίθεση είναι ανάμεσα στα φτωχά αγροτικά στρώματα και τους αστούς, σταδιακά δε μετετρέπη σε αντίθεση κεφαλαί-

* Άλλωστε, η πολιτική ιστορία αυτής της εποχής είναι γεμάτη παραδείγματα συμβιβασμού των δύο μερίδων της αστικής τάξης, ιδίως στις περιπτώσεις που ο λαϊκός παράγοντας βρισκόταν σε αναβρασμό.

ου και εργασίας, βιομηχανικής και έγγειας. Ο Τσουκαλάς πιστεύει πως η κύρια αντίθεση στην νεοελληνική κοινωνία ήταν αυτή ανάμεσα στην πόλη και το χωριό, καθώς μάλιστα οι πόλεις δομήθηκαν πριν την εισαγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής⁵. Όμως, η ανάπτυξη της πόλης στον καπιταλισμό προϋποθέτει την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων. Οι ελληνικές πόλεις είχαν κυρίως αντιπαραγωγικό χαρακτήρα και συντηρούσαν πρωτίστως μικροαστικά στρώματα, αλλά αυτό είχε να κάνει με τον μεταπρατικό χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού. Στον βαθμό που αναπτυσσόταν η ελληνική βιομηχανία αναπτυσσόταν και το βιομηχανικό προλεταριάτο απόλυτα και ποσοτικά, με ανάλογη πληθυσμιακή αύξηση των αστικών κέντρων*. Και εδώ είναι σημαντικό να πούμε πως το οικονομικοκοινωνικό σύστημα της Ελλάδας ήταν ο καπιταλισμός. Γιατί μπορεί να μην ήταν ανεπτυγμένος, όμως το – όποιο – κεφάλαιο και η μισθωτή εργασία σε διάφορες μορφές υπήρχαν. Σε διαφορετική περίπτωση, πρέπει να θεωρήσουμε τη διαμάχη κεφαλαιοκρατισμού και φεουδαρχίας, όμως η φεουδαρχία είχε εκλείψει από την Ελλάδα και οι επίγονοί της, οι γαιοκτήμονες και οι τσιφλικάδες, αξιοποιούσαν τη γη τους με καπιταλιστικά κριτήρια. Αν επίσης θεωρήσουμε, όπως ορισμένοι μαρξιστές ή μαρξογενείς ερευνητές⁶ πως η πολιτική εξουσία για ολόκληρο σχεδόν τον 19^ο αιώνα και ως τις αρχές του 20^{ου} δεν αντιπροσώπευε κάποια κοινωνική τάξη ή πως η πολιτική διαμάχη δεν εξέφραζε την κοινωνική, τότε πρέπει να δεχθούμε πως η πολιτική εξουσία συγκρότησε μία «τάξη» - κάτι αδύνατο, αφού δεν έχει μέσα παραγωγής στα χέρια της – ή περίπου ότι δεν υπήρχαν τάξεις στην Ελλάδα και, στην καλύτερη περίπτωση, πως δεν υπήρχαν κοινωνικές συγκρούσεις, κάτι που δεν είναι δυνατό να αποδειχθεί, αφού τα ιστορικά τεκμήρια της περιόδου μιλούν για το αντίθετο. Άλλωστε και ερευνητές που υποστηρίζουν αυτές τις απόψεις, βλέπουν στο 1909 την υποστήριξη των κατωτέρων τάξεων και στρωμάτων στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο ως αντίδραση στις «ανώτερες τάξεις», κάτι που υποδηλώνει κοινωνικές διεργασίες που είναι αδύνατο να εμφανίστηκαν ξαφνικά το 1909⁷. Ο Βεργόπουλος⁸ σημειώνει την σύγχυση πάνω στο ζήτημα αυτό. Υιοθετήσιμη, πάντως, είναι η θέση του

* Ο ίδιος στην διδακτορική του διατριβή (*Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*), στ' έκδοση. Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1992 (1975 στην γαλλική)) αποδεικνύει πως μεγάλο ποσοστό των μικροκαλλιεργητών προτιμούσε τον δρόμο της μετανάστευσης στο εξωτερικό.

ιδίου⁹ πως μετά την απελευθέρωση την εξουσία στην Ελλάδα πήραν οι μικροαστοί αλλά το μεγάλο κεφάλαιο – παροικιακό κυρίως – «επιθεωρούσε» το έργο της εξουσίας, οπότε ουσιαστικά ασκούσε το ίδιο την εξουσία εκπροσωπώντας τα ξένα συμφέροντα - οικονομικά και πολιτικά – στα οποία ήταν προσκολλημένο.

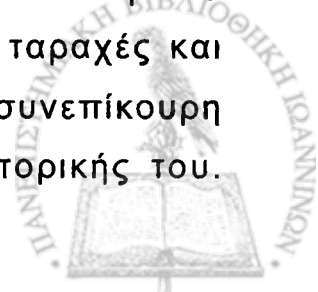
Πρέπει να διασαφηνιστεί το εξής: το κράτος δεν είναι ένας μηχανισμός «πάνω» ή «πέρα» από τις κοινωνικές τάξεις. Η έννοια «κράτος» περικλείει την έννοια «βία», βία που μία ομάδα ασκεί εναντίον μίας άλλης για ίδιον όφελος. Αν θεωρηθεί πολύ αυστηρή η κλειστή αυτή η ερμηνεία, είναι πάντως αδύνατο να αρνηθεί κανείς πως στην «καλύτερη» περίπτωση το κράτος είναι ο μηχανισμός εκείνος της εκάστοτε άρχουσας τάξης ή του ισχυρότερου τμήματός της, με τον οποίο εξυπηρετεί τα συμφέροντά της (ή του τμήματός της) με τρόπους που ποικίλουν από την ωμή βία, κυρίως εναντίον μίας άλλης τάξης, ως την μερική υποχωρητικότητα, ιδίως σε περιόδους ή εποχές αυξανόμενης κοινωνικής έντασης, λειτουργώντας ως κυματοθραύστis. Αυτό ισχύει ακόμη και στην περίπτωση που η κρατική ηγεσία θεωρεί πως όντως είναι «πάνω» ή «πέρα» από τις τάξεις, γιατί η εξάρτησή της από την οικονομική εξουσία είναι τεράστια, τόση ώστε να την «τυφλώνει». Πέρα από αυτό, η άποψη αρκετών μελετητών (π.χ. Πετμεζίδου) ότι το κράτος και η πολιτική είναι ή γίνεται, τουλάχιστον σε έναν βαθμό, ανεξάρτητη από ταξικά συμφέροντα τείνει στο να υποβιβάσει τον πολιτικό αγώνα και να τονίσει τον οικονομισμό. Είναι εξαιρετικά αμφίβολο δε αν το κράτος ενδιαφέρεται για την αναπαραγωγή και αυτής της εργατικής δύναμης ακόμη, αν κρίνει κανείς από το γεγονός της διαρκούς αύξησης του ορίου ηλικίας για την συνταξιοδότηση. Το κεφάλαιο ενδιαφέρεται για το κέρδος και η ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων, όπως και οι εφεδρικές στρατιές ανέργων, παρότι συμβάλλουν στην καταστροφή της κεφαλαιοκρατίας, εντούτοις σημαίνουν άμεσα κέρδη και σίγουρα δεν αποτελούν φαινόμενο των τελευταίων ετών¹⁰.

Τα πρώτα επαναστατικά κηρύγματα έγιναν στον ελληνικό λαό μέσω των πληρωμάτων των ατμοπλοίων, όπως και των επιβαινόντων σε αυτά επισκεπτών, που ελλιμένιζαν στην Ελλάδα¹¹. Οι ειδήσεις για τη διαφαινόμενη νίκη των δημοκρατικών δυνάμεων της Ευρώπης έγιναν δεκτές με ενθουσιασμό από τον λαό και την αγγλόφιλη αντιπολίτευση της

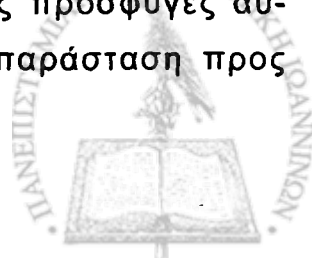
εποχής, όχι όμως και από το γαλλόφιλο κωλεττικό κόμμα, το ρωσόφιλο και το παλάτι. Εδώ χρειάζεται μία επεξήγηση, Η εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση του 1821 αποτίναξε μεν τον οθωμανικό ζυγό, δεν έφερε όμως το ποθητό για την μεγάλη πλειοψηφία του λαού αποτέλεσμα, ο οποίος στην πλειοψηφία του αποτελείτο από το πολύπαθο αγροτικό στοιχείο, αφού την ηγεσία του κράτους μετά τη δημιουργία του δεν την πήραν οι ριζοσπαστικές δυνάμεις των Φιλικών που δεν είχαν διοικητική πείρα και δεν κατόρθωσαν να κάνουν κτήμα του λαού το επαναστατικό τους πρόγραμμα – διαφαίνεται η αδυναμία προσέγγισης του αγροτικού πληθυσμού από τις πρωτοπόρες δυνάμεις – παρότι η σκέψη τους επηρέασε τον ελληνικό λαό για μεγάλο χρονικό διάστημα, αλλά και οι πρόκριτοι και οι κοτζαμπάσηδες, οι αρχές και το κεφάλαιο του χωριού δηλαδή, που γνώριζαν από διοίκηση, είχαν οικονομική δύναμη και ήξεραν να ελίσσονται για να πετυχαίνουν το στόχο τους. Μετά την εξαφάνιση των Φιλικών ο λαός συνέχισε τον κοινωνικό και δημοκρατικό του αγώνα, χωρίς όμως κάποια πολιτική και ιδεολογική καθοδήγηση, ένα κόμμα αρχών. Το ευρωπαϊκό 1848, λοιπόν, έδωσε στα ελληνικά ριζοσπαστικά στοιχεία την ευκαιρία να διαδώσουν τις δημοκρατικές ιδέες εκ νέου στην λαϊκή κοινωνία, η οποία διψούσε πολιτικά. Από την άλλη, τα ξενοκίνητα κόμματα που εξέφρασαν παράλληλα διαφορετικές μερίδες της μη βιομηχανικής, ακόμη, ελληνικής αστικής τάξης διέκριναν τις ευκαιρίες που τους έδιναν ή τους κινδύνους που τους έκρυβαν οι εξελίξεις αυτές στις Ευρώπη. Το μεν γαλλικό κόμμα έβλεπε τη χώρα των πατρόνων του να συγκλονίζεται και φυσικό ήταν να μην νιώθει άνετα με τη νέα κατάσταση, το δε ρωσικό δεν ήθελε να απειληθεί ο θρόνος. Για το στέμμα, ούτε λόγος να γίνεται. Αλλά και το αγγλόφιλο κόμμα που επέχαιρε για τα επαναστατικά κινήματα της Ευρώπης δεν έκανε τίποτα άλλο παρά να εξυπηρετεί τα συμφέροντα των Άγγλων πατρόνων του, που έβλεπαν την ευκαιρία να εκμεταλλευθούν τον λαϊκό ενθουσιασμό και να θέσουν στην πρωθυπουργία τον εκλεκτό τους, δεν έπαψε όμως στιγμή να τονίζει ότι τέτοιες κινήσεις στην Ελλάδα θα ήταν άσκοπες, αφού τα ζητήματα για τα οποία εξεγέρθηκαν οι Ευρωπαίοι είχαν ήδη λυθεί στην Ελλάδα με το πρώτο Σύνταγμα του κράτος. Πραγματικά, όταν ξέσπασαν ταραχές και στην χώρα μας, η στάση του αγγλόφιλου κόμματος ήταν συνεπικουρη των υπολοίπων κομμάτων, πέραν της αντικωλεττικής ρητορικής του.

Με απλά λόγια, κανένα κόμμα δεν επιθυμούσε τον εκδημοκρατισμό της χώρας.

Το αγγλόφιλο κόμμα δεν δίστασε να ενισχύσει ή, τουλάχιστον, να ανεχθεί την δημιουργία και ύπαρξη ενόπλων ομάδων, αξιοποιώντας αυτές ως μοχλό πίεσης κατά του γαλλόφιλου κόμματος με σκοπό την ανατροπή του και την ανάληψη της εξουσίας από αυτό. Όμως, γρήγορα τα πράγματα ξέφυγαν από τον έλεγχό του. Το ελληνικό δημοκρατικό 1848 υπήρξε εξίσου θνησιγενές με το ευρωπαϊκό, έθεσε, όμως, στην κοινωνική και πολιτική κονίστρα το ζήτημα του εκδημοκρατισμού και του αγροτικού προβλήματος, θέματα που πορεύονται σχεδόν μαζί για όλο το χρονικό διάστημα που καλύπτει η παρούσα. Πρωτοπόροι στον δημοκρατικό αγώνα της Αθήνας εκείνης της εποχής θα σταθούν οι φοιτητές, επικεφαλής των οποίων βρέθηκε ο μετέπειτα πρωθυπουργός Επαμεινώνδας Δεληγεώργης, ενώ στην ύπαιθρο τα ένοπλα ανταρτοκλέφτικα τμήματα που εισέβαλαν στην Ελλάδα από τα τουρκοκρατούμενα εδάφη γρήγορα θα βρουν ακόλουθό τους το φτωχό αγροτικό στοιχείο. Η ένωση των κινημάτων αυτών πήρε τον χαρακτήρα της δημοκρατικής – συνταγματικής εξέγερσης, με κοινό στόχο την λειτουργία και προστασία του προοδευτικού Συντάγματος και το χτύπημα της βαυαροκρατίας, η οποία είχε ήδη στοιχίσει αρκετά στον λαό. Σε καμία, όμως, περίπτωση δεν μπήκε ζήτημα κατάργησης του θρόνου και μετατροπής του πολιτεύματος σε κοινοβουλευτική δημοκρατία, καθώς υπεύθυνος για τα δεινά του τόπου δεν θεωρείτο ο θεσμός της βασιλείας, αλλά ο «κουφός Βαυαρός». Όμως, όσο εντυπωσιακές ήταν οι επιτυχίες της εξέγερσης που απλώθηκε γρήγορα σε όλο τον χερσαίο χώρο της Ελλάδας και είχε σαν αποτέλεσμα ακόμα και την κατάληψη πόλεων (π.χ. της Καλαμάτας), άλλο τόσο γρήγορα γνώρισε την ήττα. Τον Μάιο του 1848 το κίνημα στον Μοριά ηττήθηκε, για να κατασταλεί πλήρως στα τέλη του ίδιου μήνα¹².

Οι ηττημένοι του ευρωπαϊκού 1848, όπως αναφέρθηκε ήδη, αυτοεξορίστηκαν σε χώρες όπου τηρήθηκε ανεκτική στάση απέναντί τους. Μία από αυτές ήταν και η Ελλάδα. Πολιτικοί πρόσφυγες από την Ιταλία, την Ουγγαρία και την Πολωνία βρήκαν φιλόξενο τον ελληνικό λαό που στα πρόσωπά τους έβλεπε και τον δικό του αγώνα για δημοκρατικές ελευθερίες. Παρότι, λοιπόν, η πολιτική ηγεσία δεν ήθελε τους πρόσφυγες αυτούς, δεν ήταν σε θέση να αντιταχθεί στη λαϊκή συμπαράσταση προς

τους Ευρωπαίους δημοκράτες. Και είχε απόλυτο δίκιο να μην επιθυμεί την παρουσία αυτών των στοιχείων στο ελληνικό έδαφος, καθώς ήξερε πως ήταν φορείς ριζοσπαστικών θέσεων τις οποίες θα μεταλαμπάδευαν όπως και όσο μπορούσαν στους Έλληνες. Ο στρατηγός Μίλβιτς, ηγέτης των αυτοεξόριστων Πολωνών δημοκρατών, συνδέθηκε με τον στρατηγό Ι. Μακρυγιάννη, μία αμφιλεγόμενη αλλά σαφώς δημοκρατική προσωπικότητα*, πληρώνοντας τελικώς αυτή τη σχέση με καταδίκη από τα ελληνικά δικαστήρια, αφού κατά τις εκτιμήσεις των κατηγορών του ετοίμαζε επανάσταση¹³. Η φιλοαγγλική μερίδα πάσχιζε να ανέλθει στην εξουσία, ώστε να εφαρμοστεί φιλοαγγλική πολιτική. Από το 1850 και έπειτα η Ελλάδα θα περάσει στον πολιτικό έλεγχο της Αγγλίας μέχρι το 1947 με μικρά διαλείμματα, με αφορμή τα λεγόμενα «Παρκερικά» που είχαν ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό από τους Άγγλους του Πειραιά.

Εν τω μεταξύ, το πολιτογραφημένο στην διπλωματία ως «ανατολικό ζήτημα» έμπαινε σε νέα περίοδο. Η Ρωσία ήταν σταθερά προσανατολισμένη στην προσπάθεια διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με σκοπό τη δημιουργία μικρών κρατών στην Βαλκανική, τα οποία θα έθετε υπό την επιρροή της είτε υπό τη σημαία της ορθοδοξίας είτε της φυλετικής συγγένειας είτε και των δύο και με στόχο να πετύχει ένα ισχυρό πλήγμα στην βρετανική πολιτική στην ανατολική Μεσόγειο, αποκτώντας η ίδια έξοδο προς αυτή. Αποτέλεσμα της ρωσικής πολιτικής ήταν η έκρηξη του Κριμαϊκού πολέμου στα 1853. Ο ελληνικός λαός αντέδρασε σχεδόν αμέσως ενώ και η ελληνική κυβέρνηση άδραξε την ευκαιρία, προσδοκώντας την προσάρτηση νέων εδαφών. Έτσι, το 1854 ένοπλα αντάρτικα τμήματα καθώς και τμήματα του τακτικού στρατού εισέβαλαν σε οθωμανικά εδάφη. *Ήταν ίσως η τελευταία φορά - τουλάχιστον ως τους Βαλκανικούς Πολέμους - που μία ελληνική κυβέρνηση έδρασε εθνικά συμφώνως προς τον λαό. Ήταν σαφώς μία επιθετική αλλά δίκαιη πολεμική ενέργεια που στόχο είχε την απελευθέρωση των κατοικουμένων στην συντριπτική τους πλειοψηφία από Έλληνες περιοχών. Ήταν όμως μία κίνηση που προκάλεσε την απροκάλυπτη επέμβαση των αγγλογάλλων που ήθελαν πάση θυσία να εξασφαλίσουν την ύπαρξη της*

---

* Εξίσου αμφιλεγόμενη με αυτή του επίσης δημοκράτη Θ. Κολοκοτρώνη, ο οποίος συχνά συνέβαλε στην κατάπνιξη λαϊκών αγροτικών εξεγέρσεων, κάτι που και ο ίδιος αναγνώρισε ως λάθος του. Και οι δύο πέρασαν στο πολιτικό περιθώριο μετά από πολιτικές μηχανορραφίες.

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για αυτό στα 1854 απέκλεισαν το λιμάνι του Πειραιά, προκαλώντας φοβερό πρόβλημα ανεφοδιασμού της πρωτεύουσας και τοποθετώντας κατοχικά στρατεύματα μέχρι το 1857, ενώ πριν από αυτή την χρονολογία είχαν εξαναγκάσει την ελληνική κυβέρνηση να ανακαλέσει τον στρατό.

Ο Κριμαϊκός πόλεμος, πάντως, είχε θετικές επιπτώσεις στο ελληνικό κεφάλαιο – ελλαδικό και της διασποράς – και την οικονομία. Αφού διασφαλίστηκε η απεμπλοκή της Ελλάδας από αυτόν, υπεγράφησαν κοινές ελληνοοθωμανικές εμπορικές συνθήκες που οδήγησαν στην ραγδαία ανάπτυξη του εφοπλιστικού κεφαλαίου, λόγω των ευνοϊκών ρυθμίσεων που εμπεριέχονταν σε αυτές¹⁴. Παράλληλα, η παρουσία αγγλικών και γαλλικών κατοχικών στρατευμάτων οδήγησε σε αύξηση των πωλήσεων εγχώριων προϊόντων προς τους κατακτητές αλλά και σε τριπλασιασμό της εξαγωγικής δραστηριότητας. Πλην, τα στρατεύματα αυτά μετέφεραν εδώ και τον τρόπο ζωής τους, κάτι που είχε ως συνέπεια τον μαρασμό ή τη σχετική πτώση ορισμένων κλάδων παραδοσιακής βιοτεχνίας, καθώς ο «νεωτερισμός» κέρδιζε τον αστικό πληθυσμό. Είναι χαρακτηριστική η κίνηση των φοιτητών στα 1859 που μία ωραία πρωία αποφάσισαν να κυκλοφορούν φορώντας τα παραδοσιακά ψάθινα καπέλα, τα «σκιάδια», θέλοντας έτσι να δείξουν την προτίμησή τους για το ελληνικό αυτό προϊόν. Όμως οι αστυνομικές αρχές, φιλύποπτες λόγω των συχνών δυναμικών φοιτητικών κινήσεων, θεώρησαν πως μία συνωμοτική ενέργεια βρισκόταν σε εξέλιξη και άρχισαν αιματηρές οδομαχίες στο κέντρο της Αθήνας. Ήταν η εποχή που ιδρύθηκαν αρκετοί φοιτητικοί σύλλογοι με ποικίλες δραστηριότητες – στην ίδρυση των οποίων ωθεί με τη δράση του ο Δεληγεώργης – καθώς και αρκετές εργατικές «αδελφότητες», δηλαδή συντεχνιακά σωματεία, πρόγονοι των συνδικάτων.

Η οργάνωση των φοιτητών και των εργατών προχωρούσε, έστω και με αργά βήματα, μέσα σε συνθήκες αύξησης του αυταρχικού χαρακτήρα του οθωμανικού καθεστώτος, κυρίως σε ό,τι αφορά τη στάση του έναντι των λαϊκών απαιτήσεων. Η άρνησή του δε να δεχθεί ως πρωθυπουργό τον λαοφιλή ήρωα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα Κ. Κανάρη ενέτεινε τη λαϊκή δυσαρέσκεια, η οποία στο Ναύπλιο ήταν τόση*, ώ-

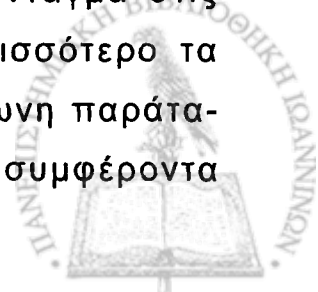
* Η πλειοψηφία των κατοίκων του Ναυπλίου ήταν δημοκρατική – συνταγματική και το ζήτημα που προέκυψε με τον Κανάρη πρέπει να εκληφθεί ως αφορμή για την εκδήλωση της συσσωρευμένης οργής τους.

στε να προκαλέσει το 1862 δυναμική εξέγερση που κατέληξε σε στασιαστικό κίνημα με κατάλυση των εξουσιών και αντικατάστασή τους από προσωρινή κυβερνητική επιτροπή, κάτι που συνέβη μέχρι και την περιοχή της Αργολίδας. Στο Ναύπλιο, μάλιστα, εμφανίστηκε ένας δραστήριος γυναικείος όμιλος, γεγονός που αποτελεί την πρώτη εμφάνιση των σουφραζετών στην Ελλάδα¹⁵. Όμως το κίνημα αυτό δεν μπορούσε να αντέξει πάρα πολύ απέναντι στις τακτικές στρατιωτικές δυνάμεις και τελικά ηττήθηκε μετά από ηρωική αντίσταση στις 8 Απριλίου 1862.

Καθ' όλο το διάστημα που τα γεγονότα αυτά ελάμβαναν χώρα στην παλιά πρωτεύουσα της Ελλάδας ο αθηναϊκός λαός βρισκόταν σε συνεχή αναβρασμό. Και ο λαός της υπαίθρου, όμως, κινείτο αντιοθωνικά. Πρέπει να λαμβάνουμε πάντα υπόψη ότι η Βρετανία πίεζε διαρκώς την φιλοαγγλική πολιτική μερίδα να υποθάλπει – εντός ασφαλών ορίων – τα αντιοθωνικά συναισθήματα του λαού, προσδοκώντας την ανατροπή του βασιλιά και την αναρρίχηση στον ελληνικό θρόνο ενός φερέφωνου των αγγλικών επιδιώξεων. Έτσι, με τη συντονισμένη δράση αντιπολίτευσης, φτωχών αγροτικών στρωμάτων και οπλαρχηγών, η μία μετά την άλλη οι πόλεις της Δυτικής Ελλάδας στασίαζαν, ακόμα και μετά την ήττα του κινήματος του Ναυπλίου. Τελικά, στις 10 Οκτωβρίου στην ανταρσία βρίσκεται και η Αθήνα με επικεφαλής τους φοιτητές, ενώ ανάμεσα στο εξεγερμένο πλήθος βρίσκονταν και πολλοί Γάλλοι και Ιταλοί επαναστάτες και αναρχικοί, όπως ο περίφημος Τσιπριάνι¹⁶. Όπως θα δούμε, η παρουσία αναρχικών πολιτικών προσφύγων στην Ελλάδα θα διαμορφώσει ένα ισχυρό – αν και όχι ξεκάθαρο - αναρχικό ρεύμα στους κόλπους του σοσιαλιστικού κινήματος, το οποίο θα βρίσκει κάποια απήχηση ως τα τέλη του αιώνα.

Η 10^η Οκτωβρίου σήμανε το τέλος της Βαυαροκρατίας. Το ζήτημα της διαδοχής ετέθη αμέσως από τις πολιτικές δυνάμεις προς συζήτηση, αλλά ουσιαστικά την πρωτοβουλία για ανεύρεση νέου βασιλιά την ανέλαβε η Μεγάλη Βρετανία, η οποία έψαχνε τον καταλληλότερο για να εφαρμόσει τα σχέδιά της. Μετά από μερικούς μήνες, επελέγη η λύση του Γεωργίου Γκλύξμπουργκ, ο οποίος θα ορκιστεί στο νέο Σύνταγμα στις 19 Οκτωβρίου του 1863. Η Αγγλία διασφάλιζε ακόμη περισσότερο τα συμφέροντά της στην Ελλάδα από τη στιγμή που η αγγλόφωνη παράταξη ανέβηκε στην εξουσία, εκπροσωπώντας ταυτοχρόνως τα συμφέροντα

τόσο των τσιφλικάδων όσο και του μεγάλου κεφαλαίου που εκπροσω-
πείτο κυρίως από το εφοπλιστικό κεφάλαιο. Πάντως η δυναστεία των
Γκλύξμπουργκ δημιούργησε σοβαρά πολιτικά προβλήματα με τις συνε-
χείς παρεμβάσεις της στα πολιτικά αλλά και στρατιωτικά πράγματα, με
αποτέλεσμα οι Άγγλοι να ελέγχουν καλύτερα μέσω και του στέμματος
την Ελλάδα τουλάχιστον ως τις παραμονές των δύο Βαλκανικών πολέ-
μων, οι δε κυβερνήσεις όταν δεν ήταν αυλόδουλες, είχαν συνήθως μικρή
διάρκεια ζωής. Όμως, τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας, τόσο τα
πολιτικά όσο και τα οικονομικά, τα οποία η δυναστεία δεν είχε πρόθεση
να επιλύσει, αλλά και οι ελάχιστες μη αυλόδουλες ή μη συμβιβασμένες
με το στέμμα κυβερνήσεις δεν ήταν ικανές για κάτι τέτοιο, είχαν σαν α-
ποτέλεσμα να μην είναι δυνατό να υπάρξει κάποια ομαλή περίοδος δια-
κυβέρνησης του τόπου ουσιαστικά μέχρι την δικτατορία του Ι. Μεταξά!
Π.χ., το πρόβλημα των γαιών υπήρξε έντονο και με το πέρασμα του
χρόνου, όσο δεν δινόταν κάποια βιώσιμη και δίκαιη λύση, γινόταν όλο
και πιο επικίνδυνο. Τα αγροτιστικά κινήματα και οι εξεγέρσεις ήταν πά-
ρα πολλές, πριν ακόμα το αγροτικό κίνημα κορυφωθεί με τα γεγονότα
του Κιλελέρ το 1910 (π.χ. η κίνηση του Θεωράκη Γρίβα). Ακόμη ένα
σοβαρό πρόβλημα ήταν το εθνικό, που αφορούσε την απελευθέρωση
της Κρήτης, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, αργότερα της Μακεδονίας
και της Θράκης, καθώς και την απόδοση στην Ελλάδα της Επτανήσου.
Αναφορικά με αυτό το θέμα, πρέπει να εξετάσουμε το ιδεολόγημα της
«Μεγάλης Ιδέας».

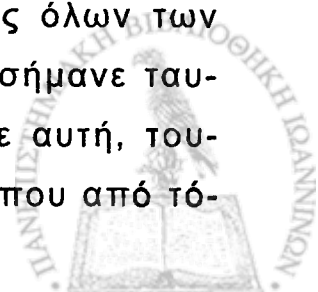
Για τις ριζοσπαστικές και δημοκρατικές δυνάμεις της Ελλάδας το εθνικό
ζήτημα ήταν άρρηκτα δεμένο με το κοινωνικό. Όπως ακριβώς η αριστε-
ρά της Ευρώπης υπήρξε πατριωτική – ας την χαρακτηρίσουμε πατριωτι-
κή για να υπάρξει διαχωρισμός από τον δεξιό εθνικισμό και για να δώ-
σουμε και το κοινωνικό-πολιτικό περιεχόμενο του όρου– εκεί όπου υ-
πήρχε εθνικό πρόβλημα, το ίδιο συνέβαινε και εδώ. Πέραν της προοδευ-
τικής διανοήσης, σημαντικός ήταν και ο ρόλος της παρουσίας στην Ελ-
λάδα δημοκρατών προσφύγων από τις ευρωπαϊκές χώρες που, εγκατα-
λείποντας την πατρίδα τους στα 1848-9 για να έλθουν και στην Ελλάδα,
μετέφεραν μαζί τους και την πείρα του αγώνα, την οποία μετέδωσαν
στους Έλληνες ριζοσπάστες. Από αυτό γίνεται εύκολα κατανοητό ότι ο
πατριωτισμός προϋποθέτει αλλά και ενυπάρχει στον διεθνισμό, κάτι που

θα το επιβεβαιώσει πληθώρα παραδειγμάτων ανά την υφήλιο. Η «Μεγάλη Ιδέα» ήταν ένα εφεύρημα της πολιτικής εξουσίας, του στέμματος και της αστικής τάξης, το οποίο επικαλούντο σε δύο περιπτώσεις. Συνήθως η επίκληση της «Μεγάλης Ιδέας» γινόταν όταν τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα στο εσωτερικό της χώρας ήταν ιδιαίτερα έντονα, οπότε ήταν επιβλητέα – αλλά και καταστροφική, με τη σημερινή έννοια του όρου – προκειμένου ο λαός να στρέψει αλλού την προσοχή του. Η ανεπάρκεια σε στρατιωτική επιμελητεία και προετοιμασία αλλά και η ανικανότητα του στέμματος που είχε το γενικό πρόσταγμα στάθηκαν συχνά ολέθριες για τον ελληνικό στρατό, με πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα το 1897 και το 1922. Η επίκλησή της γινόταν και όταν οι μεγάλες δυνάμεις, κυρίως η Αγγλία, άφηναν ελεύθερη την Ελλάδα να διεκδικεί εδάφη, γιατί αυτό εξυπηρετούσε τους στόχους τους στην περιοχή. Σε κάθε περίπτωση, όποτε το ελληνικό κράτος επιχειρούσε μια στρατιωτική κίνηση σε οθωμανικό έδαφος και αυτό ήταν αντίθετο με τα συμφέροντά τους, αμέσως σχεδόν αναδιπλωνόταν και, όχι σπάνια, εξευτελιζόταν. Η περίπτωση του Κριμαϊκού πολέμου είναι μόνο μία από τις πολλές. Αντίθετα, οι ριζοσπαστικές δυνάμεις, η αριστερά της εποχής, έλαβαν ενεργά μέρος στους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες, όπως στην κρητική εξέγερση του 1897 στην οποία πήραν μέρος ο Σ. Καλλέργης και ο Μ. Αντύπας, δύο ηγετικές φυσιογνωμίες του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος, την ίδια ώρα που η επίσημη Ελλάδα άφηνε, εκούσια ή ακούσια, τους ελληνικούς πληθυσμούς των περιοχών αυτών στο έλεος των εχθρών της. Τελικά, η «Μεγάλη Ιδέα» εξυπηρετήσε οτιδήποτε άλλο, εκτός από τα ελληνικά συμφέροντα.

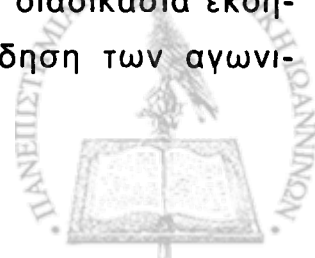
Σε ό,τι αφορά τα Επτάνησα, αυτά τα πήρε ο Γεώργιος ως προίκα για να ανέβει στον θρόνο. Έστω και με αυτόν τον τρόπο, οι αγώνες των Επτανησίων για ένωση με την Ελλάδα έβρισκαν τη δικαίωσή τους, με την επικύρωση της ένωσης στις 23/11/1863.

Οι Επτανήσιοι υποψήφιοι βουλευτές πήραν μέρος στις εκλογές που έγιναν με το νέο Σύνταγμα, το οποίο, πρώτο σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο, προέβλεπε το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας όλων των ενηλίκων αρρένων¹⁷. Η είσοδός τους στην ελληνική Βουλή σήμανε ταυτόχρονα την είσοδο πραγματικά ριζοσπαστών πολιτικών σε αυτή, τουλάχιστον πριν απορροφηθούν από το δικομματικό σύστημα που από τό-

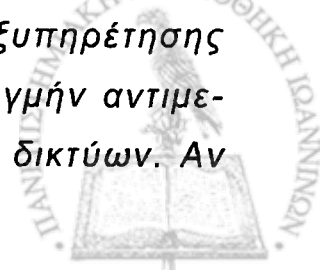
τε άρχισε να λειτουργεί. Οι αγώνες τους ενάντια στην βρετανική κατοχή γινόταν κάτω από τη σημαία του ριζοσπαστισμού και των δημοκρατικών ιδεών, κάτι που ήταν φυσικό λόγω των επιρροών από τον δημοκρατικό αγώνα της Ιταλίας, κυρίως. Παράλληλα, διατηρούσαν ακόμη ζωντανό το πνεύμα του Ρήγα αλλά και τις αρχές της Φιλικής Εταιρείας. Ο δε Ρόκκος Χοϊδάς σε ομιλία του στη Βουλή, όταν εξελέγη, δήλωσε πως το πρόγραμμά του ήταν «ερυθρόν», δηλαδή επαναστατικό (χωρίς να εξετάζουμε εδώ το κατά πόσο ήταν επαναστατικό με τα μαρξιστικά-λενινιστικά κριτήρια), κάτι δηλωτικό για την ευχέρεια της πρόσληψης των νέων ιδεών από πολλούς Επτανησίους αγωνιστές και πολιτικούς.

Σε σχέση με το καθολικό δικαίωμα ψήφου, πρέπει να αναφέρουμε ότι αυτό φαίνεται περισσότερο ως πολιτικός ελιγμός, παρά ως ειλικρινής καταχώρηση στο Σύνταγμα μιας δημοκρατικής πίστης των πολιτικών της εποχής. Η αδυναμία επίλυσης των κοινωνικών και εθνικών προβλημάτων από τα πολιτικά κόμματα έπρεπε με κάποιον τρόπο να αντισταθμιστεί, ώστε να απορροφηθούν οι κοινωνικοί τριγμοί και οι λαϊκές δυνάμεις να φενακισθούν. Το καθολικό δικαίωμα ψήφου ήταν ένα λαϊκό αίτημα που μπορούσε να εκχωρηθεί, ιδίως από τη στιγμή που η ευρωπαϊκή πείρα έδειξε πως κάλλιστα χειραγωγείται. Το δικομματικό σύστημα απέδειξε πως και στην ελληνική πραγματικότητα κάτι τέτοιο ήταν εφικτό. Ίσως έχει κάποια βάση η υπόθεση του Χαραλάμπη¹⁸, ότι το καθολικό δικαίωμα ψήφου ήταν η επιτυχημένη προσπάθεια της κεντρικής εξουσίας να επιβληθεί των τοπικών ηγεσιών της υπαίθρου, των τζακιών. Πάντως, αυτή η υπόθεση φαίνεται να μην λαμβάνει υπόψη την ιδιαίτερα τεταμένη κοινωνική κατάσταση της εποχής εκείνης, ούτε τους τριγμούς που προκαλούσε η καθυστέρηση της λύσης του αγροτικού προβλήματος, πέραν του γεγονότος πως θεωρεί την ανυπαρξία κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής¹⁹, θεωρώντας πως η βιομηχανία είναι αυτή που θα δημιουργήσει τους κοινωνικούς όρους που θα οδηγήσουν στο κοινό συμβόλαιο κυριάρχων - κυριαρχούμενων. Γενικά, φαίνεται να υποβαθμίζει τον κοινωνικό και πολιτικό αγώνα, στηριζόμενος – εξαρτώμενος μάλλον – από τις οικονομικές συνθήκες, πολλώ δε μάλλον που κρίνει πως η ελληνική κοινωνία δεν γνώρισε τον φεουδαρχισμό και την απολυταρχία που θα την ωθούσαν σε θεσμούς που θα οδηγούντο σε μία διαδικασία εκδημοκράτησης²⁰, κάτι που συνεπάγεται πως στη συνείδηση των αγωνι-

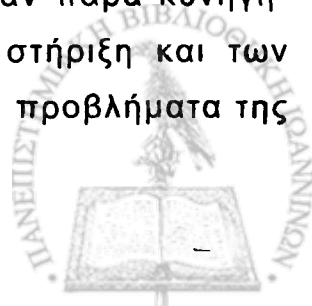

στών του 1821 δεν υπήρχε αγώνας για τίποτα άλλο παρά για απελευθέρωση από τους «άπιστους». Γνωρίζουμε όμως πολύ καλά ότι τα κίνητρα του σκληρού πυρήνα των Φιλικών, των καπεταναίων και της μεγάλης λαϊκής μάζας ήταν και κοινωνικά, άλλο που δεν πραγματώθηκαν οι οραματισμοί τους. Έχει, όμως, δίκιο όταν λέει πως το καθολικό δικαίωμα ψήφου εξασφάλιζε την κοινωνική συνοχή και την λειτουργικότητα, ξεκινώντας βέβαια από ένα αίτιο που δεν μπορώ να αποδεχθώ²¹. Στο τέλος της γραμμής, αυτό το δικαίωμα αποτελεί την σύμβαση ανάμεσα στην κυρίαρχη αστική τάξη και τον εξαγριωμένο και εξαχρειωμένο αγροτικό κόσμο και την μεγάλη πλειοψηφία του λαού, ο οποίος όμως δεν έχει ως συμπαραστάτη ένα κόμμα αρχών για να υπερασπίσει τα δικά του, για αυτό και γίνεται βορά του πελατειακού πολιτικού συστήματος. Στον βαθμό που η συνδικαλιστική και πολιτική συγκρότηση προχωρά ποσοτικά και ποιοτικά, υποχωρεί ή μεταλλάσσεται η σχέση εξάρτησης του πολίτη από αυτό το σύστημα, καθώς αναπτύσσεται η αλληλεγγύη ανάμεσα στα μέλη μίας τάξης ή ενός στρώματος. Έτσι, οι πελατειακές σχέσεις μπορούν να οριστούν για τα μεσοαστικά και μικροαστικά στρώματα, όχι όμως στον ίδιο βαθμό για την αγροτιά και την εργατική τάξη, καθώς αυτές – τουλάχιστον στην περίοδο που μας απασχολεί – έχουν βασικά προβλήματα που οι σχέσεις αυτές αδυνατούσαν να επιλύσουν. Δεν είναι παράδοξο, λοιπόν, που τα αγροτικά κινήματα (ουκ ολίγα άλλωστε) φθάνουν και στις ένοπλες εξεγέρσεις, χωρίς αυτά να περιορίζονται στα τσιφλίκια αλλά να υπάρχουν συχνά και στην Πελοπόννησο και στην Στερεά. Όπως άλλωστε σημειώνει εισαγωγικά ο Δερτιλής, δίνοντας την οπτική των μελετητών που βλέπουν το πολιτικό γίνεσθαι μέσα από την διόπτρα του πελατειακού δικτύου, «*οι σχέσεις πατρωνείας είναι εξ ορισμού προσωποπαγείς, άρα και ασυμβίβαστες με κάθε έννοια συλλογικού συμφέροντος: ο ατομισμός είναι εγγενές χαρακτηριστικό τους. Εξ ορισμού, λοιπόν, το ατομικό συμφέρον του κάθε μέλους ενός πελατειακού δικτύου μπορεί κάλλιστα να είναι αντίθετο προς το συλλογικό συμφέρον της ομάδας. Ή, ακόμα καλύτερα, δεν υπάρχει καν αυτό που χαρακτηρίζεται ως «συλλογικό συμφέρον»: γιατί εξ ορισμού ένα πελατειακό δίκτυο δεν είναι ομάδα κοινού συμφέροντος, αλλά μηχανισμός εξυπηρέτησης ατομικών επιμέρους συμφερόντων. Έστω τώρα ότι προς στιγμήν αντιμετωπίζεται η κοινωνία ολόκληρη ως ένα σύνολο πατρωνικών δικτύων. Αν*

υποτεθεί ότι το συνολικό σύστημα πατρωνικών δικτύων φτάνει κάποια στιγμή στο σημείο να λειτουργεί με «τέλειες» συνθήκες, τότε, στο σημείο αυτό, εξυπηρετεί άριστα τα συμφέροντα όλων των μελών του. Αλλά τα συμφέροντα αυτά είναι μεταξύ τους αντίθετα. Επομένως, εκείνη την υποθετική στιγμή τα ωφελήματα που το σύστημα προσφέρει σε κάθε επιμέρους δίκτυο και σε κάθε άτομο αλληλοεξουδετερώνονται, επειδή ακριβώς τα συμφέροντα των διαφόρων δικτύων και ατόμων αλληλοσυγκρούονται. Αλλά και χωρίς να φθάνει ποτέ το σύστημα σε «τέλειες» συνθήκες λειτουργία, και πάλι εμπεριέχει την τάση για αυτοεξουδετέρωση: γιατί όσο αυξάνεται ο βαθμός του ανταγωνισμού μεταξύ δικτύων και ατόμων, τόσο μειώνονται οι διαφορές ανάμεσα στα ωφελήματα του καθενός από τους αντιπάλους. Για να ξαναφτάσουν στα προηγούμενα επίπεδα «παραγωγικότητας», οι αντίπαλες ομάδες εντείνουν όλο και περισσότερο την προσπάθεια και τον ανταγωνισμό, ο οποίος με τη σειρά του μειώνει τα «κέρδη» ακόμη περισσότερο, ώσπου να φτάσει η κατάσταση σε εκρηκτικό σημείο»²². Ως εκ τούτου, αλλά και λόγω της απουσίας έστω και ενός κόμματος αρχών, αυτό που κυριαρχούσε στο πολιτικό προσκήνιο ήταν οι φατριασμοί και οι προσωπικές συγκρούσεις που στόχο είχαν την προσωπική ανάδειξη. Στη νέα Βουλή εισήχθη και ο παλιός ηγέτης του φοιτητικού κινήματος, ο Δεληγεώργης, ως αρχηγός του «Κομιτάτου», υποτίθεται δηλαδή των «ριζοσπαστών», οι οποίοι όμως συμμαχίσαν με τους «πεδινούς» (ορολογία της προεπαναστατικής Γαλλίας), δηλαδή το παλιό γαλλικό κόμμα, ενώ οι «ορεινοί», το παλιό αγγλόφιλο κόμμα, δεν ανέπτυξαν ουσιαστική αντιπολίτευση. Ουσιαστικό αντίλογο ανέπτυσαν οι λαϊκές δυνάμεις, ο στρατός και η πανεπιστημιακή φάλαγγα με τις κινητοποιήσεις και τις διαμαρτυρίες τους²³. Συχνά, όμως, μόνη αντιπολίτευση απέμεινε ο λαός, καθώς οι κυβερνήσεις έκαναν παραχωρήσεις προς το στρατό – τον οποίον, ως εκ της δομής της, ακολουθούσε πιστά η πανεπιστημιακή φάλαγγα – και συχνά στους αθηναϊκούς δρόμους συγκρούονταν μεταξύ τους οι παλιοί σύμμαχοι.

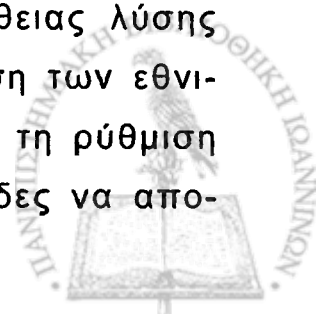
Κατά την ίδια χρονική περίοδο εμφανίζεται το φαινόμενο της ληστείας, οι ρίζες του οποίου βρίσκονται στο κλέφτικο. Μετά την απελευθέρωση, καθώς οι ήρωες της επανάστασης δεν αποκαταστάθηκαν παρά κυνηγήθηκαν, ξεκίνησαν αντάρτικο στα βουνά έχοντας την στήριξη και των φτωχών λαϊκών αγροτικών στρωμάτων. Καθώς όμως τα προβλήματα της

υπαίθρου χρόνιζαν και η αποκατάσταση των αγωνιστών δεν ερχόταν, οι επίγονοι του κλέφτικου εξελίχθηκαν σε καθαρούς ληστές και από προοδευτικό στοιχείο μετετράπησαν σε τροχοπέδη της ελληνικής κοινωνίας, έστω και αν δεν το επέλεξαν οι ίδιοι να καταντήσουν εκεί. Στράφηκαν σε κλοπές των φτωχών αγροτών, οι οποίοι εκτός από τον κοτζαμπάση ή το κράτος ή και τους δύο, είχαν τώρα απέναντί τους και τους παλιούς φίλους τους, ενώ κάποιες ενέργειες των ληστών προκάλεσαν και σοβαρά διπλωματικά προβλήματα στην Ελλάδα, καθώς θύματά τους υπήρξαν και ξένοι επίσημοι.

Στα 1866 ξέσπασε μία από τις Κρητικές επαναστάσεις, με αιτήματα κοινωνικά αλλά και την ένωση με την Ελλάδα. Το ζωντανό αίτημα των δημοκρατών και ριζοσπαστών Ελλήνων για απελευθέρωση των τουρκοκρατούμενων περιοχών εκφράστηκε πρακτικά με τη δημιουργία σώματος εθελοντών. Την ίδια στιγμή, η ελληνική πολιτική και πολιτειακή ηγεσία έστεκε απλώς παρατηρητής των γεγονότων, υποτασσόμενη στα βρετανικά κελεύσματα. Και ενώ το ελληνικό κράτος αλλά και η ελληνική αστική τάξη απέφευγαν την οιαδήποτε εμπλοκή – ας μη ξεχνάμε πως λίγα χρόνια νωρίτερα οι ελληνοτουρκικές συμφωνίες είχαν ωφελήσει τα μέγιστα το εφοπλιστικό κεφάλαιο – αφήνοντας ανίσχυρο τον κρητικό αγώνα, για άλλη μία φορά οι επαναστάτες πρόσφυγες έθεσαν τις δυνάμεις τους στην υπηρεσία του ελληνικού λαού με την αρωγή και Ιταλών γαριβαλδινών και άλλων ξένων εθελοντών²⁴. Μάλιστα, μετά την ήττα των Κρητών, η γαλλική κυβέρνηση ζήτησε την έκδοση του Γάλλου δημοκράτη εθελοντή και μετέπειτα Κομμουνάρου Γουσταύου Φλουράνς, μία απαίτηση που η ελληνική κυβέρνηση είχε όλη την καλή διάθεση να ικανοποιήσει, αντιμετωπίζοντας όμως λαϊκά συλλαλητήρια υπέρ του Γάλλου αγωνιστή αναγκάστηκε να υποχωρήσει.

Η ένταση των λαϊκών κινητοποιήσεων, ιδίως των αγροτικών που έφθαναν στα όρια της εξέγερσης κάποτε, οδήγησε την κυβέρνηση Κουμουνδούρου στα 1871 στο να πραγματοποιήσει την πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση, η οποία αποδείχτηκε ότι είχε περισσότερο τον χαρακτήρα κυματοθραύστη της κοινωνικής αγανάκτησης παρά προσπάθειας λύσης ενός προβλήματος. Συγκεκριμένα, προχώρησε σε εκποίηση των εθνικών γαιών με υψηλή τιμή πώλησης ανά στρέμμα. Με αυτή τη ρύθμιση δόθηκε η δυνατότητα στους οικονομικά ισχυρούς τσιφλικάδες να απο-

κτῆσουν με την αγορά ακόμη περισσότερη γη, ενώ εμφανίστηκαν και οι μικροκαλλιεργητές, όσοι δηλαδή είχαν μικρή αγοραστική δύναμη. Ο ανταγωνισμός που αναπτύχθηκε οδήγησε σε παραπέρα μείωση του αριθμού των ελεύθερων γεωργών, οι οποίοι προλεταριοποιήθηκαν* ή ημιπρολεταριοποιήθηκαν ή έγιναν εργάτες γης. Αυτή η υπόθεση εργασίας – ελλείπει ντοκουμέντων – μπορεί να σταθεί, ακόμα και αν δεχθούμε πως οι εθνικές γαίες που αποδόθηκαν επί Κουμουνδούρου διανεμήθηκαν σε πάρα πολλούς κλήρους, ώστε να υπερκαλύψουν τον αριθμό των αγροτικών οικογενειών²⁵. Κατ' αρχήν, αυτό από μόνο του συνεπάγεται πως κάποιοι, οι οικονομικά πιο ισχυροί, απέκτησαν περισσότερες εκτάσεις από άλλους. Έπειτα, με δεδομένη την φρενήρη ανάπτυξη της μονοκαλλιέργειας, οι μικροί κλήροι ήταν αδύνατο να ανταποκριθούν στον ανταγωνισμό, οπότε είτε αναγκάζονταν να μεταβιβάσουν το κομμάτι τους στους ισχυρούς, είτε να συνεταιρισθούν, είτε να αλλάξουν την καλλιέργεια ώστε να καλύπτει μόνο τις οικογενειακές ανάγκες. Σε ό,τι αφορά την διανομή της γης στους νόμιμους δικαιούχους πρέπει να κρατάμε πολλές επιφυλάξεις, καθώς είναι γνωστά τα παραδείγματα του ορισμού που ένας αγρότης έπαιρνε τόση γη ανάλογα με το πόσο μακριά θα πέταγε την πέτρα, κάτι που προκαλεί πολλά νομικά προβλήματα ως και σήμερα, μιας και κάποιος διεκδικητής μιας έκτασης παρουσιάζει νόμιμα έγγραφα και ο άλλος φέρνει μάρτυρες πως ο ίδιος ή κάποιος πρόγονός τους καλλιεργούσε ως δική του – κατά τον αναφερθέντα εθιμικό τρόπο – την γη. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως πολλά από τα προβλήματα που σήμερα υπάρχουν για την κατάρτιση του εθνικού κτηματολογίου έχουν τις ρίζες τους εκεί και αυτό το γνωρίζω από προσωπική πείρα, αφού εργάστηκα για ένα διάστημα ως υπάλληλος του κτηματολογίου. Πάντως αυξάνονταν οι μονοκαλλιέργειες της σταφίδας και του καπνού, κίνηση που ευνοούσε την βρετανική οικονομική πολιτική, ιδίως από τη στιγμή που ήδη διαγραφόταν στον άμεσα ορατό ορίζοντα η ιμπεριαλιστική φάση του καπιταλισμού. Οι μονοκαλλιέργειες ήταν ουσιαστικά ο τροφοδότης της εξαγωγικής δραστηριότητας της Ελλάδας και οδήγησαν στη δη-

* Ο Κων. Τσουκαλάς (ό.π., σελ. 16), θεωρεί πως, παρά την «προλεταριοποίηση των Ελλήνων αγροτών», την «εμφάνιση μιας τάξης «Ελλήνων κουλάκων» ή ενός «αξιόλογου αγροτικού καπιταλισμού», η κυρίαρχη μορφή αγροτικής ιδιοκτησίας ήταν η μικρή γαιοκτησία. Αυτό αληθεύει, αλλά σε ό,τι αφορά την πολιτική και κοινωνική επιρροή, οι μεγαλογαιοκτήμονες είχαν πολύ μεγαλύτερη δύναμη από τους μικροκαλλιεργητές, οι οποίοι προστατεύονταν μόνο από τους αστούς των πόλεων που είχαν πολλαπλό συμφέρον από την διατήρηση και ισχυροποίηση της μικρής καλλιέργειας.

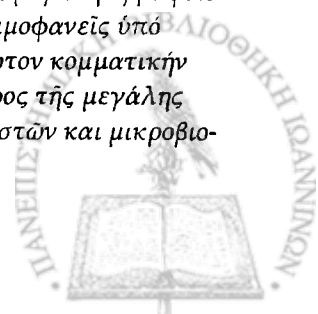
μιουργία ενός στρώματος μεγαλοχωρικών, όπως τους ονομάζει ο Βουρνάς²⁶, καπιταλιστών του χωριού θα ήταν ίσως καλύτερο να τους χαρακτηρίσουμε.

Πέραν των αγροτικών μεταρρυθμίσεων, το ελληνικό κράτος προχώρησε στην παραχώρηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας καθώς και της κατασκευής του σιδηροδρομικού δικτύου της σε εταιρείες ξένων συμφερόντων, αφού το ελληνικό κεφάλαιο δεν φαινόταν αρκετά δυνατό για να προχωρήσει στην εκβιομηχάνιση της παραγωγής. Πάντως, δεν έλειψαν και οι ενέργειες προς ενίσχυση του ντόπιου βιομηχανικού κεφαλαίου. Στα 1864 το Λαύριο το εκμεταλλεύονταν ο Ιταλός επιχειρηματίας Σερπιέρι, ο οποίος λίγο μετά θα ενώσει την επιχείρησή του με την γαλλική Ρού ντε Φρεσινέ²⁷. Στα 1871 ο Κουμουνδούρος νομοθέτησε αποδίδοντας την εκμετάλλευση των σκωριών των ορυχείων του Λαυρίου στο ελληνικό κράτος*. Αργότερα την επιχείρηση του Λαυρίου θα αγοράσει ο Ανδρέας Συγγρός που κερδοσκοπήσε ασύστολα αποκομίζοντας τα κέρδη από τις μετοχές πλήθους κόσμου που τις αγόρασαν πιστεύοντας στις φήμες πως στο Λαύριο βρέθηκε χρυσός και ότι η περιοχή ήταν το Ελντοράντζο της Ανατολής. Η κίνηση αυτή του Κουμουνδούρου και συνολικά η οικονομική του πολιτική έφερε πραγματική ανάκαμψη στην ελληνική βιομηχανία, όχι βέβαια ικανή για να κερδίσει τον χαρακτηρισμό της «εκρηκτικής», πάντως σημαντική σε σχέση με την ως τότε υπάρχουσα κατάσταση (βλ. παράρτημα, σελ. 3).

Η πολιτική και οικονομική κατάσταση προχωρούσε από το κακό στο χειρότερο, ώστε το περίφημο άρθρο του νέου πολιτικού Χαρίλαου Τρικού-

---

* Δεν είναι τυχαία η ταυτόχρονη αγροτική μεταρρύθμιση που θα ικανοποιούσε τους κοτζαμπάσηδες που δεν επιθυμούσαν την μεγάλη αγροτική μονάδα, και ο νόμος για το Λαύριο που προσπάθησε να δώσει ώθηση στην ελληνική βιομηχανία. Οι ενδοαστικές συγκρούσεις έπρεπε να χαρακτηρίζονται από μία ισορροπία ανάμεσα στις αντιμαχόμενες μερίδες. Στο έργο του ο Τσουκαλάς (ό.π. σελ. 74) υποστηρίζει στέρεα πως η μεταρρύθμιση αυτή άφησε ένα σημαντικό τμήμα των εθνικών γαιών να «χαθεί» και να περάσει σιωπηλά σε επιτηδείους. Μάλιστα, παραθέτει ένα σχόλιο του Δ. Κ. Ψαρρού που περιγράφει την κατάσταση πριν την μεταρρύθμιση, μία κατάσταση που επιδεινώθηκε με την μεταρρύθμιση του 1871: *Η διαχείρισις τῆς περιουσίας αὐτῆς ἐγένετο ὑπὸ τοῦς χειρίστοις ὄροις: Αἱ γαῖαι παρεχωροῦντο πρὸς ἐκμετάλλευσιν διὰ μακροχρονίων μισθώσεων ἢ οἰονεὶ μισθώσεων ἢ ἐπὶ μορτῆ, ἐπὶ καταβολῆ εἰς τὸ κράτος ἀντὶ μισθώματος «ἀφόρον ἐπικαρπίας», πλὴν τοῦ ἐγγείου φόρου. Πέριξ τῆς διοικήσεως τῶν δημοσίων κτημάτων ἐδημιουργήθη μία τεράστια πολυνομία συντηροῦσα μεγάλην γραφειοκρατίαν, ἣτις ἐκάλυπτε πολυμόρφους καταχρήσεις, καταπατήσεις γαιῶν, ἀποκτήσεις, νομιμοφανεῖς ὑπὸ ἐπιτηδείων καὶ δημιουργίαν γαιοκτησίας εἰς χεῖρας τῶν εὐπορωτέρων, γενικῶς δὲ ἀχαλίνωτον κομματικὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ θεμελιώδους τούτου οικονομικοῦ προβλήματος τῆς γαιοκτησίας εἰς βάρος τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ, ἣτις ἀπετελεῖτο ἐξ ἀκτημόνων, πτωχῶν γεωργῶν, παλαιῶν πολεμιστῶν καὶ μικροβιοπαλαιστῶν (ό.π. σσ. 74-5).*

πη στα 1874 με τίτλο «Τις πταίει» και με το οποίο χτυπούσε το πολιτικό κατεστημένο και την πολιτική του θρόνου – όχι όμως και τον θεσμό – να φαίνεται ως μία λογική και αναμενόμενη, συνάμα δε ανατρεπτική, κίνηση. Εν τούτοις, η πολιτική σήψη προχωρούσε στον οργανισμό της ελληνικής πολιτείας, συνεπικουρούσης της κυβέρνησης Βούλγαρη, ίσως της πλέον αυλόδουλης κυβέρνησης που γνώρισε η Ελλάδα. Ήταν η πρώτη ελληνική κυβέρνηση που καταπάτησε την αρχή της δεδηλωμένης πλειοψηφίας προκαλώντας αναστάτωση στον πολιτικό και νομικό κόσμο για ακόμα έναν αιώνα έκτοτε. Ο λαός και ο αντιπολιτευόμενος τύπος αντέδρασαν με τα λεγόμενα «Στηλιτικά», στηλιτεύοντας στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων τα ονόματα των 81 επίορκων βουλευτών του Βούλγαρη. Κάτω από τη λαϊκή πίεση η κυβέρνηση παραιτήθηκε και στις εκλογές του 1875 – οι οποίες διεξήχθησαν με πρωτόγνωρη ομαλότητα για τα ως τότε ελληνικά δεδομένα – αναδείχθηκε πρωθυπουργός ο Κουμουνδούρος. Είχε προηγηθεί ο τραυματισμός του πλέον ριζοσπάστη και δημοκρατικού Έλληνα βουλευτή του 19^{ου} αιώνα, του Ρόκκου Χοϊδά, έπειτα από μονομαχία με τον φιλομοναρχικό βουλευτή Στάικο. Και ενώ η νέα κυβέρνηση ακύρωσε όλες τις αντισυνταγματικές αποφάσεις της προηγούμενης, δεν προχώρησε σε παραπομπή της σε δίκη, αφενός για να μη δημιουργήσει πρόβλημα στο παλάτι, αφετέρου γιατί πολιτικά δεν ήταν σοφό να συρθεί σε δίκη μία παράταξη από μία άλλη.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1870 γίνεται η εμφάνιση των διαφόρων σοσιαλιστικών ρευμάτων στον ελληνικό χώρο όπως των φεντεραλιστών*, οι οποίοι είναι περισσότερο μαρξογενείς. Οι τάσεις αυτές δεν εκπροσωπούνται πλέον από προσωπικότητες αλλά από οργανώσεις και στο μεν ελεύθερο ελληνικό κράτος οι σοσιαλιστικές ή σοσιαλίζουσες οργανώσεις έχουν χαρακτήρα αναρχικό, χριστιανικό, ουτοπικό ή και όλα αυτά μαζί, στην υπόλοιπη βαλκανική είναι πιο κοντά στον μαρξισμό. Για αυτό οι φεντεραλιστικές οργανώσεις είχαν διαφορετικό πολιτικό χαρακτήρα από τις ελληνικές σοσιαλιστικές. Οι Έλληνες φεντεραλιστές φοιτητές ήρθαν σε επαφή με το πιο μορφωμένο μαρξιστικά βαλκανικό στοιχείο και οι θέσεις τους είναι σχετικώς πιο προχωρημένες. Για την ίδια

---

* Στον φεντεραλισμό βλέπουμε το ζωντανό όραμα του Ρήγα μεταλλαγμένο σε μία Βαλκανική Ομοσπονδία, σύμφωνα με τις νέα συνθήκες της εποχής, όπου ατονεί βέβαια κάπως η αντίληψη για πρωτοκαθεδρία του ελληνικού στοιχείου.

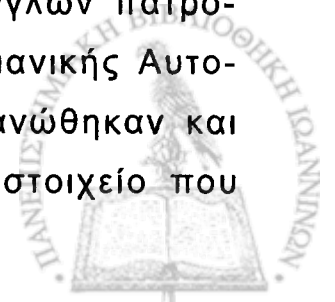

περίοδο, ο Βουρνάς θεωρεί πως ο μαρξισμός κερδίζει έδαφος στη δυτική Ευρώπη, αλλά ουσιαστικά είχε μικρή μόνο επιρροή στο γερμανικό σοσιαλιστικό κίνημα, ενώ στην Αγγλία ο φαβιανισμός μεταλλάσσόταν αλλά δεν υποχωρούσε και στην Γαλλία η Κομμούνα απέδειξε πως το γαλλικό προλεταριάτο δεν γνώριζε ή απέρριπτε τις μαρξιστικές θέσεις. Και μόνο τα μεγέθη των πωλήσεων των έργων των Μαρξ και Ένγκελς στις χώρες αυτές να αντιπαραβάλλει κανείς στις πωλήσεις των άλλων σοσιαλιστικών τάσεων θα καταλάβει την αλήθεια. Η αντίθετη τάση σημειώνεται κυρίως στην Ρωσία.

Κατά την ίδια δεκαετία εμφανίζεται το ιδεολόγημα του πανσλαβισμού, εμπνευσμένο ή υποβοηθούμενο από την οθωμανική πολιτική, την παπική έδρα, την Αυστροουγγαρία και την Αγγλία, με στόχο την διάσπαση της όποιας ενότητας των χριστιανικών βαλκανικών ηγεσιών και την παρεμπόδιση της πολιτικής της Ρωσίας στην Βαλκανική. Από τη στιγμή που η ελληνική πολιτική ήταν πιστή ακόλουθος του αγγλικού άρματος, κάτι τέτοιο φαινόταν πιο εύκολο. Βέβαια, δεν λάμβαναν σοβαρά υπόψη τον λαϊκό παράγοντα.

Τόσο ο πανσλαβισμός όσο και ο φεντεραλισμός ενισχύθηκαν από την εξέγερση της Ερζεγοβίνης κατά των Οθωμανών το 1875, ένα γεγονός που προκάλεσε την επέμβαση της Αυστροουγγαρίας που πάντα προσπαθούσε να παίξει ρόλο στα Βαλκανικά πράγματα, καθώς και από την βουλγαρική επανάσταση του επόμενου, η οποία απλώθηκε γρήγορα στη Βοσνία, τη Ρουμανία και την Σερβία.

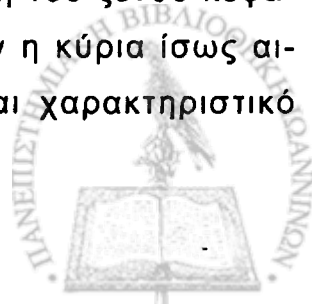
Η Ρωσία προσπάθησε να απελευθερώσει τις πολιτικές της βλέψεις στην χερσόνησο μέσω του πολέμου κατά της Τουρκίας στα 1877, έναν μάλλον σύντομο πόλεμο που θα κερδίσει μέσα στο 1878 και θα επικυρώσει τη νίκη της με τη συνθήκη της Αδριανούπολης. Ο πόλεμος αυτός λειτούργησε θετικά για τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, για αυτό και οι Βαλκάνιοι ενίσχυσαν του Ρώσους. Ο ελληνικός λαός ήταν ομόθυμος και ενθουσιάστηκε με την κήρυξη του πολέμου, βλέποντας την ευκαιρία να προσαρτήσει η Ελλάδα νέα εδάφη, προσέκρουσε όμως στην τροχοπέδη της ελληνικής ηγεσίας που υπάκουγε στις εντολές των Άγγλων πατρόνων της που δεν ήθελαν και άλλο μέτωπο κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα συλλαλητήρια, ένοπλα κάποτε, που διοργανώθηκαν και στα οποία πρωτοστάτησε ο Ρόκκος Χοϊδάς –ακόμη ένα στοιχείο που

δείχνει ότι η αριστερά δεν υπέστειλε την πατριωτική σημαία σε μία χώρα που είχε άλυτα εθνικά ζητήματα –δεν έφεραν αποτέλεσμα. Μόνο μετά το τέλος του πολέμου η Ελλάδα αποφάσισε την είσοδό της σε αυτόν (!), μία κίνηση που επιεικώς χαρακτηρίζεται ως άκαιρη ενώ ο πραγματικός χαρακτηρισμός της μπορεί να αποδοθεί μόνο με αγοραίο λεξιλόγιο. Όταν η ηγεσία κατάλαβε το λάθος της και επέστρεψε στο ελεύθερο έδαφος, άφησε στον Οθωμανικό στρατό την ευκαιρία να χτυπήσει απερίσπαστος τα απελευθερωτικά κινήματα που αναπτύχθηκαν σε Ήπειρο, Θεσσαλία και Κρήτη.

Τον ίδιο χρόνο, το 1878, υπογράφηκε η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου που οδήγησε στη δημιουργία μίας Μεγάλης Βουλγαρίας, φιλικής προσωρινά προς τη Ρωσία. Η βρετανική διπλωματία έβλεπε τα ερείσματά της στα Βαλκάνια να συρρικνώνονται και, σε συνεννόηση με την Αυστροουγγαρία, την Γερμανία και την Γαλλία, των οποίων τα συμφέροντα συνέπιπταν για την Βαλκανική τότε, έσυραν τη Ρωσία στο Συνέδριο του Βερολίνου, από το οποίο η μεγάλη Βρετανία πήρε από την Οθωμανική Αυτοκρατορία την Κύπρο με αντάλλαγμα τη συμμαχία της, η Αυστρία πήρε την Βοσνία και την Ερζεγοβίνη, η Ρουμανία κέρδισε την ανεξαρτησία της, η Βουλγαρία έχανε κάποια εδάφη, αλλά και η Ρωσία δεν έβγαίνε απόλυτα χαμένη, αφού προσαρτούσε οθωμανικά εδάφη στα νότια. Φυσικά, η Ελλάδα δεν κέρδισε απολύτως τίποτα.

Λίγο πριν την έναρξη της εξέγερσης της Βοσνίας, η ελληνική οικονομία είχε σταθερά εμπορομεσιτικό χαρακτήρα, καθώς αυτός ήταν ο ρόλος που κάλυπτε στο βρετανικό ιμπεριαλιστικό δίκτυο. Η Ελλάδα εισήγαγε το μεγαλύτερο ποσοστό προϊόντων από αυτή τη χώρα και προς αυτή στρεφόταν το μεγαλύτερο ποσοστό των εξαγωγών που αφορούσε, όπως πολλάκις είδαμε, προϊόντα μονοκαλλιέργειας. Από τα μέσα, πάντως, της δεκαετίας αυτής επιχειρεί να κάνει την πρώτη της εμφάνιση η ελληνική βιομηχανία, κάτι που αυτόματα σημαίνει την εμφάνιση του βιομηχανικού προλεταριάτου στην Ελλάδα. Την ίδια εποχή η Ιονική και η Εθνική Τράπεζα παρουσιάζονται ως μεσολαβητές της αγγλικής οικονομική πολιτικής στην χώρα, κυρίως με το να κρατούν όμηρο την ελληνική οικονομία μέσω του δανεισμού του κράτους²⁸. Η εισροή του ξένου κεφαλαίου και ο δανεισμός, εσωτερικός και εξωτερικό, ήταν η κύρια ίσως αιτία της απώλειας της οικονομικής ανεξαρτησίας. Είναι χαρακτηριστικό

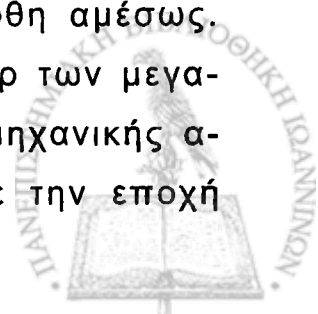

πως το ποσοστό του κρατικού προϋπολογισμού που δεσμευόταν για την αποπληρωμή των δανείων έφτασε το 40%! Πάντως, μέσα σε αυτό το περιβάλλον πραγματοποιήθηκε η πρώτη οργανωμένη εργατική απεργία στα ναυπηγεία της Σύρου στα 1879.

Εν τω μεταξύ, τα ιμπεριαλιστικά παιχνίδια πάνω στην βαλκανική σκακιέρα συνεχίζονταν. Οι μεγάλες δυνάμεις προσήλθαν στα 1880 σε σύσκεψη στο Βερολίνο, εκεί όπου η Βρετανία υπό τον Γλάδστωνα επέδειξε εν μέρει μια φιλελληνική στάση, υποστηρίζοντας την προσάρτηση της Θεσσαλίας, κάτω από την πίεση της παρουσίας εκεί ελληνικού στρατού. Όμως, αυτή η παρουσία έφερε τις δυνάμεις της Ιταλίας, της Αυστρίας αλλά και της Αγγλίας – που δεν ήταν δυνατό να δεχθεί μία προσπάθεια ανεξάρτητης ελληνικής πολιτικής δράσης – να προχωρήσουν σε αποκλεισμό της χώρας, απαιτώντας την αποστράτευση. Μετά την ελληνική υποχώρηση συνήλθαν εκ νέου σε Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη το 1881, απουσία της Ελλάδας, και απέδωσαν οριστικά την Θεσσαλία και μέρος της Ηπείρου στην Ελλάδα. Ο Κουμουνδούρος παραιτήθηκε τότε, για να προκηρυχθούν εκλογές στις οποίες θα μετείχαν και οι νέοι πληθυσμοί.

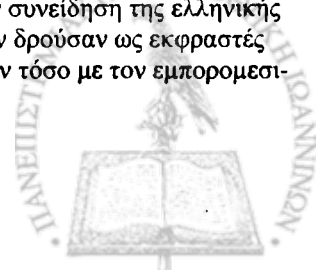
Στις εκλογές αναδείχθηκε νικητής ο Χ. Τρικούπης, ο οποίος προσπάθησε να τονώσει την ελληνική οικονομία, κυρίως την βιομηχανία, στηριζόμενος στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και την εργατική τάξη, επιδιώκοντας ταυτοχρόνως να μην ξεφεύγει από τις νόρμες και τους περιορισμούς που προκαλούσε η εξάρτηση της χώρας από την αγγλική, κυρίως, πολιτική. Το παροικιακό εφοπλιστικό/μεταπρατικό κεφάλαιο άρχισε πλέον να αναζητά επίσημη κρατική προστασία – κάλυψη και ο Τρικούπης φάνηκε πρωτοστάτης σε αυτή την προσπάθεια. Η επένδυση στη βιομηχανία βασίζεται κυρίως σε αυτό το κεφάλαιο, το οποίο είναι ισχυρό σε σχέση με το ελλαδικό, οπότε η κύρια ενδοαστική αντίθεση από το σημείο αυτό και έπειτα είναι μεταξύ παροικιακού και ελλαδικού κεφαλαίου²⁹. Είναι η περίοδος της μεγάλης διεθνούς οικονομικής κρίσης που ώθησε το διεθνές κεφάλαιο σε επενδύσεις στις περιφερειακές χώρες, κάτι που ο Τρικούπης, αγγλοθρεμμένος άλλωστε, αντελήφθη αμέσως. Εν τούτοις, προχώρησε και σε αρκετές παραχωρήσεις υπέρ των μεγαλογαιοκτημόνων με αποτέλεσμα την επιβράδυνση της βιομηχανικής ανάπτυξης που σημείωσε ρυθμούς πτώσης σε σύγκριση με την εποχή

Κουμουνδούρου, αν και πρέπει να σταθούμε με επιφύλαξη απέναντι στα κριτήρια με τα οποία μία επιχείρηση θεωρείτο για την ελληνική στατιστική εργοστάσιο, τουλάχιστον για την περίοδο που πραγματεύεται η παρούσα³⁰ (βλ. παράρτημα, σελ. 4). Πάντως, ο ίδιος ο Βεργόπουλος σε άλλο έργο του θεωρεί πως ο Τρικούπης συνέβαλε τα μέγιστα στην βιομηχανική ανάπτυξη³¹. Θα πρέπει να σημειώσουμε πως κατά τις περιόδους που κυβέρνησε παρατηρείται μία ανάπτυξη των ήδη υπάρχουσών βιομηχανικών επιχειρήσεων, παρά μία επέκταση της επιχειρηματικής βιομηχανικής δραστηριότητας. Εν τούτοις, αυτός ήταν που έθεσε τα πολιτικά και ιδεολογικά θεμέλια για την ανάπτυξη της βιομηχανίας, κάτι που θα πραγματοποιηθεί μετά το 1922. Το ότι πάλεψε για να πετύχει τον στόχο του αποδεικνύεται από το ότι η κυρίαρχη ιστοριογραφία τον χαρακτηρίζει αναμορφωτή της Ελλάδας. Ακολούθησε αντιαγροτική πολιτική που επέφερε τον μαρασμό των μικροκαλλιεργητών, ενώ αποδίδοντας νέα προνόμια στους Θεσσαλούς τσιφλικάδες τους κέρδισε ως υποστηρικτές του κόμματός του. Η βαριά φορολόγηση, έμμεση κυρίως, των ειδών πρώτης ανάγκης οδήγησε σε αναταραχές στα αστικά και αγροτικά κέντρα, μία κατάσταση που εκμεταλλεύθηκε ο αντίπαλός του Δηλιγιάννης που, μην έχοντας εναλλακτική πολιτική πρόταση, με το σύνθημα «κάτω οι φόροι» υποκίνησε κινητοποιήσεις. Ο Δηλιγιάννης εξέφραζε τους κεφαλαιούχους του χωριού, τους παλιούς κοτζαμπάσηδες, που μάλλον ένιωθαν άβολα βλέποντας τις διευκολύνσεις προς τους τσιφλικάδες*.

Δεν ήταν όμως μόνον οι φόροι που κινητοποιούσαν τις μάζες. Η ελληνική οικονομία επί Τρικούπη παραδόθηκε στα χέρια κυρίως του ξένου κεφαλαίου και δευτερευόντως του ελληνικού – παροικιακού πρωτίστως – που εκμεταλλευόταν τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της χώρας, ενώ με-

* Ο Τσουκαλάς (ό.π., σελ. 83, υποσημείωση) ισχυρίζεται πως η μεγάλη ιδιοκτησία ήταν περιορισμένη στην Ελλάδα. Ακόμη και αν δεχτούμε πως ισχύει κάτι τέτοιο, δεν σημαίνει πως η οικονομική και πολιτική δύναμη των μεγαλογαιοκτημόνων ήταν ισχνή, πολύ δε περισσότερο πως δεν αύξαναν την περιουσία τους βασιζόμενοι στην ισχύ τους και στο νομικό πλαίσιο. Άλλωστε, ο ίδιος παραδέχεται πως δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για να διαπιστωθεί το ποσοστό γης που ανήκε στους μικροκαλλιεργητές και τους μεγαλογαιοκτήμονες. Ένα τέτοιο εγχείρημα δεν ήταν αδύνατο ακόμη και για το ελληνικό κράτος, η ιστορία του όμως μέχρι σήμερα αποδεικνύει πως όταν η άρχουσα τάξη ή ένα σημαντικό στρώμα της έχει συμφέρον να αποσιωπηθούν στοιχεία που θα την ενδοχοποιούσαν, τότε αυτό – ως μηχανισμός της – τα αποσιωπά. Επίσης, το γεγονός της υπόθεσης πως οι μεγάλες εκτάσεις ανήκαν σε πλούσιους Έλληνες του εξωτερικού δεν αλλάζει το γεγονός της ύπαρξης των εθνικών ενδοαστικών συγκρούσεων, αφού και οι ίδιοι δρούσαν ως ελληνική αστική τάξη και είχαν συνείδηση της ελληνικής καταγωγής τους, όπως και το ελληνικό κράτος τους θεωρούσε Έλληνες, ακόμη και αν δρούσαν ως εκφραστές των ξένων συμφερόντων. Μένει να ερευνηθεί το μέγεθος της ενασχόλησης των αστών τόσο με τον εμπορομεσιτικό καπιταλισμό, όσο και με την γεωργική παραγωγή.

γάλα ήταν τα κέρδη τους από την κατασκευή – και τα «πανωπροίκια» - του σιδηροδρομικού δικτύου που έπρεπε να επεκταθεί στα νέα εδάφη. Η δε βαλκανική του πολιτική, απόλυτα ευθυγραμμισμένη με την βρετανική, οδηγούσε στην απομάκρυνση της Ελλάδας από τους φυσικούς της συμμάχους και σε μία επισφαλή φιλία με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και μόνον όταν η αγγλική διπλωματία είχε λόγους να πιέσει την κυβέρνηση της τελευταίας άφηνε την επίσημη ελληνική πολιτεία να επιδίδεται σε επιθετικές ενέργειες. Το εθνικό φρόνημα των Ελλήνων χτυπήθηκε βάνουσα, ύστερα από το επεισόδιο με τον Βρετανό διπλωμάτη Πάλμερστον*, που οδήγησε στην εξευτελιστική αποδοχή από μέρους του Τρικούπη της αγγλικής αξίωσης να υποκλιθεί η ελληνική σημαία τρις έναντι της βρετανικής. Υπό την πίεση των γεγονότων ο Τρικούπης παραιτήθηκε, αλλά το παλάτι δεν δέχθηκε την διάλυση της Βουλής, οπότε πρωθυπουργεύσε πάλι ο Τρικούπης, προκηρύσσοντας βέβαια αμέσως εκλογές, στις οποίες συνεντρίβη. Όμως, η κυβέρνηση Δηλιγιάννη δεν άλλαξε τίποτα ουσιαστικό από την πολιτική του προκατόχου της. Άλλωστε, η βασική διαφοροποίηση του Δηλιγιάννη προς τον Τρικούπη αφορούσε στον ρόλο του κράτους στην προσπάθεια εκβιομηχάνισης, ρόλο που ο Τρικούπης τον ήθελε αισθητά μειωμένο ώστε να εξυπηρετούνται καλύτερα τα ξένα και εξωελλαδικά ή και ντόπια ισχυρά οικονομικά συμφέροντα, και όχι στην εκβιομηχάνιση καθ' εαυτή³². Η κοινωνικοοικονομική κατάσταση επιτάχυνε τις διεργασίες στο διαμορφούμενο σοσιαλιστικό κίνημα, στο οποίο πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιζε ήδη από αυτή την περίοδο ο φοιτητής του Πολυτεχνείου Σταύρος Καλλέργη, ενώ σημαντική ήταν και η συμβολή του Πλάτωνος Δρακούλη.

Από την εποχή της προσάρτησης της Επτανήσου στην Ελλάδα παρατηρήθηκε μία, δειλή έστω, αναγέννηση στο ελληνικό πνεύμα με πρωτεργάτες τους παλαιοελλαδίτες δημοτικιστές και τους Επτανήσιους (Βαλαωρίτης, Ροϊδης, Τερτσέτης, Λασκαράτος κ.ά.), μία αναγέννηση που με τον καιρό ξάνοιξε το βήμα της και σύντομα απέκτησε κοινωνικές προεκτάσεις και με τη βοήθεια της Νέας Αθηναϊκής Σχολής με επικεφαλής τον Κωστή Παλαμά. Ακόμη και αν δεν πέρασε τις ακαδημαϊκές πύ-

* Ο Πάλμερστον είχε πάει με τη σύζυγό του βόλτα στον Λυκαβηττό, σε ένα σημείο όμως όπου δεν επιτρεπόταν ο περίπατος. Όταν ο φύλακας της περιοχής έκανε παρατήρηση στον Άγγλο διπλωμάτη, αυτός τον προσέβαλε, με αποτέλεσμα ο φύλακας να τον χτυπήσει. Η Μεγάλη Βρετανία προφανώς ήθελε να επιβεβαιώσει την ελληνική υποτέλεια, παρά έβλεπε το θέμα ως καθαυτό ζήτημα ουσίας.

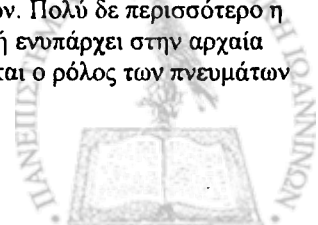

λες, ήταν το πιο δυνατό αναζωογονητικό στοιχείο της περιόδου ακριβώς επειδή δεν ήταν ακαδημαϊκό και παρέμεινε το νεώτερο δεδομένο της ελληνικής κοινωνίας μέχρι την ορμητική ανάπτυξη του σοσιαλισμού ύστερα από τους βαλκανικούς πολέμους.

Και ο δημοτικισμός γνώρισε τον πολιτικό δυϊσμό, καθώς αρχικά συντάχθηκε με τον δεξιό εθνικισμό – ιδίως μετά το «Ταξίδι» του Ψυχάρη – ο οποίος στην δημοτική έβλεπε το άρμα για την ανασύσταση της βυζαντινής δόξας, αλλά γρήγορα εμφανίστηκε και η αριστερά του δημοτικισμού. Έτσι, το δημοτικιστικό κίνημα χωρίστηκε σε γλωσσικό, εκπαιδευτικό (τα οποία έρεπαν προς την δεξιά) και κοινωνικό. Εδώ πρέπει να αναφέρομε πως το ρεύμα αυτό έδωσε σκληρές και αιματηρές μάχες στα ηρωικά του χρόνια. Μετά τα γεγονότα του 1901 (Ευαγγελικά) και του 1903 (Ορεστειακά) ο διαχωρισμός έφτανε να θεωρείται – όχι από τους δημοτικιστές – ως αντιπαράθεση «σλαβόφιλων» - σλαβοκτόνων και εθνικών – «αντεθνικών» στοιχείων, ενώ με τα «Αθεικά» του Βόλου στα 1908 (δίκη για το Ανώτερο Παρθεναγωγείο του Αλ. Δελμούζου) η αντιπαράθεση επιχειρήθηκε να γίνει μεταξύ πιστών – «αθέων» και ηθικών – «ανήθικων». Η αντιπαράθεση πάνω στο ζήτημα αυτό του εποικοδομήματος ήταν τόσο οξεία, ώστε ο δημοτικιστής Βενιζέλος στα 1911 απέφυγε να δώσει ριζοσπαστική λύση μέσα στη Βουλή, παραπέμποντας στις Καλένδες το θέμα. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι λίγα χρόνια μετά ο πολεμικός διαχωρισμός γινόταν ανάμεσα σε «εθνικόφρονες» και «μαλλιαροκομμουνιστές»*.

---

* Στο σημείο αυτό, πρέπει να διατυπωθεί μία άποψη. Από πολιτική και κοινωνική σκοπιά κάθε προοδευτικός Έλληνας οφείλει να σταθεί υπέρ του αγώνα των δημοτικιστών εκείνης της εποχής. Όμως, η καθιέρωση της δημοτικής ελληνικής σ επίσημης γλώσσας και η κατάργηση του πολυτονικού συστήματος δεν σημαίνει πως η δημοτική είναι η οριστική νικήτρια του γλωσσικού. Τα “Greenlish”, η προσπάθεια επιβολής της αγγλικής ως δεύτερης επίσημης γλώσσας – κάτι που συνδέεται με το δήθεν προοδευτικό κίνημα ορισμένων (ακόμη και αριστερών) για επιβολή μίας και μόνης γλώσσας παγκοσμίως – η ακατάσχετη λεξιπλασία οδηγεί τελικά σε μία αδυναμία συνεννόησης των μελών της ελληνικής κοινωνίας, η οποία επιτείνεται από την ακολουθούμενη εκπαιδευτική πολιτική. Όλα αυτά οδηγούν εν τέλει στην λεξιπενία και στην άγνοια της γλώσσας μας και αυτό είναι μία σημαντική επιδίωξη της εκάστοτε άρχουσας τάξης, γιατί οδηγεί στην αδυναμία έκφρασης και πρόσληψης ιδεών από αυτούς που είναι ουσιαστικά αμόρφωτοι, δυσχεραίνοντας έτσι την προσπάθειά τους για κοινωνική δράση. Όσο αντιεπιστημονικό, χυδαίο και απλοϊκό και αν φαίνεται, η καθημερινή προσφώνηση «μαλάκας» δεν εκφράζει παρά την αδυναμία αυτή. Έστω, ας σκεφθεί κανείς τα γραπτά των εξετάσεων του πανεπιστημίου και θα διαπιστώσει πως ο λόγος των νέων – ας μην αναφερθούμε στις γνώσεις τους – που θα κληθούν να μορφώσουν την αυριανή γενιά γίνεται χρόνο με το χρόνο ανεπαρκέστερος. Για αυτό είναι λάθος να δεχθεί κανείς τις θέσεις των δημοτικιστών περί νεκρής αρχαίας γλώσσας, αφού αυτή βρίσκεται στη νέα ελληνική τόσο λεξιλογικά όσο και γραμματικά και συντακτικά. Η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής (καμία σχέση με το κατασκευασμένο μόρφωμα της καθαρεύουσας) πρέπει να γίνεται, αλλά να διδάσκεται σωστά στα ελληνικά σχολεία, τόσο για να ενισχύεται η νέα ελληνική, όσο και για να γίνεται κατανοητή η σκέψη των αρχαίων Ελλήνων. Πολύ δε περισσότερο η μαρξιστική – λενινιστική αριστερά έχει συμφέρον από κάτι τέτοιο, αφού η διαλεκτική ενυπάρχει στην αρχαία ελληνική σκέψη και ο ίδιος ο Μαρξ αναγνώρισε τις υλιστικές ρίζες σε αυτή. Ακόμη και ο ρόλος των πνευμάτων

Ο Δηλιγιάννης γρήγορα έχασε την εξουσία και ο Τρικούπης συνέχισε το εκσυγχρονιστικό του έργο, πάντα σε βάρος των λαϊκών στρωμάτων. Πάντως, η πολιτική ενίσχυσης του ξένου και ελληνικού κεφαλαίου έφερε την αποπληρωμή των παλαιών δανείων αλλά και την ανάγκη σύναψης νέων για την ενίσχυση της βιομηχανίας, ενώ το σιδηροδρομικό δίκτυο εξαπλωνόταν διαρκώς για να καλυφθεί η διευρυνόμενη εσωτερική αγορά. Ο Τρικούπης πολλές φορές έδρασε αντιδημοκρατικά και δεν δίστασε να φυλακίσει τον συνεπέστερο μαχητή των λαϊκών δικαιωμάτων, τον Ρόκκο Χοϊδά, στα 1888, όταν ήδη είχε επαφές με τον Δρακούλη και τον Καλλέργη, για να πεθάνει από τις κακουχίες της φυλακής δύο χρόνια αργότερα. Και στην εξωτερική του πολιτική, όμως, υπήρξε υποχωρητικός, αφού προσπάθησε να υποβαθμίσει την νέα κρητική εξέγερση του 1889, με αποτέλεσμα η Τουρκία, με την άδεια της Γερμανίας, να καταπνίξει το κίνημα στο αίμα.

Νωρίτερα, το 1887, ο διάδοχος Κωνσταντίνος αρραβωνιάστηκε την αδελφή του Γερμανού Κάιζερ Γουλιέλμου Β΄, τη Σοφία. Αυτή ήταν η πρώτη σοβαρή προσπάθεια της Γερμανίας να αποκτήσει επιρροή στα ελληνικά πράγματα και για αυτό δεν είναι παράδοξο που προκάλεσε αντιδράσεις σε όσους θίγονταν από τη διαμορφούμενη κατάσταση, ιδίως στην Τουρκία που φοβόταν πως η παρεχόμενη προς αυτή Γερμανική υποστήριξη κινδύνευε. Ο Τρικούπης για να αποτρέψει την αρνητική για τα αγγλικά συμφέροντα εξέλιξη, παραχώρησε σημαντικά προνόμια στην βασιλική οικογένεια, όπως το δικαίωμα στους άρρενες μέλη της να διοικούν τον στρατό, την αύξηση της επιχορήγησης των Γκλύξμπουργκ από τον κρατικό προϋπολογισμό και την κατάργηση των δασμών για την αυλή³³.

στην νέα ελληνική είναι ζωντανός, αν και κρυφός. Σύνταξη, γραμματική και προφορά της νέας ελληνικής δεν μπορούν να νοηθούν έξω από την αρχαία. Η απεμπόλησή της ενέχει τον κίνδυνο της αδυναμίας έκφραση και αντίληψης ιδεών κυρίως από την εργατική τάξη που, λόγω συνθηκών, είναι περισσότερο εκτεθειμένη σε έναν τέτοιο κίνδυνο. Όπως επεσήμανε και ο Λένιν για το πρόβλημα των γλωσσών στην Ρωσία, το οποίο όμως απαντά και στο ελληνικό γλωσσικό ζήτημα, «διατυπώνοντας το σύνθημα του «διεθνικού πολιτισμού του δημοκρατισμού και του παγκόσμιου εργατικού κινήματος», παίρνουμε από τον κάθε εθνικό πολιτισμό μόνο τα δημοκρατικά και σοσιαλιστικά του στοιχεία, τα παίρνουμε μόνο και αποκλειστικά σαν αντίβαρο στον αστικό πολιτισμό, στον αστικό εθνικισμό κάθε έθνους. Κανένας δημοκράτης και πολύ περισσότερο κανένας μαρξιστής δεν αρνείται την ισοτιμία των γλωσσών ή την ανάγκη να κάνει ο καθένας στη μητρική του γλώσσα την πολεμική ενάντια στη «δική του» αστική τάξη, να προπαγανδίζει σ' αυτή τη γλώσσα τις αντικληρικαλικές ή αντιαστικές ιδέες στους «δικούς του» αγρότες και μικροαστούς δε χρειάζεται καν συζήτηση γι' αυτό... Μαχόμενος αστικός εθνικισμός που αποχτηνώνει, αποβλακώνει και διαιρεί τους εργάτες, για να τους σύρει στο άρμα της αστικής τάξης – να ποιο είναι το βασικό γεγονός της σύγχρονης πραγματικότητας» (Β. Ι. Λένιν, Κριτικά σημειώματα πάνω στο εθνικό ζήτημα, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1992, σελ. 15).

Ο Τρικούπης δεν κατόρθωσε να κρατηθεί για πολύ στην εξουσία και στις εκλογές του 1890 συνεντρίβη και στον πρωθυπουργικό θώκο ανέβηκε πάλι ο Δηλιγιάννης που κατήργησε όλους τους τρικουπικούς νόμους, ακόμη και τους λίγους που δεν είχαν αντιλαϊκό χαρακτήρα.

Η οικονομική πολιτική του Τρικούπη, όπως είδαμε, αρχικώς είχε αποτελέσματα αλλά γρήγορα οδήγησε σε αδιέξοδα. Σημαντικό ρόλο στο να αποτύχει έπαιξε και το γεγονός πως οι πλούσιοι Έλληνες των παροικιών δεν επένδυαν τα κέρδη από τις επιχειρήσεις τους στην Ελλάδα, αλλά προτιμούσαν να επενδύουν στις έδρες τους ή αλλού³⁴. Ο Δηλιγιάννης παρέλαβε μία άσχημη δημοσιονομική κατάσταση, με τη δραχμή να χάνει ασταμάτητα την αξία της, τον προϋπολογισμό να είναι γεμάτος κενά και, ως συνέπεια, τα δάνεια να μη μπορούν να πληρωθούν. Βλέποντας την κρίση ante portas, η νέα κυβέρνηση προσπάθησε να συνεχίσει την ίδια αδιέξοδη δανειοληπτική πολιτική, χωρίς αυτή να φέρει φυσικά κάποιο θετικό αποτέλεσμα, ενώ η σταφιδική κρίση της περιόδου έκανε ακόμη πιο δυσοίωνο το μέλλον.

Η θνησιγενής κυβέρνηση Δηλιγιάννη τελείωσε με βασιλικό πραξικόπημα το 1892 και η κυβέρνηση Κωνσταντόπουλου οδήγησε τη χώρα σε νέες εκλογές, στις οποίες αντεστράφησαν εκ νέου οι ρόλοι: συνεντρίβη ο Δηλιγιάννης, θριάμβευσε ο Τρικούπης.

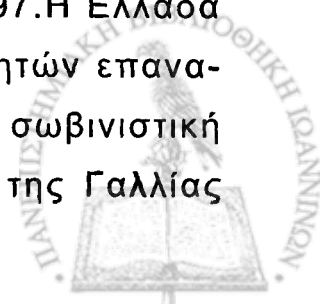
Ο Τρικούπης προσπάθησε να αποφύγει τη σύναψη νέων δανείων. Για να εξοικονομήσει χρήματα, αύξησε ακόμη περισσότερο τους φόρους και τίναξε στα ύψη τα πανεπιστημιακά δίδακτρα, προκαλώντας εξαιρετικά δυναμικές κινητοποιήσεις των σπουδαστών. Διαβλέποντας τον πολιτικό κίνδυνο, σταμάτησε αργότερα την αντιλαϊκή του πολιτική και στράφηκε πάλι στην προσπάθεια δανεισμού. Αυτή τη φορά, όμως, το ξένο κεφάλαιο ήταν αποφασισμένο να οδηγήσει την Ελλάδα στον γκρεμό, αρνούμενο να την δανειοδοτήσει, ώστε να αποκτήσει τον πλήρη έλεγχο της χώρας μας. Ο Τρικούπης παραιτήθηκε το 1893 και, με νέα παρέμβαση της αυλής, ορίστηκε η κυβέρνηση Σωτηροπούλου – Ράλλη. Τότε δόθηκε το αποτελειωτικό χτύπημα. Η κυβέρνηση συνήψε εξωτερικό δάνειο ονομαστικής αξίας 100 εκ. δραχμών, πραγματικής αξίας όμως 9 εκ. δραχμών! Η κατάρρευση της οικονομίας ήταν τετελεσμένο γεγονός. Τράπεζες και εταιρείες χρεοκόπησαν, το εμπόριο βρέθηκε σε μεγάλη ύφεση, ενώ η υπερπαραγωγή σταφίδας προκάλεσε λιμό των παραγωγών με τις ανά-

λογες κοινωνικές συνέπειες. Ο ελληνικός καπιταλισμός πλήρωνε την εξάρτησή του και μαζί με αυτόν πλήρωνε όλη η χώρα, ο λαός. Και όλα αυτά συνέβησαν μέσα στο 1893, με μέγιστη ευθύνη και του στέμματος και με τον Τρικούπη να καλείται πάλι για να δώσει μία λύση. Αυτός προσπάθησε να έλθει σε συμβιβασμό με τους δανειστές, χωρίς να τα καταφέρει και η Ελλάδα χρειάστηκε έναν αιώνα ολόκληρο για να τους ξεχρεώσει. Τέλος, οι συνεχείς παρεμβάσεις του στέμματος στην πολιτική ζωή οδήγησαν τον Τρικούπη σε παραίτηση το 1895 και έκτοτε δεν ασχολήθηκε με τα κοινά, χωρίς να μπορεί κανείς να πει «ευτυχώς» αφού η πολιτική και οικονομική ζωή του τόπου δεν καθοριζόταν από τους Έλληνες πολιτικούς, παρά αυτοί λειτουργούσαν ως εκτελεστές εντολών από το εξωτερικό. Ο Δηλιγιάννης που ανέλαβε έκανε μία απέλπιδα προσπάθεια να συνεννοηθεί με τους δανειστές, αποτυγχάνοντας και αυτός. Με αυτά τα δεδομένα, δεν φαίνεται περίεργο πως το 1894 έγινε η πρώτη **μαζική** πρωτομαγιάτικη απεργία με την παρουσία τουλάχιστον χιλίων Αθηναίων.

Η δεκαετία του 1890 σημαδεύτηκε επίσης από τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα σε ολόκληρη την χερσόνησο που θα έχουν ως αποτέλεσμα την περαιτέρω συρρίκνωση των οθωμανικών εδαφών στον ευρωπαϊκό χώρο. Παρόλα αυτά, ο εθνικισμός και ο σωβινισμός των Σέρβων, των Ρουμάνων, των Βουλγάρων και των Ελλήνων δεν συνέπιπτε, με αποτέλεσμα να υπάρχουν έντονες μεταξύ τους συγκρούσεις, ιδίως όταν λεία ήταν ο μακεδονικός χώρος. Οι Βούλγαροι εθνικιστές (ο εθνικισμός στην Βουλγαρία ήταν σημαία της δεξιάς) έτρεψαν το βουλγαρικό στοιχείο της περιοχής αυτής εναντίον του ελληνικού, δίνοντας ανάσες στην οθωμανική διοίκηση. Δεν είναι τυχαίο πως η Γερμανία προσπάθησε να φέρει σε συνεννόηση τα μη σλαβικά κράτη της Βαλκανικής, φαινομενικά για να αναχαιτιστεί ο σλαβικός επεκτατισμός, ουσιαστικά για να μπει ένα σημαντικό εμπόδιο στις ρωσικές βλέψεις. Παρότι η γερμανική επιχείρηση δεν στέφθηκε με επιτυχία πρακτική, εν τούτοις δημιούργησε ρήγματα στον ελληνικό πολιτικό κόσμο.

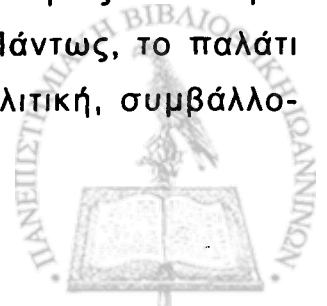
Μέσα στο ίδιο πλαίσιο, ξεσπά νέα κρητική εξέγερση στα 1897. Η Ελλάδα προχώρησε σε οργανωμένη εκστρατεία στο πλευρό των Κρητών επαναστατών, μία εκστρατεία οργανωμένη από την αυλή και τη σωβινιστική «Εθνική Εταιρεία». Η στάση της Αγγλίας, της Ρωσίας και της Γαλλίας

ήταν ανεκτική στην ελληνική ενέργεια, καθώς με αυτόν τον τρόπο αδυνατίζε η προσπάθεια της γερμανικής πολιτικής για δημιουργία άξονα Ελλάδας – Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – Ρουμανίας. Όταν όμως η Πύλη κήρυξε τον πόλεμο στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 1897 δεν ενίσχυσαν τον ελληνικό στρατό. Οι Οθωμανοί εισέβαλαν στη Θεσσαλία και σε έναν μήνα ο ελληνικός στρατός γνώριζε την συντριβή.

Ίσως ο πόλεμος αυτός να ήταν ένα παιχνίδι των διεθνών χρηματιστηριακών κύκλων, με σκοπό την πλήρη οικονομική εξάρτηση της Ελλάδας. Η Βρετανία γνώριζε πως δεν υπήρχε περίπτωση η επιχείρηση για σύναψη μεταξύ συμμαχίας μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να ευοδωθεί. Βλέποντας πως η κυβέρνηση Δηλιγιάννη δεν σταματούσε να προσπαθεί να πετύχει διακανονισμό για τα ελληνικά χρέη και γνωρίζοντας την άθλια κατάσταση του εθνικού στρατού, δεν έκανε τίποτα για να αποτρέψει τον πόλεμο του '97. Η ανακωχή επιτεύχθηκε μετά από παρέμβαση της Ρωσίας που θέλησε να αποτρέψει τα χειρότερα για την ίδια και απαιτήθηκε η ανάκληση των ελληνικών σωμάτων από την Κρήτη, όπερ και εγένετο. Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου πραγματοποιήθηκε συνδιάσκεψη στην Κωνσταντινούπολη χωρίς ελληνική παρουσία και στην οποία αποφασίστηκε να πληρώσει η Ελλάδα στην Τουρκία το ποσό των 100 εκ. χρυσών δραχμών, ενώ η δεύτερη οικονομική απόφαση, που αφορούσε στην δυνατότητα διακανονισμού του ελληνικού εξωτερικού χρέους μάλλον ως ανέκδοτο φαντάζει, αν και φαίνεται μία προσπάθεια να μην στραφεί η Ελλάδα προς τον Κάιζερ. Η δε Κρήτη, που θα μπορούσε να είχε κερδίσει την ανεξαρτησία της, γινόταν αυτόνομη πολιτεία με ηγεμόνα τον πρίγκηπα Γεώργιο.

Το αποτυχημένο εγχείρημα το '97 υπέδειξε στον ελληνικό λαό ως υπεύθυνο τον θρόνο, κυρίως τον διάδοχο Κωνσταντίνο. Οι αντιμοναρχικές και εθνικοαπελευθερωτικές τάσεις ενισχύθηκαν – και με την, μικρή έστω, συνδρομή των σοσιαλιστών – χωρίς να λείψουν και οι έντονες κατηγορίες εναντίον των ξένων δυνάμεων. Σε ό,τι αφορά το στρατό, οι εκπορευόμενες από το παλάτι σκέψεις ευνοούσαν την αναδιοργάνωσή του από ξένους, σκέψεις που μάλλον δέχονταν οι ανώτατες στρατιωτικές βαθμίδες και ένα σημαντικό τμήμα των πολιτικών, όχι όμως και τα μεσαία και κατώτερα στελέχη του στρατού και ο λαός. Πάντως, το παλάτι φαινόταν να ακολουθεί όλο και πιο φιλογερμανική πολιτική, συμβάλλο-

ντας στην απομάκρυνση της Ελλάδας από τους Βαλκάνιους γείτονές της, με ταυτόχρονη ένταση του παρεμβατισμού του στο πολιτικό προσκήνιο και παρασκήνιο. Στα 1902 ο Αλ. Ζαΐμης αναδείχθηκε πρωθυπουργός ύστερα από ένα ακόμη πραξικόπημα, αλλά η πολιτική αστάθεια δεν θεραπεύθηκε και έναν χρόνο μετά ανέλαβε ο πολιτικός επίγονος του Τρικούπη, ο Θεοτόκης, που προσπάθησε να καλύψει τις τρύπες του κρατικού προϋπολογισμού με τη δοκιμασμένη μέθοδο της βαριάς φορολόγησης. Η οικονομική κατάσταση της περιόδου της πτωχεύσεως έφερε ένα μεγάλο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού να παίρνει τον δρόμο της μετανάστευσης, μία τάση που δεν θα γνωρίσει ανάσχεση μέχρι τουλάχιστον τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η εξωτερική πολιτική και οικονομική κατάσταση και τα εθνικά ζητήματα δημιούργησαν ένα εκρηκτικό πολιτικό και κοινωνικό σκηνικό ως το κίνημα στο Γουδί. Το 1904 ελληνικές αντάρτικες ομάδες, με και χωρίς την επίσημη ελληνική κάλυψη, συγκρούστηκαν με τις δυνάμεις των σωβινιστών του Βουλγαρικού Κομιτάτου στη Μακεδονία, εκεί όπου ο θάνατος του Παύλου Μελά τον ανέδειξε ήρωα. Η επίσημη ελληνική ανάμειξη στο Μακεδονικό ξεσήκωσε διαμαρτυρίες από πλευρά των πολιτικών αντιπάλων του Θεοτόκη, ο οποίος παραιτήθηκε και την πρωθυπουργία ανέλαβε εκ νέου ο Δηλιγιάννης αλλά όχι για πολύ, αφού δολοφονήθηκε το 1905. Ήταν την ίδια χρονιά που ξέσπασε το κίνημα του Βενιζέλου στο Θέρισο της Κρήτης λόγω της σύγκρουσής του με τον αρμοστή πρίγκηπα Γεώργιο. Το κίνημα στέφθηκε με επιτυχία και νέος αρμοστής ορίστηκε ο Αλ. Ζαΐμης*. Η αντιμοναρχική κίνηση του Βενιζέλου ήταν σύμφωνη και με τα συναισθήματα μεγάλης μερίδας των αξιωματικών του ελληνικού στρατού, ο οποίος έδειχνε να εμφορείται ακόμη από τις επαναστατικές ιδέες και το δημοκρατικό πνεύμα του 1821 αντιδρώντας σταθερά στην παρέμβαση του στέμματος στο σώμα αλλά και στην άθλια οικονομική και επιχειρησιακή του κατάσταση³⁵.

Στο πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο οι συνέπειες ήταν εξίσου σημαντικές. Το 1906 εμφανίστηκε στη Βουλή των Ελλήνων μία ομάδα βουλευτών με επικεφαλής τον Στέφανο Δραγούμη και τον Δημήτριο Γούναρη, γνωστή ως «ομάδα των Ιαπώνων». Η ομάδα αυτή – δεν αποτελούσε

* Ο Ζαΐμης πήγε στην Κρήτη το 1906, αφού οι επαναστάτες μετά από τις εκλογές που έγιναν εκεί ζήτησαν και πέτυχαν την αποχώρηση των διεθνών δυνάμεων από αυτό.

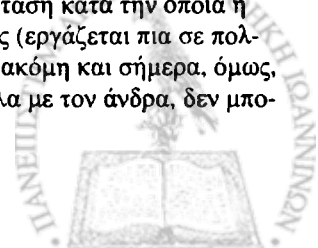

κοινοβουλευτική ομάδα – παρενέβη σε καίριες συζητήσεις στη Βουλή και με προοδευτικές, συχνά, τοποθετήσεις που στόχο είχαν, εν τούτοις, την προσωπική τους ανάδειξη. Δεν είναι περίεργο που γρήγορα απορροφήθηκαν από τις παρατάξεις του δικομματισμού. Έναν χρόνο αργότερα θα εμφανιστεί μία άλλη ομάδα, αυτή των «Κοινωνιολόγων» με αρχηγό τους τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, κατοπινό πρώτο Πρόεδρο της κυβέρνησης της αβασίλευτης δημοκρατίας, η οποία (ομάδα) μάλιστα θα συγκροτηθεί λίγο αργότερα σε κόμμα, το «Λαϊκόν». Η ομάδα των «Κοινωνιολόγων» αποτελείτο κυρίως από ανθρώπους που σπούδαζαν στην Γερμανία και ήταν επηρεασμένοι από το καουτσικικό σοσιαλισμό, τουλάχιστον σε έναν βαθμό. Πάντως, η ελιτίστικη αντίληψή τους, που κάποτε εκφράστηκε και με κάποιον αντεργατισμό, οδήγησε μοιραία σχεδόν στην απορρόφησή τους από το κόμμα των Φιλελευθέρων, δηλαδή από τον Βενιζέλο. Την ίδια χρονιά ο Μαρίνος Αντύπας δολοφονήθηκε στον θεσσαλικό κάμπο κηρύσσοντας το αγροτιστικό και ουτοπικό σοσιαλιστικό πρόγραμμά του, μπαίνοντας με τον πλέον ένδοξο τρόπο στο πάνθεον των πρωτεργατών του σοσιαλισμού στην Ελλάδα. Για το σοσιαλιστικό κίνημα και για τη σοσιαλιστική κίνηση στη χώρα μας, όμως, είχε μεγαλύτερη σημασία η εμφάνιση πάλι στα 1907 του έργου του Γεωργίου Σκληρού «Το κοινωνικόν μας ζήτημα».

Στο ίδιο κοινωνικό πλαίσιο αναπτύσσεται και το γυναικείο κίνημα της εποχής αυτής, ιδίως από το 1900 και εντεύθεν, το οποίο θα ξεκινήσει ως μεσο/μικροαστικό κίνημα μη πολιτικού χαρακτήρα και σχετικά γρήγορα θα αναπτυχθεί το κίνημα των σουφραζετών που θα διεκδικήσουν το δικαίωμα της ψήφου. Είναι γεγονός πως, ενώ η Ελλάδα ήταν η πρώτη ευρωπαϊκή χώρα που καθιέρωσε το 1862 το καθολικό δικαίωμα της ψήφου στους άνδρες, το ίδιο δικαίωμα θα το αποκτήσουν οι γυναίκες από το ελληνικό κράτος ενενήντα χρόνια αργότερα*.

---

* Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα απασχολήθηκε κατά τα πρώτα του βήματα με τη γυναίκα και με τυπική, μάλλον, παραδοχή των δικαιωμάτων της. Οι οπισθοδρομικές αντιλήψεις για την οικογένεια διαπότισαν όλες τις τάσεις του σοσιαλιστικού κινήματος στις απαρχές του, σε ορισμένες δε αναρχικές ομάδες διακρίνουμε και μισογυνισμό. Φαίνεται, πάντως, πως και στα κομμουνιστικά κόμματα της Ευρώπης, πλην ίσως της Ρωσίας, οι αντιλήψεις για τη γυναίκα δεν κατάφεραν να ξεπεράσουν τις φεμινιστικές αντιλήψεις της σοσιαλδημοκρατίας ή, όταν ο λόγος ήταν σύμφωνος με τις μαρξιστικές – λενινιστικές αρχές, δεν εφαρμόστηκαν ποτέ ουσιαστικά ούτε στην κομματική δράση. Η επικράτηση του φεμινιστικού κινήματος, ενός κινήματος που δεν ξεφεύγει από τις αντιλήψεις του κρατούντος κοινωνικού συστήματος, οδήγησαν στην σημερινή κατάσταση κατά την οποία η γυναίκα είναι ακόμη πιο εξαρτημένη από τον άνδρα, αφού έχει επίφαση ανεξαρτησίας (εργάζεται πια σε πολλούς κλάδους πάλι ποτέ ανδροκρατούμενους) καθώς πλέον έχει φύγει από το σπίτι (ακόμη και σήμερα, όμως, αμείβεται λιγότερο για ισάξια με τον άνδρα εργασία). Όμως, ενώ εργάζεται παράλληλα με τον άνδρα, δεν μπο-

Ένα χρόνο πριν το κίνημα στο Γουδί, το 1908, οι Νεότουρκοι πήραν την εξουσία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Βουρνάς διακρίνει στην επανάσταση των Νεοτούρκων φιλελεύθερα αστικά στοιχεία τουρκικά, τα οποία απαιτούσαν ένα φιλελεύθερο σύνταγμα που να καλύπτει όλες τις εθνότητες³⁶. Όμως, αστική τάξη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ικανή να κάνει οποιαδήποτε σοβαρή πολιτική κίνηση δεν υπήρχε. Αυτό που υπήρχε ήταν ένα φιλελεύθερο σώμα αξιωματικών του στρατού και τα λαϊκά στρώματα που υπέφεραν κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά. Αυτοί ήταν που κατέλυσαν τις επίσημες αρχές της Θεσσαλονίκης και κέρδισαν τις εκλογές του 1908. Ταυτόχρονα η Βουλγαρία ανακηρυσσόταν ανεξάρτητο βασίλειο, η Αυστροουγγαρία προσαρτούσε επίσημα στα εδάφη της την Βοσνία και την Ερζεγοβίνη, η Κρήτη κήρυσσε την ένωσή της με την Ελλάδα αλλά το νέο καθεστώς, οι Νεότουρκοι, απείλησαν την Ελλάδα για να μην αποδεχθεί την ένωση με την μεγαλόνησο, κάτι που πράγματι έγινε. Αυτό ήταν η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι. Τον λόγο τώρα τον έπαιρνε ο στρατός και ο λαός.

Τα συσσωρευμένα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα μαζί με τα χρονίζοντα εθνικά έψαχναν να βρουν διέξοδο. Καμία πολιτική δύναμη δεν ήταν ικανή να γίνει ο φορέας ριζοσπαστικών αλλαγών. Από την άλλη ο λαός έβλεπε τη φύση των προβλημάτων, ως ένα βαθμό μπορούσε να υποδείξει λύσεις για την επίλυσή τους, όμως ο πολιτικός φορέας έλειπε ή ήταν εξαιρετικά αδύναμος ακόμη. Η μόνη δύναμη που θα μπορούσε να κάνει μία καίρια κίνηση ήταν ο στρατός, όπως και την έκανε. Μεσαία και κατώτερα στελέχη του στρατού δημιούργησαν συνωμοτικές ομάδες που γρήγορα ενώθηκαν στον «Στρατιωτικό Σύνδεσμο», Γενικός Αρχηγός του οποίου εξελέγη ο Νικόλαος Ζορμπάς. Με τον Σύνδε-

---

ρεί να δεχθεί εύκολα ότι την ώρα που και αυτή εργάζεται το ίδιο κάνει και ο σύζυγος, οπότε ενσκήπτει πρόβλημα στο θέμα της συντήρησης του σπιτιού με ακραία έκφραση του προβλήματος τη φύλαξη και διαπαιδαγώγηση των παιδιών, αφού και ο άνδρας ανακλαστικά – αντιδραστικά δεν δέχεται τον ρόλο του νοικοκύρη. Η σημερινή γυναίκα έχει περισσότερες ανασφάλειες από τη γυναίκα – νοικοκυρά – όπως αντίστοιχα περισσότερο ανασφαλής είναι και ο άνδρας – γιατί ο χώρος αναφοράς της είναι ασαφής. Δεν είναι περίεργο που οι πλέον «ισοροπημένες» γυναίκες είναι αυτές που δεν εργάζονται αλλά έχουν τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο στα της οικογένειας και στα της οικίας. Ο Λένιν σημειώνει πως «Οι ανώτατες μορφές του σύγχρονου καπιταλισμού προετοιμάζουν μια νέα μορφή οικογένειας, νέες συνθήκες για τη θέση της γυναίκας και τη διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς: η γυναικεία και παιδική εργασία, η αποσύνθεση της πατριαρχικής οικογένειας από τον καπιταλισμό παίρνουν αναπόφευκτα μέσα στη σύγχρονη κοινωνία τις πιο φρικτές, τις πιο ολέθριες και τις πιο αποκρουστικές μορφές» (Θόδωρου Λιακόπουλου, *Λενινιστικές αλήθειες*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987, σελ. 49). Από τη στιγμή που η εργαζόμενη γυναίκα δεν θεωρείται ως τμήμα του εργατικού ζητήματος αλλά ως κοινωνική ομάδα με ειδικές ανάγκες ή ως είδος υπό εξαφάνιση, είναι λογικό το γυναικείο κίνημα να αποτυγχάνει. Το γεγονός πως οι γυναίκες ανέχονται να υπάρχει ημέρα γιορτής για αυτές (η 8^η Μάρτη είναι γιορτή και όχι απεργία όπως η Πρωτομαγιά) αποδεικνύει του λόγου το αληθές.

σμο πορεύθηκαν οι λαϊκές δυνάμεις προς το κίνημα στο Γουδί στα 1909, που ανάγκασε τον εφημερεύοντα πρωθυπουργό Ράλλη σε παραίτηση και την πρωθυπουργία πήρε προσωρινά ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, απόγονος των γνωστών μπέηδων και συνεχιστής του Δηλιγιάννη. Οι πρίγκηπες παύθηκαν από το στράτευμα, αλλά η θεοτοκική πλειοψηφία της Βουλής αντιτασσόταν στις μεταρρυθμίσεις υποκινώντας ως και ναυτικό αντιπραξικόπημα, ανεπιτυχές πάντως. Τότε ο Σύνδεσμος κάλεσε τον Βενιζέλο να αναλάβει την διακυβέρνηση της χώρας.

Ο Βουρνάς ισχυρίζεται πως στο Γουδί γίνεται μία, αργοπορημένη έστω, κίνηση της αστικής τάξης για εξαστισμό του κράτους. Η αστική, όμως, τάξη ελάχιστα συμμετείχε στη λαϊκή κινητοποίηση και σίγουρα δεν έδωσε το επαναστατικό πολιτικό στίγμα στο στρατιωτικό, κατά βάση, κίνημα. Η πολιτική ηγεσία εξυπηρετούσε τα οικονομικά της συμφέροντα και αν υπήρχε κάτι που την ενοχλούσε, αυτό ήταν η ανασφάλεια που προκαλούσε η πολιτική αστάθεια. Από το σημείο αυτό, όμως, μέχρι την στήριξη ή ανάληψη πρωτοβουλίας δημιουργίας ενός ριζοσπαστικού κινήματος που ενέχει τον κίνδυνο εκτροπής του λαϊκού παράγοντα που είχε πολύ περισσότερους λόγους να επιθυμεί βαθύτατα ριζικές αλλαγές σε κάθε τομέα του δημόσιου βίου, η απόσταση είναι αγεφύρωτη για την αστική τάξη. Αν υπήρχε κάποια ταξική αστική επίδραση στο κίνημα του 1909, αυτή αφορούσε στην συγκράτηση της πλειοψηφίας των κατώτερων και ορισμένων μεσαίων στελεχών του στρατού που ζητούσαν την κατάργηση του θρόνου από τα ανώτερα στελέχη που τα ανάγκασαν να πειθαρχήσουν στα δικά τους σχέδια. Η επιλογή, άλλωστε, του Βενιζέλου δεν ήταν τυχαία. Ο ίδιος υπήρξε φορέας προοδευτικών αλλά ουδέποτε πραγματικά αστικοδημοκρατικών ιδεών και, όπως αποδείχθηκε, γινόταν όλο και πιο συντηρητικός, ως να αναφωνήσει υπέρ του βασιλιά στο τέλος της ζωής του. Ακόμα και αμέσως μετά το κίνημα, ενώ ο λαός ζητούσε αλλαγή του Συντάγματος, αυτός κώφευσε και προχώρησε σε αναθεωρήσεις επιμέρους άρθρων³⁷. Όπως σωστά, πάντως, σημειώνει ο Χαλαλάμπης³⁸, το 1909 αποτελεί, μεταξύ άλλων, και την «έκφραση των αδιεξόδων του κλασσικού πελατειακού συστήματος». Τα πολιτικά κόμματα αδυνατούσαν να επιλύσουν τα φλέγοντα προβλήματα του τόπου κι ο τρόπος που επιχειρούσαν να το κάνουν αυτό – μάλλον ο τρόπος που

μεταχειρίζονταν για να στρέψουν σε άλλα κανάλια την προσοχή του λαού - ήταν πια ανεπαρκής.

Σε τελική ανάλυση, εξετάζοντας το έργο των πολιτικών ανδρών της περιόδου που πραγματεύεται η παρούσα από την οπτική όχι μόνο της εργατικής τάξης αλλά και των λαϊκών στρωμάτων, με τη στενή έννοια, θα διαπιστώσουμε πως ήταν δημοκράτες και ρηξικέλευθοι στο βαθμό που η δημοκρατία οδηγούσε στην χειραγώγηση του λαού και στην πλειοψηφία τους - πρέπει να είμαστε ειλικρινείς - *έδρασαν αντίθετα προς το συμφέρον του τόπου*. Φυσικά η αστική τάξη έχει κάθε λόγο να ονομάζει εθνοπατέρες τόσο τον Τρικούπη όσο και τον Βενιζέλο. Όλοι τους, όμως, συμβιβάστηκαν στον μέγιστο βαθμό ακόμη και με τον θεσμό της βασιλείας και όταν τα ξένα συμφέροντα που η πολιτική και πολιτειακή ηγεσία εξυπηρετούσαν συγκρούονταν, μόνο τότε έφθαναν ως και την ρήξη, ενώ οι όποιες παραχωρήσεις προς τον λαό ήταν κατακτήσεις εκ μέρους του δευτέρου που πληρώθηκαν με αίμα και καταστολή. Κάποια πράγματα στην ιστορία δεν αλλάζουν και αποκτούν τον χαρακτήρα νόμου αδιασάλευτου.

Το 1910 οι αγροτικές μάζες της Θεσσαλίας, απηυδισμένες πλέον από την άθλια κατάστασή τους που τις έκανε να αναπολούν τις μέρες που ήταν δουλοπάροικοι του αγά³⁹, κινητοποιήθηκαν δυναμικά και συνάντησαν την άγρια καταστολή στο Κιλελέρ, ενώ την ίδια ώρα οι απασχολούμενοι στην σταφιδική μονοκαλλιέργεια αγρότες εξεγείρονταν ενόπλιως. Και όμως, το αγροτικό πρόβλημα στην Ελλάδα θα περιμένει μέχρι το 1922 για να πάρει μία σχετικώς ριζική λύση, όταν πια τα κοινωνικά δεδομένα με την έλευση της στρατιάς των Μικρασιατών προσφύγων δεν θα αφήνουν περιθώρια καθυστέρησης (πάντως, είναι λανθασμένη η αντίληψη μερίδας των μαρξιστών ιστοριογράφων, μαρξογενών περισσότερο, που αντιλαμβάνονται τα αγροτικά στρώματα ως τάξη⁴⁰). Το γεγονός είναι ότι ο Βενιζέλος, που θα αναλάβει πρωθυπουργός το 1910, δεν θα κινηθεί προς τη λύση του.

Ο Βενιζέλος, εμφανιζόμενος στο ελλαδικό πολιτικό προσκήνιο, είχε αμοιβαίες φιλοφρονήσεις με το στέμμα, αποδεικνύοντας πως οι διαθέσεις

* Ο αγρότης που έχει μία έκταση γης ικανή να τον θρέψει και να τον κάνει να ονειρεύεται την οικονομική του ανέλιξη δεν έχει τα ίδια συμφέροντα με αυτόν που έχει έκταση που δεν μπορεί να τον ικανοποιήσει και αναγκάζεται να πουλά και την εργατική του δύναμη, πολύ περισσότερο δε απέχει από τον απλό εργάτη γης, έναν προλετάριο της γεωργικής παραγωγής.

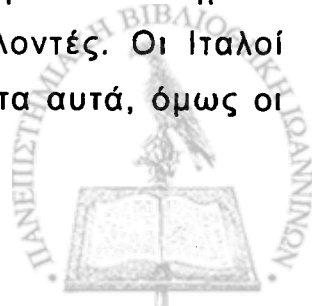

του δεν ήταν ιδιαίτερα ριζοσπαστικές. Στις εκλογές του 1910 ο παλαιοκομματισμός συνεντρίβη και χαρακτηριστικό είναι πως, πέραν του Λαϊκού Κόμματος, στη Βουλή εισήλθαν και ανεξάρτητοι βουλευτές από τα λαϊκά στρώματα που απαιτούσαν η Βουλή να είναι Συντακτική. Καθώς ο Βενιζέλος δεν κατόρθωσε να συγκεντρώσει απόλυτη πλειοψηφία, προχώρησε σε πραξικοπηματική διάλυση της Βουλής, γνωστής ως Α΄ Αναθεωρητικής, και στις νέες εκλογές του ίδιου χρόνου πέτυχε την απόλυτη πλειοψηφία, ενώ η σοσιαλδημοκρατία, το Λαϊκό Κόμμα, τον συνέδραμε.

Το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1911 περιελάμβανε μία σειρά φιλολαϊκές και φιλεργατικές μεταρρυθμίσεις, καθώς πίεζαν οι «Κοινωνιολόγοι» αλλά κυρίως το εργατικό κίνημα, το οποίο ήταν ο κύριος τροφοδότης του λαϊκού παράγοντα στο κίνημα στο Γουδί, ενώ οι εργατικές κινητοποιήσεις ήταν όλο και περισσότερες από το 1900 και έπειτα και εντάθηκαν έτι περισσότερο από το 1909. Μάλιστα δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις που οι «Κοινωνιολόγοι», το Λαϊκό Κόμμα, αποκαλύφθηκαν στα μάτια των εργατών ως δεκανίκια του Βενιζέλου. Τέλος πάντων, το Σύνταγμα προέβλεπε την οκτάωρη ημερήσια εργασία, την εργάσιμη εβδομάδα των πέντε ημερών και την απαγόρευση της εργασίας ανηλίκων, μερικά δηλαδή από τα πάγια εργατικά αιτήματα.

Το 1911 ήταν μία χρονιά διεργασιών σε ό,τι είχε σχέση με την οργάνωση του στρατεύματος. Η παλαιότερη ιδέα περί αναδιοργάνωσής του από ξένους υλοποιήθηκε και κλήθηκαν οι Γάλλοι. Η Γερμανία αντέδρασε και μέσω του διαδόχου Κωνσταντίνου και της Γερμανίδας συζύγου του Σοφίας πίεζαν ώστε να κληθούν Γερμανοί αξιωματικοί. Καθώς πλέον φαινόταν πως η Γαλλία ήταν ξεκάθαρα σύμμαχος της Αγγλίας, ο Βενιζέλος δεν άφηνε να περάσουν οι γερμανικές πιέσεις, ήρθε όμως σε συμβιβασμό με τον διάδοχο διορίζοντάς τον με νόμο Γενικό Επιθεωρητή του Στρατού, αφήνοντας εμβρόντητους πολλούς Έλληνες αξιωματικούς.

Το 1911 πάλι, τα πολεμικά γεγονότα προανέκρουαν τους Βαλκανικούς Πολέμους. Η Αλβανία βρέθηκε σε πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, στην οποία κήρυξε πόλεμο και η Ιταλία που στόχευε κυρίως στις οθωμανικές επαρχίες της Βορείου Αφρικής, προχώρησε όμως και σε κατάληψη των Δωδεκανήσων. Τότε αναπτύχθηκαν αυτονομιστικά κινήματα στην περιοχή στα οποία συμμετείχαν και Κρήτες εθελοντές. Οι Ιταλοί επέτρεψαν στους Οθωμανούς να χτυπήσουν τα κινήματα αυτά, όμως οι

εξεγερμένοι επιτέθηκαν στις ναυτικές βάσεις της Αυτοκρατορίας (!) και κέρδισαν την αυτονομία τους.

Ένα χρόνο μετά, στα 1912, διεξήχθησαν την ίδια ημέρα εκλογές σε Ελλάδα και Κρήτη, θέλοντας έτσι οι Κρήτες να δείξουν την βούλησή τους για ένωση. Αλλά οι Κρήτες βουλευτές που ανέβηκαν στην Αθήνα για να εισέλθουν στην Βουλή εμποδίστηκαν από τον συμπατριώτη τους πρωθυπουργό, καθώς η Μεγάλη Βρετανία δεν ήθελε να επιτρέψει ένα νέο πλήγμα στην Πύλη. Ο Βουρνάς ισχυρίζεται πως η στάση του Βενιζέλου ήταν σωστή, καθώς μία αποδοχή των Κρητών πληρεξουσίων θα σήμαινε έναν καταστροφικό, για την Ελλάδα, πόλεμο με την Τουρκία⁴¹. Αυτό, όμως, είναι εντελώς αναληθές, γιατί α) η Τουρκία δεν είχε προλάβει καλά – καλά να κλείσει τα πολεμικά μέτωπα του προηγούμενου έτους, β) οι ιμπεριαλιστικές δυνάμεις δεν ήταν σε θέση να ρισκάρουν ακόμη την κήρυξη ενός ευρωπαϊκού πολέμου με αφορμή μία ελληνοτουρκική σύρραξη, κάτι που αποδείχθηκε ακόμη περισσότερο στους Βαλκανικούς Πολέμους και γ) ένας ελληνοτουρκικός πόλεμος – που θα ήταν και δίκαιος από την ελληνική πλευρά, γιατί θα ήταν απελευθερωτικός – θα έφερνε αμέσως στο πλευρό της Ελλάδας την Σερβία και την Βουλγαρία. Άλλωστε, η Ελλάδα ήταν αυτή που καθυστερούσε να υπογράψει το σύμφωνο συμμαχίας με αυτές τις χώρες. Η στάση του Βενιζέλου ήταν διπλά υποχωρητική, αφού αφορούσε και την ιδιαίτερη πατρίδα του.

Τον Μάιο του 1912 οι αντιστάσεις της Ελλάδας κάμφθηκαν και προχώρησε (τελευταία) στην υπογραφή της συνθήκης συμμαχίας με την Σερβία, το Μαυροβούνιο και την Βουλγαρία εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στις 4 Οκτωβρίου του ίδιου έτος ξέσπασε ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος και γρήγορα οι σύμμαχες δυνάμεις κατάφεραν ισχυρά χτυπήματα στον κοινό εχθρό. Στα μέσα του Οκτώβρη, όμως, ενέσκηψε σοβαρή διένεξη μεταξύ Κωνσταντίνου και Βενιζέλου, καθώς ο πρώτος ήθελε να συνεχίσει την προέλαση προς τα Σκόπια ενώ ο δεύτερος ζητούσε την Θεσσαλονίκη. Ο Κωνσταντίνος ενεργούσε με γερμανικές εντολές, καθώς οι Γερμανοί ήθελαν να πάρουν οι φίλα προσκείμενοι προς αυτούς Βούλγαροι την Θεσσαλονίκη, αλλά υποχρεώθηκε να υπακούσει στη διαταγή του πρωθυπουργού και να πάρει την πρωτεύουσα της Μακεδονίας λίγο πριν το επιτύχουν οι Βουλγαρικές δυνάμεις, στις 26 Οκτωβρίου.

Τα οθωμανικά εδάφη στη δυτική Βαλκανική ήταν πλέον ξεκομμένα από την κεντρική διοίκηση, ανάμεσα στα εδάφη δε αυτά ήταν τα Γιάννενα. Ενώ οι υπόλοιπες σύμμαχες δυνάμεις υπέγραψαν συνθήκη ειρήνης με την αυτοκρατορία στις 20 του Νοεμβρίου, η Ελλάδα συνέχισε τον πόλεμο απελευθερώνοντας εδάφη. Τα Γιάννενα αποτίναξαν τον ζυγό τους στις 21 Φεβρουαρίου του 1913.

Μετά και από αυτά τα γεγονότα, τον Μάιο του 1913 υπεγράφη η συνθήκη του Λονδίνου, με την οποία τα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας αφήνοντας αορίστως στους νικητές συμμάχους του πολέμου και αυτή ακριβώς η ασάφεια οδήγησε στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, την ίδια στιγμή που η Ιταλία αρνείτο να παραχωρήσει τα Δωδεκάνησα στην Ελλάδα. Έτσι, τον ίδιο μήνα υπεγράφη συνθήκη συμμαχίας μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας που στράφηκαν εναντίον της μέχρι πρότινος συμμαχού Βουλγαρίας. Πάλι τον Μάιο, ένα γεγονός κατέδειξε την προσπάθεια της Γερμανίας του Κάιζερ να επέμβει στα ελληνικά πράγματα. Η δολοφονία του αγγλόφιλου βασιλιά Γεωργίου Α΄ από τον Σχινά δεν εξιχνιάστηκε ποτέ, καθώς τα ντοκουμέντα της ανάκρισής του δεν έγιναν γνωστά ποτέ, ούτε η συνομιλία του με την χήρα Όλγα μέσα στις φυλακές, αμέσως μετά την οποία αυτοκτόνησε. Αυτό ακριβώς το παρασκήνιο οδηγεί με μεγάλη ασφάλεια στην θεώρηση της ανάμιξης του γερμανικού παράγοντα. Στον θρόνο ανέβηκε ο απροκάλυπτα γερμανόφιλος Κωνσταντίνος.

Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος ξέσπασε στις 16 Ιουνίου του 1913 και η νίκη των συμμάχων Ελλάδας και Σερβίας ήταν γρήγορη. Η υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου δύο μήνες μετά έφερε της Ελλάδα διπλάσια τόσο σε έκταση όσο και σε πληθυσμό σε σχέση με την ίδια ένα μόλις χρόνο πριν, δηλαδή προτού ξεσπάσουν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι.

Η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ένα χρόνο μετά, έφερε στο προσκήνιο τον λεγόμενο εθνικό διχασμό. Πρέπει, όμως, να έχει κανείς ξεκάθαρο πως η σύγκρουση Βενιζέλου – Κωνσταντίνου δεν ήταν παρά μία σχιζοφρενική αντανάκλαση της σύγκρουσης των αγγλικών και γερμανικών συμφερόντων. Ταυτόχρονα ο Βενιζέλος εξέφραζε τα συμφέροντα του παροικιακού κεφαλαίου, ενώ γύρω από τον Κωνσταντίνο συσπειρώνονταν η ελλαδική αστική τάξη και τα μεσο/μικροαστικά στρώματα που εξαρτούντο από αυτή και προσπαθούσαν να υπονομεύσουν την προσπάθεια του Βενιζέλου για επέκταση των ελληνικών εδαφών στις

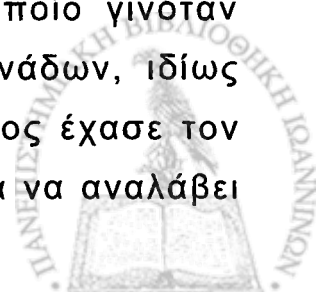

ανατολικές ακτές του Αιγαίου, όπου οι κυριότερες έδρες του εξωελλαδικού κεφαλαίου. Αυτή, όμως, η σύγκρουση έρχεται σε δεύτερη μοίρα, λόγω της εξαρτημένης θέσης της Ελλάδας. Ο Βενιζέλος ουδέποτε θεώρησε, άλλωστε, προδότη τον Κωνσταντίνο – όπως δεν συνέβη και το αντίθετο – και για αυτό ήταν εφεκτικός προς το στέμμα, ως τη στιγμή που οι Άγγλοι πάτρωνές του τον κάλεσαν να πάρει ριζικά μέτρα.

Η Ελλάδα δεσμευόταν από τη συνθήκη συμμαχίας της με την Σερβία, οπότε η κήρυξη του πολέμου εναντίον της από τις Κεντρικές Δυνάμεις απαιτούσε να την συνδράμει. Η γερμανική διπλωματία παρενέβη και μέσω του Κωνσταντίνου κήρυξε την ουδετερότητα της Ελλάδας στον πόλεμο, στάση που σαφώς εξυπηρετούσε τις γερμανικές επιδιώξεις. Τότε ξεκίνησε ο διχασμός, με τον Βενιζέλο να παραιτείται το 1915, τον Δημ. Γούναρη να αναλαμβάνει και να προκηρύσσει εκλογές, τις οποίες όμως κέρδισε ο Βενιζέλος. Στη φάση αυτή, ο βασιλιάς ήλεγχε την οικονομική πολιτική και τις στρατιωτικές δυνάμεις της χώρας, ενώ ο πρωθυπουργός κινούσε τα πολιτικά και διπλωματικά νήματα της Ελλάδας. Για να πιέσει την κατάσταση, ο Βενιζέλος παραιτήθηκε πάλι, ενώ την Θεσσαλονίκη κατέλαβαν γαλλικά στρατεύματα καταπατώντας ωμά την ελληνική εθνική ανεξαρτησία και οι Άγγλοι κήρυξαν τον αποκλεισμό της χώρας. Την ίδια ώρα οι Γερμανοί επέτρεψαν και ενίσχυσαν την προώθηση των συμμάχων τους Βουλγάρων στο ελληνικό μακεδονικό έδαφος. Η Ελλάδα έγινε ένα σημαντικό θέατρο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με τις δυνάμεις της Εγκάρδιας Συμμαχίας και των Κεντρικών Δυνάμεων να προσπαθούν και να καταλαμβάνουν εδάφη της χώρας (Κέρκυρα κ.ά.) μέσα στο 1916, φτάνοντας τελικά στο σημείο οι σύμμαχοι της Αντάντ να αποβιβάζουν κατοχικά στρατεύματα στον Πειραιά και την Αθήνα που συγκρούστηκαν με τις πιστές στον βασιλιά δυνάμεις, ο δε γαλλικός στόλος έβαλε κατά των ανακτόρων! Τα γεγονότα αυτά πολιτογραφήθηκαν ως «Νοεμβριανά».

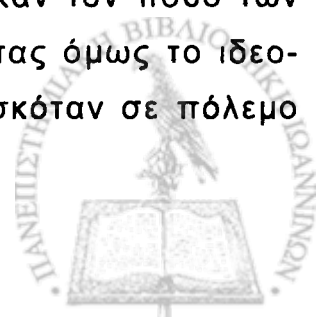
Ταυτόχρονα σχεδόν αναπτύχθηκε το βενιζελικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, οπότε μπορούμε να μιλάμε για την ύπαρξη δύο ελληνικών κρατών, αυτό των Αθηνών και δεύτερο της Θεσσαλονίκης, στο οποίο γινόταν προετοιμασία για συμμετοχή στον πόλεμο ελληνικών μονάδων, ιδίως στο σερβικό – μακεδονικό μέτωπο. Τελικώς ο Κωνσταντίνος έχασε τον θρόνο και η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης παραιτήθηκε για να αναλάβει

ο Βενιζέλος πρωθυπουργός της Ελλάδας και να κηρύξει το ελληνικό κράτος τον πόλεμο κατά της Βουλγαρίας και της Γερμανίας. Όλο το προηγούμενο διάστημα, ο Κωνσταντίνος είχε εξαπολύσει τρομοκρατία κατά των βενιζελικών στοιχείων που είχαν μείνει στην Αθήνα έχοντας την υποστήριξη – κάλυψη της Γερμανίας. Τώρα οι όροι αντιστράφηκαν, με την υποστήριξη των δυνάμεων της Συμμαχίας στην βενιζελική τρομοκρατία.

Η Ελλάδα συνέβαλε σημαντικά στη νίκη της Συμμαχίας κατά των Κεντρικών Δυνάμεων και των συμμάχων τους. Το 1918 η Βουλγαρία και η Τουρκία συνθηκολόγησαν και συμμαχικά και ελληνικά στρατεύματα εγκαταστάθηκαν ως κατοχικές δυνάμεις στην Κωνσταντινούπολη. Όμως, το κυρίαρχο διεθνές γεγονός από το 1917 και έπειτα δεν ήταν ο πόλεμος, αλλά η ρωσική προλεταριακή επανάσταση και τα παρεπόμενά της στην υπόλοιπη ευρωπαϊκή ήπειρο (ίδρυση κομμουνιστικών κομμάτων, ουγγρική προλεταριακή επανάσταση, εξέγερση Σπαρτακιστών, στην Ελλάδα ίδρυση της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ). Στις νέες αυτές συνθήκες ο ρόλος της Ελλάδας αναβαθμίστηκε από τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, ιδίως από τη στιγμή που αποδείχθηκε πως ο σοσιαλισμός, μετά τη νίκη του στη Ρωσία, υποχώρησε σχετικώς. Έτσι, το 1919 υπεγράφη ελληνοβουλγαρική συνθήκη με την οποία παραχωρήθηκε στην Ελλάδα η Δυτική Θράκη. Τον ίδιο χρόνο η Ελλάδα σύρθηκε στην ουκρανική εκστρατεία που στόχο είχε την ανατροπή του σοσιαλιστικού καθεστώτος της Ρωσίας και στην οποία τα ελληνικά στρατεύματα γνώρισαν τη συντριβή και λίγο μετά, τον Μάιο, ξεκίνησε η μικρασιατική εκστρατεία με τις ευλογίες των Άγγλων. Έναν χρόνο μετά η ελληνική κυβέρνηση υπέγραψε με την επίσημα αναγνωρισμένη οθωμανική κυβέρνηση τη συνθήκη των Σεβρών, με την οποία το βόρειο και το ανατολικό Αιγαίο πέρασαν στην κυριαρχία της Ελλάδας.

Ο έλεγχος της Τουρκίας ήταν εξαιρετικά σημαντικός για τις συμμαχικές δυνάμεις για δύο λόγους. Αφενός, επέτρεπε τον έλεγχο της Μοσούλης, σημαντικότερης ως σήμερα πετρελαιοπαραγωγού περιοχής, αφετέρου βρισκόταν στο μαλακό υπογάστριο της σοβιετικής, πλέον, Ρωσίας. Για την επίτευξη του ελέγχου της Τουρκίας εκμεταλλεύθηκαν τον πόθο των Ελλήνων για απελευθέρωση της Μικρασίας, ενισχύοντας όμως το ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας. Ο ελληνικός στρατός βρισκόταν σε πόλεμο

επί δεκαετία σχεδόν, δηλαδή ήταν εξαιρετικά κουρασμένος, ενώ η στρατιωτική ηγεσία αποδεικνυόταν διαρκώς ανίκανη, πρωτίστως εξαιτίας της ανικανότητας του Κωνσταντίνου στον οποίο είχε εκχωρήσει πολλές εξουσίες ο Βενιζέλος, που εκφράστηκε και με την κάκιστη τακτική, τον κακό εφοδιασμό και την κακή συντήρηση. Με λίγα λόγια, η Ελλάδα ήταν παντελώς ανέτοιμη για την εκστρατεία αυτή και το λαϊκό όραμα της απελευθέρωσης αρχέγονων εστιών έγινε άγρια λεία του ιμπεριαλισμού. Ο λαός αρκετά γρήγορα το κατάλαβε αυτό και απαίτησε την επιστροφή των παιδιών του από το μέτωπο, κάτι στο οποίο συνέβαλλαν, στο μέτρο των δυνατοτήτων τους, και οι Έλληνες κομμουνιστές που βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή της μάχης ή και στον ελλαδικό χώρο.

Τα αντιπολεμικά συναισθήματα κατηλεύθηκε με τον πλέον χυδαίο τρόπο η αντιβενιζελική αντιπολίτευση του Δ. Γούναρη και στις εκλογές του 1920 ο Βενιζέλος συνετρίβη. Ο Γούναρης, άμα τη αναλήψει της εξουσίας, εγκατέλειψε την φιλειρηνική ρητορική και ακολούθησε ακόμη πιο φιλοπόλεμη στάση και από αυτή του Βενιζέλου, αποδεικνύοντας εαυτόν μέγιστο αγγλόφιλο και ρίχνοντας τον ελληνικό στρατό βαθύτερα στο στόμα του λύκου, την ίδια στιγμή που η Γαλλία και η Ιταλία εγκατέλειψαν την σύμμαχό τους και ενίσχυσαν, φανερά ή όχι, τους Τούρκους του Κεμάλ, όπως άλλωστε η Σοβιετική Ένωση που τότε έτρεφε ακόμη αυταπάτες πως το κεμαλικό κίνημα είχε αντιιμπεριαλιστικά χαρακτηριστικά και κίνητρα.

Η Σοβιετική εξουσία, βλέποντας πως ο Κεμάλ δεν είχε τελικώς καμία πρόθεση να εγκαθιδρύσει ένα προοδευτικό καθεστώς στην Τουρκία, κινήθηκε διπλωματικά προτείνοντας τη δημιουργία αυτόνομης ζώνης της Σμύρνης και της γύρω περιοχής, προσκρούοντας όμως στην ελληνική άρνηση συνεργασίας με το κομμουνιστικό στρατόπεδο. Όμως η κυβέρνηση Γούναρη δεν έκανε ατυχείς – μιλώντας επιεικώς – κινήσεις στο διπλωματικό και στρατιωτικό πεδίο μόνο, αλλά ακολούθησε και σκληρή αντιλαϊκή οικονομική πολιτική προκειμένου να εξασφαλίσει τη συντήρηση των στρατιωτικών επιχειρήσεων αλλά και για να καλύψει τα οικονομικά σκάνδαλα που ξέσπασαν από την προσπάθεια των επιτηδείων να πλουτίσουν από τον πόλεμο, με πιο χαρακτηριστικό μέτρο την μείωση της αξίας της δραχμής κατά 1/3.

Τον Αύγουστο του 1922 οι τουρκικές δυνάμεις ξεκίνησαν την μεγάλη αντεπίθεσή τους και γρήγορα φάνηκε πως τίποτα δεν θα σταματούσε την προέλασή τους προς τα παράλια, ιδίως από τη στιγμή που τα κρούσματα λιποταξίας και απειθαρχίας στις ελληνικές τάξεις αύξαναν συνεχώς. Η καταστροφή της Σμύρνης στις 9 του Σεπτεμβρη ίσως να είχε αποφευχθεί αν οι «σύμμαχοι» της Ελλάδας δεν παρακολουθούσαν αδιάφοροι την σφαγή. Πλέον, όμως, δεν είχαν ανάγκη τη χώρα μας.

Η καταστροφή αυτή ανέδειξε με τον πλέον κραυγαλέο τρόπο τις ευθύνες του στέμματος ως θεσμού πια, παρασύροντας και την φιλοβασιλική παράταξη. Όμως υπήρχε αδυναμία κατανόησης των ευθυνών της δημοκρατικής παράταξης, των Φιλελεύθερων του Βενιζέλου, ίσως επειδή δεν ήταν αυτός στην εξουσία όταν συνέβησαν τα τραγικά γεγονότα. Η Επαναστατική Επιτροπή που συγκροτήθηκε υπό τον Αθ. Πλαστήρα προχώρησε στη σύλληψη των θεωρούμενων ως πρωταιτίων της δεινής ήττας, κίνηση που συνοδεύτηκε με την παραίτηση του Κωνσταντίνου και την άνοδο στον θρόνο του υιού του Γεωργίου Α', την ίδια στιγμή που τα προσφυγικά κύματα από τις αντίπερα ακτές του Αιγαίου ετοιμάζονταν να ανανεώσουν δραματικά τον αγροτικό και εργατικό πληθυσμό της πατρογονικής τους εστίας.

Η κυβέρνηση Κροκιδά ήταν ουσιαστικά το προκάλυμμα της ουσιαστικώς κυβερνώσας Επαναστατικής Επιτροπής, μία επιτροπή πολιτικώς πολυτασική. Αυτή η ανομοιογένεια σε συνδυασμό με τα διαβήματα ξένων κυβερνήσεων παρ' ολίγο να οδηγήσουν στην ματαίωση της δίκης (μερίδας) των υπευθύνων της ήττας, κάτι που τελικά δεν πραγματοποιήθηκε λόγω της λαϊκής αγανάκτησης και απαίτησης και ανάγκασε την Επαναστατική Επιτροπή να συγκροτήσει ανακριτική επιτροπή που έστειλε την υπόθεση σε έκτακτο στρατοδικείο με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας, για την οποία οι κατηγορούμενοι της «Δίκης των Εξ» θα κριθούν ένοχοι στις 15 Νοεμβρίου και θα εκτελεστούν αυθημερόν, παρότι οι Βρετανοί πίεζαν τον Βενιζέλο να ματαιώσει την εκτέλεση μέχρι την έσχατη στιγμή και παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του τελευταίου. Η εκτέλεση αναζωπύρωσε τον «εθνικό διχασμό».

Η συνθήκη της Λοζάννης στις 24 Ιουλίου του 1923 έβαλε ταφόπλακα στην «Μεγάλη Ιδέα». Οι συγκρούσεις στο εσωτερικό της χώρας αφορούσαν στο εξής το κοινωνικό θέμα. Η πολιτική ανωμαλία θα συνε-

χίσει μέχρι το 1936, οπότε το αδιέξοδο του Μεταξά θα αποτελέσει, από μια άποψη, την πιο σταθερή πολιτική περίοδο του ελληνικού κράτους, ως τότε! Μόνο το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η συμμετοχή της Ελλάδας σε αυτόν ανέδειξαν τον λαϊκό παράγοντα ως κύριο πρωταγωνιστή της ιστορίας του τόπου για πρώτη, ίσως, φορά μετά την απελευθέρωση από τους Οθωμανούς το 1821.

Παραπομπές στο Πρώτο Μέρος

1. Δημήτρης Χαραλάμπης, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός, Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, δεύτερη έκδοση, Εξάντας, Αθήνα 1989, σσ. 20-23
2. Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα – Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1975, σσ. 16-17, όπου εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η συσχέτιση εθνικισμού και σοσιαλισμού που επιχειρεί προλογώντας ο Σαμίρ Αμίν αναφερόμενος στον λεγόμενο Τρίτο Κόσμο.
3. Β. Ι. Λένιν, *Η χρεοκοπία της Δεύτερης Διεθνούς, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1994
4. Κώστας Βεργόπουλος, ό.π. σσ. 106-9.
5. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, στ' έκδοση, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1992 (Paris 1975), σελ. 63.
6. Γ. Β. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, έκτη έκδοση, Εξάντας 1999 (1977), σσ. 109-119.
7. ό.π., σελ. 203
8. Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα, Η ελληνική κοινωνία (1880-1895)*, β' έκδοση, Εξάντας, Αθήνα 1994 (1978).
9. Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα – Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1975, σελ. 40.
10. Για τον ρόλο του κράτους σύμφωνα με την μαρξιστική θεώρηση δεξ ΚΜΕ, *Πλευρές του Νομικοπολιτικού εποικοδομήματος στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1997, σσ. 13-19.
11. Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας, τ. Α', Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας Από την Επανάσταση του 1821 στο κίνημα του Γουδί (1909)*, πέμπτη έκδοση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1997 (1974), σελ. 312.

12. ό.π. σσ. 367-9
13. ό.π. σελ. 381
14. ό.π. σσ. 338-9.
15. ό.π. σσ. 392-4, όπου παραδίδεται το όνομα της πρωτοπόρας σουφραζέτας Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου καθώς και η δράση της κατά τα γεγονότα του Ναυπλίου, σύμφωνα με τον καθηγητή Τάσο Γούναρη.
16. ό.π. σελ. 417, υποσημείωση
17. ό.π. σελ. 434.
18. Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π. σσ. 26-8
19. ό.π. σελ. 28.
20. ό.π. σελ. 29.
21. ό.π. σελ. 30.
22. Γ. Β. Δερτιλής, ό.π. σσ. 426-7
23. Τάσος Βουρνάς, ό.π., σσ. 32-33.
24. ό.π. σελ. 442.
25. Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα – Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, σελ. 110.
26. Τάσος Βουρνάς, ό.π. σελ. 447.
27. ό.π. σελ. 450.
28. ό.π. σελ. 487.
29. Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π. σσ. 40-41.
30. Κώστας Βεργόπουλος, ό.π. σσ. 154-161.
31. Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα, Η ελληνική κοινωνία (1880-1895)*, σσ. 154-161.
32. ό.π. σσ. 30-32.
33. Τάσος Βουρνάς, ό.π. σελ. 520.
34. Γ. Β. Δερτιλής, ό.π. σσ. 30-32.
35. Τάσος Βουρνάς, ό.π. σσ. 583-5.
36. ό.π. σελ. 593.
37. Γ. Β. Δερτιλής, ό.π. σσ. 167-180, με τη διαφωνία πάντα στην ερμηνεία των κοινωνικοπολιτικών αιτιών που οδήγησαν στο 1909.
38. Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π. σσ. 38-9.

39. Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα – Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, σσ. 65-68, παρότι αμφισβητώ την άποψή του για τον χαρακτήρα της αυτονομίας της Ανατολικής Ρωμαϊκής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αφού θεωρώ πως ακόμα κι αν δεν υπάρχει η θεσμική κατοχύρωση των φεουδαρχών στις δύο αυτοκρατορίες, ούτε έλειψαν οι φεουδάρχες (π.χ. ο θεσμός των Θεμάτων), ούτε μπορεί να αμφισβητηθεί ο ρόλος της κεντρικής εξουσίας ως συλλογικού φεουδάρχη (βλ. Τηλέμαχου Λουγγή, *Επισκόπηση Βυζαντινής Ιστορίας, Α΄ τόμος (324-1204)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998, σσ. 25-29). Συμφωνώ, όμως, με τη διαπίστωση πως το τσιφλίκι του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα σχετίζεται με την καπιταλιστική παραγωγή και όχι με την φεουδαλική, σε αντίθεση με αρκετούς μαρξογενείς μελετητές που υποστηρίζουν πως τα τσιφλίκια δεν σχετίζονται με την κεφαλαιοκρατική – αλλά ούτε με την φεουδαρχική – παραγωγική διαδικασία (Μαρία Πετμεζίδου – Τσουλουβή, *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, Εξάντας, Αθήνα 1987, σσ. 148-9).
40. Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας, τ. Β΄, Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, Από την έλευση του Βενιζέλου στην Ελλάδα (1909) ως την έκρηξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου (1940)*, πέμπτη έκδοση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1997 (1977), σελ. 59 και Γ. Β. Δερτιλής, ό.π. σσ. 136-7.
41. ό.π. σσ. 104-7.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

TO THE BOARD

Faint, illegible text in the middle section of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Η ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

Κεφάλαιο 1^ο

ΟΡΙΣΜΟΙ

Πέραν την επιλογής των μεθοδολογικών εργαλείων και της λογικής του τρόπου εργασίας σε πρακτικό επίπεδο, νωρίς έπρεπε να αποδώσω ορισμό σε βασικούς όρους της εργασίας. Κατά καιρούς έγινε προσπάθεια ορισμού των εννοιών φοιτητής ή σπουδαστής, κίνημα και κίνηση, συνήθως όμως πρόκειται για προσπάθειες μάλλον ακαδημαϊκές. Εδώ προσπαθώ να δώσω ορισμούς **συνειδητά** ενθουμούμενος την συνδικαλιστική μου δράση ως φοιτητής.

Ως **φοιτητής** ή **σπουδαστής*** ορίζεται ο εισαχθείς σε ανώτερο ή ανώτατο (που μας ενδιαφέρει εδώ) ίδρυμα και διατηρεί αυτή του την ιδιότητα εκούσια ακόμη και για μεγάλο χρονικό διάστημα, είτε προσπαθώντας να αποκτήσει το πτυχίο του είτε δραστηριοποιούμενος στον χώρο του κινήματος, έστω και παραμελώντας τις σπουδές του, αδιάφορο δε είναι το ποιος μπορεί να είναι ο κοινωνικός χαρακτηρισμός του. Δεν είναι φοιτητής αυτός που διατηρεί τύποις την ιδιότητα αλλά απέχει από κάθε διαδικασία, μαθησιακή ή συνδικαλιστική. Ως φοιτητής όμως ορίζε-

---

* Προσωπικά θεωρώ ταυτόσημες τις δύο έννοιες. Το ζήτημα του διαχωρισμού τους είναι τεχνικό και κυρίως τεχνητό και θα λυθεί οριστικά όταν οι σπουδαστές (οι φοιτώντες σε τεχνικά ανώτερα ιδρύματα) εκλείψουν με την ενιαιοποίηση της ανώτατης εκπαίδευσης με τρόπο ουσιαστικό και όχι μηχανιστικό.

ται και αυτός που ως κύρια απασχόλησή του έχει την εργασία σε οιον-
δήποτε κλάδο και παράλληλα τηρεί μία εκ των δύο αναφερθέντων συν-
θηκών.

Πλέον δύσκολος είναι ο ορισμός του **κινήματος** και ιδίως για έναν
συνδικαλιστή που το φίλτρο του δεν είναι ίσως αρκετά αντικειμενικό.
Προσπαθώντας όμως να αποστασιοποιηθώ, θεωρώ πως κίνημα είναι
αυτό που χαρακτηρίζει το **ποιόν της δράσης μιας κοινωνικής ομάδας
ή τάξης**. Ακόμη και αν δεν αγκαλιάζει την πλειοψηφία των μελών μίας
ομάδας, εν προκειμένω των φοιτητών, είναι τα ποιοτικά χαρακτηριστικά
(δυναμική, διάρκεια, κάλυψη κάποιας αναγκαιότητας, τεκμηρίωση, εξά-
πλωμα στην βάση του χώρου και στην υπόλοιπη κοινωνία) που προσδί-
δουν την ιδιότητα του κινήματος σε αυτή την ομάδα. Από την άλλη, μία
ιδέα που διαπερνά την πλειοψηφία ενός κοινωνικού χώρου δεν είναι
απαραίτητο πως αρκεί να αποδώσει τον κινηματικό χαρακτήρα στον χώ-
ρο αυτό. Τέλος, το κίνημα δεν εκφράζεται απαραίτητα πολιτικώς.

Κινούμενοι σε αυτή την λογική, μπορούμε να θεωρήσουμε σε έναν κοι-
νωνικό χώρο πολλά κινήματα, ακόμη και αντικρουόμενα – φαινομενικά
τουλάχιστον – όπως σοσιαλιστικό και μισογυνιστικό (επί παραδείγματι).
Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό του κινήματος είναι η χρονική του διάρ-
κεια. Μία ατομική τρομοκρατική ενέργεια που αναστατώνει έναν χώρο,
μία ομάδα για, π.χ., μία εβδομάδα και προκαλεί ένα ρεύμα συμπάθειας
στον τρομοκράτη δεν σημαίνει πως υπάρχει αναρχικό (αναφορά σε μία
μερίδα του αναρχικού ρεύματος) κίνημα. Έτσι, στην πρώτη εικοσαετία,
για παράδειγμα, του 20^{ου} αιώνα το φοιτητικό κίνημα δεν είναι δημοτικι-
στικό αλλά μάλλον «γλωσσαμυντορικό» και καλύπτει τα κριτήρια που
ανέφερα πριν (για κοινωνικοπολιτικούς λόγους), αλλά στα σημεία ανα-
δίπλωσης των δημοτικιστών και γλωσσαμυντόρων φοιτητών μπορούμε
να διακρίνουμε την σπορά που θα φέρει το δημοτικιστικό φοιτητικό κί-
νημα να ανθεί λίγο μετά ως κύριο γλωσσικό ρεύμα. Με λίγα λόγια **κίνη-
μα είναι ο ρους του ποταμού** που σαφώς δεν αλλάζει κάθε τρεις και
λίγο, όμως μπορεί να αλλάξει.

Εδώ τίθεται το ζήτημα του ορισμού της **κίνησης** που ταυτίζω με
την παράταξη κάτω από προϋποθέσεις. Κίνηση είναι η ατομική ή συλλο-
γική προσπάθεια (και πάντως η πρώτη υποθέτει την αποδοχή της από
άλλα άτομα για να θεωρηθεί κίνηση) που *στοχεύει στην δημιουργία κι-*

νήματος. Είναι εκείνο το στοιχείο που επιχειρεί είτε να δυναμώσει τον ρου του ποταμού είτε να τον τρέψει.

Κίνηση μπορεί να υπάρχει σε πολιτικό, συνδικαλιστικό, μορφωτικό επίπεδο και μέσα στα ιδρύματα και περιγραφικά δηλώνει την ζύμωση των ιδεών, την προπαγάνδα δηλαδή και την δράση. Χωρίς δράση, έστω και την απλή προπαγάνδα, δεν υφίσταται κίνηση έστω χωλή, ενώ και η δράση με ανύπαρκτη, ισχνή ή ατεκμηρίωτη προπαγάνδα αποτελεί νοσούσα κίνηση.

Όταν η κίνηση πετύχει τον στόχο της, την κυριαρχία του κινήματος, το κίνημα είναι αυτό που πρωτεύει ως σημασία, γιατί δηλώνει την γενική κίνηση της ομάδας, τον χαρακτήρα ενός συνόλου, κίνημα του οποίου όμως βασικός αιμοδότης είναι τα μέλη της κίνησης και όχι το σύνολο των μελών του χώρου. Όμως, ο χαρακτηρισμός της ιστορίας της περιόδου του χώρου αυτού εκπορεύεται από τον χαρακτήρα του κινήματος κι όχι από την επικρατήσασα κίνηση.

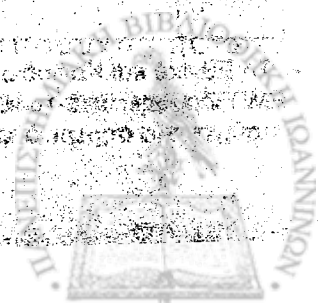
Σε ό,τι αφορά τα εκπαιδευτικά ιδρύματα που απασχολούν την εργασία, αυτά είναι το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, το δεύτερο μάλιστα και πριν την αναβάθμισή του σε ανώτατο ίδρυμα, κάτι που συνέβη το 1887*.

---

* Το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο ιδρύθηκε το 1837 ως *Οθωνικό Πανεπιστήμιο* ενώ το ΕΜΠ ιδρύθηκε στα 1836 ως *Βασιλικό Σχολείο των Τεχνών*, ένα τεχνικού χαρακτήρα ίδρυμα, εγκαταστάθηκε στο σημερινό κτίριο στα 1873 και μετονομάστηκε σε ΕΜΠ το 1887.

The text on this page is extremely faint and illegible due to significant degradation of the scan. It appears to be a single paragraph of text, possibly a historical document or a page from an old book. The characters are mostly indistinguishable from noise or bleed-through from the reverse side of the page.

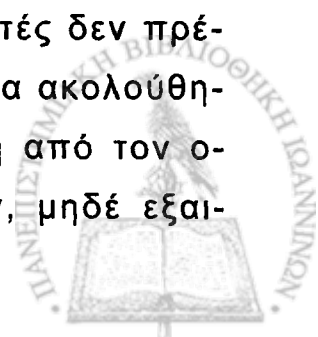

Κεφάλαιο 2°

ΦΕΝΤΕΡΑΛΙΣΤΕΣ – Ο ΟΜΙΛΟΣ «ΡΗΓΑΣ»

Ο Φεντεραλισμός στην Ελλάδα, όπως και άλλης απόχρωσης σοσιαλιστικά ρεύματα, δεν ξεκίνησε από την διανόηση των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ή εκτός αυτών που δέχθηκαν επιδράσεις από το εξωτερικό. Τόσο οι πρώτοι Έλληνες φορείς του, όσο και τα πρώτα του βήματα στον τότε ελλαδικό χώρο βρίσκονταν εκτός των τειχών των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, παρότι η πλειοψηφία των οπαδών του ήσαν τελικά φοιτητές. Όμως η ιδιομορφία του φεντεραλισμού σε σχέση με τα άλλα σοσιαλιστικά ρεύματα είναι πως ο μεταλαμπαδευτής της ιδέας στην Ελλάδα πήγε στο εξωτερικό και την έφερε και δεν ήταν οι ξένοι φορείς εδώ και αυτό έχει την σημασία του.

Οι Έλληνες φεντεραλιστές επηρεάστηκαν σημαντικά από τις ιδέες του Ιταλού επαναστάτη αστού **Mazzini** καθώς και από τον θεμελιωτή του ευρωπαϊκού φεντεραλισμού **Pierre Joseph Proudhon**. Αυτό σημαίνει πως δεν στόχευαν μόνον στην οικονομική ένωση των ευρωπαϊκών – σε δεύτερη φάση – χωρών αλλά και στον σεβασμό της εθνικής διαφορετικότητας. Έλληνας δε πρόδρομος του φεντεραλισμού δύναται να θεωρηθεί ο Παναγιώτης Σοφιανόπουλος που έδρασε στο α΄ μισό του 19^{ου} αιώνα. Για τους Έλληνες αλλά και τους Βαλκάνιους φεντεραλιστές δεν πρέπει να ξεχνάμε την πολιτική κληρονομιά του Ρήγα, την οποία ακολούθησαν πιστά παλεύοντας ταυτόχρονα για εθνική χειραφέτηση από τον οθωμανικό ζυγό και για ομοσπονδία των βαλκανικών λαών, μηδέ εξαι-

ρουμένων των μουσουλμάνων της σημερινής Τουρκίας. Ας έχουμε, πάντως, υπόψη πως για την περίοδο που μας απασχολεί εδώ δεν υφίσταται διαχωρισμός των όρων «ομοσπονδία» και «συνομοσπονδία».

Ο **Δημοκρατικός Σύλλογος Ρήγας**, τμήμα της παμβαλκανικής φεντεραλιστικής οργάνωσης *Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία*, ιδρύθηκε τον Δεκέμβριο του 1875, επτά έτη μετά την ίδρυση της ΔΑΟ, από τους **Παναγιώτη Πανά**, ο οποίος υπήρξε και εκ των ιδρυτών της ΔΑΟ, **Ρόκκο Χοϊδά**, από τον δραστήριο φοιτητή και μετέπειτα βουλευτή μαγνησίας **Γεώργιο Φιλάρετο** και τον **Κλεάνθη Τριαντάφυλλο**¹. Ως την ίδρυσή του οι Έλληνες φεντεραλιστές εκφράζονταν από το δημοσιογραφικό όργανο της ΔΑΟ *La Confédération Orientale* με έδρα την Γενεύη. Ο ριζοσπάστης βουλευτής Χοϊδάς σχετίστηκε με τον κύκλο αυτό ύστερα από τα γεγονότα της παρισινής κομμούνας.

Μέλη του Ρήγα, εκτός των προαναφερθέντων, υπήρξαν οι **Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος**, ο δικηγόρος **Ανδρέας Ρηγόπουλος**, ο **Αλέξης Ολύμπιος**, ο **Τάσος Στούπης**, ο **Μιχάλης Κατσιμπαλης**, ο δημοσιογράφος **Τιμολέων Φιλήμων**, ο **Λεόντιος Οικονόμου** κ.ά. (οι Φιλάρετος και Φιλήμων μνημονεύονται και ως ελευθεροτέκτονες στους καταλόγους αυτών). Αξίζει να σημειωθεί πως οι συζητήσεις του Ρήγα λάμβαναν χώρα στην λέσχη των φοιτητών², οπότε εύλογα μπορεί μπορούμε να υποθέσουμε πως ο κύκλος επιρροής του ήταν εξαιρετικά μεγάλος. Παραδίδεται μάλιστα το όνομα του φοιτητή **Κων/νου Ψυλλιάκου** που δεν ανήκε πάντως στην σοσιαλιστική τάση του συλλόγου, αλλά και του **Ν. Πολίτη**³. Η εμφάνιση του Δ.Σ. Ρήγας συνέπεσε με την εξέγερση της Ερζεγοβίνης στα 1876, όμως η προσπάθεια να στηριχθεί ο αγώνας των Ερζεγοβινίων κατά των Οθωμανών, κυρίως μέσω εράνων, δεν ευοδώθηκε. Φαίνεται μάλιστα πως από ένα σημείο και έπειτα οι αποτυχίες του συλλόγου διαδέχονταν η μία την άλλη και αυτό προκάλεσε απογοήτευση στα μέλη του και οδήγησε στην τελμάτωση της δράσης του Ρήγα. Αυτό το διέκρινε και ο Χοϊδάς και στηλίτευσε την αδράνεια του συλλόγου στον οποίο ανήκε ακόμη κι εντός του κοινοβουλίου: «...έκτύπησε δέ τόν όκηνηρόν Ρήγαν, όστις έως τώρα δέν είχε κάμει τίποτε, άλλ' ήπλοϋτο νωχελώς, δημοκράτης αυτός, εις άριστοκρατικάς χρυσᾶς πολυθρόνας. Ο Σύλλογος Ρήγας δέν είναι σύλλογος, είναι λαός καί ως λαός δέν πρέπει νά κλεί-

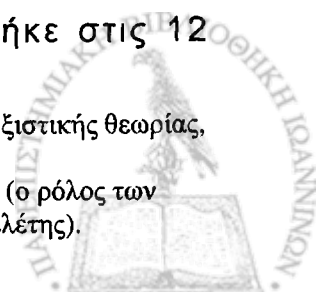
ηται έντός τεσσάρων τοίχων, αλλά νά καταβή εις τούς δρόμους διά νά έργασθῆ λαός μέ λαόν...»⁴.

Οι ιδεολογικές επιρροές του Ρήγα διέφεραν από αυτές των άλλων οργανώσεων της ίδιας χρονικής στιγμής (ως το 1880). Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιζε το γεγονός πως η ΔΑΟ συναποτελείτο από Βαλκάνιους πρωτοπόρους ριζοσπάστες αστούς και φοιτητές που είχαν πολύ καλές επαφές και με τους **μαρξιστικούς κύκλους*** (όπως γράφηκε στα ιστορικά προλεγόμενα, οι ριζοσπάστες της ανατολικής Ευρώπης επηρεάστηκαν περισσότερο από την μαρξιστική θεωρία σε σχέση με τους δυτικούς συναγωνιστές τους). Έτσι, η μαρξιστική επίδραση στον Ρήγα ήταν εντονότερη σε σχέση με όλες τις άλλες οργανώσεις και ομάδες – ακόμη και σε σχέση με αυτές που θα ακολουθήσουν αργότερα – αυτό όμως δεν σημαίνει πως εξέλιπαν οι επιρροές και άλλων ριζοσπαστικών ρευμάτων. Άλλωστε, υπήρχαν μέλη του Ρήγα που χτυπούσαν την μαρξιστική θεώρηση δημοσίως⁵ και ο Πανάς υπερασπιζόταν τις σοσιαλιστικές ιδέες απαντώντας τους ο ίδιος ή στενοί συνεργάτες του⁶. Μάλιστα ο Φιλάρετος καταφέρθηκε **συλλήβδην** κατά των σοσιαλιστικών θεωριών⁷. Ιδιαίτερα πάντως φαίνεται να επέδρασαν ο θολός αναρχισμός και ο μπλανκισμός που δηλώνει συνωμοτικότητα**. Η στάση του Ρήγα σε σημαντικά διεθνή κοινωνικά ζητήματα αποδεικνύει έτι περαιτέρω τον ριζοσπαστικό του χαρακτήρα. Η υποστήριξη της παρισινής κομμούνας σε μία εποχή που θεωρητικά στην Ελλάδα ο απόηχός της είχε κοπάσει ενώ δια ζώσης το σύνολο του πολιτικού και δημοσιογραφικού κόσμου την απέστελναν στο πυρ το εξώτερον μπορεί να χαρακτηρισθεί, για τα τότε ελληνικά δεδομένα, εξτρεμιστική θέση. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που οι υπηρεσίες ασφαλείας οχλούσαν συχνά – πυκνά τον σύλλογο⁸, ενώ ειδικά τους Χοϊδά και Τριαντάφυλλο το αστικό κράτος ουδέποτε τους συγχώρεσε και η τρικουπική κυβέρνηση εκδικήθηκε για λογαριασμό του δολοφονώντας ουσιαστικά τον πρώτο και εξωθώντας σε αυτοκτονία τον δεύτερο αρκετά χρόνια μετά.

Ο Πανάς ήταν ο εκδότης του οργάνου του Ρήγα με την ίδια επωνυμία και πρώτος διευθυντής ο Λυκιαρδόπουλος. Το πρώτο φύλλο βγήκε στις 12

* Επαφή με αυτούς τους κύκλους ουδόλως σημαίνει πως ο Πανάς ήταν βαθύς γνώστης της μαρξιστικής θεωρίας, ως ισχυρίζεται ο Γιάνναρης σελ. 331.

** Ίσως έτσι εξηγείται και η – **πιθανολογούμενη** – παρουσία ελευθεροτεκτόνων στον Σύλλογο (ο ρόλος των μασόνων στα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα του 19^{ου} αιώνα έτσι κι αλλιώς χρήζει βαθιάς μελέτης).

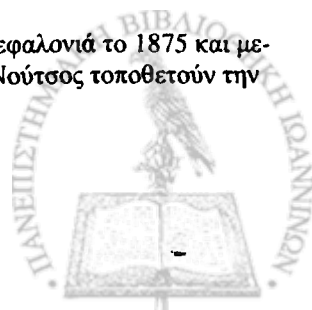

Δεκεμβρίου του 1876. Ο Πανάς, εξάλλου, προπαγάνδιζε τις φεντεραλιστικές του θέσεις μέσα από άλλα έντυπα που ο ίδιος εξέδιδε όπως την *Έξέγερση* που εκδόθηκε στην Κέρκυρα το 1874⁹ και του *Εργάτη* που εκδόθηκε στα 1876 στην Αθήνα*. Αλλά και ο Χοϊδάς με τον Τριανταφύλλου δραστηριοποιούντο εκδοτικά με τον *Ραμπαγά*. Ας σημειωθεί πως ο Χοϊδάς συνεργάστηκε και με τους αναρχίζοντες κύκλους της Πάτρας (βλέπε παρακάτω για τον *Δημοκρατικό Σύνδεσμο*) και μαζί με τον Πανά υπερασπίστηκαν τους συλληφθέντες εκδότες της *Ελληνικής Δημοκρατίας*¹⁰. Στην πραγματικότητα, άπας ο *Ρήγας* κινητοποιήθηκε υπέρ της πατρινής οργάνωσης, ενώ ειδικά ο Χοϊδάς έφερε και το θέμα της στην Βουλή. Πέρα από τα όσα αναφέρθηκαν ήδη για τις ιδεολογικές επιρροές του *Ρήγα*, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε πως και αυτός ο σύλλογος ήταν ένα «παιδί του καιρού» του. Ήταν μία ριζοσπαστική οργάνωση με **δημοκρατικό χαρακτήρα**** και **κατά βάση** εναντιούμενη σε κάθε εθνικισμό, ως φάρμακο του οποίου θεωρούσε την Βαλκανική Ομοσπονδία την βασισμένη στο τρίπτυχο *ισονομία – ισοτιμία – ισοπολιτεία*¹¹. Πάντως, ακολουθώντας πιστά την παράδοση του Βελεστινλή, δεν απουσίαζαν και τα μέλη του συλλόγου που έβλεπαν την περάτωση των εθνικών οραμάτων μέσα από μία τέτοια ομοσπονδία και που θεωρούσαν τους Έλληνες «πρώτους μεταξύ ίσων». Κανείς, όμως, δεν μπορεί να αμφισβητήσει πως και αυτή η θεώρηση είναι καλύτερη από τον αστικό εθνικισμό της «Μεγάλης Ιδέας».

Οργανωτικά με τον *Ρήγα*, παρότι οι πληροφορίες μας για αυτόν ως **σύλλογο** είναι σχετικά φτωχές, φαίνεται όμως πως με αυτόν συναντάμε την πρώτη σοβαρή προσπάθεια μέσα στον ελλαδικό χώρο της δημιουργίας ενός **πολιτικού χώρου βασισμένου σε αρχές και όχι σε πρόσωπο/α**, αν και είναι νωρίς ακόμα να μιλάμε για ένα κόμμα αρχών. Έχει όμως ενδιαφέρον το ότι ο σύλλογος συγκέντρωσε τις μεγαλύτερες προσωπικότητες της απαρχής της σοσιαλιστικής σκέψης και δράσης στην Ελλάδα και όμως φαίνεται πως κανείς, ούτε καν ο Χοϊδάς που κατείχε το βουλευτικό αξίωμα, δεν αναδεικνύεται ως αρχηγός του *Ρήγα*, ενώ είδαμε πως ουδόλως αποκρύπτονται οι διαφορετικές απόψεις μέσα στις γραμ-

* Στο *Δοκίμιο ιστορίας του Κ.Κ.Ε.* αναφέρεται πως ο *Εργάτης* εκδόθηκε πρώτα στην Κεφαλονιά το 1875 και μεταφέρθηκε στην Αθήνα έναν χρόνο μετά ο Κορδάτος συμφωνεί, ενώ οι Λάζαρης και Νούτσος τοποθετούν την έκδοση στην Αθήνα το 1875.

** Χωρίς αυτό να αναιρεί την όποια σχέση του με τις μαρξιστικές ιδέες.

μές του (άλλωστε, δεν είναι ένας κομματικός μηχανισμός που απαιτεί πειθαρχία). Είναι και αυτοί σοβαροί λόγοι που απαιτούν την βαθύτερη έρευνα πάνω στον *Ρήγα*.

Όμως αυτή η οργάνωση – παιδί του καιρού της όπως ειπώθηκε – δεν κατόρθωσε να διαβλέψει την δυναμική των καιρών. Το πρόβλημα της εθνικής ολοκλήρωσης – όχι μόνον στην Ελλάδα βέβαια – κυριαρχούσε στον πολιτικό στίβο και η ιδέα της βαλκανικής (συν)ομοσπονδίας αναπόφευκτα θα έβλεπε την ταφόπλακα να κλείνει επάνω της, όπως άλλωστε είχε συμβεί παλαιότερα με την ιδέα της ευρωπαϊκής (συν)ομοσπονδίας. Επιπλέον, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που βίωναν τα Βαλκάνια, το (συν)ομοσπονδιακό όραμα ναυάγησε και λόγω των συγκρουόμενων εδαφικών συμφερόντων, κάτι που σχετίζεται άμεσα φυσικά με την εθνική ολοκλήρωση, καθώς και εξαιτίας της εξαρτημένης σχέσης των βαλκανικών κρατών από τις μεγάλες δυνάμεις και αυτό σε μία εποχή που ο καπιταλισμός είχε ήδη εισέλθει στο ιμπεριαλιστικό του στάδιο. Παράλληλα δεν φαίνεται άστοχο να υποθέσει κανείς πως υπερεκτιμήθηκε η «πολυεθνική» κληρονομιά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αυτό αναθέρμανε σε ρομαντική βάση το φεντεραλιστικό πρόγραμμα του Φεραίου. Βέβαια, για να μην αδικούμε την ελληνική οργάνωση, ούτε στις άλλες βαλκανικές χώρες με σαφώς ανώτερο ιδεολογικό επίπεδο οι οργανώσεις δεν ξέφευγαν πάντα από ποικίλες αγκυλώσεις. Έτσι, η οργάνωση της Ρουμανίας που συνδεόταν με την ΔΑΟ δεν ήταν ενιαία, αλλά χωρισμένη σε εθνικά παραρτήματα¹².

Εν τέλει φαίνεται πως ο *Ρήγας* διαλύθηκε πριν το 1880, σύμφωνα και με την μαρτυρία του μέλους της οργάνωσης **Αριστείδη Ρούκη**, μέλους ταυτόχρονα του *Δημοκρατικού Συνδέσμου του Λαού*, πάντως αρκετά από τα μέλη του συνέχισαν να δραστηριοποιούνται πολιτικά σε άλλους συλλόγους και οργανώσεις, όχι απαραίτητα ίδιου προσανατολισμού¹³. Πρέπει, όμως, εδώ να διευκρινίσουμε ότι η οργάνωση *Ανατολική Ομοσπονδία* του πολιτικού τυχοδιώκτη **Λεωνίδα Βούλγαρη**, οργάνωση που εμφανίστηκε λίγο μετά το τέλος της δράσης του *Ρήγα*, δεν ταυτίζεται σε καμία περίπτωση με αυτόν ενώ απουσιάζουν και τα στοιχεία που θα τεκμηρίωναν έστω την συνέχεια της δράσης κάποιων μελών του

* Ο οποίος εξέδωσε και το βραχύβιο φύλλο *Έκλογεύς* (Σταυροπούλου σελ. 44)

στην *Ανατολική Ομοσπονδία*. Για αυτή την οργάνωση, όμως, έχουμε περισσότερες πληροφορίες λόγω των σχέσεών της με κρατικές προσωπικότητες στην Ελλάδα και στις άλλες βαλκανικές χώρες, ενώ δεν ήταν καθόλου ριζοσπαστική και έκλινε σαφώς στην «νόμιμη» δράση. Η μόνη κοινή στόχευση με τον *Ρήγα* και την ΔΑΟ ήταν η κριτική της επέμβασης των μεγάλων δυνάμεων στην Ιλλυρική χερσόνησο. Ακόμη, στο μακεδονικό ζήτημα πρότεινε την δημιουργία ενός ανεξάρτητου μακεδονικού κράτους που θα αποτελούσε τμήμα της μελλοντικής Βαλκανικής Ομοσπονδίας, αλλά ο Βούλγαρης στήριζε αυτή την θέση πιστεύοντας πως τοιουτοτρόπως θα ήταν ευκολότερη η ενσωμάτωση της Μακεδονίας την Ελλάδα παρά με τη βία¹⁴. Ο κύκλος αυτής της οργάνωσης έκλεισε γύρω στα 1890.

Επιστρέφοντας και κλείνοντας για τον *Ρήγα* πρέπει να σημειώσουμε και το εξής: προκαλεί εντύπωση το γεγονός πως δεν έχει μελετηθεί σε ικανό βαθμό ως Σύλλογος καθ'αυτός, ενώ αντίθετα έχουμε αρκετές ως πλήθος πληροφορίες για αρκετά από τα μέλη του ως σήμερα. Είναι χαρακτηριστικό πως για το *Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ* ουσιαστικά δεν υπάρχει, ενώ ούτε μελετητές που έχουν ασχοληθεί διεξοδικά με το αριστερό κίνημα στην Ελλάδα δεν καταπιάνονται με τον σύλλογο (π.χ. Νούτσος). Υπάρχουν κάποιες λίγες μονογραφίες, αλλά η μελέτη αυτής της οργάνωσης είναι ακόμη πολύ πίσω, ιδίως αν λάβουμε υπόψη ότι το αίτημα για την δημιουργία της Βαλκανικής Ομοσπονδίας δεν έπαψε να ακούγεται με τον «θάνατο» του *Ρήγα* αλλά ως τα μέσα του περασμένου αιώνα αποτελούσε στόχο της αριστεράς, έστω και με διαφορετικό περιεχόμενο.

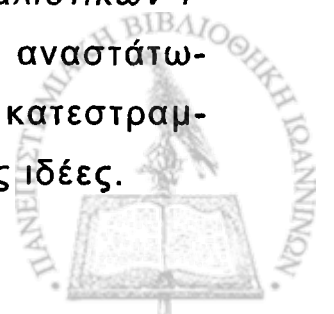

Κεφάλαιο 3°

ΑΝΑΡΧΙΚΕΣ/ΑΝΑΡΧΙΖΟΥΣΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

Η εμφάνιση των αναρχικών – αναρχιζουσών ιδεών μπορεί να εντοπιστεί χρονικά στο ίδιο *terminus post quem* που βρίσκουμε την εμφάνιση όλων των ριζοσπαστικών ιδεών στην Ελλάδα, δηλαδή στα 1848-9, έπειτα από την ήττα των δημοκρατικών ευρωπαϊκών κινημάτων. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η Ελλάδα ήταν μία από εκείνες τις χώρες που στάθηκε ανεκτικά ως και θετικά απέναντι στους εξόριστους επαναστάτες της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης. Πολλοί από αυτούς ήταν Ιταλοί – κυρίως – αναρχικοί ή αναρχίζοντες, στους οποίους ήταν εύκολη η αποβίβαση στο λιμάνι της Πάτρας και, κατά συνέπεια, η εγκατάστασή τους στην Πελοπόννησο, κυρίως στην Πάτρα και στον Πύργο καθώς και η ταυτόχρονη σπορά των ιδεών τους στο παρθένο σχεδόν πολιτικά έδαφος της περιοχής.

Παρότι η εγκατάσταση της πλειοψηφίας αυτών δεν υπήρξε μόνιμη, εντούτοις οι ιδέες τους έκαναν εντύπωση στους ντόπιους και όσο ο 19^{ος} αιώνας πλησίαζε προς το τέλος του, ο αναρχισμός απέκτησε πολλούς Πελοποννήσιους οπαδούς. Σε αυτό το γεγονός συνέβαλαν σαφώς **α)** η παντελής ή η ισχνή παρουσία των – όποιας απόχρωσης – «κρατιστικών» (με την έννοια της μη κατάργησης του κράτους) σοσιαλιστικών ιδεών στην περιοχή και **β)** πρωτίστως η σταφιδική κρίση που αναστάτωσε το σύνολο των κατοίκων της περιοχής και έφερε πολλούς κατεστραμμένους αγρότες και άλλους μικροαστούς κοντά στις αναρχικές ιδέες.

Και σε αυτή την περίπτωση, όπως στον φεντεραλισμό, οι φοιτητές των εθνικών ιδρυμάτων δεν είναι οι πρώτοι φορείς των ιδεών τους. Όμως, είναι οι Πελοποννήσιοι φοιτητές που θα σηκώσουν το μεγαλύτερο βάρος της αναρχικής/αναρχίζουσας προπαγάνδας στον ιδιαίτερο τόπο καταγωγής τους, μην έχοντας όμως αντίστοιχα καλά αποτελέσματα από την δράση τους στα αθηναϊκά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Μάλιστα, είναι χαρακτηριστικό πως ενώ η πλειοψηφία των φοιτητών στα ανώτατα ιδρύματα ήταν Πελοποννήσιοι και ενώ η πολιτική τους δράση στον ιδιαίτερο τόπο καταγωγής τους ήταν έντονη, στην πρωτεύουσα και στα πανεπιστημιακά ιδρύματα και στο Πολυτεχνείο η δράση τους είχε μόνον εκλάμψεις.

α) Ο «Δημοκρατικός Σύνδεσμος του Λαού»

Το 1875 ιδρύθηκε στην Πάτρα ο *Δημοκρατικός Σύλλογος* που έπειτα από έναν χρόνο και λόγω της ανάπτυξης του κινήματος μετονομάστηκε σε *Δημοκρατικό Σύνδεσμο του Λαού*. Γραμματέας του *Συνδέσμου* ήταν ο φοιτητής της Νομικής **Κώστας Μπομποτής** και μέλη του εξακριβωμένα υπήρξαν οι **Διονύσιος Αμπελικόπουλος**, φοιτητής και αργότερα καθηγητής μαθηματικών και από τα πλέον δραστήρια μέλη του, **Αλέξανδρος Ευμορφόπουλος**^{*}, φοιτητής και κατόπιν τυπογράφος, **Παναγιώτης Σουχτέρης** ή **Σουγλέρης**, **Γεώργιος Στράτος**, **Κώστας Γριμάνης** ή **Γρημάνης**, **Γιώργος Παπαρρήτωρ**, **Δημήτρης Σπαθάρας**, **Παναγιώτης Ευμορφόπουλος**, **Ασημακόπουλος** και ο δικηγόρος **Ιωάννης Φίλιος** που αποτελούσε τον σύνδεσμο της Αθήνας ενώ μέλος του φαίνεται πως ήταν και το μέλος του *Ρήγα Αριστείδης Ρούκης* ή *Ρούκος* που συνελήφθη στις 10 Φεβρουάριου του 1879 σε διαδήλωση¹⁵.

Ο *Σύνδεσμος* είχε αρκετά καλές σχέσεις με οργανώσεις του εξωτερικού, κυρίως τις έχουσες έδρα την Ιταλία, ενώ συχνή ήταν και η αλληλογραφία του με αναρχοσυνδικαλιστικές οργανώσεις της Γαλλίας.

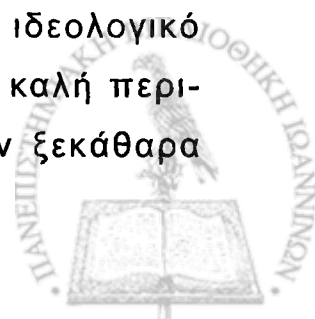
^{*} Ως Συμορφόπουλος αναφέρεται στον Γκριτζάνα λόγω τυπογραφικού λάθος προφανώς στο *Πρώιμες μορφές του επαναστατικού κινήματος στην Ελλάδα. Ουτοπιστές, σοσιαλιστές και αναρχικοί αντιεξουσιαστές 1870-1920*, Ιστορία και Κοινωνία 18, Εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα, Δεκέμβριος 2002, σελ. 76.

Ο Μπομποτής δημοσίευσε θέσεις του στην εφημερίδα *Εργάτης* του Παναγιώτη Πανά. Αυτή ήταν και η εφημερίδα που πρώτη δημοσίευσε το γεγονός της ίδρυσης του *Συνδέσμου*. Πέρα από αυτό, όμως, το γεγονός που σημάδεψε την ζωή του *Συνδέσμου* ήταν η έκδοση της εφημερίδας – οργάνου της, της **Ελληνικής Δημοκρατίας** την 1^η Μαΐου του 1877 με μόντο την φράση *Ἡ ἐπανάστασις εἶναι ὁ νόμος τῆς προόδου*. Το πρώτο και μοναδικό φύλλο που βγήκε φαίνεται πως τάραξε την πατρινή αστική κοινωνία που μάλλον αιφνιδιάστηκε από αυτή την έκδοση και η κατάσχεσή του ήταν άμεση, όπως και η προσαγωγή των μελών του *Συνδέσμου* – όσων βρέθηκαν έστω – σε δίκη.

Στην δίκη τους βρήκαν υποστηρικτές, όπως είδαμε νωρίτερα, την εφημερίδα και τα μέλη του *Ρήγα*, ιδίως τους Χοϊδά και Πανά που τους υπερασπίστηκαν και πέτυχαν το αθωωτικό βούλευμα της 7^{ης} Ιουλίου 1877¹⁶, ενώ και ο Θεόδωρος Γενναίος Κολοκοτρώνης (Φαλέζ) κατέβαλε χρηματική εγγύηση υπέρ τους¹⁷. Μετά από αυτό το γεγονός ο *Σύνδεσμος* υπολειπορούσε μέχρι το 1880, οπότε και χάνονται τα ίχνη του.

Η εξέταση του χαρακτήρα του *Συνδέσμου* παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και στην εργασία αυτή μόνον αδρές γραμμές μπορούν να γραφούν. Είναι σαφές πως οι θέσεις του σε γενικές γραμμές δείχνουν πως αποτελούν ένα κράμα όλων των αναρχικών αντιλήψεων της εποχής, όπως είναι ξεκάθαρο πως οι διεθνείς επαφές του σχεδόν περιορίζονται στον αναρχικό/αναρχίζοντα κύκλο. Όμως, αν παρατηρήσει κανείς την αλληλογραφία με τις οργανώσεις του εξωτερικού θα διαπιστώσει μία θολή εικόνα για θεσμούς που σαφέστατα απαντούν σε κρατικές οντότητες. Π.χ. η στάση τους απέναντι στον κατώτερο κλήρο δεν περιορίζεται στην αποδοχή τους ως λαϊκού στοιχείου, αλλά ως καθαυτού κλήρου, χώρια που συχνά δηλώνεται σύγχυση για τον ρόλο του κράτους¹⁸. Παρότι οι αναρχικοί σήμερα συγκαταλέγουν τον Δ.Σ.Λ. στον κύκλο τους, πρέπει να σταθούμε επιφυλακτικοί σε μια τέτοια τοποθέτηση και να θεωρήσουμε τον *Σύνδεσμο* ως μία εν συγχύσει τελούσα ιδεολογικά σοσιαλιστική ομάδα (κάτι όχι περίεργο για την ελληνική πραγματικότητα της περιόδου). Τόσο ο Λεονταρίτης, όσο και ο Λάζαρης αναφέρουν το ιδεολογικό πρόβλημα της ομάδας αυτής, ο δε Λάζαρης δίνει μία αρκετά καλή περιγραφή¹⁹ ενώ και άλλοι μελετητές διστάζουν να την εντάξουν ξεκάθαρα σε κάποιο πεδίο της αριστεράς.

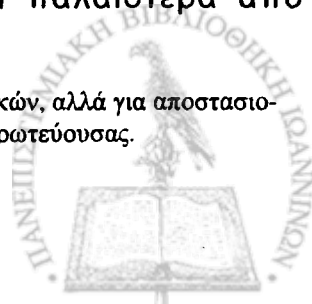
β) Οι αναρχικές ομάδες Πάτρας και Πύργου

Κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα δημιουργήθηκαν στην Πελοπόννησο δύο αναρχικοί σύλλογοι, ένας στον Πύργο και ένας στην Πάτρα, αν και η εμφάνιση αναρχικής απόχρωσης συλλόγων αυτή την εποχή παρατηρείται σε όλη σχεδόν την χερσόνησο. Περί το 1892, μία προσπάθεια του Καλλέργη να δημιουργήσει παράρτημα του ομίλου του στον Πύργο οδηγήθηκε σε αποτυχία, καθώς οι ιδεολογικές διαφορές ανάμεσα στα μέλη του παραρτήματος ήταν χαώδεις και η αναρχική πτέρυγα προκάλεσε διάσπαση με επικεφαλής τον **Σπύρο Νάγο**. Αυτή η κίνηση, πάντως, δεν είχε σημαντική συνέχεια και δεν είναι από αυτές που μας απασχολούν εδώ.

Αναρχική ομάδα Πάτρας

Ο Καλλέργης προσπάθησε να διευρύνει τον κύκλο του και στην Πάτρα και γύρω στα 1893 είχε εκεί ως ανταποκριτή της εφημερίδας του, του *Σοσιαλιστή*, τον **Γιάννη Μαγκανάρα**. Αυτό το παράρτημα²⁰ που ήταν εξαιρετικά δραστήριο επονομαζόταν **Σοσιαλιστική Αδελφότης** και εξέδιδε και δύο έντυπα, το *Φώς* και το *Έμπρός* με διευθυντή τον δικηγόρο **Βασίλη Δουδούμη**. Στην κίνηση συμμετείχαν και οι **Αριστοτέλης Θάλης**, αρχιτέκτονας, και ο δάσκαλος **Χαρίλαος Δημητρόπουλος**. Και σε αυτή την περίπτωση, το έντονα δραστήριο κομμάτι ήταν το αναρχικό ή αναρχίζον και ήταν φυσική συνέπεια η αποχώρησή του από την *Αδελφότητα* και η συγκρότηση ιδιαίτερης αναρχικής ομάδας * στα 1896. Ανάμεσα σε άλλους, μέλη της ήταν οι **Δρόσος Αντ. Μεϊντάνης**, φοιτητής της Ιατρικής που εργάστηκε ως σκιτσογράφος και ασχολήθηκε με την ποίηση, ενώ αργότερα έδρασε για την δημιουργία αναρχικής ομάδας στην Αθήνα, αλλά πέθανε από φυματίωση στην Κέρκυρα από όπου καταγόταν το 1901, **Δ. Καραμπίλιας**²¹ που θα συμμετάσχει και στην αθηναϊκή ομάδα του Μεϊντάνη αργότερα αλλά θα προσχωρήσει στον μαρξισμό-λενινισμό, **Κώστας Σταυρόπουλος**, **Π. Κοτζιάς**, τυπογράφος, **Βασίλης Καλλιοντζής**, δικηγόρος που είχε καταδικάσει παλαιότερα από

* Στις περιπτώσεις της Πελοποννήσου ουσιαστικά δεν μιλάμε για διασπάσεις αναρχικών, αλλά για αποστασιοποίηση αναρχικού χαρακτήρα των παραρτημάτων από τις μητέρες οργανώσεις της πρωτεύουσας.

αστική οπτική γωνία τον *Δημοκρατικό Σύνδεσμο του Λαού*, **Κ. Δημόπουλος**, **Χαρίλαος Δημητρόπουλος**, ιδιοκτήτης του παιδαγωγείου *Ο Πλάτων*, **Ευστ. Καπογιαννόπουλος**, **Αρίστ. Γκριμούτης**, εκδότης με καταγωγή από την Ηλεία, **Κων. Παναγόπουλος**, **Χαράλ. Καλυβάς**, **Αχιλλέας Ορφανίδης**, **Σπ. Λιναράς** και οι φοιτητές **Γεώργιος Μουρίκης**, **Αντώνης Δούφας**, **Δ. Ζαφειριάδης**, αν και από την ομάδα των τριών τελευταίων ο Μουρίκης δεν φαίνεται να υπήρξε οπαδός του αναρχισμού αλλά έτυχε να κυνηγηθεί με τους αναρχικούς της Πάτρας μετά την απόπειρα κατά του βασιλιά.

Από την αρχή της *Σοσιαλιστικής Αδελφότητας*, πριν την διάσπασή της, η ομάδα αυτή και τα μέλη της έριξαν ιδιαίτερο βάρος στην οργάνωση του συνδικαλιστικού κινήματος. Ως την αποχώρηση των αναρχικών, το όργανο της *Αδελφότητας* ήταν το *Φώς* και επαφές υπήρξαν ακόμη και με την ομάδα του Δρακούλη, τον οποίον μάλιστα στήριξαν ενόψει των εκλογών του 1895, αν και δεν εξελέγη. Χαρακτηριστικό για την δράση της *Αδελφότητας*, κάτι που και η διάδοχή της αναρχική ομάδα τήρησε, ήταν πως στο δημοτικό σχολείο της Πάτρας οργάνωνε ανοιχτά λαϊκά πολιτικά μαθήματα και οι ίδιες συγκεντρώσεις αποτελούσαν συχνά και τις γενικές συνελεύσεις των εργαζομένων, όπου έπαιρναν αποφάσεις για τα θέματα που τους αφορούσαν όπως και για τις κινητοποιήσεις τους.

Αρκετές από τις πληροφορίες για την δράση του αναρχικού αυτού ομίλου, όπως και του αντίστοιχου της Ηλείας, τις αντλούμε από την έκθεση του *Εργατικού Αναρχικού Συνδέσμου της Αθήνας* προς το Διεθνές Επαναστατικό Συνέδριο που συνήλθε στο Παρίσι στα 1900²². Μαθαίνουμε πως ο Γιάννης Μαγκανάρας* ξεκίνησε την έκδοση της εφημερίδας *Έπί τά πρόσω*²³ (1896) ενώ η διαφωτιστική δουλειά του ομίλου επεκτάθηκε και σε μεταφράσεις των επιφανέστερων θεωρητικών της αναρχίας. Σημαντικό είναι το γεγονός της συγκρότησης της «Αναρχικής Βιβλιοθήκης»²⁴ με υπεύθυνο τον Μαγκανάρα πάλι. Σε επίπεδο πολιτικής δράσης, η οργάνωση της Πάτρας στήριξε ή και οργάνωσε απεργιακές εκδηλώσεις και φαίνεται πως δραστηριοποιήθηκε ιδιαίτερα στον χώρο των σταφιδοπαργαγωγών, εκμεταλλευόμενη το οξύτατο πρόβλημα που προκαλούσε η σταφιδική κρίση.

* Πολιτικά αμόρφωτος αλλά με εξαιρετικά δυναμική διάθεση αγωνιστής του αναρχίζοντος χώρου.

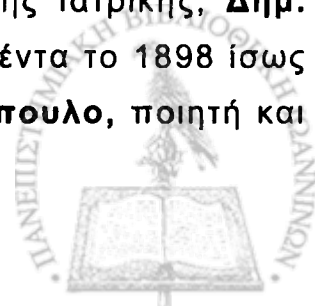
Το *Έπί τά πρόσω* προπαγάνδιζε και μη αναρχικές σοσιαλιστικές ιδέες, δείγμα κι αυτό των συγχύσεων που υπήρχαν και στις πιο ξεκάθαρους ιδεολογικά ομάδες (αν κι εδώ η ευθύνη βαρύνει περισσότερο τον Μαγκανάρα). Με αφορμή κάποιες τρομοκρατικές ενέργειες ατομικού χαρακτήρα που δεν είχαν, πάντως, σχέση με την ομάδα αυτή, η εφημερίδα έκλεισε για να επανεκδοθεί λίγο αργότερα με διευθυντή τον Καραμπίλια. Ο φοιτητής **Δημήτρης Αρνέλλος**, φοιτητής ρέπων προς τον αναρχοχριστιανισμό, θα επιδοθεί σε μεταφράσεις αναρχικών κλασικών έργων, όπως το *Αναρχία, η φιλοσοφία και το ιδεώδες της* του πρίγκηπα Πέτρου Κροπότκιν και το *Θεός και κράτος* του Μπακούνιν, τα οποία θα κυκλοφορήσουν μόνο ως χειρόγραφα²⁵.

Το χτύπημα που υπέστησαν με την τρομοκρατική ενέργεια έφερε τα μέλη του ομίλου σε θέσεις λιγότερο δυναμικές και να δίνουν βάρος στην ιδεολογική δουλειά, αν και τελικός στόχος του κρατικού μηχανισμού δεν ήταν μόνο οι αναρχίζοντες αλλά όλοι οι φορείς προοδευτικών ιδεών και η οποιαδήποτε αφορμή θα στεκόταν ικανή να οδηγήσει σε ένα κυνήγι μαγισσών, πράγμα που τελικά επιβεβαιώθηκε μετά την δολοφονική απόπειρα κατά του βασιλιά Γεωργίου στις 14 Φεβρουαρίου 1898.

Αναρχική ομάδα Πύργου

Μετά την αποτυχημένη προσπάθεια του Καλλέργη να στήσει παράρτημα του ομίλου του στον Πύργο, η περιοχή της Ηλείας από ριζοσπαστικής απόψεως μονοπωλείτο από τους αναρχικούς/αναρχίζοντες, οι οποίοι συσπείρωναν όλους τους έχοντες «επαναστατημένη» συνείδηση της Ηλείας. Αυτό το μαρτυρά και η προαναφερθείσα έκθεση των Αθηναίων αναρχικών.

Οι αναρχικοί του Πύργου έδρασαν εντονότερα προς τα τέλη της τελευταίας δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα. Ανάμεσά τους βρίσκουμε τους **Πάνο Μαχαιρά** ή **Γιαννόπουλο**, εργάτη και ηγέτη των αναρχικών του Πύργου, **Βασίλη Θεοδωρίδη**, **Δημήτρη Αρνέλλο**, **Νικόλαο Διδάχο**, **Παύλο Κοροβέση**, **Σπύρο Κατήρα** ή **Κατήρη**, **Δημ. Διονυσόπουλο**, **Κ. Νοβιτέτη** ή **Νοβιτέρη**, **Γεώργιο Πετρίτση**, **Βασίλη Πούλο**, **Ι. Παναγούτη** ή **Παναγούλη**, **Δρόσο Μείντάνη**, όπως είπαμε της Ιατρικής, **Δημ. Μπαντούνα**, φοιτητή της ίδιας σχολής και δολοφονηθέντα το 1898 ίσως για πολιτικούς λόγους, **Πάνο Τσεκούρα** ή **Τσεκουρόπουλο**, ποιητή και

φοιτητή της Νομικής, **Σπύρο Νάγο**, ο οποίος πρώτος εναντιώθηκε στον Καλλέργη στον νομό, **Γιώργο Κουρουπά** και **Γεωργία Κοσέ**.

Η ομάδα αυτή εξέδωσε τον Οκτώβριο του 1898 το έντυπο όργανό της με τίτλο *Νέον Φῶς* (ως συνέχεια του παλαιότερου εντύπου της Πάτρας) με εκδότη τον Θεοδωρίδη²⁶. Το φύλλο θα κλείσει τον Ιούνιο του 1899.

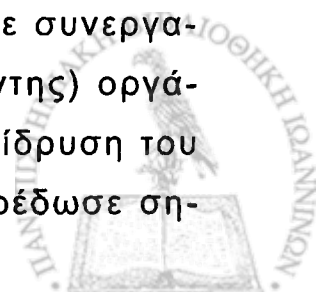
Ο χαρακτήρας του εντύπου, σε αντίθεση με τον ευρύτερο ιδεολογικό προσανατολισμό που αποπνέει από τα ποικίλα έγγραφα του ομίλου, είναι σχετικά ασαφής με ευθύνη μάλλον του Θεοδωρίδη που ανήκε στον κύκλο του Αρνέλλου (αναρχοχριστιανός). Έτσι, στο αναρχικό, κατά πολιτική βάση, έντυπο φιλοξενούνται άρθρα και χριστιανικής απόχρωσης αλλά και «κρατιστών» σοσιαλιστών (π.χ. του Δρακούλη).

Η ώρα της διεθνούς αναγνώρισης για τον όμιλο του Πύργου ήρθε το 1899, όταν προσεκλήθη στο Διεθνές Αναρχικό ή Επαναστατικό Συνέδριο των Παρισίων που πραγματοποιήθηκε στα 1900. Όμως οικονομικοί λόγοι δεν επέτρεψαν την αποστολή αντιπροσώπων και ο Πυργιώτης αναρχικοί περιορίστηκαν στην αποστολή μίας χαιρετιστήριας επιστολής, στην οποία παρουσίασαν την δράση τους και έδωσαν μία μάλλον κολακευτική και πολλά υποσχόμενη εικόνα για την αναρχική κίνηση, αν λάβει κανείς υπόψη πως λίγους μόνο μήνες μετά η ομάδα και το αναρχικό ρεύμα έσβησαν άδοξα²⁷.

γ) Εργατικός Αναρχικός Σύνδεσμος Αθήνας

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, η δολοφονική απόπειρα κατά του Γεωργίου, στάθηκε αφορμή για να εξαπλωθεί διωγμός κατά των προοδευτικών – σοσιαλιστικών ιδεών και των φορέων τους. Η διάλυση των αναρχικών/αναρχιζουσών οργανώσεων της Πελοποννήσου συνιστά ένα εντυπωσιακό χτύπημα που κατάφερε το καθεστώς, κυρίως λόγω της απουσίας συνέχειας του αναρχικού λόγου στην περιοχή.

Πάντως οι αυτόνομες προσπάθειες δεν σταμάτησαν, με κυριότερη αυτή του φοιτητή Δρόσου Μείντάνη που συναντήσαμε νωρίτερα. Σε συνεργασία με αποχωρήσαντα μέλη της αναρχίζουσας (πλην ασήμαντης) οργάνωσης *Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος «Κόσμος»* προχώρησε στην ίδρυση του **Αναρχικού Εργατικού Συνδέσμου** στην Αθήνα που μας παρέδωσε ση-

μαντικές ειδήσεις για την δράση των οργανώσεων της Πελοποννήσου. Ιδρύθηκε το 1898 και διαλύθηκε στα 1901, ουσιαστικά μετά τον θάνατο του ιδρυτή της²⁸.

Μέλη του *Συνδέσμου* υπήρξαν οι παλιότεροι αναρχικοί **Γ. Μαγκανάρας** και **Δ. Καραμπίλιας** καθώς και οι **Χ. Κουλουμπής**, **Λουίζα Σπαρτάλη**, **Πάνος Γεροντής**, **Ανδρ. Παπαμαρτυρόπουλος**, **Δ. Κουλανής**, **Γ. Παπαννάς**, **Χρ. Δέδες**, **Μ. Καραγιαννόπουλος** και **Ν. Μωραΐτης**. Και αυτή η ομάδα όμως δεν κατόρθωσε να ορθοποδήσει μετά τους διωγμούς. Ο *Σύνδεσμος* της Αθήνας υπήρξε η τελευταία σοβαρή αναρχική κίνηση στον χώρο του ελληνικού κράτους τουλάχιστον ως την δεκαετία 1920-30. Μάλιστα, αρνήθηκε ακόμη και την συγκρότηση εσωτερικής διοίκησης, κρατώντας μία συνεπή αναρχική στάση²⁹.

Οι αναρχικές κινήσεις στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα συνιστούν μάλλον γελοιογραφία του ελληνικού αναρχικού ρεύματος. Χαρακτηριστικά σημειώνουμε πως στα 1910 περίπου στους διανοούμενους του Εργατικού Κέντρου Λάρισας ανήκε και ο φοιτητής **Δημοσθένης Μπιτσάκης** που αυτοχαρακτηριζόταν αναρχικός και ταύτιζε τον αναρχισμό με τον σοσιαλισμό, παρότι ακόμη και στην πολιτικά καθυστερημένη Ελλάδα εκείνη την εποχή ήταν ξεκάθαροι οι διαφορετικοί πολιτικοί στόχοι της αναρχίας και του σοσιαλισμού. Τελικώς στα 1912 θα προσχωρήσει στο κόμμα του Βενιζέλου³⁰. Επίσης, γύρω στα 1911, στο καφενείο *Κήπος* στην Κλαυθμώνος σύχναζαν αναρχικοί, αλλά η δράση τους περιοριζόταν στο κάπνισμα, στην καφέποση, στον σχολιασμό και κάποτε έγραφαν και κάποιο σύνθημα στους τοίχους του καφενείου. Ο καφετζής ήταν πρώην σερβιτόρος σε μεγάλο ξενοδοχείο και οπαδός του σοσιαλισμού (όχι της αναρχίας) και καθώς κάπου – κάπου πήγαιναν εκεί μέλη της *Φοιτητικής Συντροφιάς* ο ίδιος τα έδιωχνε γιατί έκρινε ότι το έργο τους ήταν πολύ σοβαρό για να κάθονται εκεί³¹. Τελικώς, ενώ ο αναρχισμός θα φέρει στο προσκήνιο αιτήματα των εργαζομένων κυρίως στα παραδοσιακά επαγγέλματα αλλά και στους μικροπαραγωγούς, θα ξεπέσει λόγω του ότι απομάκρυνε τον κόσμο από τον πολιτικό αγώνα και αυτό στο όνομα του οράματος μίας ριζικής αλλαγής. Έδωσε δηλαδή πατήματα για μια μεταρρυθμιστική πολιτική, εξαφανίστηκε δε γιατί απομάκρυνε τα προστατευόμενα υπ' αυτόν θιγόμενα πρόσωπα από μία πολιτική, έστω μεταρρυθμιστική³².

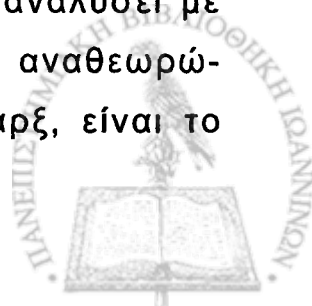

Κεφάλαιο 4°

ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ («ΚΡΑΤΙΣΤΕΣ») ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΦΟΙΤΗΤΙΚΕΣ ΚΙΝΗΣΕΙΣ

α) Μέχρι το 1897

Πριν εξετάσουμε την σοσιαλιστική σκέψη και κίνηση – εννοώ την ριζοσπαστική μη αναρχική σκέψη και κίνηση – πρέπει ακόμη μία φορά και ειδικά σε αυτό το τμήμα της εργασίας να τονιστεί πως **σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να μιλάμε για κάποια ύπαρξη μαρξιστικής σκέψης στην Ελλάδα από τη στιγμή που το σημαντικότερο στοιχείο της μαρξιστικής φιλοσοφίας, η επαναστατικότητα σε πολιτικό επίπεδο, αγνοείται ή απορρίπτεται.** Μόλις στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα αρχίζει δειλά – δειλά να αναγνωρίζεται ο ρόλος της βίας για την μετάβαση από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό (ο οποίος στην Ελλάδα διαχωρίζεται σαφώς από τον κομμουνισμό για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα και δεν θεωρείται ο πρώτος στάδιο του δεύτερου), από τους Δρακούλη και Καλλέργη και αυτό μόνον εφόσον δεν σταθεί δυνατή η ομαλή, ειρηνική μετάβαση στον σοσιαλισμό, επενδύοντας όμως στην «καλή θέληση» των αρχόντων. Αυτή την αδυναμία την διακρίνουμε ακόμη και στον Γ. Σκληρό που πρώτος επιχείρησε σοβαρά να αναλύσει με μαρξιστικά εργαλεία την ελληνική πραγματικότητα, έστω και αναθεωρώντας τον Μαρξ. Και αυτό άλλωστε, η αναθεώρηση του Μαρξ, είναι το

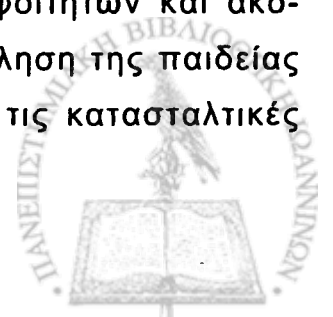

πρώτο σημείο μαρξιστικής αναφοράς στην Ελλάδα, κάτι που μέχρι τότε δεν υπήρχε ή ασθενούσε σοβαρά.

Αν θέλουμε να είμαστε ειλικρινείς απέναντι στο ελληνικό επαναστατικό, μαρξιστικό ρεύμα, πρέπει να δεχθούμε πως η *Φεντερασιόν* ήταν η πρώτη σοβαρή μαρξιστική, με τις όποιες αδυναμίες της, κίνηση στον ελλαδικό χώρο και μόνο η οκτωβριανή επανάσταση θα σαρώσει όλες τις άλλες σοσιαλιστικές θεωρήσεις στην Ελλάδα, έστω και αν τα πρώτα βήματα της επαναστατικής σκέψης ήταν εξαιρετικά ασταθή. Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό πως, ενώ η εργατική τάξη εμφανίσθηκε και ογκώθηκε γρηγορότερα στην Ελλάδα, οι σλαβικές χώρες της Βαλκανικής που είχαν έρθει από νωρίς σε επαφή με τον μαρξισμό είδαν να ιδρύονται επαναστατικά κόμματα ήδη στα τέλη του 19^{ου} ή το αργότερο στις αρχές του 20^{ου}! Για αυτό και ο χαρακτήρας της *Φεντερασιόν*, λόγω της επαφής της κυρίως με βουλγαρικά επαναστατικά στοιχεία, ήταν πολύ διαφορετικός από αυτόν των ελληνικών κινήσεων που είχαν ως τότε εμφανισθεί. Έτσι, είναι αντικειμενικά άτοπος και δεν βοηθά στην επιστημονική έρευνα η θέση πως ο Καλλέργης υπήρξε ο θεμελιωτής του επιστημονικού σοσιαλισμού, δηλαδή του μαρξισμού, στην Ελλάδα³³.

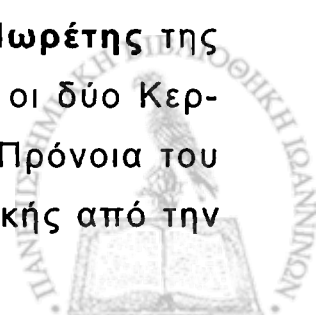
Από το 1875 πληθαίνουν οι σύλλογοι διαφόρου χαρακτήρα στους οποίους οι φοιτητές πρωτοστατούν. Η κίνηση αυτή μπορεί να αποδοθεί σε ποικίλους παράγοντες, όπως τα πρώτα αποτελέσματα του οικονομικού εξαστισμού του Κουμουνδούρου, τα προβλήματα που συσσωρεύει η μη επίλυση του αγροτικού ζητήματος, τα άλυτα εθνικά προβλήματα. Από ό,τι φαίνεται, οι σύλλογοι ασχολούντο κυρίως με τα θέματα που απασχολούσαν τις λαϊκές – με την στενή έννοια – μάζες και δευτερευόντως με τα «συντεχνιακά». Όμως, ακόμη και η ενασχόληση των φοιτητών με τα ζητήματα της εκπαίδευσής τους δεν μπορεί εύκολα να θεωρηθεί «συντεχνιασμός» ή και συνδικαλισμός, έτσι όπως ορίζουμε σήμερα αυτές τις έννοιες. Εξετάζουμε άλλωστε μία εποχή που η ελληνική κοινωνία έχει πολύ μεγάλες προσδοκίες από τους φοιτητές, του αυριανούς ταγούς του έθνους.

Τον Μάρτιο του 1875 κυκλοφόρησε προκήρυξη των φοιτητών και ακολούθησαν κινητοποιήσεις που αφορούσαν την παραμέληση της παιδείας από το κράτος. Η ένταση οδήγησε σε σύγκρουση με τις κατασταλτικές

δυνάμεις με ένα από τα αποτελέσματα να είναι ο τραυματισμός στα πόδια του φοιτητή της Ιατρικής **Αθανάσιου Μπαντουνόπουλου** (ταυτίζεται μάλλον με τον προαναφερθέντα φοιτητή Μπαντούνα) στην προσπάθειά του να ξεφύγει. Σε απάντηση για την αυταρχική στάση της κυβέρνησης Βούλγαρη, οι φοιτητές κατήλθαν σε απεργία πείνας. Το γεγονός της συμπάθειας που έτυχαν οι φοιτητές από τον λαό ίσως να μην ενόχλησε ιδιαίτερα τον πρωθυπουργό, τον ενόχλησε όμως σίγουρα το ότι η απεργία καλύφθηκε από έντυπα του εξωτερικού δίνοντας αλγεινή εικόνα για την διακυβέρνησή του.

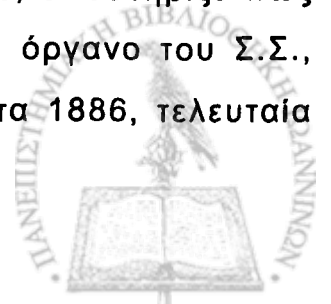
Μετά την διάλυση της φεντεραλιστική οργάνωσης *Ρήγας* που είδαμε παραπάνω, Ο Ρόκκος Χοϊδάς πρωτοστάτησε στην δημιουργία του συλλόγου *Αποκέντρωσις* με τους **Γεώργ. Φιλάρετο, Αντ. Μομφεράτο, Αναστ. Στούπη, Θεόδ. Φλογαϊτή, Τιμολέοντα Φιλήμονα**³⁴. Ο σύλλογος υπήρξε βραχύβιος και χωρίς να επηρεάσει τα πράγματα, δείχνει όμως την κινητικότητα στον χώρο της αριστερής – ριζοσπαστικής διάνοησης. Ιδιαίτερη σημασία για την ανάπτυξη των σοσιαλιστικών κινήσεων στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της πρωτεύουσας είχε ο νόμος *περί χαρτοσήμων πράσινης σφραγίδας* που θέσπισε ο Τρικούπης στα 1882. Βάσει αυτού επήλθε μεγάλη αύξηση των διδάκτρων, γεγονός που αντικειμενικά εξόντωσε οικονομικώς τους φτωχότερους φοιτητές, ιδίως όσους προέρχονταν από την επαρχία. Οι κινητοποιήσεις των φοιτητών μπορεί να μην έφεραν αποτέλεσμα, η όλη όμως κατάσταση οδήγησε σε ριζοσπαστικοποίηση της συνείδησης αρκετών φοιτητών και στην στροφή του μαζικά προς τους ποικίλους σοσιαλιστικούς ομίλους³⁵. Είναι περίπου την ίδια στιγμή που εκδίδεται η εφημερίδα *Σοσιαλιστής* του άρτι εισαχθέντος στην αρχιτεκτονική σχολή του Πολυτεχνείου **Σταύρου Καλλέργη** που γύρω του συσπείρωσε πολλούς συμφοιτητές. Ίσως, σε 2000 περίπου εγγεγραμμένους στα ιδρύματα τότε, το ποσοστό των **συμμετεχόντων** σε σοσιαλιστικές κινήσεις να προσέγγισε το 10%, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παρέμεινε τόσο υψηλό. Φοιτητές συνδρομητές του *Σοσιαλιστή* ήταν, ανάμεσα σε άλλους, οι **Αντώνης Δαφνομίλης** από την Κρήτη, ο **Ιωάννης Ζερβός** από την Κέρκυρα, ο **Άγγελος Μωρέτης** της Ιατρικής και ο **Δημήτρης Φραγκόπουλος** της Νομικής (και οι δύο Κερκυραίοι), ο **Χρ. Κυριακόπουλος** της Φιλοσοφικής από την Πρόνοια του Ναυπλίου, ο **Δημοσθένης Γενεράλης**, διδάκτορας της Ιατρικής από την

Σπάρτη, ο **Θεοφ. Δουκάκης**, διδάκτορας της Φιλολογίας από την Καλαμάτα, ο **Αντώνιος Λάμπρου**, διδάκτορας της θεολογίας από την Σύρο, ο **Α. Μ. Σωματούπας** από την Νάξο, ο **Παναγ. Στενός** της Ιατρικής από την Θήβα, ο **Δ. Σίσκος** και ο **Ν. Βελέντζας** από την Νέα Μιντζέλα Λάρισας, ο **Χ. Παπαδημητρακόπουλος** από τον Πύργο και ο **Κ. Σπίρτης** από τα Λέχαινα³⁶.

Εκείνη τη χρονική στιγμή άρχισε και η δράση του **Πλάτωνος Δρακούλη**. Στα 1883 μάλιστα πρωτοστάτησε στη συγκρότηση του βραχύβιου *Συλλόγου των Φοιτητών* μαζί με άλλους συναδέλφους του, έναν σύλλογο περισσότερο φιλολογικό και που βιαίως αυτοδιαλύθηκε³⁷. Στον χώρο του σοσιαλισμού ευρύτερα δρούσαν τότε και οι **Π. Ελευθερίου**, **Γ. Σουρίδης**, **Βασ. Δουδούμης** (που αργότερα θα τον δούμε να συνεργάζεται με τον Καλλέργη στην Πάτρα), **Χαρίλ. Δημητρόπουλος**³⁸, ενώ ο Καλλέργης θα συνδεθεί με τους – επηρεαζόμενους περισσότερο από τον Δρακούλη – φοιτητές **Γρηγόριο Ξενόπουλο** της Φυσικομαθηματικής και **Γ. Παπαρρήτορα** της Φιλοσοφικής (τον Παπαρρήτορα τον είδαμε να δρα και στον *Δημοκρατικό Σύνδεσμο του Λαού*) και τους **Γ. Χαιρέτη** και **Ηλία Γαρμπή** της Φυσικομαθηματικής.

Ο Καλλέργης θα ηγηθεί *πολιτικής* κινητοποίησης φοιτητών προς το παλάτι στα 1884, στην οποία το κεντρικό σύνθημα ήταν το τρίπτυχο *ισότης – αδελφότης – κοινοκτημοσύνη*³⁹. Μάλιστα, ο πατέρας του Καλλέργη, Γεώργιος, ήταν τιμητικά μέλος του παλατιού και είδε τον γιο του μέσα από τα ανάκτορα να διαδηλώνει κατά του βασιλιά. Αποτέλεσμα ήταν η διεξαγωγή ενός έντονου οικογενειακού επεισοδίου που οδήγησε τον νεαρό φοιτητή στην φυγή προς την Κωνσταντινούπολη με την πρόθεση να συνεχίσει εκεί τις σπουδές του, ώσπου τον μετέπεισε ένας εκεί ευρισκόμενος γνωστός του πατέρα του⁴⁰, προσφέροντας τις καλύτερες υπηρεσίες – άθελά του – στην ελληνική σοσιαλιστική κίνηση. Αργότερα ο πατέρας του θα επιστρέψει στον τόπο καταγωγής τους, στην Κρήτη, αφήνοντας στον γιο του μία μικρή επιχείρηση για να πορεύεται, τα έσοδα της οποίας όμως θα «σπαταλά» στην διάδοση των σοσιαλιστικών του ιδεών. Ο Καλλέργης θα προχωρήσει στην ίδρυση του **Σοσιαλιστικού Συλλόγου** όταν μαζί με τον Χοϊδά, με τον οποίον συνδέθηκε, υποστήριξε πως το *Άρδην* που εξέδιδε ο Δρακούλης έπρεπε να γίνει όργανο του Σ.Σ., για να βρουν όμως την αντίδραση του τελευταίου. Στα 1886, τελευταία

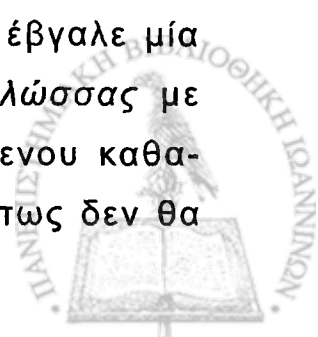

χρονιά που διατήρησε την φοιτητική του ιδιότητα, ο Καλλέργης προχώρησε και στην ίδρυση ενός μουσικού συλλόγου με την επωνυμία **Ορφεύς** που ήταν στην πραγματικότητα προκάλυμμα πολιτικού συλλόγου και έφτασε να αριθμεί μέχρι 60 μέλη. Γρήγορα όμως έγινε αντιληπτός ο πραγματικός του χαρακτήρα και οι αρχές τον διέλυσαν λίγους μόλις μήνες μετά την έναρξή του⁴¹.

Ένα χρόνο νωρίτερα όμως συνέβησαν τα γεγονότα με τον Άγγλο διπλωμάτη Πάλμερστον στον Λυκαβηττό (βλέπε *ιστορικά προλεγόμενα*). Οι φοιτητές δεν έμειναν απλοί παρατηρητές. Ο **Ευάγγελος Νικολακόπουλος** άρχισε να περιδιαβαίνει την Αθήνα κρατώντας ένα πανό διαμαρτυρίας για τον διπλωμάτη και οι αρχές προέβησαν σε σύλληψή του. Αμέσως οι συνάδελφοί του κινητοποιήθηκαν προς συμπάρασταση και ακολούθησαν νέες συλλήψεις των **Λυκούδη, Γεώργιου Παρασκευόπουλου, Ιωάννη Μοσχονά, Κων/νου Ρέντη, Γεράσιμου Χρυσοβασίλη, Θεόδωρου Γλαράκη και Μενέλαου Ραζή**⁴². Τα γεγονότα έληξαν με τον εξευτελισμό της ελληνικής σημαίας και την παραίτηση Τρικούπη.

Στα 1888 έγινε μια κινητοποίηση για την υπεράσπιση των ντόπιων βιομηχανικών προϊόντων (κάτι που θυμίζει τα σκιαδικά) *αν και μέχρι σήμερα δεν έχει ξεκαθαριστεί μήπως οι φοιτητές εν σώματι έπεσαν θύματα συγκεκριμένης εταιρείας που προσπαθούσε να προωθήσει τα συμφέροντά της*. Όπως και να είναι, ακολούθησαν επεισόδια στο κέντρο της πόλης που έφεραν την σύλληψη και φυλάκιση 15 φοιτητών. Η απάντηση των συναδέλφων τους υπήρξε άμεση, κινητοποιήθηκαν για να τους απελευθερώσουν και η Αθήνα θύμιζε πεδίο μάχης για επτά ημέρες! Τελικώς, όχι μόνον ικανοποιήθηκε το αίτημα των σπουδαστών να αποφυλακισθούν οι 13, αλλά οι αρχές υποχρεώθηκαν και σε δημόσια αίτηση συγγνώμης! Των φοιτητών σε εκείνα τα γεγονότα ηγούντο οι **Ευάγγελος Σωτηρόπουλος και Γεώργιος Μομφεράτος**⁴³.

Ήταν η χρονιά που ο δημοτικιστής Ψυχάρης εξέδωσε το *Ταξίδι* του, έργο που έδινε έναυσμα για μία μάχη που τελικώς ξεπέρασε το καθαρά γλωσσικό ζήτημα από ένα σημείο και έπειτα. Ο φοιτητής της Νομικής **Φιλήμων Καραβίτης**, παίρνοντας θάρρος από τον Ψυχάρη, έβγαλε μία μπροσούρα με τίτλο *Μερικές Παπαρδέλες της Ελληνικής Γλώσσας* με την οποία καταφερόταν κατά του καθηγητικού και διανοούμενου καθαρευουσιάνικου κατεστημένου. Η πρυτανεία του ανακοίνωσε πως δεν θα

παρακολουθούσε μαθήματα μέχρι να λάβει οριστική απόφαση η ίδια για το θέμα του. Όμως, η απόφαση καθυστερούσε και οι συμφοιτητές του Καραβίτη προχώρησαν σε «λευκή απεργία». Οι πανεπιστημιακές αρχές κάλεσαν την αστυνομία που με τη βία διέλυσαν την πρωτότυπη αυτή στάση. Η κίνηση, πάντως, των φοιτητών έφερε την αθώωση του συναδέλφου τους, με την παραδοχή μάλιστα εκ μέρους του συμβουλίου των καθηγητών πως το γλωσσικό δεν αφορά μόνο το πανεπιστήμιο αλλά ολόκληρο τον λαό⁴⁴.

Νωρίτερα, από τον Αύγουστο του 1885, ο Δρακούλης (που ο Λάζαρης κακώς αναφέρει ως υλιστή στο *ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ, ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ, ΑΧΑΪΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ, ΑΘΗΝΑ 1986* σελ. 285), άρχισε την έκδοση του *Άρδην*, στο οποίο δραστηριοποιείτο και ο Καλλέργης ενώ την προσπάθεια στήριζε και ο Χοϊδάς. Το φύλλο θα κλείσει κυρίως λόγω των εσωτερικών συγκρούσεων στα 1887 αλλά θα επανεκδοθεί πάλι έχοντας ως κύρια επιρροή τον Δρακούλη. Συγκεκριμένα, τον Απρίλιο του 1891 μία ομάδα φοιτητών με επικεφαλής τον Γ. Χαιρέτη θα προχωρήσει στην έκδοση της εφημερίδας *Η Κοινωνία δύναται και πρέπει ἄρδην να μεταβληθῆ* ως οργάνου του καλλεργικού Κοινωνικού Συνδέσμου. Και αυτό το έντυπο, πάντως, δεν αποδείχθηκε μακροβιότερο του πρώτου, καθώς οι εσωτερικές προστριβές οδήγησαν στον τερματισμό της κυκλοφορίας του⁴⁵.

Καταλυτικό ρόλο στην ανάπτυξη της σοσιαλιστικής κίνησης και στα πανεπιστήμια φαίνεται να έπαιξε και ο θάνατος-δολοφονία του Χοϊδά στην φυλακή τον Μάιο του 1890 υπό το τρικουπικό κυβερνητικό σχήμα. Η κάμψη του σοσιαλιστικού χώρου στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας φαίνεται πως σταμάτησε πάνω στα έντονα συναισθήματα που προκάλεσε η είδηση του θανάτου του ριζοσπάστη βουλευτή και η ίδρυση νέων συλλόγων ή η συμμετοχή σε ήδη υπάρχοντος προοδευτικούς αναζωπυρώθηκε.

Τον Σεπτέμβριο του 1892 στον χώρο των ανώτατων ιδρυμάτων κυκλοφόρησε η μαχητική εφημερίδα *Πανεπιστήμιον* με διευθυντές τους Κ. Γ. Μπουκλάκο και Ε. Γ. Νικολαΐδη* με αρκούντως τακτή, πλην σύντομη,

* Ο Νικολαΐδης νωρίτερα είχε συμμετάσχει στην συγκρότηση και λειτουργία της Φοιτητικής Ενώσεως – οργάνωση που λειτουργούσε τον καιρό των κινητοποιήσεων που εδώ αναφέρονται – η οποία είχε σκοπό την πολι-

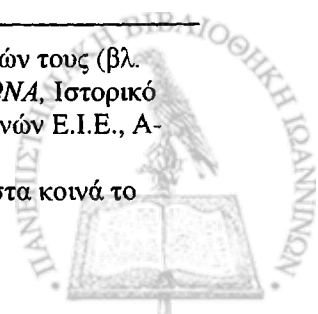
έκδοση. Ως τις αρχές Οκτωβρίου του ίδιου έτους, οπότε και έκλεισε, εξέδωσε 12 τακτικά φύλλα και ένα έκτακτο παράρτημα⁴⁶. Το ύφος της έντονα αντιτρικουπικό και φαίνεται να υπάρχουν πολλές σοσιαλιστικές – ριζοσπαστικές επιρροές. Δεν αποκλείεται να σχετίζεται με τον *Σοσιαλιστή* του Καλλέργη που είδαμε νωρίτερα ή, το πιθανότερο, οι Καλλεργικοί να ασκούσαν μία επιρροή σημαντική αλλά οπωσδήποτε όχι ικανή για να χαρακτηριστεί το έντυπο σοσιαλιστικό.

Πριν φτάσουμε στο σημείο της έκδοσης της εφημερίδας αυτής με την μεγάλη απήχηση, ο Καλλέργης κυρίως και οι πέριξ αυτού αλλά και ο Δρακούλης ανέπτυξαν δραστηριότητα, όπως έστω εννοούσε την δράση έκαστος. Ο Καλλέργης την 1^η Μαΐου του 1890 – δύο μόλις ημέρες πριν τον θάνατο του Ρόκκου Χοϊδά – εν είδει εορτασμού της εργατικής πρωτομαγιάς θα προχωρήσει στην συγκρότηση του **Κεντρικού Σοσιαλιστικού Ομίλου** με τη συμμετοχή και του φοιτητή της Νομικής **Μαρίνου Αντύπα** μεταξύ άλλων*. Ο εορτασμός έναν χρόνο μετά ήταν επίσης συμβολικός (ένας περίπατος ουσιαστικά), δείγμα της αποτυχίας του **Κοινωνικού Συνδέσμου** που είχε ιδρύσει λίγους μήνες πριν, τον Ιανουάριο του 1891, με επιρροές και από τα δύο ρεύματα⁴⁷. Σύντομα ο *Σύνδεσμος* διαλύθηκε, αλλά ο Καλλέργης συνέχισε να εργάζεται για την υπόθεση του σοσιαλισμού στην Ελλάδα. Στις 2 Αυγούστου 1892 οργάνωσε μία συζήτηση στο σπίτι του για την κατάρτιση ενός πολιτικού προγράμματος για την βελτίωση της θέσης της εργατικής τάξης σε Ελλάδα και Τουρκία. Απότοκο αυτής της συζήτησης ήταν η ίδρυση του **Κεντρικού Σοσιαλιστικού Συλλόγου** και η εκλογή επιτροπής αποτελούμενης από το ίδιο και τους **Χαρίλαο Πουλόπουλο, Ιωάννη Ρετιτάγκο, Διονύσιο Μάργαρη, Γεώργιο Αθ. Δημόπουλο, Αναστάσιο Λογοθέτη, Ιπποκράτη Παπαδημητρόπουλο** για να προσληφθούν λίγο μετά και οι **Στέφανος Ταγωνίδης, Αναστάσιος Ζωγράφος και Σάβ. Αντωνιάδης**⁴⁸. Ο σύλλογος θα επανεκδώσει τον *Σοσιαλιστή* που στις 14 Οκτωβρίου του ίδιου έτους θα δώσει την ακόλουθη είδηση:

τιστική και πολιτισμική ανάπτυξη των φοιτητών καθώς και την βελτίωση των συνθηκών σπουδών τους (βλ. ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ, *ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΑΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 39, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., ΑΘΗΝΑ 2004, σσ. 591-2)

* Λανθασμένα στο *Δοκίμιο Ιστορίας του Κ.Κ.Ε.* αναφέρεται πως ο Αντύπας πρωτοεμφανίζεται στα κοινά το 1896 (σελ. 54).

«Απεργία Σπουδαστών

Απεργία, δύναται τις ειπείν γενική, επεκράτει καθ' όλον τον Σεπτέμβριον, τον μήνα των εγγραφών, υπό των μαθητών των Δημοτικών, των Ελληνικών σχολείων, των Γυμνασίων και προπάντων υπό των φοιτητών του Πανεπιστημίου, ένεκεν εσχάτως υπό της βουλής ψηφισθέντος νόμου, δια του οποίου αποκλείονται της παιδείας τα τέκνα των εργατών, υποβαλλόμενα δια τούτου εις υπερόγκους φόρους υπέρ τας δυνάμεις των. Αφ' ετέρου, διά του νόμου τούτου, οι μη εργαζόμενοι και πλούσιοι πληρώνουσιν ίσα με τα τέκνα των εργατών (!), εις τρόπον ώστε και η παιδεία, μόνον των τα πάντα απολαύοντων άνευ εργασίας από τούδε και εις το εξής είναι προσιτή»⁴⁹.

Το άρθρο αφορά τις υπέρογκες αυξήσεις των διδάκτρων σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης που επέβαλε ο Τρικούπης στην προσπάθειά του να εξοικονομήσει χρήματα. Η συζήτηση και μέσα στην βουλή ήταν έντονη για το θέμα αυτό και έγινε αξιοποίησή του από το Κόμμα του Δελγιάννη και το λεγόμενο «Τρίτο Κόμμα» στο οποίο μετείχε και ο Φιλάρετος⁵⁰ (βλέπε και παράρτημα, σελίδα 5).

Μέσα από την εφημερίδα «Πανεπιστήμιον» μπορούμε να παρακολουθήσουμε την κίνηση των φοιτητών ενάντια στον «φωτοσβεστικό» νόμο του Τρικούπη.

Στο πρώτο φύλλο της εφημερίδα αναφέρουν τον λόγο της έκδοσής της:

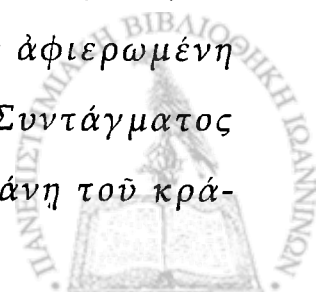
«...Αδικεῖ προδήλως ἡμᾶς πᾶσα ὑπόνοια ὅτι δεικνύμεθα ἑλλιπεῖς τοῦ αἰσθήματος τῆς φιλοπατρίας. Τὴν ἀνάγκην τοῦ Κράτους καὶ τὰς πρὸς αὐτό ὑποχρεώσεις τῶν πολιτῶν ὑπὲρ πάντα ἄλλον καθῆκον ἔχομεν νὰ συναισθανώμεθα, ἐγγύτατον δ' ἡμῶν μέλημα εἶναι ἡ εὐημερία τῆς Πολιτείας. Ἀκριβῶς διὰ τὸν λόγον τοῦτον θεωροῦμεν ὅτι ἐπιβάλλεται ἡμῖν ἡ χρῆσις τῶν νομίμων ἡμῶν δικαιωμάτων, τοῦ λόγου καὶ τῆς γραφίδος. Διὰ τοῦ φωτός τῆς δημοσιογραφίας ἀναλαμβάνομεν νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὰς ιδέας ἡμῶν καὶ διὰ τοῦ μέσου τούτου νὰ προσπαθήσωμεν ὅπως πείσωμεν τοὺς ἀντιθέτως φρονούντας ὅτι ὁ νέος νόμος εἶναι ὁ νεκρώσιμος κώδων καὶ Πανεπιστημίου καὶ Ἐθνους...»⁵¹.

Οι φοιτητές ή, τουλάχιστον, η μερίδα που εξέφραζε το «Πανεπιστήμιον» - μερίδα μάλλον σημαντική - κατ' αρχήν επιθυμούσαν την νομότυπη διεκδίκηση των δικαίων τους, δεν φαίνεται όμως σε καμία περίπτωση ότι αποκήρυσσαν κατ' αρχήν την βία, εάν εξωθούντο σε αυτό το σημείο. Στο έντυπο, πάντως, είναι ξεκάθαρη η απόφαση να υπερασπισθούν το Σύνταγμα, ένα Σύνταγμα που στο γράμμα του ήταν ριζοσπαστικό:

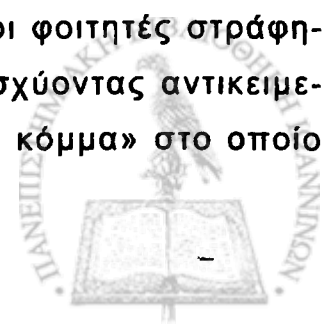
«ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ»

Τόν βαρύν ἀγῶνα κατὰ τῆς ἀρτίως ἐπιβληθείσης φορολογίας τῆς ἀνωτέρας ἐκπαιδεύσεως θαρραλέως ἀνέλαβεν ἡ τοῦ πανεπιστημίου νεολαία οὐχί ἐξ εὐτελοῦς τινος ἐλατηρίου ἢ χάριν ἀποφυγῆς τῆς παρ' αὐτῆς ἀπαιτουμένης χρηματικῆς ὑπέρ τῶν ἀναγκῶν τοῦ κράτους θυσίας. Τό τοιοῦτο θά ἦτο ἀνάξιον τῆς νεολαίας καθόλου καί ἔτι μᾶλλον τῆς ἀκαδημαϊκῆς. Ἀλλ' ἀγωνιζόμεθα τόν κατὰ τῆς φορολογίας τῆς παιδείας καί τοῦ εἰς τούς πλουσιωτέρους περιορισμοῦ αὐτῆς ἀγῶνα ὡς τόν ἀγῶνα τόν καλόν ὑπέρ τῶν θεσμῶν τῆς πατρίδος καί τοῦ δικαίου, ὑπέρ τῶν φώτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί τῆς μεγάλης αὐτοῦ ἐν τῷ κόσμῳ ἀποστολῆς. Γνωρίζοντες δέ ὅτι ἐλευθέρων ἀνδρῶν ἴδιον εἶνε οὐχί ὀρμη καί βία, ἀλλά λόγῳ καί πειθοῖ μᾶλλον νά διεκδικῶσι καί ἐπιβάλλωσι τά δίκαιά των καί νά ὑποστηρίζωσι τάς γνώμας καί δοξασίας των, θέλομεν προσπαθῆσαι ἐν ταῖς στήλαις τοῦ «Πανεπιστημίου» ν' αναπτύξωμεν τάς περί τοῦ φλέγοντος καί ζωτικοτάτου τούτου ζητήματος ιδέας ἡμῶν. Ἐν πρώτοις λοιπόν πολεμοῦμεν καί ἀποδοκιμάζομεν καί ἀπωθοῦμεν τόν τόσον αἰφνιδίως καί μετ' ἀναρμόστου σπουδῆς ἐπιψηφισθέντα περί φορολογίας τῆς μέσης καί ἀνωτέρας ἐκπαιδεύσεως πολυεγκύμονα νόμον, διότι οὗτος ἀντίκειται εἰς ρητόν ἄρθρον τοῦ Συντάγματος, τοῦ θεμελιώδους τούτου νόμου τῆς ἡμετέρας πολιτείας, ἡ τήρησις τοῦ ὁποῖου εἶνε κατὰ τό 110^{ον} ἄρθρον ἀφιερωμένη εἰς τόν πατριωτισμόν τῶν Ἑλλήνων. Το 16^{ον} ἄρθρον τοῦ Συντάγματος λέγει σαφῶς ὅτι: «Ἡ ἀνωτέρα ἐκπαίδευσις ἐνεργεῖται δαπάνῃ τοῦ κρά-

τους», πᾶσα λοιπόν οιαδήποτε και ὅπωςδήποτε γινομένη φορολογία τῆς σπουδαζούσης νεολαίας ὑπέρ τῆς ἀνωτέρας ἐκπαιδεύσεως ἀντίκειται εἰς τὴν ῥητὴν ταύτην τοῦ Συντάγματος διάταξιν καὶ εἶνε ἀντισυνταγματική καὶ παράνομος, ὡς τοιαύτην δέ καθήκον ἔχει νὰ ἀποδοκιμάσῃ καὶ καταπολεμήσῃ πᾶς Ἑλληὺν σοβαρῶς μεριμνῶν περὶ ὑγιῶς τοῦ πολιτεύματος λειτουργίας. Αἱ δ' ἐρμηνεῖαι καὶ αἱ ἐξηγήσεις τοῦ ἄρθρου τούτου, τὰς ὁποίας ἀπεπειράθησαν τινες νὰ δώσωσιν εἰς αὐτό, ἵνα δικαιολογήσωσι τοὺς προτείναντας καὶ τοὺς ἐπιψηφίσαντας καὶ ἐγκρίναντας τὸν περὶ φορολογίας τῆς ἐκπαιδεύσεως νόμον, εἶνε σοφιστεῖαι ἀνάξιαὶ σοβαρᾶς προσοχῆς...». Εἶναι ἐνδεικτικὸ πῶς ὁ ἀγῶνας γιὰ δημόσια καὶ δωρεὰν ἀνώτατη ἐκπαίδευση ξεκινᾷ πρὸς ἔντονα αὐτὴν χρονικὴν περίοδο γιὰ νὰ συνεχιστεῖ ὡς τις ἡμέρες μας. Παρακάτω τὸ ἄρθρο συνεχίζει: «...Περιοριζόμεθα μόνον εἰς τὸ κεφαλαιῶδες τοῦτο, ὅτι ἡ ἐπιβληθεῖσα φορολογία εἶνε ἄδικος, καθ' ὃ ἀντικείμενη εἰς τὸ 3^{ον} ἄρθρον τοῦ Συντάγματος καὶ ὑπερμέτρως ὑπερβολικὴ. Τὸ ἄρθρον τοῦτο λέγει: «Οἱ Ἕλληνες εἶνε ἴσοι ἐνώπιον τοῦ νόμου καὶ συνεισφέρουσιν ἀδιακρίτως (πλάγια στο πρωτότυπο) εἰς τὰ δημόσια βάρη ἀναλόγως τῆς περιουσίας των (πλάγια στο πρωτότυπο)...Ποῦ λοιπόν ἡ ἐνώπιον τοῦ νόμου ἰσότης καὶ ἡ ἀναλόγως τῆς περιουσίας συμμετοχὴ εἰς τὰ βάρη τῆς πολιτείας, ὅταν οἱ μὲν μεγαλοκτηματῖαι καὶ κεφαλαιοῦχοι καὶ οἱ πλούσιοι καθόλου οὐδέν, ἢ σχεδόν οὐδέν πληρώνουσιν ἐκ τοῦ ἐτησίου εἰσοδήματος των ὑπὲρ τοῦ προστατεύοντος καὶ φρουροῦντος καὶ περιθάλλοντος καὶ τιμῶντος αὐτοὺς κράτους, οἱ δὲ πτωχοὶ φοιτηταί, ὧν οἱ πλεῖστοι δὲν ἔχουσιν ἐτήσιον εἰσόδημα εἴτε ἐκ τῆς ἐργασίας εἴτε ἐκ τῆς περιουσίας των ἀνώτερον τῶν χιλίων δραχμῶν, ἀναγκάζονται διὰ τῆς προσφάτως ἐπιβληθείσης φορολογίας νὰ πληρώνωσιν 25 μέχρι 40 τοῖς ἑκατὸν ἐκ τοῦ εἰσοδήματός των τούτου;...»⁵².

Τα γεγονότα πήραν ραγδαῖο ρυθμὸ ἀμεσα καὶ οἱ φοιτητὲς στράφηκαν κατὰ τοῦ Τρικοῦπη καὶ τῆς κυβέρνησός του, ἐνισχύοντας ἀντικειμενικὰ τὴν παράταξιν τοῦ Δηλιγιάννη ἀλλὰ καὶ τὸ «τρίτο κόμμα» στο ὁποῖο

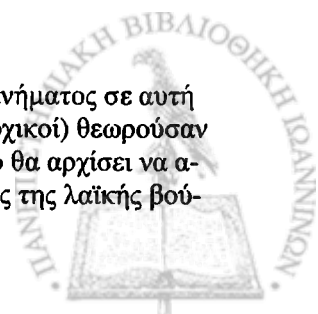

συμμετείχαν προσωπικότητες σαν τον Συγγρό. Όμως και οι κυβερνητικές δυνάμεις δεν έμειναν άπρακτες. Έτσι, στις 9 Σεπτεμβρίου διαβάζουμε στο ίδιο έντυπο: «Τὴν πρωΐαν τῆς παρελθούσης Κυριακῆς οἱ φοιτηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου συνελθόντες κατόπιν προηγουμένης προσκλήσεως εἰς τὰ Προπύλαια τοῦ Πανεπιστημίου συνεκρότησαν συλλαλητήριον καὶ ἀντήλλασον γνώμας περί τῆς τηρητέας πορείας ἐν τῷ ζητήματι τῶν ἐκπαιδευτικῶν τελῶν. Ἀλληλοδιαδόχως ἔλαβον τὸν λόγον τρεῖς φοιτηταί, συστήσαντες εἰς τοὺς συναδέλφους αὐτῶν τὴν ἐξακολουθήσιν τῆς ἀπεργίας ὡς τοῦ νομιμωτέρου μέσου τῆς κατὰ τῶν τελῶν ἀντιδράσεως, προσέθηκαν δέ ὅτι ἂν τυχόν τινες τῶν συναδέλφων ἔχουσιν ἀντίθετον γνώμην, τούτους διὰ τῆς πειθοῦς καὶ τοῦ λόγου νὰ προσπαθήσωσι νὰ μεταπείσωσιν, ἀπέχοντες πάσης βιαίας ἐνεργείας. Οἱ φοιτηταὶ ὁμολογήσαντες ὅτι θὰ ἐμμείνωσιν εἰς τὴν διαχαραχθεῖσαν ὁδὸν τῆς εἰρηνικῆς ἀπεργίας, ἠτοιμάζοντο νὰ διαλυθῶσιν*, ὅτε κύριός τις ἐζήτησε νὰ ὁμιλήσῃ καὶ ἀνῆλθε τὰς βαθμίδας. Ὁ κύριος οὗτος τεταραγμένος εἰς ἄκρον καὶ ἔχων ἠλλοιωμένην τὴν ὄψιν ἐπεχείρησε νὰ ἀγορεύσῃ, ἀλλ' ἡ φωνὴ του ἦτο τόσο ἀσθενὴς καὶ διακεκομμένη, ὥστε οἱ φοιτηταὶ τὸν παρακάλεσαν νὰ λαλήσῃ δυνατώτερα.

- «Ἀφ' οὗ τὰ θέλετε δυνατώτερα, τὰ ἔχω καὶ γραμμένα, διότι θὰ τὰ πῶ καὶ 'λίγο χονδρά», καὶ ἐξαγαγὼν χειρόγραφον ἤρξατο ἀναγιγνώσκων: «Μερικὰ κνώδαλα σιτιζόμενα ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου ὑπὸ τῆς πρώην Κυβερνήσεως φωνασκοῦν κατὰ τῶν τελῶν καὶ ἐκδίδουν μερικαῖς πατσαβούραις...». Ἀλλὰ δὲν ἐπρόφθασε νὰ τελειώσῃ τὴν φράσιν καὶ οἱ φοιτηταὶ τῷ ἐφώναξαν ὅτι δὲν τῷ ἐπιτρέπουν νὰ ἐξακολουθήσῃ ὑβρίζων.

- «Δὲν μοῦ τό ἐπιτρέπετε; Να λοιπόν, κ....» καὶ ἐξήγαγεν περιστροφον. Δεκάς τραμπούκων χωμένων μεταξύ τῶν φοιτητῶν ἐμιμήθη ἐν

* Ἡ ἀποκήρυξη τῆς βίας με κάθε τρόπο, καθόλου δὲν σημαίνει πὼς ἡ κύρια συνιστώσα τοῦ κινήματος σε αὐτὴ τὴ χρονικὴ στιγμὴ δὲν εἶναι σοσιαλιστικὴ. Οἱ Ἕλληνες σοσιαλιστές (ἐδῶ ἐξαιρούνται οἱ αναρχικοὶ) θεωροῦσαν πὼς δὲν μπορεῖ ἡ βία νὰ συμβάλῃ ἐν τῇ ἐπαναστατικῇ κοινωνικῇ ἀλλαγῇ. Ὁ Καλλέργης μόνον θα ἀρχίσει νὰ ἀποδέχεται ἀπὸ τούδε τὴν ἀναγκαιότητα τῆς βίας με «πόνον ψυχῆς» σαν ἔσχατον μέσον ἐπιβολῆς τῆς λαϊκῆς βούλησης.

ἀκαρεῖ τό παράδειγμά του καί ἐπεφάνησαν ἀναπαλλόμεναι κάμαι, ρεβόλβεο, κουμπούραις, ράβδοι, δι' ὧν ἐπεχείρησαν νά διασπείρωσι τόν τρόμον καί διασκορπίσωσι τούς φοιτητάς. Οἱ φοιτηταί καταληφθέντες τοσοῦτον ἀπροόπτως ὑπό τῶν δολοφόνων, οὐδέν ἕτερον μέσον ἀμύνης εἶχον ν' ἀντιτάξωσι ἢ τάς ράβδους των, αἵτινες ὁμως ἤρκεσαν καί μόναι ἵνα διδάξωσι τά κοινωνικά ἐκεῖνα περιτρίμματα, ὅτι δέν τοῖς εἶναι ἐπιτετραμμένον νά πατήσωσιν ἀτιμωρητεῖ τόν οὐδόν τοῦ Πανεπιστημίου. Ἡ Αστυνομία καταφθάσασα ἐν τῷ μεταξύ, προφανῶς ἐκεῖ που παραμονεύουσα ἐνήργησεν ἔρευναν ἐπί τῶν ὑποδειχθέντων ὡς ἀνασπασάντων φονικά ὄργανα, ἀλλ' ὡς εἶκόσ, οὐδέν τοιοῦτο εὐρέθη ἐπ' οὐδενός καί.... ἀπελύθησαν! Οἱ φοιτηταί καταδιώξαντές τινας φεύγοντας συνέλαβον αὐτούς ἔξωθι τῆς οἰκίας τοῦ κ. Τρικούπη, τούς ὁποίους ἀφ' οὗ ἔστρωσαν ὅπως τοῖς ἔπρεπε εἰς τό ἀνηλεές ξύλον παρέδωκαν εἰς τούς χωροφύλακας, ἀλλά καί οὗτοι τήν αὐτήν ἐσπέραν ἐθεάθησαν περιφερόμενοι ἀρειμανίως ἐν τῇ πλατεῖα τῆς Ὁμονοίας.

Ὁ προκαλέσας τήν ταραχήν καί ρυπαίνων τό μητρῶον τοῦ Πανεπιστημίου ὀνομάζεται, ὡς ἀκολουθῶς ἐγνώσθη, Φώτιος Βακαλόπουλος καί κατάγεται ἐκ Μεσσηνίας. Οἱ λοιποὶ συμμοριῖται ἀνήκουσιν εἰς διαφόρους κλάδους τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας, εἰς τό Τελωνεῖον, τό Καπνεργαστάσιον κτλ...»⁵³.

Στη συνέχεια των ἰδίων γεγονότων ἀκολούθησε διαμαρτυρία των φοιτητῶν πρὸς τὴν ἀστυνομικὴ διεύθυνση καὶ διαμείφθηκε ὁ ἀκόλουθος διάλογος μεταξύ του σπουδαστῆ καὶ συνεκδότῃ του Πανεπιστημίου **Νικολαΐδη** καὶ του **Μπαϊρακτάρη** που ἐγκαινίαζε τότε τις «θερμές» του σχέσεις καὶ με τὸν φοιτητόκοσμο:

«...- Τί λές ρέ; Ἀπό ποῦ εἶσαι;

- Κρής, κ. Διευθυντά.

- Βρε δέν πᾶς στό διάολο ποῦ ῥθες καί σύ ἀπό τήν Κρήτη νά μᾶς λές γιά Σύνταγμα; Δέν ἔχεις δικαίωμα νά εἰς' ἐδῶ! Ἐξω στό διάολο!

- Ἀλλά, Κύριε Διευθυντά, διατί μέ ὑβρίζετε;

- Ἐξω στό διάολο, σοῦ λέω!»⁵⁴.

Η κινητοποίηση πάντως που ξεκίνησαν οι φοιτητές στην πρώτη της φάση στέφθηκε με σημαντική επιτυχία. Στο ίδιο φύλλο διαβάζουμε:

«Η ΑΠΕΡΓΙΑ

Ἡ Πρυτανεία ἐδημοσίευσεν ἔγγραφον, δι' οὗ μετὰ περισσῆς εὐγενείας παρακαλεῖ τούς κ.κ. φοιτητάς νά μή διατρίβωσιν ἐν τοῖς διαδρόμοις καί ταῖς ἀύλαῖς τοῦ Πανεπιστημίου καί ἐκφράζει τήν ἐλπίδα ὅτι οἱ κ.κ. φοιτηταί θέλουσι συμμορφωθῆ πρός τήν παράκλησιν ταύτην. Τίποτε δέν δυνάμεθα νά ἐξαγάγωμεν ἐκ τοῦ ἐγγράφου τούτου. Μήπως ἡ Πρυτανεία ἐνόμισεν ὅτι οἱ φητηταί (προφανῶς τυπογραφικό λάθος) ἔχουν σκοπόν νά μετέλθωσι βίαν κατά τῶν ἐχόντων τήν καλήν διάθεσιν νά ἐγγραφῶσιν; Ἀλλά ποῦ εὐρέθησαν οἱ τοιοῦτοι; Μεταξύ τῶν φοιτητῶν δέν ὑφίσταται δευτέρα γνώμη. Μέχρι τοῦδε ἐνεγράφησαν ΑΚΩΛΥΤΩΣ ΤΕΣΣΑΡΕΣ καί ἠνενέωσαν ΔΥΟ, ὅλοι στενώτατα συνδεόμενοι πρός τό ρουσφέτι, εἴτε ὑπογείως εἴτε μή. Πέρυσι δέ μέχρι τῆς σήμερον εἶχον ἐγγραφῆ ὑπέρ τούς ΤΕΤΡΑΚΟΣΙΟΥΣ, ἀνανεώση δέ περί τούς ΕΚΑΤΟΝ. Ποῦ πεντακόσιοι καί ποῦ ἑξ. Καί μ' ὅλα ταῦτα τά σεμνά καί φιλαλήθη ὄργανα τῆς Κυβερνήσεως διακηρύττουσιν ὅτι τό πρῶτον δεκαήμερον τοῦ Σεπτεμβρίου δέν ἐνηργοῦντο ἐγγραφαί. Καλέ τί μᾶς λέτε. Δέν κάμνετε ἕνα κόπον νά ρίψητε ἐν βλέμμα εἰς τά Μητρῶα;»⁵⁵.

Στην αρθρογραφία του Πανεπιστημίου βρίσκουμε και κείμενα που προσπαθούν να αποστασιοποιηθούν από το αντιτρικουπικό μένος – έστω και ως έναν βαθμό – στην προσπάθεια των φοιτητών, όπως φαίνεται, να μην κομματικοποιήσουν το πρόβλημά τους. Σε καμία, όμως, περίπτωση αυτό δεν σημαίνει πως δεν επεδίωκαν την πολιτικοποίησή του σε έντονο, μάλιστα, βαθμό. Είναι εξαιρετικά σημαντικό ότι επιχείρησαν μία οξυδερκή, συχνά, σύνδεσή του με τα λαϊκά και εθνικά ζητήματα και αναζήτησαν τι αιτίες των προβλημάτων στα πολιτικά πράγματα, προσεγγίζοντας όμως – άλλοτε περισσότερο, άλλοτε λιγότερο – τα κοινωνικά αίτια των δεινών του τόπου.

«...Δέν θέλομεν νάπαλλάξωμεν τῆς εὐθύνης τὰς κατά καιρούς κυβερνήσεις, καί μάλιστα τήν ἐπί μακρόν διευθύνουσαν τὰ δημόσια πράγματα κυβέρνησιν τοῦ κ. Τρικούπη, ἐπί τῆ οἰκτρότητι τῶν πραγμάτων ἀλλά τί ἄλλο ἐμφαίνει ἢ διατήρησις κακῶν κυβερνήσεων, παριαγαγουσῶν τὰ ἑλληνικά πράγματα εἰς τό σήμερον ἐπώδυνον σημεῖον, ἢ ὅτι ἡ ριζική αἰτία κείται ἐν μονίμῳ καθεστῶτι, ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποίου καθίσταται ἐφικτή ἢ διατήρησις τῶν κυβερνήσεων, ἀνέφικτος δέ τακτική καί ὁμαλή διευθέτησις τῶν πολιτικῶν ἡμῶν πραγμάτων. Ὅσάκις κακόν τι παρουσιάζεται κανονικῶς καί ἐπιμόνως ὑπό τήν ἐπιρροήν πολιτειακοῦ καθεστῶτος καί ἀναφαίνεται διηνεκῶς κατά τήν λειτουργίαν αὐτοῦ, δέν ἐπιτρέπεται, πλὴν ἐάν διατελῶμεν ὑπό σφοδράν καρηβαρίαν, νά τυφλώττωμεν περί τῆς αἰτίας τοῦ κακοῦ. ...Τό σύστημα τῆς διοικητικῆς συγκεντρώσεως εἰσῆχθη δυστυχῶς παρ' ἡμῖν πρό τῆς συνταγματικῆς μεταβολῆς τοῦ 1843, ὅτε ἐπεκράτει ἐν Ἑλλάδι μοναρχικόν πολίτευμα. Καί ἔδει μὲν νάντικατασταθῆ ἅμα τῆ μεταβολῆ διαί συστήματος, συμβιβαζομένου πρός τούς συνταγματικούς θεσμούς καί αἶροντας πᾶν ὅ,τι ἐπιπροσθεῖ εἰς τήν κανονικήν ἐφαρμογήν τήν λειτουργίαν αὐτῶν, δυστυχῶς ὅμως καί μετά τήν μεταπολίτευσιν τοῦ 1843 διετηρήθη ἀκέραιον καί, τό χεῖριστον, ἔτι μᾶλλον ἀνεπτύχθη διαί τῶν κατόπιν ψηφισθέντων νομοθετημάτων. Ἐπῆλθεν εἶτα ἡ μεταβολή τοῦ 1862, ἀλλά καί μετ' αὐτήν διατηρεῖται ἄθικτον, ἐν πολλοῖς δέ καί ἐξογκοῦται ἡμέρα τῆ ἡμέρα διαί τῶν ἀλεπαλλήλως ψηφισομένων νομοθετημάτων, διότι δυστυχῶς οἱ περιελθόντες εἰς τήν ἐξουσίαν κυβερνῆται, ἐνδιαφερόμενοι ὑπέρ τῆς ἐπιρρώεως τῆς ἰδίας αὐτῶν ἐξουσίας, εἰσί προσκεκολλημένοι εἰς τὰς ἀρχάς τῆς συγκεντρώσεως, δι' ἧς τραυματίζεται μὲν καιρίως ἡ διοίκησις παρ' ἡμῖν, οὐ ἔνεκα πολλαπλασιάζονται καθ' ἐκάστην τὰ ἀδικήματα, καί ἐξουδενοῦται τό κοινοβουλευτικόν πολίτευμα, ἀλλά κολακεύεται ἡ μικροπρεπῆς καί ταπεινή φιλοδοξία αὐτῶν...»⁵⁶ (ἡ υπογράμμισις δική μου).

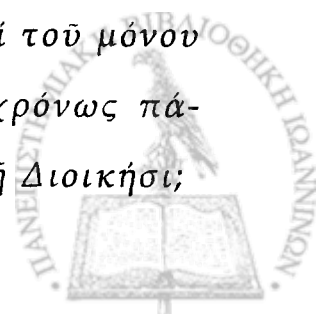
Ο συντάκτης, πιθανώς άθελά του, αναφέρεται στο πολιτικό εποικοδόμημα κατακρίνοντας την μόνιμη εξουσία και ουσιαστικά ζητώντας άμεση αιρετότητα αλλά και ανάκληση από πολιτικό αξίωμα και θέση, κάτι αδύνατο στα πλαίσια του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, εφικτού όμως σε ένα σοσιαλιστικό καθεστώς. Μπορούμε, μάλιστα, να πούμε πως είναι δυνατό να διακρίνουμε σε αυτή τη θέση περισσότερο αναρχική ιδεολογική επίδραση, μιας και η σοσιαλιστική (με την έννοια της εργατικής εξουσίας) σκέψη στην Ελλάδα δεν φαίνεται να είχε υιοθετήσει αυτή την άποψη. Βέβαια, δεν έφτασε στην βαθύτερη κοινωνική ανάλυση, αλλά πρόκειται για μια σημαντική πολιτική ανάλυση.

Φυσικά, η σοσιαλιστική κίνηση στα πανεπιστημιακά ιδρύματα προκάλεσε την αντίδραση πολιτικοϊδεολογικών κύκλων που αντιτίθεντο στις σοσιαλιστικές ιδέες ή στην ριζοσπαστική τους έκφραση, αναγνωρίζοντας πάντως το κίνδυνο οι νέες ιδέες να βρουν πρόσφορο έδαφος ιδίως στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις και στρώματα, παίρνοντας ως αφορμή την επιβολή την επιβολή υψηλής φορολογίας στα εκπαιδευτικά:

«...Μετ' άγανακτήσεως ήδη θέλει μάθη ό πτωχός πατήρ ότι, όσον καί άν εργαζόμενος χύση ιδρώτα, δέν θέλει επιτύχη τήν εκπαίδευσιν ενός καν των τέκνων αύτου, προς προαγωγήν ήθικήν καί υλικήν τής οικογενείας ής είναι πατήρ.

Μετ' όργης καί πάθους επίσης θέλει ίδη ό υίός πτωχοῦ χωρικοῦ τόν ήλίθιον υίόν πλουσίου τοῦ χωρίου αύτων τοκογλύφου, όστις, προαχθείς διά τής πνευματικῆς αναπτύξεως, επανέρχεται εις τόν τόπον τής γεννήσεώς του, ίνα επί τό έπιστημονικώτερον συνεχίση τό έργον τοῦ πατρός αύτου.

Οὔτω ή πτωχή παρ' ήμιν τάξις θέλει αφ' ενός μέν κατανοή την άξίαν αποκλειόμενην, καί διαγραφόμενον από τοῦ κοινωνικοῦ τής Ελλάδος κώδικος τό δόγμα, έκαστος κατά τήν ικανότητα αύτου (πλάγια στο πρωτότυπο) αφ' έτέρου δ' ιδρυόμενον τό βασίλειον τής Πλουτοκρατίας βαρύ καί καταθλιπτικόν επ' αύτῆς, νεμόμενον καί τοῦ μόνου άγαθοῦ, τής Παιδείας καί τής Έπιστήμης, άπεκδύεται συγχρόνως πάσης τοῦ λοιποῦ ένεργοῦ συμμετοχῆς έν τε τῇ Πολιτεία καί τῇ Διοικήσει;

Πλήν τοῦτο κατανοοῦσα δέν θέλει θεωρήσῃ ὡς φυσικήν ἐχθράν καί μισήσῃ τήν τάξιν ἐκείνην, ἥτις παρίσταται πρό τῶν ὀμμάτων αὐτῆς ἀγερώχως καί τυραννικῶς νεμομένη τούς καρπούς τῶν κόπων τῆς πρώτης καί τῶν ἀγαθῶν τῆς Ἐπιστήμης καί Διοικήσεως;

Ὡς καί ἐν ἀρχῇ εἶπομεν, ἡ χώρα ἡμῶν δέν εἶναι ἴσως πρόσφορος ἔτι πρός ἰδέας κοινωνιστικάς, οὐδ' ἐξ αὐτῶν τινα διατρέχομεν κίνδυνον ἐπίφοβος ὅμως εἶναι ἡ διαίρεσις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τέως συνησπισμένου καί συμπαγοῦς ὑπό ταύτην τήν ἔποψιν, εἰς δύο τάξεις, τήν μὲν μισομένην, τήν δέ πιέζουσαν καί νεμομένην τήν ἑτέραν...»⁵⁷.

Πρέπει να δεχθούμε βέβαια ότι το άρθρο αυτό δεν αποπνέει κάποιο μίσος ή απέχθεια για τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις. Τουναντίον, καταφέρεται κατά της πλουτοκρατίας. Ὅμως, υιοθετώντας την μεταφυσική έννοια της λέξεως λαός εκφράζει τον φόβο του ο συντάκτης πως η ακολουθούμενη πολιτική θα οδηγήσει στην βίαιη ταξική σύγκρουση. Κυρίως αυτό νομίζω πως θέλει να αποφευχθεί και για αυτό αναδεικνύεται υπέρμαχος μεταρρυθμίσεων υπέρ των λαϊκών μαζών. Δεν είναι απαραίτητως ένα αντισοσιαλιστικό άρθρο. Μπορεί μάλιστα να ενταχθεί σε κάποια από τις ρεφορμιστικές σοσιαλιστικές σχολές. Ὅμως, δεν εκφράζει απόψεις μαρξιστικές, ούτε καν κοντά στον μαρξισμό, παρά το ότι αποδέχεται την πάλη των τάξεων, εφόσον όμως η κοινωνική αδικία δεν αντιμετωπιστεί με ένα, θα λέγαμε σήμερα, «κοινωνικό κράτος». Μάλλον προσεγγίζει σαινσιμονικές αντιλήψεις.

Οι φοιτητές συνέχισαν ενωτικά και αποφασιστικά τον αγώνα τους και ανάμεσα στις ομάδες τους αναπτύχθηκαν ποικίλες πρωτοβουλίες και όρισαν σε σύσκεψη στις 15 Σεπτεμβρίου την πορεία των κινητοποιήσεών τους:

«Χθές τῆ 5 μ.μ. συνελθόντες οἱ φοιτηταί ἐν τοῖς Γραφείοις τῆς ἐφημερίδος ἡμῶν ἀπεφάσισαν τά ἑξῆς:

1) Νά ἐμμείνωσιν εἰς τήν ἀπεργίαν μέχρι τῆς συγκλήσεως τῆς Βουλῆς.

2) Ἐγένετο δεκτὴ ἡ πρότασις τοῦ κ. Ε.Γ.Νικολαΐδου, ἵνα ἐπιδοθῇ πρός τήν Κυβέρνησιν ὑπόμνημα περιέχον τούς λόγους δι' οὓς οἱ φοιτη-

ταί θεωροῦσιν ὅτι ὁ περί ἐκπαιδευτικῶν τελῶν νόμος μέγανως ζημιοῖ αὐτοῦς καί νά παρακληθῆ ἡ Κυβέρνησις νά ἄρῃ τάς ἀδικίας ταύτας. Ἡ σύνταξις καί ἡ ἐπίδοσις τοῦ ὑπομνήματος ἀνετέθη εἰς τριμελή ἐπιτροπείαν, συγκειμένην ἐκ τῶν κ.κ. Κ. Μπουκλάκου, Γ. Δαρδούγια καί τοῦ προτείναντος.

Τό ὑπόμνημα ἐγκριθήσεται ὑπό τῶν φοιτητῶν τῆ 5 μ.μ. τοῦ προσεχοῦς Σαββάτου, συνερχομένην καί αὐθις ἐν ταῖς ἀιθούσαις τοῦ «Πανεπιστημίου», ἐπιδοθήσεται δέ τήν Κυριακήν.

2) (προφανῶς τυπογραφικό λάθος) Νά μεταβῶσιν ἐν σώματι οἱ φοιτηταί πρὸς ὑποδοχήν τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως, καί νά ἐπιδώσωσιν Αὐτῷ ψήφισμα⁵⁸.

Παρά το ὅτι οἱ φοιτητές δεν μεταχειρίστηκαν καμία βία, οἱ πανεπιστημιακές ἀρχές προχώρησαν σε κλείσιμο τοῦ ἰδρύματος, δήθεν διότι υπήρξαν βιαιοπραγίες τῆς πλειοψηφίας τῶν φοιτητῶν κατὰ τῶν συναδέλφων τοῦς που ἐπιθυμοῦσαν νά ἐγγραφούν⁵⁹. Ἐν τούτοις το κίνημα δεν ἔκανε πίσω καί σε νέα συνέλευσή τοῦς οἱ νέοι συνέταξαν ὑπόμνημα πρὸς τόν Τρικούπη ἐνῶ προχώρησαν καί σε συγκέντρωση ὑπογραφῶν τῶν φοιτητῶν που τῖς δύο πρώτες ἡμέρες μόνο ἔφτασαν τὸν ἀριθμό τῶν 785. Ἀκολουθεῖ ολόκληρο το ὑπόμνημα.

«ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

Πρὸς τήν Α.Ε. Τόν Πρόεδρον

Τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου

Κ. Χ. Τρικούπην

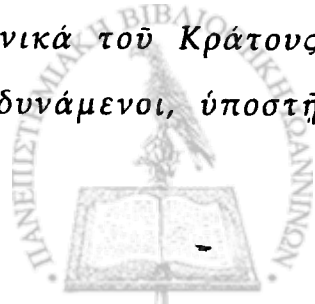
Ἐξοχώτατε,

Κατ' ἐντολήν καί ὡς ἀντιπρόσωποι τῶν φοιτητῶν τοῦ Ἑθν. Πανεπιστημίου οἱ ὑποσημειούμενοι λαμβάνομεν τήν τιμήν νά παρακαλέσωμεν Ὑμᾶς, ὅπως εὐαρεστηθῆτε νά ἐπιστήσετε τήν ὑμετέραν προσοχήν ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῆς ἀναφορᾶς ἡμῶν ταύτης.

Ἡ ἐν τῷ Ἐθν. Πανεπιστημίῳ φοιτῶσα ἑλληνικὴ νεολαία σύσσωμος ἀπεφάσισε διὰ παθητικῆς ἀντιστάσεως νὰ μὴ συνδράμη εἰς τὴν ἐφαρμογὴν καὶ λειτουργίαν τοῦ ἀρτίως ψηφισθέντος περὶ φορολογίας τῆς ἀνώτατης ἐκπαιδεύσεως ΒΝΔ' Νόμου. Σκοπὸς τῆς τοιαύτης τῶν φοιτητῶν στάσεως δὲν εἶναι ποσῶς τὸ νὰ ἀντιδράσῃ εἰς τὰς ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως πρὸς οἰκονομικὴν σωτηρίαν τοῦ Κράτους καταβαλλομένας προσπάθειας. Τοῦναντίον ἡ πανεπιστημιακὴ νεολαία, ὡς πάντοτε, καὶ νῦν εἶναι πρόθυμος νὰ ὑποστῇ πᾶσαν οἰανδήποτε θυσίαν ὑπὲρ τῆς σωτηρίας καὶ τοῦ μεγαλείου τῆς Πατρίδος. Ἀλλὰ τὰ ὑπὸ τοῦ εἰρημένου Νόμου εἰς τε τὰς ἐπιστήμας, τὰ ἰδιαίτερα τῶν πτωχοτέρων ἐξ ἡμῶν καὶ τὰ καθόλου ἐθνικὰ συμφέροντα παρεμβαλλόμενα κωλύματα καὶ ζημίαι εἶναι τοιαῦτα, ὥστε ὕψιστον ἡμῶν καθῆκον θεωροῦμεν οἱ φοιτηταὶ τὸ νὰ συντελέσωμεν εἰς τὴν ἀναστολὴν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ εἰρημένου νόμου καὶ τὴν ἐπὶ τὸ σκοπιμώτερον τροποποίησιν αὐτοῦ.

Διὰ τῆς γενικῆς καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐξαιρέσεως ἐπιβαλλομένης ταύτης φορολογίας εἰς μὲν τὰς ἀπορωτέρας τοῦ Ἐθνους τάξεις, ἐξ ὧν αἱ πολιτεῖαι περισυλλέγουσι τὰ ζωτικότερα αὐτῶν στοιχεῖα, ἢ τῶν Ἐπιστημῶν σπουδὴ καὶ καλλιέργεια καθίσταται ἀπολύτως ἀδύνατος διὰ τὴν παντελῆ παρ' ὑμῖν ἔλλειψιν τῶν παρ' ἄλλοις ἔθνεσιν ἀπείρων πρὸς τοὺς πένητας καὶ ἀπόρους χορηγιῶν ὑπὸ τε τοῦ Κράτους καὶ τοῦ Πανεπιστημίου, εἰς δὲ τοὺς ἐκ τῆς δούλης συναδέλφους ὑμῶν ἐγείρεται πρόσκομμα δυσυπέρβλητον καὶ ἐμβάλλεται ἡ ἰδέα τῆς προτιμήσεως τῶν ἄλλων εὐρωπ. πανεπιστημίων, πρὸς μεγάλην ζημίαν τῆς ἐθνικῆς ἑλληνικῆς ἰδέας καὶ τῶν συμφερόντων τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐκτός δε τούτου ὁ εἰρημένος Νόμος μόνην τὴν δημιουργίαν χρηματικοῦ πόρου τοῦ Κράτους προτιθέμενος καὶ οὐδόλως περὶ βελτιώσεως καὶ θεραπείας τῆς Ἐπιστήμης παρ' ἡμῖν μεριμνῶν, καὶ ἄδικος τυγχάνει καὶ ἡκιστα ἑλληνικός. Ἐάν αἱ ἐπιβαλλόμεναι τῇ Ἀκαδημαϊκῇ νεολαίᾳ χρηματικαὶ θυσίαι δὲν παρέβλαπταν τὰ ἐθνικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ τοῦ Κράτους συμφέροντα, οἱ φοιτηταὶ προθύμως ἠθέλομεν, οἱ δυνάμενοι, ὑποστῆ

αὐτάς. Ἐλπίζομεν λοιπόν ὅτι ἡ Ὑμετέρα Ἐξοχότης, τό ὀρθόν καί δίκαιον τῶν ἡμετέρων παρακλήσεων κατανοοῦσα, θέλει φροντίση περί ἀναστολῆς τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ΒΝΔ' Νόμου καί περί συντάξεως ἑτέρου ὠριμώτερον μεμελετημένου καί ἀνακουφίζοντος μέν οἰκονομικῶς τό Κράτος, βελτιοῦντος δέ καί τῶν ἐπιστημῶν τήν κατάστασιν παρ' ἡμῖν, μηδέν ἐπιβάλλοντος ἀδίκημα εἰς τούς ἀπόρους, καί μή αποδιώκοντος τούς ἐκ τῆς δούλης Ἑλλάδος ὁμοεθνεῖς ἡμῶν.

Ὑποσημειούμεθα μετά τοῦ προσήκοντος σεβασμοῦ.

Εὐπειθέστατοι

Ε.Γ. Νικολαΐδης

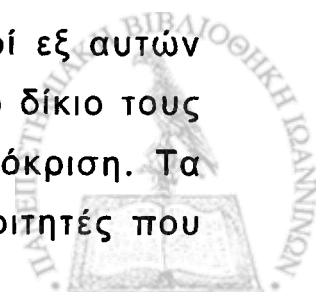
Κ. Μπουκλάκος

Γ. Δαρδούγιας»⁶⁰.

Οἱ φοιτητές εἶχαν συμφωνήσει νά προχωρήσουν σε διαδήλωση εἰρηνική που θα ολοκληρωνόταν με τήν επίδοση τοῦ υπομνήματος στον πρωθυπουργό. Πριν ὅμως φτάσει ἡ πορεία στον προορισμό της, ἡ αστυνομία εμφανίστηκε καί ἀπαίτησε τήν διάλυσή της. Συμφωνήθηκε ἐν τέλει νά επιτραπεί στην επιτροπή τῶν φοιτητῶν νά παρουσιαστεῖ ἐνώπιον τοῦ Τρικοῦπη στην αἴθουσα τοῦ υπουργικοῦ συμβουλίου. Ἀπό ἐκεῖ καί ἡ ἀκόλουθη στιχομυθία:

- Οἱ φοιτηταί, Ἐξοχώτατε...
- Ποῖοι φοιτηταί, ὑπέλαβεν ὁ κ. Τρικοῦπης
- Οἱ φοιτηταί τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, ἀπήντησεν ἀποροῦσα ἡ ἐπιτροπή.
- Ἐπλήρωσαν; ἠρώτησεν ὁ κ. Τρικοῦπης
- Οὔτε θά πληρώσουν, Ἐξοχώτατε
- Ὡστε δέν εἶναι φοιτηταί, τέως φοιτηταί.
- Ἐστω· τέως φοιτηταί⁶¹.

Ὅχι μόνο δέν δικαιώθηκαν οἱ φοιτητές, ἀλλά καί πολλοί ἐξ αὐτῶν συνελήφθησαν καί σε μία ἀπέλπιδα προσπάθεια νά βρουν τό δίκιο τους ἀπευθύνθηκαν στον βασιλιά, χωρίς φυσικά νά βρουν ἀναπόκριση. Τα γεγονότα αὐτά προφανῶς σκόρπισαν ἀπογοήτευση στους φοιτητές που

συνδράμονταν πλέον και από τους μαθητές που απεργούσαν για τον ίδιο λόγο και η δράση των σοσιαλιστών φοιτητών, όπως και η αποφασιστικότητά τους και οι οργανωτικές τους ικανότητες, θα προσέλκυσαν οπαδούς. Η απογοήτευση έναντι των αρχών φαίνεται και στο ακόλουθο απόσπασμα άρθρου:

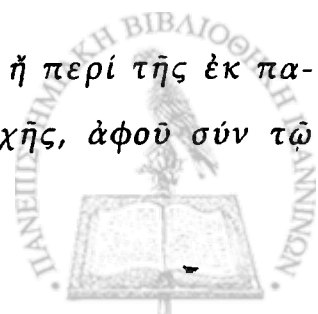
«ΧΑΙΡΕ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Και τά συντρίμματα τῶν θεσμῶν τῆς χώρας, καί σεῖς χαίρετε· χαῖρε κράτος ἠρειπωμένον καί ἐν τῷ ἀναγεννᾶσθε καταρρέον· χαῖρε Ἑλλάς, μόλις ἐκ τῆς δουλείας ἀνανήψασα καί μαρανθεῖσα. Καί σύ, λέξις κενή, κακόηχος Ἐλευθερία, Χαῖρε. Καί τῶν προγόνων αἰσικαί καί τῆς μεγάλης Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως οἱ Τιτᾶνες καί πάντες τῆς ἐλευθερίας τῆς ἀνθρωπότητος οἱ ἐργάται καί τῆς χειραφετήσεως τῶν κοινωνιῶν οἱ μάρτυρες, χαίρετε. Ἡ μικρά Ἑλλάς, μνήμων τῶν θυσιῶν καί τῶν ὑπέρ τῆς ἀνθρωπότητος μόχθων ὑμῶν, ἐλάχιστον τελεῖ φόρον σεβασμοῦ πρός τάς ἱεράς σκιάς σας, ἀνθ' ὧν ἀπολαμβάνει σήμερον ἐκ τῆς κοινῆς ἐλευθερίας· χαίρετε λοιπόν τοῦ τρισολβίου βασιλείου πάντες οἱ κάτοικοι· χαίρετε Ἕλληνες ἐλεύθεροι (;) καί ἀνάμνησις ἱερά: Χαῖρε εἰσηγητά τῆς εὐχῆς μας πρός τοὺς μοχθήσαντας ὑπέρ τῆς Ἐλευθερίας.

Κλαύσατε ὁμως σεῖς οἱ ὑπόδουλοι τοῦ Αἵμου καί τῆς Μεσογείου οἱ δεσμόται, συναισθανόμενοι τήν τύχην σας.

Ὅσοι ὠνειρεύθητε ἐλευθέραν καί μεγάλην Ἑλλάδα, εἴτε ἐκ τῶν ἐσχάτων τῆς Ἀσίας, εἴτε ἐκ τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Εὐέλπιδος Ἄκρας, ἐγέρθητε τοῦ ὕπνου, τρίψατε τοὺς νυσταλέους ὀφθαλμούς σας, ὅπου γῆς καί ἄν εὐρίσκεσθε, ἰδέτε δι' ὑστάτην φοράν τήν Ἑλλάδα καί τοὺς κυβερνῶντας αὐτήν καί ζητήσατε τύχην ἀλλαχοῦ εἰς τήν ἐθνικὴν αἰγίδα ἄλλων, συναισθανομένων τῆς ἐλευθερίας τὰγαθὰ καί τοῦ ἀνθρώπου τόν προορισμόν...

...Περί οὐδενός δ' ἄλλου μεριμνῶντες οἱ ἀρχομανεῖς, ἢ περὶ τῆς ἐκ παντός τρόπου συγκρατήσεως τῆς πολυθελγήτρου ἀρχῆς, ἀφοῦ σύν τῷ

χρόνω τά πάντα άνέτρεψαν, ούδέν ούτε ιερόν ούτε τίμιον σεβασθέντες, ήδη τό τελευταϊον κατενεγκόντες κτύπημα, επί τών συντριμμάτων και τών έρειπίων του καταρρεύσαντος οικοδομήματος, έπιχειροϋσι τήν άνέγερσιν Πύργου Μεσαιωνικοϋ»⁶².

Από το παραπάνω απόσπασμα προκύπτει το συμπέρασμα πως και στους φοιτητικούς κύκλους δέχθηκε ισχυρό πλήγμα ο μεγαλοϊδεατισμός ως απλή ρητορική των κυβερνώντων, κενή ουσίας.

Οι φοιτητές επανήλθαν αμέσως μετά την πρώτη με δεύτερη διαδήλωση, την οποία παρακολουθούσε πολύ στενά ο στρατός και η αστυνομία. Εν τούτοις κατόρθωσαν να συγκεντρωθούν στα Προπύλαια, ενώ πολίτες συγκεντρώνονταν απέναντι με σαφή διάθεση υπέρ των φοιτητών, οι ηγέτες των οποίων ρητόρευαν, ανάμεσά τους και ο Μαρίνος Αντύπας:

«...Τέλος παταγώδη χειροκροτήματα συνεκέντρωσαν τούς φοιτητάς άπαντας περίξ τών Προπυλαίων ένθα ό κ. Κ. Μπουκλάκος συστήσας αύτοις διά καταλλήλου λόγου ήσυχίαν και τάξιν, είπε, ότι οί φοιτηταί ούτω συνεργόμενοι έξασκοϋσι δικαίωμα άπορρέον έκ του Συντάγματος και μηδόλως δυνάμενον ν' άμφισβητηθῆ, δύνανται δέ ν' άναφέρονται και προς εκείνον όστις έτάχθη έπιτηρητής τῆς λειτουργίας αύτου.

Ο κ. Αντύπας μετά ταϋτα παρώτρυνε τούς φοιτητάς εις διατήρησιν τῆς ψυχραιμίας αύτων, και ό κύριος Καντζουράκης προσέθεσε λέξεις τινάς ύπαγορευόμενας ύπό άγνῆς άγανακτήσεως διά τήν στάσιν τῆς περικυκλούσης τό Πανεπιστήμιον έξουσίας...»⁶³.

Έπειτα ξεκίνησαν με πορεία να επιδώσουν το υπόμνημα στον βασιλιά, αλλά ιππείς αστυνομικοί τους επιτέθηκαν. Μετά από πολύ σύντομες συγκρούσεις, οι φοιτητές κλείστηκαν στο κτήριο του πανεπιστημίου. Όμως, οι εύζωνοι πήραν εντολή επιθέσεως και καταπάτησαν το άσυλο. Οι συγκεντρωμένοι/πολιορκημένοι εγκατέλειψαν το κτήριο και οι δυνάμεις ασφαλείας τους κυνήγησαν με αποτέλεσμα την σύλληψη πολλών, ένας εκ των οποίων αποφυλακίστηκε αυθημερόν και οι υπόλοιποι την επομένη, κατόπιν εισαγγελικής εντολής⁶⁴.

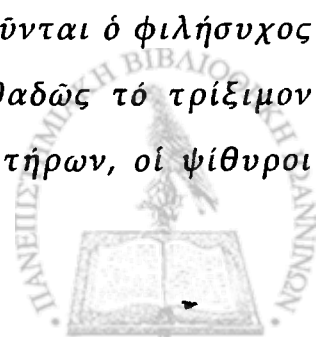
Ο αντικειμενικός σκοπός του αγώνα των φοιτητών δεν επιτεύχθηκε, όμως απέκτησαν πλούσια συνδικαλιστική και πολιτική εμπειρία που θα αξιοποιηθεί στο μέλλον από τις επόμενες γενιές των συναδέλφων τους. Η απογοήτευση είναι έκδηλη, όπως και η αμηχανία, σε ένα από τα άρθρα του τελευταίου φύλλο του Πανεπιστημίου:

«ΝΕΚΡΩΣΙΣ

Από τῆς πρώτης τοῦ μηνός ἤρξαντο αἱ παραδόσεις ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ. Εὐάριθμοι προσέρχονται εἰς ταύτας οἱ φοιτηταί, κύπτοντες ὑπό τό βάρος ἀνάγκης ἢ πιέσεως ἄλλης, μετὰ δυσθυμίας δέ καί ὡς εἰς ἀγχόνην ἀγόμενοι ἀνέρχονται τήν ἔδραν οἱ καθηγηταί. Στυγνάς καί ἀποτροπαίας παρουσιάζουσιν ὄψεις αἱ αἰθουσαι, τά τοιχώματα αὐτῶν ἀπαισίαν ἐξεμῶσιν ἤχῳ ἀντιπληττοντα τούς λόγους. Σιγή καί νέκρωσις· ἰδοῦ ὁ χαρακτηρισμός ὁ μόνος τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν!!

Ποῦ αἱ κατά τά προηγούμενα ἔτη παραδόσεις; Ποῦ οἱ φαιδροί τῆς χθές ἀκροαταί, οἱ πλήρεις σφρίγους νεανικοῦ, οἱ πλήρεις εὐθυμίας καί ζωῆς; Ποῦ ἡ κίνησις ἣτις ἐπεκράτει ἐν ταῖς παραδόσεσι, τοῖς διαδρομοῖς καί τοῖς προπυλαίοις τοῦ ἀνωτάτου ἐκπαιδευτικοῦ Ἰδρύματος; Πάντα ταῦτα ᾤοντο ἀπίοντα. Πάντα ἀπέπτησαν ἀνεπιστρεπτεῖ χάρις τῇ σοφῇ κεφαλῇ τοῦ Ἑλληνοσ Βίσμαρκ. Τώρα οἱ μὲν πλεῖστοι τῶν ἐγγραφέντων, οἱ εἰς τήν πλουτοκρατικὴν μερίδα τῆς κοινωνίας ἀνήκοντες, ἀπαξιούσι νά καθήσωσιν ἐπί τῶν κονιορτοβαφῶν φοιτητικῶν βάθρων, ἄλλοι, ἐθισμένοι εἰς τῶν παρελθόντων ἐτῶν τήν ζωὴν καί τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ἀπέχουσι τῆς ἀκροάσεως. Τινές μόνον, ὄλως ὑπό τοῦ σχολαστικισμοῦ ἀπερροφημένοι, ἄμοιροι ζωτικότητος καί νισταλέοι ὡς τά πολλά, καταλαμβάνουσιν ἀραιοί τά θρανία καί ἀκούουσιν ἢ ὑποκρίνονται ὅτι ἀκούουσι τούς καθηγητάς.

Τήν τοιαύτην ἡρεμίαν, δι' ἣν ἄλλως τε δέν παραπονοῦνται ὁ φιλήσυχος Κοραῆς καί οἱ συνάδελφοι αὐτοῦ, διακόπτουσιν ἀθραδῶς τό τρίξιμον τῶν ὑποδημάτων ἑνός Πρυτάνεως, οἱ βῆχες τῶν κλητῆρων, οἱ ψίθυροι

τοῦ κήπου καί αἱ ὀμιλίας των...γελοιογραφιῶν καί μουτζουρογραφημά-
των τῶν ἀποτελούντων τήν ζωφόρον!...

Θ.»⁶⁵.

Ἡ ὅλη δραστηριότητα τοῦ Κ.Σ.Σ. καί ὄχι μόνο στα γεγονότα αὐτά οδήγη-
σε στην μαζικοποίηση των γραμμῶν του. Ανάμεσα στους ἄλλους βρί-
σκουμε τον **Νάγο** (που χρεώνεται την διάσπαση του παραρτήματος της
Ηλείας), **Συνοδινό**, **Χριστόπουλο**, **Αλέξ. Ματιάτο**, **Τ. Ελευθερίου**,
Σταμ. Ταζονίδη, **Γ. Χαιρέτη**, **Γ. Καβαλιεράτο**, **Εμμ. Αναστασάκη**, **Δ.**
Σάββα, **Κ.Α. Δημόπουλο** καί **Α. Βαρδάκη**. Ὁ σύλλογος ανέλαβε την δι-
οργάνωση της πρώτης μαζικῆς εορτῆς της εργατικῆς πρωτομαγιάς στις 2
Μαΐου τοῦ 1893 καί με τον Καλλέργη ἡ ομάδα υπευθύνων της διοργάνω-
σης συναποτελεῖτο ἀπό τους **Ματιάτο**, **Ελευθερίου**, **Ταζονίδη** καί τον
Χαιρέτη⁶⁶. Ὁ εορτασμός ἦταν επιτυχημένος καί οδήγησε πολλούς νέους
σπουδαστές ἀπό ὅλη την Ελλάδα να προχωρήσουν στην σύσταση ἢ εν-
σωμάτωσή τους σε τοπικά παραρτήματα τοῦ Κ.Σ.Σ. Ἐνα ἀπό αὐτά ἦταν
τοῦ Πύργου, στους ἰδρυτές τοῦ οποίου βρίσκουμε τὸ ὄνομα τοῦ φοιτητῆ
της Ιατρικῆς (ἀπό τὸ 1893 ὡς τὸ 1898) **Ἀνδρέα Καρκαβίτσα**⁶⁷, ὁ οποῖος
αργότερα θα συμμετάσχει στο μεγαλοϊδεατικό κατασκεῦασμα της *Εθνι-
κῆς Εταιρείας* για να λάβει μία μεγάλη απογοήτευση στα 1897, ἐνῶ
γραμματέας της οργάνωσης τοῦ Πειραιᾶ ἦταν ὁ σπουδαστής **Ιω. Κατσα-
φάδος**. Θα τον ξανασυναντήσουμε, ἐκτός ὡς λογοτέχνη, ὡς μέλος τοῦ
Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου τὸ 1909. Στην συγκέντρωση ἐνεκρίθη καί ψήφι-
σμα, τὸ οποῖο ὁ Καλλέργης διάβασε ἀπό τὰ θεωρεῖα της Βουλῆς τὴν 1^η
Δεκεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους διασπώντας τὸν αστυνομικό κλοιό καί προ-
καλώντας πανικό στους βουλευτές. Τελικά συνελήφθη καί πλήρωσε αὐτή
την δυναμικὴ του πράξη με κλείσιμο τοῦ *Σοσιαλιστῆ*.

Ὅμως, ἡ σύγκρουση στο ἐσωτερικό τοῦ σοσιαλιστικοῦ στρατοπέ-
δου διογκωνόταν, κυρίως ὅσο αὐξανε τὴν ἐπιρροή του ὁ Καλλέργης. Ὁ
Δρακούλης, προσωπικότητα στην οποία οφείλουμε ἀρκετά σε σχέση με
τὰ πρώτα βήματα τοῦ σοσιαλισμοῦ στην Ελλάδα ἀλλὰ χωρὶς οργανωτι-
κῆς ικανότητες καί ἐπιζημίως καί ἐξαιρετικά ἐγωκεντρικός, δὲν εἶχε ξεχά-
σει ποτέ πως ὁ Καλλέργης εἶχε ουσιαστικά διαλύσει τὴν ομάδα πέριξ τοῦ

Άρδην λόγω διαφωνιών πάνω στον τρόπο ανάπτυξης της σοσιαλιστικής κίνησης. Με το – μάλλον αδικαιολόγητο – κύρος του σοσιαλιστή «ηγέτη» εξακολουθούσε να επηρεάζει αρκετούς οπαδούς του σοσιαλισμού.

Στις 24 Ιουνίου του 1893 με πραξικοπηματικό περισσότερο παρά ιδεολογικοπολιτικό τρόπο οι Μαρκαντωνάτος, Νάγος, Ματιάτος και Κ. Συνοδινός προκάλεσαν την διάσπαση του Κ.Σ.Σ. συμπαρασύροντας και τον **Ανδ. Ανεμογιάννη**. Η αντίδραση του Καλλέργη υπήρξε άμεση και την επομένη η συνέλευση προχώρησε σε διαγραφή αυτών των μελών από το συμβούλιο και σε αντικατάστασή τους από τους **Ηρ. Αναστασίου, Μιχ. Φιλιππούση, Ν. Δεληγεώργη και Ν. Μωραΐτη**⁶⁸. Οι διαγραφέντες εξέδωσαν αμέσως το φύλλο *Σοσιαλιστικός Σύλλογος* αλλά ύστερα από συμβουλή του Δρακούλη από το Λονδίνο όπου βρισκόταν θα μετονομάσουν την εφημερίδα τους σε *Μεταρρυθμιστής* υπό την σύνταξη των δικηγόρων **Ευστ. Καπογιαννόπουλου** και του γνωστού μας **Βασίλη Δουδούμη**, που χρημάτισε μετά πρόεδρος της *Σοσιαλιστικής Αδελφότητας Πάτρας*, καθώς και του **Χαρ. Δημητρόπουλου**⁶⁹. Την διεύθυνση ανέλαβε ο παλιός αρδηνιστής και διαγραφείς από τον Κ.Σ.Ο. γραμματέας του **Γεώργιος Δημόπουλος**. Εκτός της *Σοσιαλιστικής Αδελφότητας* η ομάδα των διαγραμμένων και το έντυπό τους στηριζόταν και στον σύλλογο **Νέα Πολιτεία** που είχε ελάχιστη απήχηση. Τέλος, την ευθύνη για το έντυπο θα αναλάβει λίγον καιρό μετά ο υφηγητής της φιλοσοφίας και του δικαίου **Δημήτρης Ζαλούχος**⁷⁰ με συνεργάτη του τον χριστιανοαναρχικό **Νικόλαο Έξαρχο**. Και αυτό το έντυπο θα καταλήξει να διακινείται μόνο στους κύκλους των διανοούμενων.

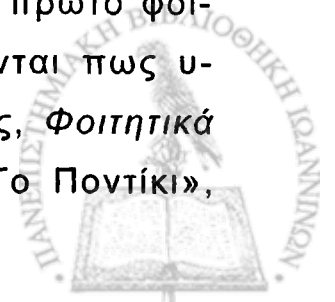
Παρότι οι συγκρούσεις και οι διαφωνίες ήταν έντονες, οι καλλεργικές ομάδες και τα μέλη τους προσπάθησαν και πέτυχαν τον προσωρινό συγκερασμό όλων των παρατάξεων με σκοπό τον εορτασμό της Πρωτομαγιάς του 1894. *Η συνεισφορά της σοσιαλίζουσας σπουδάζουσας νεολαίας τόσο στον τομέα της οργάνωσης όσο και της παρουσίας της στην κινητοποίηση ήταν εξαιρετικά σημαντική για την επιτυχία του πρώτου πραγματικά μαζικού εορτασμού της εργατικής πρωτομαγιάς στην Ελλάδα.*

⁶⁸ Προς το παρόν τουλάχιστον δεν αποδεικνύεται άμεση ανάμειξη του Δρακούλη στην διασπαστική κίνηση. Εντούτοις, αμέσως προχώρησε σε πολιτική κάλυψή της.

Ομιλητές, εκτός των Καλλέργη και Δρακούλη, ήταν ανάμεσα σε άλλους οι φοιτητές **Άγγελος Ράλλης** και **Νικ. Ορλάνδος** του Πολυτεχνείου, **Επ. Φιορέντης** και **Διονύσιος Μαρινάκης** της Φιλοσοφικής και οι **Δημήτριος Γραμματικός** και **Ευάγγελος Μαρκαντωνάτος** της Νομικής. Οι περισσότερες ομιλίες στράφηκαν γύρω από τα απάνθρωπα ωράρια εργασίας, τις αμοιβές, την σημασία της Πρωτομαγιάς, την μόρφωση της εργατικής τάξης και των γυναικών⁷¹.

Παρά την μαζικότητά της, η συγκέντρωση ήταν πολύ ήρεμη και τίποτα δεν προδίκαζε αυτό που θα ακολουθούσε. Ξαφνικά έγινε μία συντονισμένη επίθεση των πεζών οργάνων της τάξεως αλλά και ιππέων μαζί με στρατιωτικές δυνάμεις. Μετά τον αρχικό αιφνιδιασμό των συγκεντρωμένων και τον ξυλοδαρμό που υπέστησαν όπως και τις πρώτες συλλήψεις, ανασυντάχθηκαν και εξαπέλυσαν σφοδρή αντεπίθεση ξυλοφορτώνοντας αρκετούς χωροφύλακες. Δεν κατόρθωσαν όμως να απελευθερώσουν τους συλληφθέντες, τους οποίους η χωροφυλακή έριξε σε σπίτια μετατραπέντα σε κρατητήρια επί της Πανδρόσου και τους βασάνισε. Πρέπει να τονιστεί πως πολλοί σπουδαστές που κρατήθηκαν ήταν γόννοι ευυπόληπτων οικογενειών, όπως οι **Θεμ. Ρωμανός**, **Π. Δ. Πάγκαλος**, **Χαρ. Μπούκουρας**, **Αμβρ. Χωρέμης**, **Γεώργιος Γαλάτης**, **Ξεν. Σολωμός**, **Ι. Ν. Δαμβέργης**, **Αναστάσιος Πετροκόκκινος**, **Θεόδωρος Σπυρίδης** αλλά την «ιδιαίτερη» φροντίδα των φυλάκων γνώρισαν οι σοσιαλιστές **Ευάγγελος Μαρκαντωνάτος**, **Αλέξανδρος Ματιάτος**, **Γ. Δημόπουλος**, **Καραγιάννης**, **Αθανασόπουλος**, **Συνοδινός** (ή **Σιναδηνός**), **Παπαδημητρίου**, **Αποστολίδης**, **Ν. Δούμας**, **Μπουρνιάς**, **Ζούλας** και **Μάργαρης**, ο οποίος και πέθανε στην φυλακή. Τον δε Μαρκαντωνάτο δεν το αποφυλάκισαν αλλά οι αρχές ισχυρίστηκαν πως έστειλε απειλητική για την ζωή του επιστολή στον Ανδρέα Συγγρό ζητώντας χρήματα που θα αξιοποιούντο για επαναστατικούς σκοπούς, κάτι που ο Μαρκαντωνάτος ομολόγησε, χωρίς όμως ποτέ αυτή η επιστολή να έρθει στο φως. Αυτό το γεγονός ανακινεί ερωτηματικά για τον ρόλο του φοιτητή της Νομικής στο σοσιαλιστικό κίνημα και υπάρχει διχασμός ανάμεσα στους ερευνητές, άλλοι εκ των οποίων τον θεωρούν ως τον πρώτο φοιτητή που υπέστη τον κρατικό διωγμό και άλλοι υπαινίσσονται πως υπήρξε όργανο των κρατικών υπηρεσιών (**Γιώργος Γιάνναρης**, *Φοιτητικά Κινήματα & Ελληνική Παιδεία*, Πρώτος Τόμος, Εκδόσεις «Το Ποντίκι»,

Αθήνα 1993, σελ. 338, Βασίλης Κ. Λάζαρης, *Οι Ρίζες του Ελληνικού Κομμουνιστικού Κινήματος*, Σύγχρονη Εποχή, ΑΘΗΝΑ 1996, σσ. 203-6, Λυκούργος Σ. Καλλέργης, *ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, Το Διεθνές Σοσιαλεργατικό Κίνημα από τον 19^ο αιώνα και ο «υπαρκτός» σοσιαλισμός*. Πρόλογος: Παύλος Πετρίδης, επιμέλεια έκδοσης: Άγγελος Σιδεράτος, Εκδόσεις προσκήνιο, Πολιτική και Ιστορία, Αθήνα 2000, σσ. 214-6, Ιστορικό τμήμα της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., *ΔΟΚΙΜΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ Κ.Κ.Ε.*, Α' τόμος, 1918-1949, ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΑΘΗΝΑ 1995, σσ. 43-4, Γιάννης Κορδάτος, *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ* *Μέ βάση άγνωστες πηγές και ανέκδοτα αρχεία*, Ζ' Έκδοση, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, ΑΘΗΝΑ, σελ. 70). Πάντως, η υπόθεση αξιοποιήθηκε για να συρθεί σε δίκες ο Καλλέργης πρώτα γιατί, δήθεν, συνέργησε με τον Μαρκαντωνάτο και, όταν η κατηγορία κατέρρευσε, γιατί στην συγκέντρωση καλούσε τον λαό σε στάση. Ο Μαρκαντωνάτος αποφυλακίστηκε και αργότερα έφυγε μετανάστης στις ΗΠΑ⁷², αφού πρώτα ενεπλάκη και στην δίωξη των σοσιαλιστών της Πάτρας μετά την τρομοκρατική – δολοφονική ενέργεια του Μάτσαλη στα 1896.

Αυτός ήταν ο (πρώτος πραγματικά και) τελευταίος μαζικός πρωτομαγιάτικος εορτασμός τουλάχιστον ως την ίδρυση του Σ.Ε.Κ.Ε. Μέχρι τότε, οι απόπειρες εορτασμού είτε θα έχουν μικρή επιτυχία είτε καθαρά συμβολικό χαρακτήρα.

Σημαντικός σταθμός στην ιστορία των φοιτητικών κινημάτων αποτελούν τα γεγονότα που πολιτογραφήθηκαν ως «Γαλβανικά» ή «πανεπιστημιακά» από τον Νοέμβριο του 1896 έως τον Ιανουάριο του 1897.

Ο ιατρός, καθηγητής και διευθυντής του *Ευαγγελισμού* Ιούλιος Γαλβάνης επέδειξε τον αυταρχικό και αντιδημοκρατικό του χαρακτήρα ακόμη μία φορά, όπως το συνήθιζε, ζητώντας από τους φοιτητές να καλύπτουν μία σειρά προϋποθέσεις για τις εξετάσεις, τις οποίες ειδικά οι προερχόμενοι από την επαρχία φοιτητές (όχι μόνο αυτοί όμως) αδυνατούσαν να καλύψουν οικονομικώς κυρίως, για να λάβουν τελικά αρνητική απάντηση όταν το σώμα τους του ζήτησε να μην επιμείνει στις απαιτήσεις του και να επέλθει ρήξη στις μεταξύ τους σχέσεις ως διδάσκοντος και διδασκομένων.

Τον Ιανουάριο του '97, πριν δηλαδή κλείσει ακόμη το ζήτημα, κυκλοφόρησαν φήμες πως οι φοιτητές ήρθαν σε συνεννόηση με τον Γαλβάνη, κάτι που οι ίδιοι διέψευσαν με ανακοίνωσή τους στον τύπο⁷³. Στις 8 Ιανουαρίου πραγματοποίησαν συνέλευση, όπου ανακοινώθηκε πως η Πρυτανεία θεωρούσε πως το ζήτημα με τον Γαλβάνη είχε διευθετηθεί.

- Όχι! Όχι! Ποτέ!
- Ποῦ εἶνε ἡ ἱκανοποίησις;
- Δέν εἶνε ἱκανοποίησις αὐτή!
- Πρὸς τοῖς ἄλλοις μᾶς ἀποκαλοῦν καί ψεύστες!

Καί ἐξακολουθεῖ ὁ αὐτός λέγων ὅτι ὁ κ. Πρύτανις εἶπεν εἰς τὴν ἐπιτροπὴν ὅτι οἱ ἀποτελοῦντες αὐτὴν εἶνε οἱ πρωταίτιοι καί οἱ ὑποκινοῦντες καί τούς ἄλλους.

- Όχι! Όχι!
- Δέν ὑπάρχουν πρωταίτιοι!
- Όλοι εἴμεθα σύμφωνοι.
- Νά πᾶμε ὅλοι ἐν σώματι εἰς τόν Πρύτανιν!

Κατόπιν πήγαν στον πρύτανη, ο οποίος απείλησε πως θα κλείσει την σχολή χωρίς όμως να πτοήσει τους φοιτητές που αποφάσισαν την συνεννόηση με τους συναδέλφους τους των άλλων σχολών καθώς και την έκδοση εφημερίδας⁷⁴. Ο Γαλβάνης και οι αρχές ήρθαν σε επαφή με την αστυνομία με σκοπό βιαίως να προσαχθούν στα μαθήματά τους οι σπουδαστές της ιατρικής. Σε νέα συγκέντρωση αυτοί αποφάσισαν τη συνέχιση του αγώνα τους, ενώ φοιτητής της νομικής τους παρότρυνε να ζητήσουν την συνδρομή και των άλλων σχολών⁷⁵.

Στις 10 Ιανουαρίου η αστυνομία, υπό τη διεύθυνση του Μπαϊρακτάρη, προχώρησε σε συλλήψεις των φοιτητών **Παπαθεράποντα, Δημόπουλου, Ρακοτσέλη, Σκίζα και Κλώνη**. Οι συνάδελφοί τους, αφού έμαθαν το γεγονός, συγκεντρώθηκαν και άκουσαν τον καθηγητή Δηλιγιάννη να τους αναγιγνώσκει μία δήλωση του Γαλβάνη:

«Κύριε Συνάδελφε

Σᾶς βεβαιῶ ὡς καί πρὸς τὴν Σύγκλητον ἐδήλωσα ὅτι οὐδέποτε μοί ἐπήλθεν ἡ ἰδέα νά προσβάλω τούς κ. φοιτητάς, τούς ὁποίους κατά

καθῆκον ὀφείλω νά προσπαθῶ ὅση μοι δύναμις νά ὠφελήσω. Ἐπετίμησα μόνον τούς ἀτακτοῦντας και ἀπορῶ διότι τοιαύτη ἐξήγησις ἐγένετο ἡ ὁποία οὐδένα ἔχει λόγον.

Τούλιος Γαλβάνης

Και ἡ ἀντίδραση των φοιτητῶν:

- Ὅχι! Ὅχι!
- Μία φωνή. Εἰπέτε εἰς τόν κ. Τούλιον ὅτι τόν Ἰανουάριον δέν περνάει ἡ μπογιά του.
- Αὐτό εἶναι ἀντιγραφή τῆς ἀποφάσεως τῆς Συγκλήτου!
- Τώρα μᾶς ἀποκαλεῖ κυρίους φοιτητάς ἐν ᾧ οὐδέποτε μέχρι τοῦδε μᾶς ἀπεκάλεσεν οὕτω.

Καί δαιμονιώδης ἀποδοκιμασίαν ἐκρήγνυνται μετὰ τήν ἀνάγνωσιν τῆς ἐπιστολῆς.

- Καί ἂν σᾶς κλείσουν τήν Σχολήν τί θά κάμετε.
- Θά πᾶμε στή Μακεδονία! ἀπήντησαν ὁμοφώνως οἱ φοιτηταί»⁷⁶.

Το μεσημέρι τῆς ἴδιας ἡμέρας προσήλθαν σε συνέλευση οἱ φοιτητές ὅλων των σχολῶν και ἐξέλεξαν ἐπιτροπή που διαμαρτυρήθηκε στον υ-πουργό των εσωτερικῶν, με ἀποτέλεσμα τὴν ἀπελευθέρωση των συναδέλφων τους. Ἐν τούτοις ο ὑπουργός δεν τήρησε τὴν ἕτερη υπόσχεσή του, δηλαδή να τερματισθοῦν οἱ συλλήψεις, καθὼς τὴ νύχτα τῆς ἴδιας ἡμέρας προσήχθησαν ἕξι φοιτητές τῆς ἰατρικῆς. Ουσιαστικά ἡ κυβέρνηση προσέφερε τὴν πολιτικὴ τῆς κάλυψη στο περιστατικὸ αὐτό⁷⁷. Μάλιστα, εἶναι πολὺ πιθανόν πως ο Γαλβάνης εἶχε τὴν ἀπόλυτη στήριξη τῆς Αὐλῆς με τὴν ὁποία διατηροῦσε στενότερες σχέσεις⁷⁸. Αὐτὸ σίγουρα θα ἐνέτεινε τὸ ἀντιμοναρχικὸ συναίσθημα των φοιτητῶν που εἶχε ἀπὸ χρόνια ἤδη δεχθεῖ ἰσχυρότατα πλήγματα και θα αὐξήσει τὸ κύρος των σοσιαλιστῶν συναδέλφων τους που ἦταν συνεπεῖς ἀντιμοναρχικοί, τὴν ἴδια ὥρα που οἱ μεγάλες πολιτικὲς δυνάμεις δεν τολμοῦσαν να θέσουν πολιτειακὸ ζήτημα.

Στις 12 Ιανουαρίου πάνω από 2.000 φοιτητές όλων των σχολών συνήλθαν για να αποφασίσουν κοινή στάση σε περίπτωση που η Πρυτανεία πραγματοποιούσε την απειλή της να κλείσει την Ιατρική.

- Ήλθομεν ἐνταῦθα ἐκ τῆς δούλης πατρίδος μας λέγει, ἵνα θηλάσωμεν γάλα γλυκύτετον παρά τῆς μεγάλης μητρός ἀντί τούτου ὅμως δηλητηρίου μᾶς ποτίζουσιν ἐκβιάζοντες ἡμᾶς ἵνα μὴ ὑπερασπίζομεν τὴν ὑβριζομένην τιμὴν μας.

Διὰ βοῆς οἱ φοιτηταὶ ὑπόσχονται ὅτι δέν θά ἀφήσωσι μόνους τοὺς συναδέλφους των.

- Ἡμεῖς, θά κλείσωμεν ὅλας τὰς σχολὰς ἐάν κλείσῃ ἡ Ἰατρικὴ.

- Κανείς δέν θά ὑπάγῃ εἰς κανέν μάθημα!

Εἶτα λαμβάνει τὸν λόγον ἕτερος φοιτητῆς τῆς Νομικῆς, προτρέπων τοὺς φοιτητὰς τῆς νομικῆς νὰ ὑποστηρίξωσι τοὺς συναδέλφους του διότι ἐάν σήμερον κλείεται ἡ ἰατρικὴ σχολὴ ἀδίκως, αὔριον θά κλεισθῇ ἡ νομικὴ καὶ κατόπιν ἄλλην

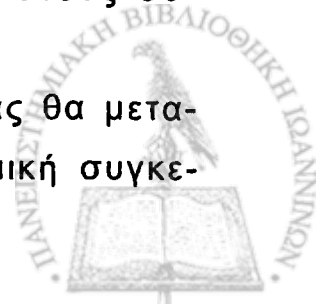
Μετ' αὐτόν, ἔρχεται φοιτητῆς τῆς φιλολογίας ὅστις ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ὁμιλεῖ.

Τὸ ζήτημα, λέγει, ἀφορᾷ ὅλον τὸ Πανεπιστήμιον!

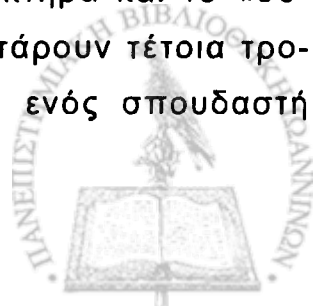
- Βεβαίως! Ἡ ὄλαι αἱ σχολαὶ θά κλείσουν ἢ καμμία!⁷⁹

Από την συγκέντρωση ορίστηκε επιτροπή που δις δεν κατόρθωσε να συναντηθεῖ με τον πρωθυπουργό Δηλιγιάννη, ενώ το βράδυ της ίδιας ημέρας έγιναν και νέες συλλήψεις φοιτητών. Την επομένη, η επιτροπή συναντήθηκε με τον πρωθυπουργό χωρίς όμως να λάβει συγκεκριμένες απαντήσεις, την ίδια ώρα που δηλιγιαννικοί κύκλοι μετέρχοντο διαφόρων μέσων για την αντιστροφή του κλίματος, συνήθως όχι ιδιαίτερα καθαρών (διασπορά φημών, «βάφτιση» διαφόρων τύπων ως φοιτητών κτλ.)⁸⁰. Στις 14 Ιανουαρίου και αφού είχε γίνει γνωστό πως έκλεισε εν τέλει η ιατρική με πρυτανική εντολή, οι φοιτητές της μαθηματικής, της φιλολογίας και της νομικής αποφάσισαν την έμπρακτη συμπαράστασή τους στους συναδέλφους τους απεργώντας⁸¹.

Από την επομένη, 15 Ιανουαρίου, το κέντρο της Αθήνας θα μετατραπεί για αρκετές ημέρες σε ένα θέατρο μαχών. Στην νομική συγκε-

ντρώθηκαν φοιτητές με σκοπό να εμποδίσουν την παράδοση μαθημάτων και την ίδια ώρα αστυνομικές δυνάμεις περικύκλωσαν τον χώρο. Αφού οι φοιτητές πέτυχαν τον σκοπό τους, βγήκαν από το κτήριο και οι αστυνομικοί επιχείρησαν την σύλληψη του φοιτητή **Καμπούρογλου**, αλλά οι αντιδράσεις έφεραν κυνηγητό, ξιφουλκισμούς, πυροβολισμούς και νέες συλλήψεις. Τα επεισόδια γενικεύθηκαν πολύ σύντομα στους δρόμους πέριξ του ιδρύματος με μάχες σώμα με σώμα. Πολλοί φοιτητές τραυματίστηκαν και ανάμεσά τους οι **Οικονόμου, Βεργάδης, Σταμάτιος Ποριώτης, Ηλίας Προπονάς** και ο φιλόλογος **Παναγιωτόπουλος** που τραυματίστηκε από ξίφος, ενώ ο **Δ. Μαρούλης** θα υποκύψει στα τραύματά του στο νοσοκομείο⁸². Συλληφθέντες ήταν οι **Ιωάννης Ρομπόλας, Αντώνιος Ελευθερίου, Χαράλαμπος Βουτσαράς, Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Βιέρος Μιχαλοπετράκος, Φρειδερίκος Ίλδνερ, Γεώργιος Βαλτετσιώτης, Χάλαρης, Βαρβαρέσος**, φοιτητής του Πολυτεχνείου, **Κολομβάκης** και **Φανός** που βασανίστηκε και αργότερα θα μετάσχει μαζί με άλλους Έλληνες γαριβαλδινούς στον Δομοκό⁸³. Τελικώς οι φοιτητές συγκεντρώθηκαν και εγκλείστηκαν στον χώρο του πανεπιστημίου και έβγαλαν βιαίως έξω από την αίθουσά του τον πρύτανη, ενώ σε μία πρόχειρη συγκέντρωσή τους συμφώνησαν πως από αυτόν τίποτα δεν μπορούσαν να περιμένουν. Κατόπιν κινήθηκαν προς την αστυνομική διεύθυνση όπου και διαμαρτυρήθηκαν για τον ξυλοδαρμό των συλληφθέντων συναδέλφων τους από τις αστυνομικές δυνάμεις του Μπαϊρακτάρη. Τέτοια περιστατικά ήταν ιδιαίτερα έντονα στο αστυνομικό τμήμα Νεαπόλεως (Εξάρχεια). Όλα αυτά οδήγησαν τους εξεγερμένους σε νέα συνέλευση στα Προπύλαια το μεσημέρι, την ίδια στιγμή που στρατιωτικές και αστυνομικές δυνάμεις τους περικύκλωναν και πλήθος πολιτών παρακολουθούσε από κοντά τις εξελίξεις. Ας τονιστεί πως ανάμεσα στους φοιτητές υπήρχαν και ορισμένοι ήδη ένοπλοι. Η συνέλευση αποφάσισε την συγκρότηση επιτροπής που θα συναντάτο με τον πρωθυπουργό. Η συνάντηση αυτή δεν οδήγησε σε κάποιο αποτέλεσμα και αποφασίστηκε να μεταβεί η επιτροπή στον βασιλιά, ο οποίος όμως δεν ήταν διατεθειμένος να διακόψει τον...περίπατό του! Τελικώς, ο χώρος του πανεπιστημίου κατελήφθη από τους σπουδαστές. Το ζήτημα πια έπαιρνε ευρύτερο πολιτικό χαρακτήρα και το «συντεχνιακό» πνεύμα χάθηκε. Τα γεγονότα μάλιστα θα πάρουν τέτοια τροπή που στον απόηχό τους εντάσσεται η δολοφονία ενός σπουδαστή

στην Κρήτη⁸⁴ και όχι στην προετοιμαζόμενη εθνικοαπελευθερωτική εξέγερση. Η κατάληψη ήταν εξαιρετικά οργανωμένη και αυστηρή και είναι σημαντικό πως μέχρι πολύ αργά τη νύχτα οι πολίτες βρίσκονταν κοντά στον χώρο παρακολουθώντας και εκφράζοντας προφορικά κυρίως την συμπαράστασή τους στους έγκλειστους⁸⁵. Την επομένη στις αθηναϊκές εφημερίδες υπήρχε η ακόλουθη ανακοίνωση:

«ΕΚΚΛΗΣΙΣ

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝ. ΛΑΟΝ

Λ α έ

Εἴμεθα τέκνα Σου.

Ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ὑπὸ Σοῦ, λαέ ἐτάχθησαν ἵνα μᾶς ὑπερασπίζωσι μᾶς πιέζουσι, μᾶς καταδιώκουσι.

Μᾶς ὑβρίζουσι, μᾶς ἀτιμάζουσι καὶ ἀντί νά μᾶς ἱκανοποιήσωσι μᾶς συλλαμβάνουν, μᾶς φυλακίζουν, μᾶς φονεύουν. Διαμαρτυρόμεθα ἐνώπιόν Σου, λαέ, καὶ ἐπικαλούμεθα τήν συνδρομήν Σου καί τήν προστασίαν Σου.

Ἑλληνικέ λαέ, θά μείνης ἀπαθής θεατής τῶν παρανομιῶν τούτων;

(Οἱ φοιτηταί τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου)»⁸⁶.

Στις 17 Ιανουαρίου οι πρυτανικές αρχές, σε συνεννόηση με την κυβέρνηση, προχώρησαν σε ένα ιδιότυπο "lock out" κλείνοντας όλες τις σχολές και θέλοντας να προλάβουν τις εξελίξεις. Το γεγονός φυσικά εξαγρίωσε τους σπουδαστές που σε συγκέντρωσή τους εξέλεξαν νέα επιτροπή για να συναντηθεί με τον Μπαϊρακτάρη, ο οποίος τους δήλωσε πως πλέον δεν είχαν λόγο να συνεχίσουν την κατάληψη και πως θα έπρεπε να παραδώσουν τα κλειδιά. Η απάντηση των καταληψιών ήταν συντριπτικά αρνητική. Εν τω μεταξύ, στρατιωτικές δυνάμεις έφταναν πάλι στα Προπύλαια, όπου βρισκόταν και ο φοιτητής **Ματσούκας** που μιλούσε στους συγκεντρωμένους συναδέλφους του:

«Ἄς ἔλθουν! ἀναφωνεῖ ὁ ρήτωρ, θά προτάξωμεν τὰ στήθη μας εἰς τὰς λόγχας καὶ τὰς σφαῖρας, προασπίζοντας τὴν τιμὴν τοῦ Πανεπιστημίου»⁸⁷.

Το πλήθος των πολιτῶν, καίτοι θετικά διακείμενο προς τον αγῶνα των νέων, βλέποντας πως γρήγορα θα ξεσπούσε ταραχή, ἄρχισε να απομακρύνεται. Την ἴδια ὥρα, οἱ καταληψίες ἄρχισαν να οπλίζονται με γκρα, περίστροφα κ.ά. που ανήκαν στην παλαιὰ Πανεπιστημιακὴ Φάλαγγα καὶ ἄλλοι ἐπὶ των προπυλαίων ἔστηναν οδοφράγματα με θρανία! Ὑψωσαν τὴν εθνική καὶ τὴν πανεπιστημιακὴ σημαία καὶ ἄρχισαν να διαδίδουν τὴν φήμη πως στα ὑπόγεια του κτηρίου βρήκαν πετρέλαιο καὶ δυναμίτη ἰκανά να τινάξουν το οἰκοδόμημα στον αέρα, ἀλλὰ αὐτὸ ἦταν ἀπλὰ ἓνα διαπραγματευτικὸ κόλπο. Ταυτόχρονα το πλήθος απομακρυνόταν μεν, ἦταν ὅμως σε ἀπόσταση ἰκανὴ ὥστε τα συνθήματά του ὑπὲρ των ἐγκλειστων να ἀκούγονται ἀπὸ αὐτοὺς, ἐνῶ μία ομάδα πολιτῶν εἶχε παραμείνει κοντὰ στο ἐπίκεντρο των γεγονότων, στο οφθαλμιατρεῖο⁸⁸.

Στις 5 το ἀπόγευμα τῆς ἴδιας ἡμέρας πλήθος φοιτητῶν καὶ οἱ πιο θαρραλέοι πολιτικά πολίτες πραγματοποιοῦσαν συλλαλητήριο ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πλατεία Ομονοίας. Ἡ πορεία πέρασε ἀπὸ τὴν Δημαρχία καὶ κατευθύνθηκε προς το Μοναστηράκι καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μέσω τῆς Ερμού στο Σύνταγμα. Ἐπειτα γύρισε προς τὴν Σταδίου καὶ ἐκεῖ χτύπησε το ἰππικὸ καὶ ἡ χωροφυλακὴ πυροβολώντας καὶ κραδαίνοντας ξίφη κατὰ τὴν ἐφόρμηση προς το πλήθος. Δολοφονήθηκε ὁ μαθητὴς **Χρῦσανθος Βαρότσης** καθώς καὶ ἄλλοι δύο πολίτες⁸⁹.

Το βράδυ τῆς ἴδιας ἡμέρας οἱ φοιτητὲς που δεν βρίσκονταν ἐγκλειστοὶ στο πανεπιστήμιο συγκεντρώθηκαν στην Ακαδημία με κύριο θέμα συζητήσεως τὴν βοήθεια προς τοὺς καταληψίες συναδέλφους τοὺς. Σε μεταξύ τοὺς ἔρανο συγκέντρωσαν ἰκανὸ χρηματικὸ ποσὸ γιὰ ἀγορὰ ψωμιοῦ. Παράλληλα οἱ πολιορκούμενοι ἀντιμετώπιζαν τὴν διακοπὴ παροχῆς νεροῦ που ἐπέβαλε ἡ κυβέρνηση ἀντλώντας νερό ἀπὸ μία στέρνα που βρισκόταν ἐντὸς του κτηρίου. Γράφει ἓνας καταληψίας:

«Σὰς γράφω μέ τό ὄπλον ἀνά χεῖρας. Κατέχομεν τοὺς ἐξώστας καὶ τὰ προαύλια, τὰ προπύλαια καὶ τὰ παράθυρα.

Ἐνθουσιασμός ἀπερίγραπτος. Εἴμεθα ἔτοιμοι ν' ἀμυνθῶμεν μέχρις ἐσχάτων.

Πληροφορούμεθα ὅτι ὁ λαός θά διοργανώσῃ διαδήλωσιν μεταβη-
σομένην εἰς τ' Ἀνάκτορα.

- Ζήτω ὁ ἑλληνικός λαός!

Ἀκούομεν πυροβολισμούς ἔξωθι τῆς πολιορκίας. Ἀλλά τίς
πυροβολεῖ; Ὁ λαός ἢ ὁ στρατός;

Ἐτοιμαζόμεθα νά πυροβολήσωμεν κατά τοῦ στρατοῦ μόλις
ἀκούομεν τούς πυροβολισμούς, ἀλλά μᾶς σταματοῦν ἀποτρεπτικεῖ φω-
ναί.

- Μή! Μή!

- Νά μὴν ἀρχίσωμεν πρῶτοι!

Υδωρ καί κουλούρια ἄφθονα.

Δι' ὄνομα τοῦ Θεοῦ καί τῆς πατρίδος, ἀποστείλατέ μας εἰδήσεις
περί τῶν ἔξω.

Ἀναμένομεν ἔξωθεν ἐπικουρίας.

Ψάλλομεν τόν ἐθνικόν ὕμνον ἐν ἱερᾷ φρικιάσει καί ἀίγῳ
ἐνθουσιᾶσῳ.

Ἐάν ὁ στρατός ἐπιχειρήσῃ ἔφοδον θά πατήσῃ πρῶτον ἐπί πτωμά-
των καί τότε θά πατήσῃ τόν οὐδόν τοῦ Πανεπιστημίου.

Ὁ Θεός μεθ' ἡμῶν.

B.»⁹⁰

Επιτροπή των φοιτητών που δεν ήταν στην κατάληψη πήρε κυβερνητική
άδεια να εισέλθει στον χώρο με εντολή να τους ζητήσουν να παραδώ-
σουν τα κλειδιά άνευ όρων, ουσιαστικά όμως για να συνεννοηθούν πως
θα συνέχιζαν τον αγώνα τους και πώς θα γινόταν ανεφοδιασμός (διάφο-
ροι χώροι, όπως η Βαλλιάνειος Βιβλιοθήκη, καταλήφθηκαν από τον
στρατό γιατί χρησιμοποιεῖτο σαν ορμητήριο για την τροφοδοσία των κα-
ταληψιών) των εγκλειστών. Τελικά μεταφέρθηκε στην κυβέρνηση η από-
φασή τους να μην εγκαταλείψουν αν δεν ικανοποιεῖτο το αίτημά τους για
απομάκρυνση του Γαλβάνη⁹¹.

Και οι λίγες φοιτήτριες που υπήρχαν φαίνεται πως στήριζαν τον αγώνα
των συναδέλφων τους:

«...Ἐλέχθη μάλιστα ὅτι μία ἐξ αὐτῶν ἐφάνη χθες μ.μ. ἔξωθεν τῶν προπυλαίων ὠπλισμένη μέ φοβεραῖς κουμποῦρες.

- Μά κυρά μου, τῆς λέγει ἓνας ἀξιωματικός, δέν μπορεῖς νά μπῆς μέσα.
- Πῶς κύριε ἀξιωματικέ...ἐμένα ποῦ μέ βλέπετε εἶμαι φοιτήτρια καί ἐννοῶ νά μπῶ κ' ἐγώ νά πολιορκηθῶ.
- Ἔμαθες; ὁ κ. Δηλιγιάννης ἀπόψε χορεύει εἰς τήν Ἀγγλικήν πρεσβείαν.
- Ἀπόψε χορεύει στό...ταψί»⁹².

Το βράδυ τῆς 17^{ης} Ιανουαρίου οἱ καθηγητές συνήλθαν, προφανῶς - ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό τήν τελική ἐκβαση τῶν γεγονότων - ἔχοντας στα χέρια τους κυβερνητικές οδηγίες γιά τήν λύση τῆς κατάληψης ἢ ἐκπύνησαν οἱ ἴδιοι τὸ σχέδιο γιά αὐτό. Τὸ πρῶτῆς ἐπομένης καὶ ἐνῶ τὸ βράδυ υπῆρξε κινητικότητα καὶ ἐντονος ὁ κίνδυνος νά υπάρξει ἐπίθεση τῶν δυνάμεων τοῦ Μπαϊρακτάρη καὶ εἰσβολή στο Πανεπιστήμιο, πήγαν στο ὑπὸ κατάληψη κτήριο, ὅπου τους υποδέχθηκαν μέ ζητωκραυγές οἱ φοιτητές.

Σε αἴθουσα ἐγίνε συγκέντρωση μέ εισηγητές τους καθηγητές Μιστριώτῆ, Καρολίδῆ καὶ Διομήδῆ, ὁπότε καὶ πρώτη φορά δημιουργήθηκε διχογνωμία στο σῶμα τῶν φοιτητῶν. Τότε οἱ καθηγητές ἔδωσαν λόγο τιμῆς ὅτι ὁ Γαλβάνης θα παύοταν καὶ πῶς ὁ πρύτανης θα παραιτεῖτο, κερδίζοντας ἔτσι τὴν ἀπόφαση τῶν φοιτητῶν. Μάλιστα ὁ καθηγητῆς Οἰκονόμου ἰσχυρίστηκε ψευδόμενος πῶς ὁ Γαλβάνης εἶχε ἤδη παυθεῖ⁹³. Μετά ἀπό αὐτά οἱ καθηγητές πήγαν στον Δηλιγιάννη καὶ του μετέφεραν τὴν ἀπόφαση τῶν ἐγκλειστῶν.

Στις 11 τὸ πρῶτῆς 18^{ης} Ιανουαρίου ἀνοῖξαν τὰ Προπύλαια καὶ ἀρχισε ἡ θριαμβευτικὴ ἐξοδος τῶν φοιτητῶν ὑπὸ τις ἐντολές τοῦ φρουράρχου τους - φοιτητῆ τῆς ἰατρικῆς **Σπύρου Τασιόπουλου** καὶ μέσω τῆς οδοῦ Ἀκαδημίας βάνιζαν πρὸς τὸ Κολωνάκι, ὅπου θα τους συναντούσαν οἱ συνάδελφοί τους που εἶχαν ἤδη συγκεντρωθεῖ ἀπὸ νωρῆς στὴν Ομόνοια γιά τὸ συλλαλητήριο συμπαραστάσης που ἐν τέλει δὲν πραγματοποιήθηκε.

Στο διάστημα της πολιορκίας στους δρόμους της πόλης υπήρχαν τρικάκια πολυγραφημένα με το σύνθημα «*Τὰ τέκνα σου σφάζονται, λαέ τῆς Ἑλλάδος, τί περιμένεις;*»⁹⁴, καλώντας σαφώς τον λαό της πόλης σε εξέγερση. Εν τέλει, όχι μόνον εξέγερση δεν έγινε (απετράπη πάντως ένα αιματοκύλισμα που ετοίμαζε ο Μπαϊρακτάρης⁹⁵), αλλά οι φοιτητές έπεσαν και θύματα της συμπαιγνίας κυβέρνησης – παλατιού – καθηγητών:

«*Φαίνεται ὅτι τό ζήτημα τῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου ἀντί τῆς ὑποτεθείσης λύσεως εἰσέρχεται εἰς ὁδόν νέων περιπλοκῶν.*

Καί πρῶτον, οἱ ὑποσχεθέντες τήν ἀποδοχήν τῶν αἰτημάτων αὐτῶν καθηγηταί καί ἰδίως ὁ κ. Μιστριώτης λέγει, ὡς βεβαιοῦσιν ὅτι οὐδεμίαν ὀριστικήν ὑπόσχεσιν ἔδωκεν ὡς πρὸς τὰ αἰτήματα αὐτῶν.

Δεύτερον, οὐδεμία ἐλήφθη πρόνοια ὅπως ἀποφυλακισθῶσιν οἱ ἐν ταῖς φυλακαῖς κρατούμενοι φοιτηταί.

Καί τρίτον οἱ ἐν τῇ Φοιτητικῇ Λέσχῃ βεβαιοῦσιν ὅτι οἱ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ πολιορκούμενοι εγένοντο θύματα ἐπονειδίστου ἀπάτης καί ὅτι θά τάξωσι προθεσμίαν εἰς τήν κυβέρνησιν ἐντός τῆς ὁποῖας ἐάν δέν ἐκπληρωθῶσιν αἱ ὑποσχέσεις τῆς θά προβῶσιν εἰς νέας ταραχάς...»⁹⁶.

Παρότι η κυβέρνηση Δεληγιάννη αθέτησε τις υποσχέσεις της απέναντι στους φοιτητές, ιδίως σε ό,τι αφορά την αποπομπή του Γαλβάνη, τα γεγονότα στην Κρήτη έφεραν τα εσωπανεπιστημιακά ζητήματα σε δεύτερη μοίρα καθώς οι ίδιοι οι σπουδαστές προέκριναν την σημασία του εθνικού. Μάλιστα, η εξέγερση του 1897 θα αποτελέσει την αφορμή της ανασύστασης – αλλά και της ταφής – της *Πανεπιστημιακή Φάλαγγας* με την οποία θα κατέβουν 110 περίπου φοιτητές στην Κρήτη⁹⁷, χώρια από τους εθελοντές σοσιαλιστές, όπως τον Καλλέργη και τον Αντύπα.

Στην διάρκεια αυτής της δεκαετίας σε κάθε απεργιακή κινητοποίηση των αγροτών ή των εργατών, αυτοί που αναλάμβαναν τις διαπραγματεύσεις εκ μέρους αυτών ήταν κυρίως οι φοιτητές, κάτι που δείχνει την εκτίμηση των λαϊκών στρωμάτων στον αγωνιστικό χαρακτήρα των φοιτη-

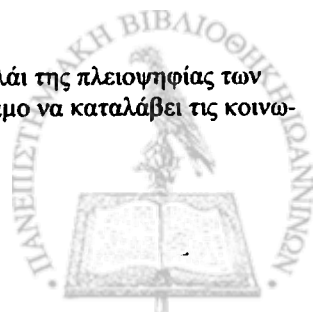

τών. Ένας από αυτούς τους φοιτητές, με μεγάλο ταλέντο και στην μαζική διαφωτιστική δουλειά, ήταν και ο Αντύπας.

Όπως είπαμε, ο Αντύπας εθελοντικά προσέφερε τις υπηρεσίες του στην κρητική εξέγερση. Μετά τον τραυματισμό του σε μία μάχη επέστρεψε στην Αθήνα για να νοσηλευθεί. Η ήττα από τους Οθωμανούς στον πόλεμο του '97 και ο τρόπος που αυτή συνετελέσθη είχε ήδη πυροδοτήσει λαϊκές αντιδράσεις κυρίως κατά του παλατιού. Στις 26 Οκτωβρίου του έτους αυτού έγινε μία μεγάλη συγκέντρωση στην Ομόνοια, στην οποία ο Αντύπας έδωσε το παρών. Την συγκέντρωση άνοιξε με την ομιλία του ο φοιτητής **Μπέλλος** ενώ στο βήμα του ξενοδοχείου *Μυκήναι* στεκόταν σύσσωμη σχεδόν η ηγεσία του *Σοσιαλιστικού Συλλόγου*, αφού εκτός του Καλλέργη βρίσκονταν εκεί και οι **Σπύρος Ματσούκας, Δ. και Ι. Δημητράκος, Βαρσαδάκης, Καρασεβδάς, Ζώγιας, Καβα(λ)λιεράτος, Σπυρίδων Μουσούρης και Ξυδιάς**, ενώ οι ίδιοι οι φοιτητές συγκρότησαν τις ομάδες περιφρούρησης, καθώς ήταν έκδηλος ο φόβος να κτυπηθεί η εκδήλωση από μοναρχικούς (παρα)κρατικούς μηχανισμούς. Η ομιλία του Αντύπα, πάντως, ήταν ένα δριμύ *κατηγορώ* της πολιτικής της κυβέρνησης και του θρόνου όχι μόνο σε σχέση με την πολεμική συντριβή αλλά και με την κοινωνική πολιτική. Μάλιστα το πλήθος φορτίσθηκε συναισθηματικά περισσότερο όταν έμαθε ότι ο ομιλητής δυσκολευόταν στον λόγο του λόγω του τραύματος από την Κρήτη.

Ο Αντύπας θα πληρώσει αυτή την υπερήφανη στάση του απέναντι στο παλάτι λίγους μήνες μετά, με την φυλάκισή του για έναν χρόνο⁹⁸. Οι κρατικοί μηχανισμοί μάλιστα προσπάθησαν να τον εμπλέξουν στην απόπειρα κατά του Γεωργίου, θεωρώντας πως ως υπεύθυνος των φοιτητικών εστιών που ήταν ως την ώρα σχεδόν της σύλληψής του είχε επιτρέψει ή και είχε συνδράμει ώστε αυτές να μετατραπούν σε αντιπολεμικό άντρο. Δεν είναι τυχαίο πως οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι των εστιακών φοιτητών ήταν σοσιαλιστές που έχουμε ήδη συναντήσει ως δυναμικά στοιχεία στο φοιτητικό κίνημα: **Καρασεβδάς, Καβαλιεράτος, Μπέλος, Εσλέν, Σωτηρόπουλος, Δημητρέας, Ζώγιας**⁹⁹. Μετά την αποφυλάκισή του ο Αντύπας θα επιστρέψει στον τόπο του, την Κεφαλονιά, ό-

* Εκτίμηση τυφλή θα δείξουν οι εργάτες και στα *Ευαγγελικά*, όταν θα σταθούν στο πλάι της πλειοψηφίας των φοιτητών που ήθελαν την συντριβή της δημοτικής. Το εργατικό κίνημα ακόμη αδύναμο να καταλάβει τις κοινωνικές αλλαγές που συντελούνταν, παρά τα βήματα προόδου που είχε κάνει.

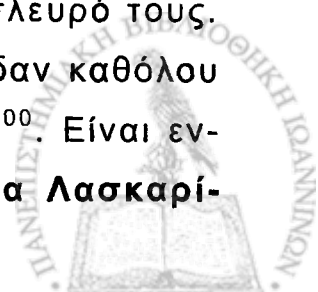

που εξέδωσε την *Ανάστασι* για να συλληφθεί πάλι άμα τη κυκλοφορία του πρώτου φύλλου. Θα αρχίσει εκ νέου την έκδοσή της στα 1904 και θα συνεχιστεί μέχρι την δολοφονία του στον θεσσαλικό κάμπο στο 1907.

Πριν τα τέλη του αιώνα αυτού, τα ελληνικά πανεπιστημιακά ιδρύματα αλλά και η ελληνική κοινωνία θα βρεθούν αντιμέτωπα και με ένα άλλο, εξαιρετικά σημαντικό κοινωνικό ζήτημα στο οποίο οι σοσιαλιστές φοιτητές εξ αρχής τοποθετήθηκαν ουτοπικά και ρομαντικά μεν, θαρρετά δε. Η αναφορά γίνεται για εισαγωγή των γυναικών στην ανώτατη εκπαιδευτική βαθμίδα.

Η πρώτη που έκανε το βήμα της αίτησης εισαγωγής σε μια πανεπιστημιακή σχολή, συγκεκριμένα στην Φιλοσοφική, ήταν η **Σεβαστή Καλλισπέρη** στα 1884. Η απόρριψη του αιτήματός της δεν την πτόησε. Πήγε για σπουδές στην Σορβόννη. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1887, η **Ελένη Παντελίδου** αιτήθηκε την εισαγωγή της στην Ιατρική για να πάρει και αυτή αρνητική απάντηση. Λίγο μετά από αυτή την εξέλιξη εμφανίστηκε στο Πανεπιστήμιο η πρώτη φιλοφеминιστική ανακοίνωση που ζητούσε την εισδοχή των γυναικών στις ανώτατες σχολές. Οι άρρενες φοιτητές κινητοποιήθηκαν προς ικανοποίηση αυτού του αιτήματος κατεβαίνοντας σε απεργία που διήρκησε τρεις εβδομάδες. Όμως, η φοιτητική κοινότητα θα δει αυτόν τον αγώνα να δικαιώνεται τρία έτη μετά, όταν η **Ιωάννα Στεφανοπούλου** θα γίνει δεκτή στην Φιλοσοφική.

Παρά το ότι οι γυναίκες που πέτυχαν την εισαγωγή τους στα ανώτατα ιδρύματα ήταν πολύ λίγες [μέχρι το 1907 θα φοιτήσουν οι ακόλουθες: αδελφές **Αγγελική** και **Αλεξάνδρα Παναγιωτάτου**, **Μαρία Καλαποθάκη**, **Ειρήνη Ναυπλιώτου**, **Βασιλειάδου**, **Ελένη Αντωνιάδου**, **Άννα Κατσίγγρα**, **Δέσποινα Λέκκα-Παππά**, **Κάτε Μομφεράτου-Φλώρου** (όλες της Ιατρικής), **Κατερίνα Ηλιακοπούλου**, **Μυρσίνη Κλεάνθους**, **Σοφία Μινέικο** (η μετέπειτα σύζυγος του Γεωργίου Παπανδρέου), **Θηρεσία Ρόκα** (όλες στην Φιλοσοφική), **Πολύμνια Παναγιωτίδου** (στην Φαρμακευτική) αποδεικνύεται πως από νωρίς κάποιες τουλάχιστον από αυτές ρίχτηκαν στην συνδικαλιστική και πολιτική κονίστρα πλάι στους σοσιαλιστές συναδέλφους τους που στάθηκαν από την πρώτη στιγμή στο πλευρό τους. Αυτό ήταν κάτι που οι αστικοί φεμινιστικοί κύκλοι δεν το είδαν καθόλου θετικά και τήρησαν εν γένει συντηρητική στάση έναντί τους¹⁰⁰. Είναι ενδεικτικό πως χαρακτηρίστηκε ως σοσιαλίστρια και η **Σοφία Λασκαρί-**

δου, κόρη πολύ πλούσιας οικογένειας, επειδή στα 1903 κατόρθωσε αγωνιζόμενη για αυτό να κερδίσει το δικαίωμα να ζωγραφίζει γυμνά μοντέλα μαζί με τους άνδρες συναδέλφους της στο Πολυτεχνείο.

Φαίνεται πως η περίοδος 1890 – 1898, μέχρι και την απόπειρα κατά του Γεωργίου, ήταν περίοδος εξαιρετικά έντονης δράσης του σοσιαλιστικού φοιτητικού στοιχείου. Μπορούμε κατ' αρχήν να δούμε πως η σημαντική προεργασία που επέτρεψε την ανάπτυξη αυτού του φαινομένου βρίσκεται πρωτίστως στο β' μισό της δεκαετίας 1880-90.

Οι παράγοντες που επέτρεψαν την ανάπτυξη της σοσιαλιστικής κίνησης – όχι ιδιαίτερα της αναρχικής/αναρχίζουσας – στα αθηναϊκά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα είναι οι ακόλουθοι:

- 1) *Το δεκτικό σε κάθε νέα και ριζοσπαστική ιδέα περιβάλλον των ανώτατων ιδρυμάτων κατά παράδοση στον ελλαδικό χώρο. Δεν είναι τυχαίο από αυτή την άποψη ότι ανάμεσα στους συγκεντρωθέντες και συλληφθέντες την Πρωτομαγιά του 1894 ήταν και πολλοί σπουδαστές πλούσιων οικογενειών.*
- 2) *Τα επακόλουθα της όποιας οικονομικής-βιομηχανικής ανάπτυξης όπως η αριθμητική αύξηση του προλεταριάτου, τα αντιλαϊκά και αντισπουδαστικά μέτρα για την εξεύρεση κρατικών πόρων, η πτώχευση της χώρας.*
- 3) *Το χρονίζον αγροτικό ζήτημα στο οποίο προστέθηκε η σταφιδική κρίση που ριζοσπαστικοποίησε αρκετούς επαρχιακούς πληθυσμούς όπως και τους φοιτητές που προέρχονταν από αυτές τις περιοχές.*
- 4) *Το σύστημα εισαγωγής δεν απέτρεπε την εγγραφή σπουδαστών από τις κατώτερες τάξεις και στρώματα. Αντίθετα, φαίνεται πως αυτοί αποτελούσαν την πλειοψηφία των φοιτητών και κατά την διάρκεια των σπουδών τους δεν έκοψαν τους κοινωνικούς δεσμούς τους με την τάξη τους, οπότε η πρόσληψη ριζοσπαστικών ιδεών ήταν ευκολότερη.*
- 5) *Ο σημαντικός ρόλος της σοσιαλιστικής φοιτητικής διανοήσης που είχε αποκτήσει ιδιαίτερη αίγλη στα λαϊκά στρώματα, έστω και αν αυτό οφειλόταν στην κοινωνική προοπτική των φοιτητικών και όχι στην ταξική και κοινωνική τους καταγωγή.*

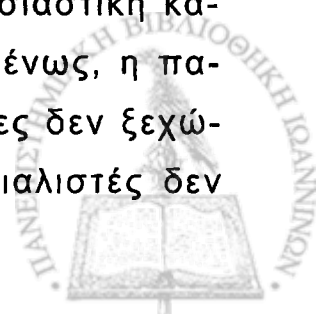

6) Ο ρόλος του θρόνου κυρίως στα εθνικά ζητήματα με αποκορύφωση την ήττα του 1897.

7) Το γεγονός πως οι σοσιαλιστές φοιτητές δεν υπέστειλαν την πατριωτική σημαία (Καλλέργης, Αντύπας κ.ά.) αλλά αντίθετα κατόρθωσαν ως έναν βαθμό έστω να συνδέσουν τα κοινωνικά προβλήματα με τα εθνικά.

8) Η πρωτοπόρα δράση των ποικίλων ομάδων του Καλλέργη που προσέφεραν μεγάλες υπηρεσίες όχι μόνο στην σοσιαλιστική πανεπιστημιακή κίνηση αλλά και στον εργατικό και λαϊκό χώρο.

Όλα τα παραπάνω συνηγορούν στο ότι τα πανεπιστημιακά ιδρύματα της τελευταίας δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα διακρίνονταν από ένα ρωμαλέο φοιτητικό σοσιαλιστικό κίνημα που προκάλεσε την αντίδραση των αρχών, οι οποίες προσπάθησαν να το εμβολίσουν με τον μεγαλοϊδεατισμό, αργότερα με την άγρια καταστολή (κυρίως μετά την απόπειρα κατά του Γεωργίου) των σοσιαλιστών και τέλος με το καθαρά γλωσσικό κίνημα στο οποίο θα συγκεντρώσουν τα σωβινιστικά και αντισοσιαλιστικά (ακόμη και αντιδημοκρατικά) επιχειρήματα και θα κυριαρχήσει ουσιαστικά τουλάχιστον μέχρι το τέλος της περιόδου που πραγματεύεται η παρούσα. Η αδυναμία του σοσιαλιστικού κινήματος να οδηγήσει σε ορμητική ανάπτυξη τον σοσιαλισμό οφείλεται αφενός στην σκληρή αντιμετώπισή του από τις αρχές αλλά και στις αντικειμενικές αδυναμίες του ουτοπικού σοσιαλισμού. Αυτό κυρίως συνετέλεσε στο να μην κατορθώσει να συμβάλλει στην συγκρότηση ενός πολιτικού χώρου με αρχές σοσιαλιστικές, ενώ και η προοπτική της «μετά το πτυχίο» ζωής που ήταν πολύ ευνοϊκή δεν επέτρεπε σε πολλά μέλη του κινήματος να ασχοληθούν σοβαρά με τις ιδέες φορείς των οποίων υπήρξαν κατά τα φοιτητικά τους χρόνια. Έτσι, στην πολιτική του έκφραση το σοσιαλιστικό φοιτητικό κίνημα έμεινε ένα κίνημα «αντί» (π.χ. αντιτρικουπικό) και συχνά θεωρείτο σαν εφιαλτήριο για την προώθηση προσωπικών φιλοδοξιών αρκετών «σοσιαλιστών». Ίσως ακόμα πρέπει να αναζητήσουμε ως μία από τις αιτίες που το σοσιαλιστικό κίνημα των αθηναϊκών ιδρυμάτων δεν είχε συνέχεια την ήττα του 1897 που υπήρξε καταλύτης για την ουσιαστική καταδίκη στις λαϊκές συνειδήσεις της Μεγάλης Ιδέας. Ενδεχομένως, η πατριωτική στάση των σοσιαλιστών που σε εκείνες τις συνθήκες δεν ξεχώριζε ολότελα από τον μεγαλοϊδεατισμό – καλύτερα, οι σοσιαλιστές δεν

κατόρθωσαν να δείξουν την διαφορά – να κρίθηκε μετά το 1897 ως «μεγαλοϊδεατική» μέσα στα ιδρύματα και να απορρίφθηκε συλλήβδην η σοσιαλιστική ρητορική. Άλλωστε, μέλη σοσιαλιστικών οργανώσεων δεν είχαν κατορθώσει να διακρίνουν τις διαφορές ανάμεσα στις πατριωτικές και τις σωβινιστικές θέσεις (π.χ. το παράδειγμα που ήδη είδαμε, του Καρκαβίτσα). Τέλος, το γεγονός πως οι φοιτητές είχαν αποκτήσει μεγάλη αίγλη στα λαϊκά στρώματα χωρίς τελικά οι ριζοσπαστικές τάσεις να είναι ισχυρές αποδείχτηκε αρνητικός παράγων στην ανάπτυξη του λαϊκού και εργατικού κινήματος, καθώς η εργατική τάξη ακολουθούσε τυφλά τις υποδείξεις των φοιτητών (βλέπε την σύμπραξη εργατικών σωματείων με τους φοιτητές στα *Ευαγγελικά*) χωρίς αυτόνομη επεξεργασία, ίσως στην προσπάθειά της να μην χάσει έναν μορφωμένα πάτρωνα που θα την υπερασπιζόταν στους αγώνες της. Όμως, το ότι οι σοσιαλιστές των πανεπιστημίων έμειναν «πίσω», «ανάγκασε» τους εργάτες να επισπεύσουν την διαδικασία συγκρότησης των εργατικών σωματείων τους.

β) Στον 20^ο αιώνα (μέχρι το 1922)

Τα πολιτικά γεγονότα των αρχών του 20^{ου} αιώνα στον ελλαδικό χώρο είναι αρκετά και δείχνουν πολλά από αυτά και τις σχέσεις εξάρτησης της Ελλάδας από την Αγγλία κυρίως, αλλά και την προσπάθεια του θρόνου να θέσει την χώρα στην γερμανική σφαίρα επιρροής. Ακόμη, μία σειρά γεγονότων όταν αναλυθούν, όπως η δολοφονία του Δεληγιάννη, τα *Ορεστικά*, η κρίση στην Κρήτη, η απογοήτευση που προκάλεσε και στους ελληνικούς προοδευτικούς κύκλους η αποτυχία της ρωσικής επανάστασης στα 1905 κ.ά., δείχνουν υποχώρηση των σοσιαλιστικών θέσεων, έστω και αν υπάρχουν περισσότερες διαθέσιμες αντιστάσεις στην βάση.

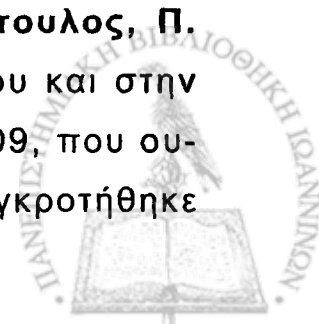
Το γεγονός που αναθέρμανε τον σοσιαλισμό και την ανάπτυξή του στην Ελλάδα δεν ήταν τόσο η δολοφονία του Αντύπα στον θεσσαλικό κάμπο, πράξη πάντως που αναστάτωσε τον αγροτόκοσμο και θα αποτελέσει το προοίμιο του Κιλελέρ το 1910, όσο η έκδοση ενός βιβλίου. Στα 1907 ο πλεχανοφικός **Γεώργιος Σκληρός** εκδίδει το γνωστότερο έργο του *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* που θα αποτελέσει την πρώτη σοβαρή προσπάθεια ανάλυσης της ελληνικής κοινωνίας με **μαρξιστικά εργαλεία** και προκάλεσε πολλές συζητήσεις και προστριβές ανάμεσα στους προοδευ-

τικούς κύκλους της εποχής. Ο *Νουμάς* πήρε το βιβλίο ως αφορμή για την έναρξη μέσα από τις αράδες του της συζήτησης για τις σοσιαλιστικές ιδέες. Αυτό ήταν και το *terminus post quem* για την μαρξιστική σκέψη, έστω και αδύναμα, στην Ελλάδα.

Ήδη πάντως κυκλοφορούσε και το δρακουλικό έντυπο *Έρευνα*, ίσως η σοβαρότερη εκδοτική προσπάθεια του Δρακούλη, ο οποίος πάντως ήδη θεωρείτο από μερίδα Ελλήνων σοσιαλιστών γραφική φυσιογνωμία, εντύπωση που θα αναπτύσσεται όλο και πιο έντονα στην πορεία των πραγμάτων, ιδίως από την στιγμή που η διάδοση της χορτοφαγίας ως κοινωνική ιδέα θα τον καταλάβει. Όπως και να είναι, η *Έρευνα* δείχνει ένα μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τα των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων. Κατά το ίδιο έτος, μετά την δολοφονία του Αντύπα, ως συνεχιστής στο αγροτιστικό κίνημα εμφανίστηκε ο τελειόφοιτος της φιλολογίας χριστιανοσοσιαλιστής **Νικόλαος Μαζαράκης** που θα προχωρήσει και στην έντυπη δραστηριότητα. Έδρασε στην Θεσσαλία και συνδέθηκε με τον Δρακούλη, με το πρόγραμμα του οποίου θα κατέλθει στον εκλογικό στίβο στα 1910 και θα εκλεγεί για πρώτη και τελευταία φορά, ενώ θα αποτύχει άλλες δύο, η δεύτερη εκ των οποίων ήταν το 1915, όταν έθεσε υποψηφιότητα στους συνδυασμούς του Γούναρη¹⁰¹, σε μία περίοδο σύγχυσης των ελληνικών – και όχι μόνον αυτών – προοδευτικών στοιχείων. Όμως, η επίδραση του Σκληρού και της συζήτησης του *Νουμά* είναι έκδηλη στην δράση του φοιτητή της ιατρικής **Διονύσιου Κόκκινου** που στα 1908 άρχισε την έκδοση της εφημερίδας *Μέλλον*, της οποίας το περιεχόμενο ήταν μάλλον επαναστατικό και κυκλοφορούσε σε κύκλους αναρχικών και σοσιαλιστών, ανάμεσα στους οποίους και αρκετοί φοιτητές, ώσπου έκλεισε τον Σεπτέμβριο του 1909¹⁰². Ο Κόκκινος έγραφε και λογοτεχνικά κείμενα με το ψευδώνυμο *Μακκαβαίος* και το σημαντικότερο ήταν πως μετέφρασε τον *Επιστημονικό και ουτοπικό σοσιαλισμό* του Ένγκελς¹⁰³.

Στα 1908 πάλι, ο Δρακούλης ίδρυσε τον **Σύνδεσμο των Εργατικών Τάξεων (ΣΤΕΤ)** χωρίς να κατορθώσει να ασκήσει επιρροή στην εργατική τάξη για άλλη μία φορά. Στην κίνηση αυτή συμμετείχαν οι **Κ. Λαζάρου, Γ. Μαρκάτος, Φρανς Πετρούσκα, Δ. Κανούλης, Δ. Φωτόπουλος, Π. Χαροκόπος**¹⁰⁴, για να προχωρήσει σύντομα στην διάλυσή του και στην δημιουργία του **Ελληνικού Σοσιαλιστικού Κόμματος** στα 1909, που ουδέποτε λειτούργησε ως κόμμα. Τέλος, την ίδια περίοδο συγκροτήθηκε

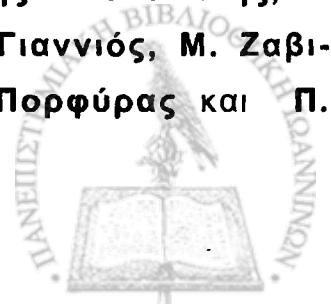

και η βραχύβια *Πανεπιστημιακή Ένωση* που στήριξε το κίνημα του 1909 (μέλος της ο μετέπειτα γνωστός κομμουνιστής **Νίκος Καρβούνης**).

Πρέπει εδώ να αναφέρουμε πως σύσσωμη η σοσιαλιστική κίνηση στήριξε το κίνημα στο Γουδί, περιμένοντας όμως από αυτό πολλά περισσότερα από όσα θα έπρεπε. Τα πλήγματα που δέχθηκαν οι σοσιαλιστές από το τέλος της τελευταίας δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα και η απουσία μαρξιστικής σκέψης που μόλις έκανε τα πρώτα της βήματα μεταξύ των διανοούμενων και φοιτητών της εποχής δεν επέτρεπαν μία καθαρή εκτίμηση της κατάστασης που διαμορφωνόταν στην ελληνική κοινωνία. Εν τούτοις και το Γουδί θα σταθεί σταθμός για την ανάπτυξη των σοσιαλιστικών θέσεων στους εργατικούς χώρους αλλά και για την νέα ώθηση των σοσιαλιστικών κινήσεων στα πανεπιστημιακά ιδρύματα. Σε ό,τι αφορά αποκλειστικά τους φοιτητές, το βραχύβιο *Ριζοσπαστικό Κόμμα*, που αποτελείτο από ετερόκλητα στοιχεία, έδειξε ένα μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την ανάμειξή τους στο κίνημα. Ο **Σκουριώτης**, εκπρόσωπος της αριστερής πτέρυγας του κόμματος αυτού, τους καλούσε να έρθουν σε επαφή με τον λαό και να παλέψουν για κοινωνική και πολιτική ισότητα¹⁰⁵.

Ήταν την ίδια εποχή που ιδρύθηκε και η *Κοινωνιολογική Εταιρεία* υπό την ηγεσία του **Αλέξανδρου Παπαναστασίου** που είχε σπουδάσει νομικά στην Αθήνα και ακολούθησε μεταπτυχιακές σπουδές στην Χαϊδελβέργη. Η ομάδα αυτή εκπροσωπούσε τον «νόμιμο» σοσιαλισμό ή, για να αποδώσουμε καλύτερα πολιτικώς το περιεχόμενό της, το φιλεργατικό ρεύμα των αστικών πολιτικών δυνάμεων. Όμως, στις γραμμές των *Κοινωνιολόγων* βρέθηκαν και νέοι που συμπαθούσαν τις σοσιαλιστικές ιδέες, σαν τους **Ανδρ. Μάρκελλο**, **Πύρρο Γιαννόπουλο**, **Σπ. Φραγκόπουλο**, **Στ. Σταματίου** και **Άριστο Καμπάνη**. Μάλιστα, είναι αυτοί που θα εκδώσουν το όργανο των *Κοινωνιολόγων* τον Μάρτιο του 1910, τον *Κοινωνισμό*¹⁰⁶.

Το 1909 εμφανίστηκε για ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα μία ομάδα σοσιαλιστών που θα συνεχίσουν την πολιτική τους δράση και μετά την διάλυσή της. Πρόκειται για την οργάνωση της *Σοσιαλιστικής Δημοκρατικής Ένωσης* μέλη της οποίας διετέλεσαν οι **Κωνίνος Χατζόπουλος**, **Φώτος κ' Γιώργος Πολίτης**, γιοι του Νίκου, **Γιάννης Απστολάκης**, **Γ. Παπανικολάου**, **Γ. Ζερβός**, **Δ. Ταγκόπουλος**, **Ν. Γιαννιός**, **Μ. Ζαβιτσιάνος**, **Κ. Ελευθερουδάκης**, **Λ. Ποδαβρός**, **Λ. Πορφύρας** και **Π.**

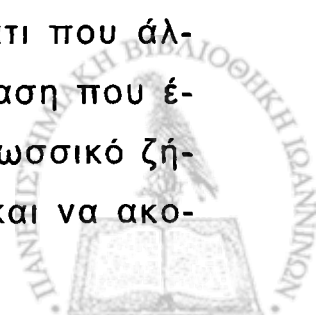

Μπακάκος. Τα επόμενα χρόνια κάποια εξ αυτών θα συνεχίσουν την δράση στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο (π.χ. Γιαννιός) έστω διαφωνούντες, άλλοι όμως θα περάσουν στο αστικό στρατόπεδο (όπως ο Χατζόπουλος που άσκησε λογοκρισία για λογαριασμό του Βενιζέλου και οι Φώτος Πολίτης και Αποστολάκης).

Στον ελλαδικό χώρο το 1909 ιδρύθηκε, όπως είδαμε, το **Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα** από τον Δρακούλη, έναν χρόνο μετά η **Φοιτητική Συντροφιά** και ο **Εκπαιδευτικός Όμιλος**, το 1911 το **Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών** και το 1912 ο **Σοσιαλιστικός Όμιλος Ελληνικής Νεολαίας**. Βέβαια, πρέπει πάντα να έχουμε υπόψη ότι η σημαντικότερη για την ελληνική σοσιαλιστική κίνηση της εποχής ξεκίνησε στα 1909 από τον εξελλαδικό χώρο, στην Θεσσαλονίκη της οποίας η οργάνωση έμεινε γνωστή με την ονομασία **Φεντερασιόν**. Το Ε.Σ.Κ. είχε την τύχη κάθε άλλης κίνησης του Δρακούλη. Έσβησε σύντομα αφού δεν είχε ούτε επεδίωξε ποτέ να αποκτήσει χώρο αναφοράς μέσω της δράσης.

Στις συνθήκες της σύγκρουσης για το γλωσσικό και αναθαρρεμένοι από την παρουσία του δημοτικιστή Βενιζέλου στο πρωθυπουργικό αξίωμα οι επιφανέστεροι εκπρόσωποι αυτού του ρεύματος προχώρησαν στην συγκρότηση του **Εκπαιδευτικού Ομίλου** και ανάμεσα στους πρωτοστάτες ήταν και παλαιότεροι φοιτητές, γνωστοί για την δραστηριότητά τους: **Πέτρος Αποστολίδης** (γνωστότερος σαν **Παύλος Νιρβάνας**), **Βλάσης Γαβριηλίδης**, **Αλέξανδρος Δελμούζος**, **Κων/νος Δεμερτζής**, **Αλ. Διομήδης**, **Ίων Δραγούμης**, **Νίκος Καζαντζάκης**, **Ανδρέας Καρκαβίτσας**, **Κ. Κατσιμπαλής**, **Κεφαληνός**, **Κουρτίδης**, **Καφαντάρης**, **Μαβίλης**, **Παπαναστασίου**, **Θρ. Πετ(ι)μεζάς**, **Στελλάκης**, **Μάρκος Τσιριμώκος**, **Κ. Μελάς**, **Ν. Πάπος**, **Δήμης Πετροκόκκινος**, **Γ. Σωτηριάδης**, **Κ. Τοπάλης**, **Π. Αργυρόπουλος**, **Π. Καραπάνος**, **Κ. Τριανταφυλλόπουλος**, **Δ. Σαράτσης**, **Σπ. Κοτρώνης**¹⁰⁷ και ο πάλαι ποτέ σφοδρός πολέμιος της δημοτικής **Δ. Γληνός** ήταν ανάμεσα σε αυτούς που άφησαν το όνομά τους στον πρωτοπόρο σύλλογο και το 1911 θα προχωρήσουν στην έκδοση του **Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου**.

Ο αρχικός προσανατολισμός του **Ομίλου** ήταν γλωσσικός, κάτι που άλλαξε από το 1917 και έπειτα, μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση που έθεσε νέα δεδομένα παντού και μία πτέρυγα έκρινε πως το γλωσσικό ζήτημα έπρεπε να ενταχθεί σε ένα κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο και να ακο-

λουθεί τις εξελίξεις παρά να πορεύεται αυτόνομο. Αυτή ήταν η άποψη της αριστερής πτέρυγας του ομίλου, εκπρόσωπος της οποίας ήταν ο Γληνός και κύριο πρόσωπο της αντίθετης άποψης ήταν ο Αλ. Δελμούζος. Παρά τις διαμάχες του, ο Όμιλος θα συνεχίσει την δράση του μέχρι το 1927.

Το γεγονός με ιδιαίτερη σημασία για την ελληνική φοιτητική ιστορία αλλά και με ιδιαίτερη σημασία για την σοσιαλιστική κίνηση της εποχής εκείνης, περισσότερο βέβαια μέσα στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, ήταν η ίδρυση της **Φοιτητικής Συντροφιάς** στις 17 Φεβρουαρίου του 1910. Ανάμεσα σε αυτούς που υπέγραψαν για την ίδρυσή της (το πρωτοδικείο μόλις το 1921 θα εγκρίνει την *Συντροφιά*¹⁰⁸) ή που γρήγορα δραστηριοποιήθηκαν στις γραμμές της ήταν οι **Μάνος Βατάλας** της Φιλολογίας, **Μίλτος Κουντουράς** του ίδιου τμήματος, **Φίλιππος Δραγούμης** της Νομικής και ο αδελφός του **Ίων** που ανήκε και στον εκπαιδευτικό όμιλο, **Λέανδρος Παλαμάς**, ο γιος του ποιητή, **Βασίλης Ρώτας** της Φιλολογίας, **Γιάννης Κορδάτος**, ο μετέπειτα γραμματέας του ΣΕΚΕ(Κ), **Τίμος Ιωαννίδης** της Ιατρικής, **Γεράσιμος Σπαταλάς**, **Κώστας Χαριτάκης** της Ιατρικής, **Αποσπέρης**, **Βαρελτζίδης**, **Ζίγρας**, **Ζούκης**, **Κουρεμέτης**, **Κουρλιμπάνης**, **Μαραγιάννης**, **Μιχαλάκης**, **Πάγκαλος**, **Πέτρου**, **Μομπός**, **Στάθης**, **Κώστας Κοντός**, **Σταύρος Στάγκος**, **Μιχάλης Γκιώνης** ή **Γκίνης**, **Ορέστης Σχινάς** και **Γιάννης Παπαδόπουλος**. Αρχικός στόχος της *Συντροφιάς* ήταν απλώς η καθιέρωση της δημοτικής και αρωγό στην προσπάθεια αυτή βρήκε εξ αρχής τον Κωστή Παλαμά, ο οποίος μάλιστα έδωσε την ιδέα για την ονομασία του συλλόγου. Η συνεπής δημοτικιστική πολεμική του Παλαμά στάθηκε αιτία να απολυθεί από την θέση του στην Γραμματεία του Πανεπιστημίου, η δε στήριξή του στην *Συντροφιά* ίσως αποτέλεσε την «σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι». Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την εφεκτική στάση Βενιζέλου στο γλωσσικό και την έντονη αντιδημοτικιστική κίνηση έφεραν την *Συντροφιά* από νωρίς σε θέση άμυνας¹⁰⁹ και το 1913 θα λήξει η πρώτη της περίοδος, λόγω του αντιδημοτικιστικού και αντιδημοκρατικού πνεύματος της εποχής (μεσολάβησαν, άλλωστε, και τα «Αθεικά» του Βόλου με πρωταγωνιστή τον Δελμούζο και άλλα μέλη του *Ομίλου*) αλλά και των πολέμων που έφεραν την διασπορά της.

Το 1915 η *Συντροφιά* ανασυστάθηκε και την νέα διακήρυξη υπέγραψαν οι **Κλέων Παράσχος, Γιάννης Μηλιάδης, Άγγελος Βαρβαγιάννης, Φάνης Μιχαλόπουλος και Θεόδωρος Πίστρικας**. Οι προσανατολισμοί της ήταν διαφοροποιημένοι σε αυτή την φάση, περισσότερο πολιτικοί και στόχευαν στην κοινωνική διαφώτιση των μαζών¹¹⁰. Η νέα τους διακήρυξη, το μανιφέστο τους, ήταν εξαιρετικά πρωτοπόρο σε μία περίοδο που οι δυσκολίες εντός και εκτός πανεπιστημίου ήταν εξαιρετικά μεγαλύτερες από αυτές που βρήκε η πρώτη γενιά της *Συντροφιάς*. Το κείμενό τους γράφηκε στο πατάρι ενός μπακάλικου στον σταθμό Λαυρίου και μόνον ο Βλάσης Γαβριηλίδης, μέλος άλλωστε και ο ίδιος του *Ομίλου*, δέχθηκε να το δημοσιεύσει στην *Ακρόπολη*. Σε αυτό το πατάρι στεγάστηκε για πρώτη φορά η *Συντροφιά* που αργότερα μεταστεγάστηκε σε μία μικρή αίθουσα στην οδό Πειραιώς ιδιοκτησίας Δρακούλη, σε ένα κτήριο όπου συστεγαζόταν το «κόμμα» του δευτέρου¹¹¹.

Από το 1916 η *Συντροφιά* προχώρησε στην οργάνωση διαλέξεων στην αίθουσα των εμποροϋπαλλήλων στην Πλάκα όπου αρχικώς παρευρίσκοντο φοιτητές, ακολουθούσαν όμως και δημοτικιστές πανεπιστημιακοί. Η αντιμοναρχική, όμως, δράση των μελών της θα φέρει την σύλληψη κάποιων από αυτά στις 3 Απριλίου του 1916. Το τελειωτικό χτύπημα για την δεύτερη γενιά της *Φοιτητικής Συντροφιάς* θα δοθεί στα 1917 με την επιστράτευση που κήρυξε ο Βενιζέλος.

Σύμφωνα με τον Πέτρο Γλέζο, όπως τουλάχιστον ισχυρίζεται ο Γιάνναρης, η απόφαση για την ανασύσταση της Φ.Σ. ελήφθη σε συνάντηση φοιτητών με τους **Βασίλη Βλαβιανό και Α. Δεληγιάννη** και πρώτος πρόεδρος έγινε ο **Άγρας Τέλλος**¹¹². Το νέο καταστατικό της *Συντροφιάς* υπέγραψαν οι Τέλλος Άγρας (ψευδώνυμο του Ευάγγελου Ιωάννου), **Βασίλης Βλαβιανός, Πέτρος Γλέζος, Ευάγγελος Μόσχος και Πέτρος Χάρης**.

Ο προσανατολισμός της τρίτης φάσης της *Συντροφιάς* ήταν πλέον πρωτίστως πολιτικοοικονομικός, ακόμη πιο ξεκάθαρα σε σχέση με αυτόν του 1915-17. Η ίδρυση της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ, η Οκτωβριανή Επανάσταση πάνω από όλα και ο διχασμός του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* είχαν τον αντίκτυπό τους και στην φοιτητική δημοτικιστική νεολαία με σοσιαλιστικό υπόβαθρο. Οι *μαλλιαροί* ήταν πλέον *μαλλιαροκομμουνιστές* (ήδη από την δίκη των *Αθεϊκών* ξεκινά η νέα αυτή ορολογία) και δινόταν περισσότερη

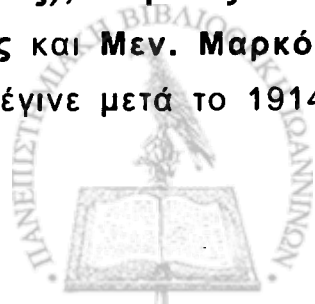

έμφαση στον όρο αυτό. Είναι χαρακτηριστικό πως ο Πέτρος Γλέζος είχε ως θέμα της πρώτης τους διάλεξης την σχέση δημοτικισμού και σοσιαλισμού, ταυτόχρονα όμως στις συζητήσεις της Φ.Σ. συμμετείχαν και πανεπιστημιακοί καθηγητές ή διανοούμενοι οπαδοί της «καθαρής» γλώσσας αλλά με προοδευτική κοινωνική - πολιτική σκέψη.

Σε ό,τι αφορά τους δημοτικιστές που πέρασαν από τον χώρο της αριστεράς ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, πολλοί από αυτούς δεν θα παραμείνουν στρατευμένοι ή στον χώρο, ίσως ούτε καν στην περιφέρειά του, όμως τα σοσιαλιστικά διδάγματα μένουν ζωντανά, σε άλλους περισσότερο, σε άλλους λιγότερο, στο έργο τους. Στους συγγραφείς αυτούς ανήκουν και οι **Αρίστος Καμπάνης, Νίκος Καμβύσης, Ρήγας Γκόλφης, Ζαχαρίας Παπαντωνίου, Κων/νος Θεοτόκης και Μάρκος Αυγέρης.**

Καθαρά πολιτικό χαρακτήρα είχε η οργάνωση που συγκρότησε ο **Ν. Γιαννιός**. Ο Γιαννιός είχε εκδιωχθεί από την Κων/πολη λόγω της δράσης του και ερχόμενος στην Αθήνα συνδέθηκε με τον Δρακούλη και εργάστηκε στην *Έρευνα*. Όμως ο Γιαννιός ήταν περισσότερο μορφωμένος μαρξιστικά, έστω και αν δεχόταν επιδράσεις κυρίως από τον Μπερνστάιν και η σύγκρουσή του με τον ουτοπιστή και εγωιστή Δρακούλη ήταν αναπόφευκτη. Τον Μάρτιο του 1911 μαζί με τους **Δημήτρη Χρηστάκη (ή Χριστάκη), Γ. Πράττη, Δημ. Παπαιοκονόμου** και άλλους ίδρυσε το **Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθήνας** που έμεινε γνωστό σαν *Πατάρι* από το μέρος όπου συνεδρίαζαν τα μέλη του. Στα μέλη του συναντούμε ακόμη τους αδελφούς **Φισκίνοι, τους Κρίκα, Ιωαννίδη, Στεργίου, Μαρκόπουλο, Ν. Παναγιώτου, Γιαννουκόπουλο, Παλιούρα, Καρά, Αναστασίου, Παπαδημητρίου, Αγγελακόπουλο** και **Εργατζόγλου**. Στο ΣΚΑ συνυπήρχαν και αναρχοσυνδικαλιστές για ένα χρονικό διάστημα με επικεφαλής τους δημοσιογράφους **Μήτσο Χατζόπουλο ή Μποέμ και Ηρακλή Αποστολίδη**¹¹³.

Στα 1912 ιδρύθηκε ο **Σοσιαλιστικός Όμιλος της Ελληνικής Νεολαίας** που λειτούργησε εν είδει νεολαίας του ΣΚΑ. Στην κίνηση πρωτοστάτησαν οι **Κώστας Καραμούζας ή Καραμούζης (Αθάνατος), Μήτσος Πανόζ(λ)ας, Στρ. Παπαϊωάννου, Ιωάννης Τσαγκάρης και Μεν. Μαρκόπουλος** ενώ, ύστερα από την ανασυγκρότηση που έγινε μετά το 1914

λόγω των προαναφερθεισών συνθηκών, στον Όμιλο εντάχθηκαν και οι **Φρανς Πετρούσκα, Πάνος Ταγκόπουλος, Λέων Κουκούλας** κ.ά. Κατά την ίδρυσή του ο **ΣΟΕΝ** με συντάκτες τους Δημ. Πανόλα, Στρ. Παπαϊωάννου, Ιωάν. Τσαγκάρη και τον Αθάνατο προχώρησε στην έκδοση ενός βραχύβιου 15ήμερου εντύπου¹¹⁴. Ο Ταγκόπουλος από την εφηβεία του ακόμα ήρθε σε επαφή με τις σοσιαλιστικές ιδέες. Άλλωστε όταν έγινε δεκτός στον **ΣΚΑ** το 1914 είχε ήδη την ευθύνη για την έκδοση του *Νουμά* και στο *Κέντρο* έκανε διαλέξεις για τον σοσιαλισμό και την δημοτική. Η πρωτοβουλία για την ανασύσταση του **ΣΟΕΝ** ήταν δική του. Τέλος, το 1914 έκανε την εμφάνισή της και άλλη μία σοσιαλιστική ομάδα, η **Σοσιαλιστική Εργατική Ένωση**.

Μεσούντος του «εθνικού διχασμού» και μέσα σε εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες όχι μόνο για τους Έλληνες σοσιαλιστές αλλά και για τον διεθνή σοσιαλισμό, οι κινήσεις με σοσιαλιστικό προσανατολισμό και με όλο και με πιο μαρξιστικά χαρακτηριστικά αυξάνονται. Στα 1916 μία ομάδα νεολαίων, φοιτητών κυρίως, οι **Δημοσθένης Λιγδόπουλος** της Φυσικομαθηματικής, **Σπύρος Κομιώτης** ή **Κουμιώτης** της ίδιας σχολής, **Φρ. Τζουλάττης** ή **Τζουλάτι** επίσης της Φυσικομαθηματικής, **Χλωμός, Αριστείδης Δημητράτος** που αργότερα θα αποσκιρτήσει από το σοσιαλιστικό στρατόπεδο και ως υπουργός εργασίας του Μεταξά θα καταργήσει την...πάλη των τάξεων, **Μιχάλης Οικονόμου** της Φιλοσοφικής, **Αντώνης Δούμας, Γιώργος Δούμας** της Φιλοσοφικής και **Παναγιώτης Κατσάνος** του Πολυτεχνείου ίδρυσαν την **Σοσιαλιστική Νεολαία Αθηνών** με καθοδηγητή τον Τζουλάτι. Η οργάνωση αυτή ανέπτυξε αξιόλογη δράση τόσο στον σπουδαστικό όσο και στον εργατικό νεολαιίστικο χώρο, κυρίως λόγω του έντονου χαρακτήρα του Λιγδόπουλου. Ο ίδιος εξέδιδε και την εφημερίδα *Εργατικός Αγών* που μαχόταν για την ενότητα του σοσιαλιστικού κινήματος – ας μην ξεχνάμε πως πλέον η *Φεντερασιόν* δραστηριοποιείται σε έναν διευρυμένο, μετά τους βαλκανικούς πολέμους, ελλαδικό χώρο – ενώ μετέφρασε την μπροσούρα του Κροπότκιν *Προς τη νεολαία* στην ελληνική.

Ένα βήμα παραπέρα για την κοινή δράση των σοσιαλιστικών ομίλων έγινε στα 1917, όταν ο Ρώσος μενσεβίκος Ζορίν βρέθηκε στην Ελλάδα σαν απεσταλμένος εφημερίδας και έφερε σε επαφή την ομάδα του Δημητράτου που είχε καλές σχέσεις με την *Φεντερασιόν* και αυτή του Γιαννιού

που εξαρχής αντιπαθούσε τον «εβραϊκό σοσιαλισμό» της οργάνωσης της Θεσσαλονίκης¹¹⁵. Η συνεννόηση όμως ήταν καθαρά επιφανειακή καθώς οι ιδεολογικές διαφορές ήταν τεράστιες. Η εφημερίδα *Ριζοσπάστης* την οποία επηρέαζε αντιτέθηκε στην οκτωβριανή Επανάσταση με αποτέλεσμα ο Γιαννιός να δει τον κύκλο επιρροής του ιδίως στην σπουδάζουσα νεολαία να στενεύει. Βλέποντας μάλιστα πως ο Βενιζέλος, για τους δικούς του λόγους¹¹⁶, προσπαθούσε να προσεγγίσει την *Φεντερασιόν* αντί για την δική του κίνηση επιδόθηκε σε μια αντισοσιαλιστικού και ρατσιστικού τύπου ρητορική μέσα από τον *Ριζοσπάστη*, του οποίου ήταν και διευθυντής¹¹⁶. Αρωγό σε αυτή την προσπάθεια είχε και τον Κ. Χατζόπουλο, «σκληρό» σοσιαλιστή κάποτε, σκληρό βενιζελικό στην περίοδο αυτή¹¹⁷. Αμέσως μετά όμως την αποχώρηση του Γιαννιού από την εφημερίδα και ιδίως μετά το Ιδρυτικό Συνέδριο του ΣΕΚΕ ο Πετσόπουλος, διευθυντής τότε του *Ριζοσπάστη*, άλλαξε στάση έναντι της *Φεντερασιόν* και του Γιαννιού.

Κατά το 1917 και ως το ιδρυτικό συνέδριο του ΣΕΚΕ υπήρξε δράση των σοσιαλιστών φοιτητών αλλά όχι ιδιαίτερα έντονη, κυρίως λόγω της έλλειψης ενός κόμματος που θα ωθούσε προς την κατεύθυνση της οργανωτικής συγκρότησης των φοιτητών. Πάντως, άρχισαν οι έντονες διεργασίες για το γλωσσικό ζήτημα στο οποίο συμμετείχαν και παλαιοί φοιτητές που από το πόστο του διανοούμενου πλέον έπαιρναν θέση στην διαπάλη αυτή που ακόμα δεν είχε πάρει απόλυτα ιδεολογικά χαρακτηριστικά αλλά σύντομα θα γινόταν και αυτό. Σίγουρα, όμως, οι δημοτικιστές σοσιαλιστές φοιτητές δέχονταν ήδη τα πυρά των γλωσσαμυντόρων καθηγητών¹¹⁸.

Πέρα από το γλωσσικό, η ομάδα του Λιγδόπουλου είχε να αντιμετωπίσει και οικονομικού χαρακτήρα συνδικαλιστικά ζητήματα, όπως το **βιβλίοσημο** που έβλαπτε φυσικά κυρίως τους φτωχότερους νέους¹¹⁹. Φαίνεται πως αρκετοί ήταν οι φοιτητές που αντιμετώπιζαν οικονομικό πρόβλημα οξύ, καθώς τα κρούσματα κλοπών, ιδίως από όσους είχαν καταγωγή από την επαρχία, αύξαναν¹²⁰. Αλλά και άλλου τύπου προβλήματα έγιναν αντικείμενο κριτικής της ΣΑΝ. Π.χ. ένα ζήτημα που επί μακρόν – ουσια-

¹¹⁵ Ο Βενιζέλος ήθελε να χειραγωγεί την εργατική τάξη από τα πρώτα της ήδη οργανωτικά βήματα, καθώς και να αξιοποιήσει τους σοσιαλιστές για την προβολή των ελληνικών θέσεων στα εδαφικά ζητήματα. Βλέπε σχετικά στο επόμενο κεφάλαιο.

στικά μέχρι την λήξη του μικρασιατικού – θα απασχολεί τους αριστερούς φοιτητές είναι αυτό των επιστρατευμένων συναδέλφων τους που παρέμεναν επί μακρόν ένστολοι. Υπάρχει μάλιστα και συγκεκριμένο θέμα με τους φοιτητές της ιατρικής που διαμαρτύρονταν όχι μόνο διότι υπηρετούσαν από το 1915, αλλά και διότι στα στρατιωτικά νοσοκομεία υπηρετούσαν άνθρωποι που δεν είχαν σχέση με την ιατρική, χρησιμοποιούσαν όμως το όποιο πολιτικό ή στρατιωτικό μέσον διέθεταν ή και χρημάτιζαν ακόμη, προκειμένου να μη βρεθούν στις γραμμές του μετώπου¹²¹.

Σε αυτή τη χρονική στιγμή, όμως, τα πιο σημαντικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι φοιτητές της ΣΝΑ και κυρίως – και προσωπικά εν πολλοίς – ο Λιγδόπουλος ήταν πολιτικά. Το αστικό κράτος σίγουρα ανησυχούσε από την δράση των νέων και προχώρησε στην κατάσχεση του φύλλου του *Εργατικού Αγώνα* της 20^{ης} Οκτωβρίου 1917 (διευθυντής του ήταν, όπως είπαμε, ο Λιγδόπουλος) και στην σύλληψη συντάκτη της εφημερίδας αλλά και του **Π. Δημητράτου**. Δηλαδή χτυπήθηκαν οι Αθηναίοι ομοϊδεάτες της *Φεντερασιόν*. Το πόσο σημαντική ήταν η δράση των νεολαίων σοσιαλιστών φοιτητών αποδεικνύεται από το πώς αντέδρασε ο Γιαννιός στη σύλληψη του Λιγδόπουλου και τεσσάρων ακόμη συντρόφων του με αφορμή την διακίνηση της προαναφερθείσης μπροσούρας του αναρχοσυνδικαλιστή Πέτρου Κροπότκιν*, θέλοντας να τους φέρει στις γραμμές του, αποτυγχάνοντας βέβαια. Η σημασία μάλιστα του προσεταιρισμού των φοιτητών της ΣΝΑ είναι διπλή: τόσο για την κυριαρχία στο «ενδοσοσιαλιστικό» στρατόπεδο όσο και για την άσκηση επιρροής μέσα στα πανεπιστημιακά ιδρύματα. Να πως προσέγγισε το θέμα η ομάδα του Γιαννιού:

«ΔΥΣΤΥΧΙΣΜΕΝΑ ΠΑΙΔΙΑ

Ήσαν φοιτηταί. Είχον εκδώσει ένα βιβλιάριον τοῦ αναρχικοῦ Κροπότκιν. Από ἀμάθειάν των. Διότι ἔκαμναν σύγχυσιν σοσιαλισμοῦ καί ἀναρχίας. Διότι ἄλλοι ἀνώτεροί των εἰς νοῦν καί εἰς ἡλικίαν τὰ ἐπῆραν στό λαιμόν των.

* Παρότι σαφώς αποδεικνύεται ότι οι νεολαίοι της ΣΝΑ είχαν ιδεολογικά προβλήματα αφού συνέχισαν τον αναρχισμό με τον σοσιαλισμό, δεν πρέπει να είμαστε απόλυτα αυστηροί μαζί τους από τη στιγμή που ο ίδιος ο πρίγκηπας Κροπότκιν είχε δηλώσει πως μόνο η προλεταριακή επανάσταση μπορούσε να γκρεμίσει το αστικό κράτος, αντιφάσκοντας με τον εαυτό του τελικώς...

Καί έδικάσθησαν χθές τά παιδιά ύπό του Στρατοδικείου εις 4 έτων φυλάκισιν! Τεσσάρων έτων! Οί δέ ήθικοί αύτουργοί - επί παραδείγματι ό κ. Δρακούλης ό όποιος πρώτος έξέδωσε τό έν λόγω αναρχικόν βιβλιάριον εις τήν Ελλάδα και ό κ. Δημητράτος εις του όποιου τήν όργάνωσιν τά παιδιά άνήκον και τών όποιων ήτο ό πνευματικός πατήρ - πού νομίζετε ότι εύρίσκονται; Επίσημοι άπεσταλμένοι τής Ελλάδος εις τά σοσιαλιστικά συνέδρια τής Ευρώπης. Γιατί; Διότι ή πολιτική κατόρθωσε να βγάλη τόν Δημητράτον από τήν φυλακήν, κατηγορούμενον διά βαρύτερα έγκλήματα από τό πταΐσμα τών παιδιών.

Δυστυχισμένα παιδιά! Πώς τό Στρατοδικειον δέν διέκρινεν εις τήν ειλικρίνειαν μέ τήν όποιαν του ώμιλουν, ειλικρίνειαν παιδιών πιστευόντων φανατικά εις μίαν έπαναστατικήν ιδεολογίαν, πώς δέν διέκρινε και εις αύτό άκόμη τό άναιδές - άς ύποθέσωμεν - φραστικόν των, ένα περιπλέον λόγον προς άθώωσιν των; Τί θα κερδίση ή Ελλάς μέ τό να μαραθοϋν στή φυλακή δυό διανοούμενα παιδιά της πιστεύοντα εις ύπερφιλελευθέρους αρχάς; Αντιδραστικοί, κωνσταντινικοί δέν ήσαν οι δυό έφηβοι.

Ο κ. Πρωθυπουργός πρέπει να πάρη τό ζήτημα από τής αισθηματικής πλέον άπόψεως πού τό παίρνομεν και ήμεϊς και να έξασκήση κάθε δικαίωμα έπιεικειάς πού του δίδει διά τάς τοιαύτας περιστάσεις δικαστών πλανών ό νόμος τής Πατρίδος»¹²².

Αφήνοντας κατά μέρος την κρίση για το ύφος της επιστολής και σχολιάζοντας μόνο πως ο Γιαννιός επιχειρούσε να λύσει ένα πολιτικό ζήτημα προς όφελός του επικαλούμενος αστική επικουρία, σημειώνουμε πως φαίνεται ότι οι πιέσεις που ασκήθηκαν πανταχόθεν αλλά και οι πολιτικές επιδιώξεις του Βενιζέλου που περιέκλειαν και τον προσεταιρισμό των σοσιαλιστών, οδήγησαν τον τότε πρωθυπουργό στο να ασκήσει την επιρροή του προς απόδοση χάριτος στους πέντε νέους¹²³.

Μέσα από πολλές αντεγκλήσεις, συγκλίσεις και ιδεολογικές διαμάχες και αφού προηγήθηκε το καλοκαίρι του 1918 το ιδρυτικό συνέδριο της ΓΣΕΕ, η σοσιαλιστική συνδιάσκεψη του Ιουλίου του ίδιου έτους όρισε

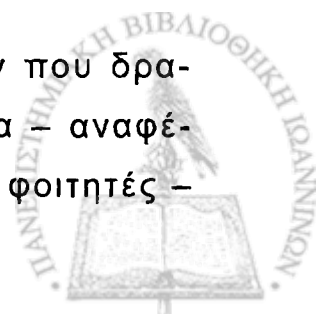

την οργανωτική επιτροπή που θα προετοίμαζε το **Α΄ Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Συνέδριο**. Η επιτροπή αποτελείτο από τους **Άριστο Αρβανίτη, Νίκο Δημητράτο** που φοιτούσε στην Νομική, **Σταμάτη Κόκκινο, Αβραάμ Μπεναρόγια** και **Δημοσθένη Λιγδόπουλο**.

Εκτός των ανωτέρω, στο συνέδριο που ξεκίνησε στις 17 Νοεμβρίου (4 με το παλαιό ημερολόγιο) συμμετείχαν οι **Σπ. Κο(υ)μιώτης, Φρ. Πετρούσκα, Ν. Δαμίγος** από την Αθήνα, **Μιχ. Σιδέρης, Γ. Πισπίνης** από τον Πειραιά, **Π. Μπαλαμπανίδης, Λ. Χατζής** ή **Χατζησταύρου** από τον Βόλο, **Άντζελ Πεχνάς** από την Καβάλα, **Φρ. Τζουλάτης** από την Κέρκυρα, **Κ. Αντωνίου, Χ. Μπενρουμπής, Γ. Πέτρου, Αλμπέρτο Αρδίττι** που εκπροσωπούσαν την *Φεντερασιόν*, **Κόσοντας** από την Χαλκίδα, **Μιχ. Οικονόμου, Π. Χλωμός**, εκπρόσωποι της Σοσιαλιστικής Εργατικής Νεολαίας Αθήνας, **Δ. Χαραλαμπίδης** της Νεολαίας Πειραιά, **Ι. Καράσο, Α. Λεβής** της Νεολαίας Θεσ/νίκης, **Κ. Αναγνωστόπουλος** της Σοσιαλιστικής Νεολαίας Βόλου, **Ν. Ιωάννου** του μορφωτικού ομίλου Βόλου, **Ν. Γιαννιός, Α. Χατζημιχάλης** του Σ.Κ.Α., **Ι. Στυλιανού, Α. Κουρουκλής** του Σ.Κ. Λάρισσας, **Κ. Γκρέσσο** του Σ.Κ. Βόλου, οι βουλευτές **Αριστοτέλης Σίδερης, Αλμπέρτο Κουριέλ**, από την εφημερίδα *Σοσιαλισμός* ο **Ηλ. Δελεζάνος**, ως ανεξάρτητος ο **Π. Δημητράτος** και ως παρατηρητές της ΓΣΕΕ οι **Ευάγγελος Ευαγγέλου** και **Μιχ. Μαχαίρας**¹²⁴.

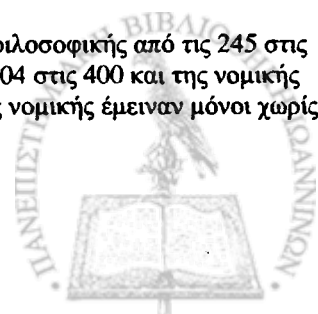
Σύμφωνα με τον Μπεναρόγια η συνεπέστερη, η αριστερή πτέρυγα του ιδρυτικού συνεδρίου του **Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας** αποτελείτο από τους φοιτητές **Λιγδόπουλο, Κομιώτη** και **Τζουλάττι**¹²⁵. Πάντως, το συνέδριο δεν ασχολήθηκε με ζητήματα της πανεπιστημιακής ζωής και μάλλον δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά, αφού τα ιδεολογικά, πολιτικά και οργανωτικά προβλήματα που εκ των πραγμάτων ετίθεντο δεν επέτρεπαν την ιδιαίτερη εξειδίκευση μιας πολιτικής. Στην πρώτη κεντρική Επιτροπή του ΣΕΚΕ εξελέγησαν οι **Άριστος Αρβανίτης, Δ. Λιγδόπουλος, Στ. Κόκκινος, Μιχαήλ Σιδέρης** και **Ν. Δημητράτος** που ως φοιτητής εργάστηκε για την σύνδεση του φοιτητόκοσμου με τα εργατικά προβλήματα, ο δε **Λιγδόπουλος** εξελέγη και διευθυντής του *Εργατικού Αγώνος* που ορίστηκε ως όργανο του νεαρού κόμματος.

Είναι γεγονός λοιπόν πως εν γένει η παρουσία των νεολαίων που δραστηριοποιούντο στο ΣΕΚΕ είχε κυρίως πανηγυρικό χαρακτήρα – αναφέρομαι στις οργανώσεις της νεολαίας και όχι σε μεμονωμένους φοιτητές –

όπως το να τραγουδούν σε κομματικές εκδηλώσεις, αφού άλλωστε γινό-
ντουσαν και κομματικά μαθήματα ωδικής¹²⁶. Όμως η δραστηριοποίησή
τους στον χώρο των ανώτατων ιδρυμάτων πρέπει να θεωρείται δεδομένη
ιδίως στο προαναφερθέν ζήτημα της επιστρατεύσεως που γινόταν όλο
και πιο φορτικό για τους νέους ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης. Η
συμβολή τους στον αγώνα για ικανοποίηση αυτών των αιτημάτων ήταν
ως έναν βαθμό επιτυχημένη, καθώς δόθηκε αναστολή στους τελειόφοι-
τους κάποιων σχολών (έμειναν εκτός ρυθμίσεως οι της νομικής και της
ιατρικής)¹²⁷. Μάλιστα οι φοιτητές των σχολών που αδικήθηκαν είχαν έ-
ναν λόγο ακόμη να είναι δυσαρεστημένοι, καθώς αυξήθηκαν και τα δίδα-
κτρα των σχολών τους, την ίδια ώρα που τα αντίστοιχα των υπολοίπων
σχολών που ευνοήθηκαν από τις διατάξεις της αναστολής μειώνονταν.
Η ίδρυση του ΣΕΚΕ έδωσε νέα ώθηση και στις κινήσεις διανοούμενων
που ως επί το πλείστον επηρεάζονταν από το ΣΕΚΕ ή ανήκαν σε αυτό.
Αμέσως μετά την ίδρυσή του ιδρύθηκε και η *Ελληνική Ένωση προς
υπεράσπισιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτου*, μία
ένωση προοδευτικῶν διανοούμενων που σκοπό είχε την προάσπιση των
δημοκρατικῶν δικαιωμάτων. Η τοποθέτησή της πάντως σε αρκετά ζητή-
ματα οδηγεί στο συμπέρασμα πως θα συνεργαζόταν με το σοσιαλεργατι-
κό κόμμα¹²⁸. Από εκεί και έπειτα, αν κρίνουμε από τις επιστολές ανα-
γνωστῶν διανοούμενων του *Ριζοσπάστη*, εξ αρχῆς οι διανοούμενοι θεω-
ροῦντο, στον α΄ ή στον β΄ βαθμό, «παρείσακτοι» σε ένα τέτοιο κόμμα
από τους εργάτες και αντιμετώπιζονταν με καχυποψία και ενδοιασμό¹²⁹.
Λύση στο πρόβλημα αυτό θέλησε να δώσει το ΣΕΚΕ με την ίδρυση της
Ενώσεως προς μελέτην τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ τον Ιανουάριο
του 1919 που με τις διαλέξεις της και τις εκδόσεις προσέφερε τις καλύ-
τερες δυνατές υπηρεσίες για την προσέγγιση μέσα στο νεαρό κόμμα
πνευματικῶν και χειρωνακτικῶν προλεταριάτου¹³⁰, αν και γρήγορα ο αρ-
χικός ενθουσιασμός χάθηκε και έδωσε την θέση του στην ρουτίνα και την
αποδυνάμωση της κίνησης, όχι όμως στην απονέκρωσή της. Η απογοή-

* Συγκεκριμένα τα διδάκτρα της θεολογικής μειώθηκαν από τις 250 στις 150, της φιλοσοφικής από τις 245 στις 100, του μαθηματικῶν από τις 245 στις 150, ενώ της ιατρικής αυξήθηκαν από τις 304 στις 400 και της νομικής από τις 263 επίσης στις 400 (*Ριζοσπάστης* 6, 9, 11/8/1918). Τελικά, οι φοιτητές της νομικής έμειναν μόνοι χωρίς ρύθμιση της αναστολής.

τευση οφείλεται ενδεχομένως και στο γεγονός πως πολλοί που ανήκαν στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο αποσκήρτησαν ή απογοητεύθηκαν¹³¹.

Το 1919, 25 έτη μετά, θα ξαναγίνουν μεγάλες πρωτομαγιάτικες απεργιακές κινητοποιήσεις με οργανωτική ευθύνη του ΣΕΚΕ. Ο Βενιζέλος θα τις απαγορεύσει στα αστικά κέντρα, θα πραγματοποιηθούν όμως στα προάστια¹³². Είναι και η πρώτη δυναμική παρουσία της ΣΝΑ ως νεολαίας του ΣΕΚΕ. Κάλεσε με ανακοίνωσή της τους νέους να παραβρεθούν στις συγκεντρώσεις, όπου και συμμετείχε με τα δικά της μπλοκ¹³³.

Βέβαια, σε καμία περίπτωση η ίδρυση και η δυναμική παρουσία του ΣΕΚΕ δεν σήμανε το τέλος της εσωτερικής ιδεολογικής διαπάλης. Το πλέον κρίσιμο ζήτημα ήταν η ένταξη ή όχι του ΣΕΚΕ στην Γ' Διεθνή (Κομμουνιστική) και η αποδοχή των όρων της ή η υποστήριξή της στην Β' Διεθνή και η καταδίκη της Οκτωβριανής Επανάστασης, κάτι που αρκετοί εντός του κόμματος επεδίωκαν. Η κρίση μάλιστα ήταν τόσο μεγάλη που τον Ιούνιο του 1919 οι Λιγδόπουλος και Δημητράτος παραιτήθηκαν των θέσεών τους στην Κ.Ε., επειδή η πλειοψηφία της αρνείτο την ένταξη στην κομμουνιστική Διεθνή. Αντίθετα, ο καθορισμός της εσωτερικής πολιτικής του νεαρού σοσιαλεργατικού κόμματος προήλθε από πρόταση του Λιγδόπουλου που έγινε αποδεκτή από την πλειοψηφία σε συμβούλιο που έγινε λίγο πριν αυτό φύγει από την Κ.Ε. και όπου αναδεικνύεται η λάθος εκτίμηση ότι η Ελλάδα ήταν τότε χώρα έτοιμη για μετάβαση στον σοσιαλισμό, ενώ μία πιο ψύχραιμη ματιά στην πραγματικότητα θα έδειχνε πως το αναγκαίο ήταν μία αστικοδημοκρατική διακυβέρνηση που θα εκπλήρωνε τα αιτήματα που είχαν μείνει ανεπίλυτα ουσιαστικά από το 1821 ακόμη, με την πολιτική ηγεμονία του προλεταριάτου αν αυτό ήταν δυνατό:

«ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ

Έπί του ζητήματος ελήφθη η ακόλουθος απόφασις·

ΠΡΟΤΑΣΙΣ ΛΙΓΔΟΠΟΥΛΟΥ

Τό Έθνικόν Συμβούλιον του Σοσιαλιστικού Έργατικού Κόμματος, λαβόν υπ' ὄψιν·

α') Ότι ἡ σημερινή περίοδος εἶνε περίοδος μεταβατική ἐκ του κεφαλαιοκρατικού καθεστώτος εἰς τό σοσιαλιστικόν.

β') Ότι ή πολιτική τής αστικής τάξεως εις τήν παρούσαν περιστασιν παντού είνε δικτατορία τής αστικής τάξεως εις βάρος τής εργατικής.

γ') Ότι αί ψευτομεταρρυθμίσεις και αί εύκολίαι, αί παρεχόμεναι υπό τής αστικής τάξεως κατά τήν περίοδον ταύτην, δέν είνε παρά μέσα ναρκώσεως τής άρξαμένης ήδη σαφώς νά έκδηλουται εργατικής επαναστατικής τάσεως και ανακοπής τής προόδου τής κοινωνικής επαναστάσεως*.

Αποφάινεται

Ότι τό καθήκον όλων τών συνειδητών εργατών είνε νά παρασκευάσουν και οργανώσουν τάς δυνάμεις των μέ σκοπόν τήν ανάληψιν τής έξουσίας υπό τής εργατικής τάξεως και τήν κατάλυσιν του κεφαλαιοκρατικού καθεστώτος, διεκδικούντες εκείνας τών απαιτήσεων, αί όποίαι πηγάζουν από τάς ανάγκας πού γεννᾶ ή μεταβατική αύτή περίοδος, και χρειάζονται διά τόν άγώνα τής τοπικής, έθνικής και διεθνούς εργατικής τάξεως εις τήν περίοδον τούτην.

Κατά συνέπειαν κηρύσσεται υπέρ τών ακόλουθων απαιτήσεων.

1) Κατάργησις του στρατιωτικού νόμου, τής λογοκρισίας και όλων τών άλλων περιορισμών, πού έμποδίζουν τήν έλευθέραν έκδήλωσιν τής γνώμης και τής θελήσεως τής εργατικής τάξεως.

2) Συντακτική Έθνοσυνέλευσις μέ αναλογικήν αντιπροσωπείαν, μέ συμμετοχήν άνδρών και γυναικών.

3) Γενική αποστράτευσις και ανάκλησις όλων τών κατά τών επαναστατημένων χωρών δρώντων στρατευμάτων.

4) Γενική άμνηστία όλων τών πολιτικών καταδίκων.

5) Έλεγχος τών εργατών εις όλα τά εργοστάσια και τάς επιχειρήσεις.

* Είνε φανερό η υποτίμησις του αγώνα για οικονομικά μέτρα φιλολαϊκά ενώ αντίθετα υπερεκτιμάται η συνείδησις της εργατικής τάξης της εποχής αλλά και η θέση στο αγροτικό πάσχει. Είνε όμως και ένα νεαρό ακόμη κομμουνιστικό κόμμα.

6) Λύσις τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος διὰ τῆς παραχωρήσεως τῶν τσιφλικιῶν εἰς τὰς κοινότητας τῶν ἀγροτῶν.

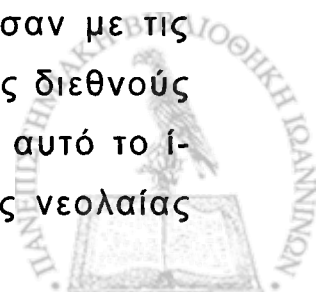
7) Καταπολέμησις τῶν νέων φορολογικῶν μέτρων τῆς κυβερνήσεως, πού ἐπιβαρύνουν τὴν ἐργατικὴν τάξιν.

8) Διαδηλοῦν τὴν θέλησίν του ἐναντίον τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ, ἀρνεῖται νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν ἀστικήν δημοκρατίαν, ἡ ὁποία δεν εἶνε παρὰ μία πολιτικὴ μπλόφα...»¹³⁴.

Ο Λιγδόπουλος πάντως θα επανεκλεγεί στην θέση του στο συμβούλιο που έγινε λίγους μήνες μετά, τον Νοέμβριο. Την οδό των προαναφερθέντων θα πάρουν και οι Σιδέρης και Κομιώτης για τους ίδιους λόγους. Η απόφαση του συμβουλίου του Νοεμβρίου προέκρινε την ένταξη του ΣΕΚΕ στην Γ΄ Διεθνή. Ενδεχομένως στις αντιδράσεις τους αυτές να βάρυνε και το ότι αυτούς τους πρώτους μήνες ζωής του κόμματος στο οποίο ανήκαν η νεολαία και οι φοιτητές του ΣΕΚΕ ήταν επιφορτισμένοι με πολιτισμικού τύπου εργασίες, όπως την καταπολέμηση του αλκοολισμού, της πορνογραφίας και των ναρκωτικών, πολύ σημαντικά καθήκοντα τω ὄντι, αλλά εμμέσως απόμμενα της πολιτικής και ψυχοφθόρα ταυτόχρονα.

Σε συνδικαλιστικό επίπεδο βέβαια η δράση των σοσιαλιστῶν φοιτητῶν δεν ἔπαψε ποτέ και ἦταν πρωτοπόροι στην πάλη για την δικαίωση των αιτημάτων του συνόλου του σώματος. Ένας μήνας αρκετά έντονων κινητοποιήσεων ἦταν ο Νοέμβριος του 1919, όταν οι νέοι της φιλοσοφικῆς σχολῆς ἀπείχαν των μαθημάτων διεκδικώντας τον περιορισμό των υποχρεωτικῶν ὡρῶν παρακολουθήσεως. Αποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐνέργειας ἦταν πραγματικά η αναθεώρηση του προγράμματος διδασκαλίας ἀπὸ το υπουργεῖο και η ἐπιτυχία αὐτὴ «άνοιξε τὴν ὄρεξη» των φοιτητῶν ὅλων των σχολῶν που ζήτησαν ἀτέλεια ἐγγραφῶν καθῶς και ἄλλες ευκολίες για τις σπουδές τους¹³⁵. Δεν φαίνεται, πάντως, να ὑπάρχει κάποιο πολιτικό σκεπτικό – πλαίσιο για τὴν διεκδίκηση αὐτῶν των λύσεων, παρὰ ἡ ἐντύπωση ἐνὸς συντεχνιακοῦ θέματος.

Και ἐνῶ οι φοιτητές των ευρωπαϊκῶν χωρῶν που συμφωνούσαν με τὶς ἀρχές τῆς Γ΄ Διεθνούς προχωρούσαν σε συγκρότηση χωριστῆς διεθνούς ομοσπονδίας¹³⁶, στην Ελλάδα οι φοιτητές του ΣΕΚΕ ἀλλὰ και αὐτὸ το ἴδιο ἐβλεπαν ὡς κύριο τρόπο προσέγγισης τῆς σπουδάζουσας νεολαίας

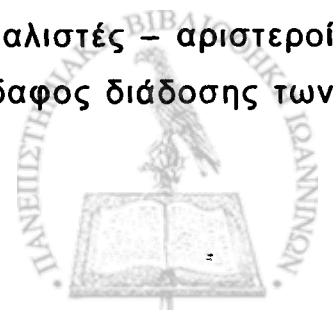

αλλά και ως κύριο μάλλον πρόβλημά της πάντα το ζήτημα των στρατιωτών φοιτητών. Μάλιστα οι οργανώσεις των σοσιαλιστών στρατιωτών – φοιτητών που λειτουργούσαν στα μέτωπα (σε Μικρασία και Ουκρανία) δραστηριοποιούντο στην διάδοση των ιδεών τους με ζήλο, ενώ δεν ξεχνούσαν να αξιοποιήσουν την δύσκολη κατάσταση που βίωναν για να επηρεάσουν τις συνειδήσεις των συναδέλφων τους στην Ελλάδα. Ένας επίστρατος φοιτητής γράφει (με αρκετή δόση αβανγκαρντισμού είναι η αλήθεια):

«...Μᾶς ηὔρατε διαλελυμένους ὑπό τὰς διαταγὰς σας, μᾶς ἐκτυπήσατε κατακέφαλα. Ἡὔξησατε τὰ τέλη τῆς ἐγγραφῆς κλπ. εἰς ὕψη γιὰ μᾶς ἄφθαστα διὰ νὰ δύνανται νὰ σπουδάζουν τὰ παιδιά σας τὰ ἀστράτευτα. Μᾶς ἐθέσατε τόσους φραγμούς περὶ τὴν παρακολούθησιν τῶν μαθημάτων. Ὁ σκοπός σας εἶνε εὐνόητος.

Γνωρίσατέ το καλά· ἡμεῖς εἶμεθα ἐκ τῶν ἐπικινδυνωδεστέρων ἐχθρῶν σας. Ἐνομίσατε, ὅτι εἴσθε πληρεξούσιοι τῶν συμφερόντων τῶν κεφαλαιούχων καὶ οὐχὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἐν τῇ δοκιμασίᾳ μας ταύτῃ ἐπείσθημεν πολὺ καλά, ἀντελήφθημεν τὸ φῶς, τὸ ὁποῖον ἀνέτειλεν εἰς τὸν τόπον μας καὶ τὸ ὁποῖον σᾶς ἐτύφλωσε καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖον περιμένομεν, καθῶς περιμένει καὶ ἐκεῖνο ἀπὸ ἡμᾶς πολλά. Κατὰ τὴν παροῦσαν στιγμὴν ἀδυνατοῦμεν νὰ συνασπισθῶμεν περὶ τὸ φῶς τοῦτο, τὸν σοσιαλισμόν δηλαδή. [...]. Αὔριον ἐτοιμαζόμεθα ἀπὸ τώρα νὰ τὸ πρόδωμεν. Ναί, θὰ ἀποτελέσωμεν τὸ ἰσχυρότερον ὄπλον τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος τῆς Ἑλλάδος καὶ τότε ἀλλοίμονόν σας...»¹³⁷.

Παρόλα αυτά, ο παραπάνω επίστρατος όπως και άλλοι συνάδελφοί του που υπηρετούσαν κανονικά τη θητεία τους θα είχαν να αντιμετωπίσουν λίγο μετά την δημοσίευση της επιστολής αυτής την απώλεια του εξαμήνου τους, μιας και ανακοινώθηκε πως είχαν χάσει το δικαίωμα εξέτασης, την ίδια ώρα που παρατεινόταν η αναστολή των φοιτητών των σημαντικότερων σχολών, και πάλιν όμως όχι της νομικής¹³⁸. Αυτό μπορεί να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα πως στην νομική οι σοσιαλιστές – αριστεροί φοιτητές ήταν πιο δραστήριοι και έβρισκαν γόνιμο έδαφος διάδοσης των

ιδεών τους, οπότε το καθεστώς τους έστειλε στο μέτωπο. Γιατί όμως διακινδύνευε την πτώση του ηθικού του στρατού στην Μικρασία και στην Ουκρανία στέλνοντας εκεί προπαγανδιστές του τερματισμού του πολέμου; Ίσως το θέμα της νομικής να μην είναι τόσο απλό όσο φαίνεται.

Τον Απρίλιο του 1920 συνεκλήθη το 2^ο Συνέδριο του ΣΕΚΕ. Όλοι οι παραιτηθέντες ή διαγραφέντες επανήλθαν ή αποκαταστάθηκαν στο αξίωμά τους. Εκλέχθηκε στη θέση του γραμματέα ο Ν. Δημητράτος ενώ απουσίαζαν ο Μπεναρόγια που είχε οδηγηθεί στην εξορία από το βενιζελικό καθεστώς και ο Λιγδόπουλος που είχε αναχωρήσει για την Μόσχα προκειμένου να συνδέσει τα ο ΣΕΚΕ(Κ) όπως μετονομάστηκε (Κ=Κομμουνιστικό) με την Γ' Διεθνή. Δεν θα επιστρέψει όμως ποτέ στην Ελλάδα αφού αυτόν και τον συνοδό τους Ελληνορώσο κομμουνιστή **Ωρίωνα Αλεξάκη** τους δολοφόνησαν είτε πειρατές της περιοχής είτε αντεπαναστάτες. Η απόφαση του συνεδρίου που αποτελούσε και την τυπική αποδοχή της ένταξης του ΣΕΚΕ(Κ) στην Διεθνή ήταν η εξής:

«...Αποφασίζει

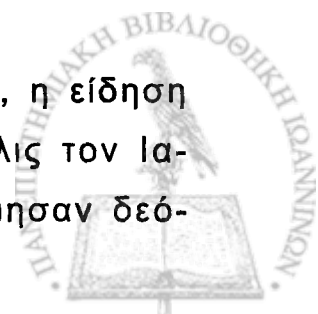
1) Έγκρίνει την απόφασιν του Έθνικοῦ Συμβουλίου περί αποχωρήσεως του Κόμματος από την Β' Διεθνή.

2) Τό Κόμμα προσχωρεί οργανικῶς εἰς τήν Τρίτη Διεθνή τῆς Μόσχας, τῆς ὁποίας δέχεται τὰς ἀρχάς καί τὰ ψηφίσματα.

3) Έγκρίνει καί ἐπιδοκιμάζει τὰς ἀποφάσεις τῆς Βαλκανικῆς Κομμουνιστικῆς Συνδιασκέψεως, ἥτις συνήλθεν ἐν Σόφια τῆν 15^{ην} Ἰανουαρίου (ν.ῆ.) ἐ.ἔ. καί

4) Δίδει ἐντολήν εἰς τήν Κ.Ε. νά ἐργασθῆ διὰ νά συνδεθῆ τό Κόμμα στενότερον μέ τὰ σοσιαλιστικά κόμματα τῆς Βαλκανικῆς πού ἀκολουθοῦν τήν Τρίτη Διεθνή διὰ τήν προπαρασκευήν κοινοῦ ἀγῶνος τῶν προλεταρίων πρός δημιουργίαν τῆς ὁμοσπονδιακῆς Σοσιαλιστικῆς Δημοκρατίας τῶν συμβουλίων τῶν ἐργατῶν καί ἀγροτῶν τῆς Βαλκανικῆς...»¹³⁹.

Ο Λιγδόπουλος δολοφονήθηκε τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, η είδηση του θανάτου του όμως θα φτάσει στους συντρόφους του μόλις τον Ιανουάριο του 1921 και ο Ριζοσπάστης και το ΣΕΚΕ(Κ) τον τίμησαν δεό-

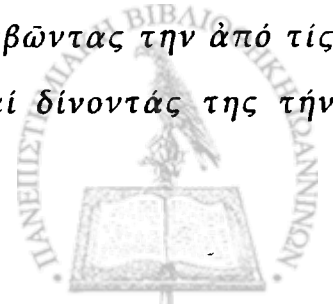
ντως, ενώ δεν τον ξέχασαν και στην πρώτη επέτειο της δολοφονίας του¹⁴⁰. Δυστυχώς ο φοιτητής και αγωνιστής της αριστεράς έχει σήμερα ξεχαστεί από τους αριστερούς συναδέλφους του.

Αμέσως μετά το συνέδριο ο Γιάννης Πετσόπουλος έκανε έκκληση στους νέους διανοούμενους να συμπράξουν με το ΣΕΚΕ(Κ) για την επαναστατική αφύπνιση των λαϊκών μαζών, πιο ρεαλιστικά όμως θα αντιμετωπιστεί το ζήτημα των διανοούμενων ένας επιστολογράφος του *Ριζοσπάστη* που θα κάνει ένα ψυχογράφημα του διανοούμενου με σκληρό λόγο αλλά πιο κοντά στην πραγματικότητα παρά στο ρομαντικό στερεότυπο¹⁴¹. Υποστήριζε την άποψη πως οι διανοούμενοι που θα προσέγγιζαν το κόμμα θα έπρεπε να είναι λίγοι και αποφασισμένοι. Βέβαια, σε μία περίοδο σαν αυτή που εξετάζουμε, πολύ περισσότερο δε μετά το 1922, όσοι νέοι φοιτητές πλησίαζαν το ΣΕΚΕ(Κ) είχαν μάλλον ειλικρινείς προθέσεις, διαφορετικά η παράνομη ή η ημιπαράνομη δραστηριότητα θα τους απωθούσε. Για αυτό δεν πρέπει να μας ξενίζει η θερμή επιστολή των φοιτητών της ιατρικής που έκαναν έναν πρόχειρο έρανο για την ενίσχυση του επίσημου εντύπου του ΣΕΚΕ(Κ)¹⁴².

Από τα ψηφίσματα και τις αποφάσεις της συνδιάσκεψης των διάφορων σοσιαλιστικών νεολαϊστικών ομίλων συνάγουμε μία ορθότερη εικόνα της αντίληψής τους για τον ρόλο των διανοούμενων μέσα στον χώρο όχι μόνο της νεολαίας αλλά και της εργατικής τάξης.

«...Από την ιστορίαν κάθε Νεολαίας χωριστά, αλλά και από τό έν γένει κίνημα τών νέων σοσιαλιστών μέχρι σήμεραν αποδεικνύεται καθαρά ό πρωτεύων ιστορικός και κοινωνικός ρόλος πού έχουν νά παίξουν οί σημερινοί νεαροί μας σύντροφοι.

Από τήν συνοπτική ιστορία τών Νεολαιών πού έξερέθη από τόν κάθε αντιπρόσωπο στή Συνδιάσκεψη, φαίνεται καθαρά πόσο αί νεανικάί αύται όργανώσεις συνετέλεσαν εις τήν πρόοδον του εργατικού κινήματος στή χώρα μας. Ίδρυόμεναι κοντά και μέσα εις τά τμήματα του Σοσιαλιστικού Έργατικού Κόμματος, στήν αρχή από έλαχίστους συνειδητούς νέους έργατας και ειλικρινείς σπουδαστάς κατώρθωσαν σιγά – σιγά νά προσελκύσουν τή νεαρά εργατική μάζα τραβώντας την από τίς ταβέρνες και τάς άλλας χυδαίας διασκεδάσεις και δίνοντάς της τήν

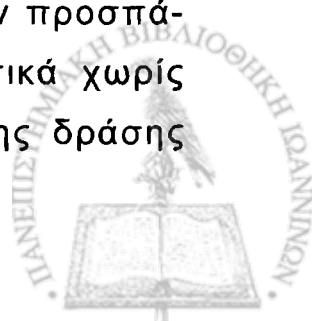
ἀπαιτούμενη μόρφωσι τάξεως πού χρειάζεται για τόν έπαναστατικόν αγώνα. Από τίς χιλιάδες νέων έργατών πού έπέρασαν από τό σχολείο τής Σοσιαλιστικής Νεολαίας, οί περισσότεροι μπορούμε νά πούμε ότι αποτελούν τά στελέχη του σημερινού και του μέλλοντος έργατικού κινήματος τής χώρας μας...»¹⁴³.

Το ΣΕΚΕ(Κ) πραγματοποίησε ένα ακόμη συνέδριο, έκτακτο αυτή την φορά, τον Σεπτέμβριο του 1920 για να αξιολογηθεί η πρόταση των φιλελευθέρων για εκλογική συνεργασία¹⁴⁴. Αποφασίστηκε τελικά να μην υπάρξει σύμπραξη με κάποιο αστικό κόμμα και η αυτόνομη κάθοδος στον εκλογικό αγώνα. Ήταν το ίδιο χρονικό διάστημα που ιδρύθηκε η **Ομοσπονδία Σοσιαλιστικών Εργατικών Νεολαίων** με υπεύθυνο τον Τζουλάττι που νωρίτερα είχε ιδρύσει την τριτοδιεθνιστική **Κομμουνιστική Ένωση** που εξέδιδε και το **Κομμουνιστής**. Η ΟΣΕΝ μάλιστα είχε έντονη δραστηριότητα κατά τις παραμονές του συνεδρίου του ΣΕΚΕ(Κ) με την οργάνωση της γιορτής της νεολαίας που εορταζόταν διεθνώς και στάθηκε μία πρώτης τάξεως ευκαιρία να προπαγανδίσει τις θέσεις της, στο δε συνέδριο ο **Ζακ Βεντούρα** συμμετείχε με θετική και όχι απλώς συμβουλευτική ψήφο εκ μέρους της νεολαίας¹⁴⁵. Όταν αυτό το συνέδριο αποφάσισε την ένταξη του ΣΕΚΕ στην Κομμουνιστική Διεθνή η **Κομμουνιστική Ένωση** διαλύθηκε και εντάχθηκε στο ΣΕΚΕ*. Στις εκλογές που ακολούθησαν, το ΣΕΚΕ(Κ) σημείωσε ένα καλό αποτέλεσμα, ιδίως αν κρίνει κανείς από τα εσωργανωτικά του προβλήματα.

Η νίκη του Γούναρη στις εκλογές δεν συνοδεύτηκε από εκπλήρωση της υπόσχεσής του να ανακαλέσει τα ελληνικά στρατεύματα από την Μικρασία. Το επόμενο έτος, το 1921, ήταν μία χρονιά μεγάλων κινητοποιήσεων οργανωμένων με επιτυχία από το ΣΕΚΕ(Κ). Από τότε ξεκινούν και οι πρώτες **μαζικές** διώξεις κομμουνιστών από το αστικό κράτος, ιδίως από το καλοκαίρι του έτους κ.ε.

Η σπουδάζουσα του ΣΕΚΕ(Κ) δραστηριοποιήθηκε εντονότατα αμέσως μετά την λήξη του εκλογικού συνεδρίου του ΣΕΚΕ(Κ) καθώς πλέον ήταν πιο συγκεκριμένος ο ιδεολογικός και πολιτικός ρόλος της στην προσπάθεια ανάπτυξης του κινήματος. Κινήθηκε περισσότερο πολιτικά χωρίς βέβαια να αδιαφορήσει και για το συνδικαλιστικό κομμάτι της δράσης

* Ο Τζουλάττι από το 1923 πρωτοστάτησε στην αρχαιομαρξιστική (τροτσκιστική) κίνηση

της. Πρωτίστως όμως ενδιαφερόταν για την ανάδειξη ικανών και αποφασισμένων καθοδηγητών της εργατικής τάξης και δεν φαίνεται να έτρεφε αυταπάτες πως σε εκείνη τη χρονική στιγμή μπορούσε το κίνημα των φοιτητών να πάρει σοσιαλιστικά χαρακτηριστικά.

Το ΣΕΚΕ(Κ) κάλεσε τους σοσιαλιστές φοιτητές να συνέλθουν και να συγκροτήσουν κομμουνιστική φοιτητική οργάνωση με στόχο την διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών στην φοιτητώσα νεολαία αλλά και την ιδεολογική ανάπτυξη των μελών αυτής της – ουσιαστικά – παράταξης, στενότατα όμως συνδεδεμένης με το κόμμα¹⁴⁶. Πολλοί ήταν οι νέοι που ανταποκρίθηκαν και η Ένωσις τῶν σοσιαλιστῶν φοιτητῶν καί σπουδαστῶν προχώρησε γρήγορα σε οργανωτική συγκρότησή της και στην οργάνωση διαλέξεων και συζητήσεων και εν γένει προώθησε εξ αρχής την ιδεολογική ενδυνάμωση των μελών της¹⁴⁷. Αυτή η εξέλιξη ενθάρρυνε τους επιστρατευμένους κομμουνιστές φοιτητές, μιας και οι αντιπολεμικές φωνές στα ανώτατα ιδρύματα θα ακούγονταν δυνατότερες με τα νέα δεδομένα, αλλά και οι ίδιοι εκφράζοντας την ικανοποίησή τους για την δημιουργία της *Ενώσεως* την ενδυνάμωναν, μιας και το ζήτημα της επιστρατεύσεως και των αναστολών απασχολούσε το σύνολο των νέων που σαφώς θα επηρεάζονταν διαβάζοντας επιστολές στρατιωτών συναδέλφων τους να στηρίζουν την νέα οργάνωση, ακόμη και αυτοί που θα διέκειντο θετικά υπέρ της εκστρατείας, αλλά δεν θα ένιωθαν άνετα με την κλήτευσή τους από τα στρατολογικά γραφεία. Ο τύπος της εποχής – τουλάχιστον ο αριστερός – είναι γεμάτος από διαβήματα και διαμαρτυρίες των νεολαίων σχετικά με αυτά τα θέματα. Αυτό δεν σημαίνει πως στήριξαν τους κομμουνιστές πολιτικά ή συνδικαλιστικά, σίγουρα όμως τους έβλεπαν πιο θετικά σε σχέση με την εικόνα που το καθεστώς προωθούσε για αυτούς. Κατά κάποιον τρόπο, ήταν μία πολιτικοσυνδικαλιστική επένδυση για το μέλλον.

Η Ένωσις έκανε την πρώτη της επίσημη εμφάνιση τον Δεκέμβριο του 1920 με την ακόλουθη ανακοίνωση που ακόμα περικλείει κάτι από το πνεύμα αβανγκαρντισμού, ίσως όμως με πιο «καιροσκοπικό» χαρακτήρα.

«ΕΝΩΣΙΣ ΤΩΝ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ

ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

(ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ)

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΦΟΙΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΟΛΟΥΣ ΤΟΥΣ ΣΠΟΥΔΑΣΤΑΣ
ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΝΩΤΕΡΩΝ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Εἶνε ἡ πρώτη φορά πού μιὰ Ἐνωσις τῶν Σοσιαλιστῶν Φοιτητῶν
καί Σπουδαστῶν ἀπευθύνεται σέ σᾶς, στή σπουδάζουσα Νεολαία, στούς
αὐριανούς ἐπιστήμονες τῆς χώρας μας, γιά νά σᾶς ἀναγγεῖλη τήν
ἴδρυσή της. Γιά πρώτη φορά μέσα στή σχολαστική ἀτμόσφαιρα τῶν
σπουδαστηρίων μας καί μέσα στήν προαιώνια μοῦχλα τῆς προλήψεως,
φυσάει ἕνας καινούργιος ἄνεμος πού φέρνει τήν Πρόοδο καί τήν
Αναγέννησι.

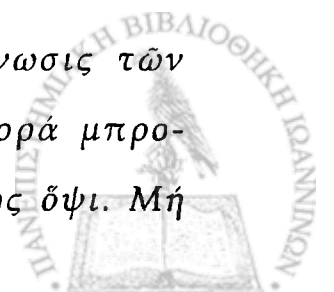
Κλεισμένοι τόσα χρόνια μέσα στό στενόν ὀρίζοντα τῆς σπουδῆς
μας, μέ τό μόνο ἐγωιστικό ἰδανικό νά βγοῦμε ἐπιστήμονες γιά νά
ἐξασφαλίσουμε μιὰ ἄνετη ζωή στόν ἑαυτό μας, δέν φαντασθήκαμε κἄν
ὅτι μπορεῖ, ἔξω ἀπό τόν κύκλο τοῦ σχολειοῦ καί τῆς ἐπιστήμης μας, νά
ὑπάρχη κι' ἕνας ἄλλος κόσμος. Καί ὅμως ὁ ἄλλος αὐτός κόσμος ἐζοῦσε,
κουνιότανε καί προχωροῦσε στόν ἀκράτητο δρόμο του. Ἦταν ὁ κόσμος
τῆς Πραγματικότητος!

Χρειάστηκε νᾶρθῆ ἡ φρίκη ἑνός παγκόσμιου πολέμου, μιᾶς πα-
γκόσμιας σφαγῆς, χρειάστηκε ν' ἀπλωθῆ παντοῦ ἡ μαύρη δυστυχία καί
ἡ στέρησις γιά νά βρεθοῦμε καί μεῖς ἀντιμέτωποι μέ τόν ἄλλο αὐτό κό-
σμο, γιά νά ὑποχρεωθοῦμε νά κυττάξουμε κι' ἐμεῖς κατάματα τή σκλη-
ρή πραγματικότητα.

Πόσοι ἀπό μᾶς δέν γνώρισαν ἀπό κοντά τά μαρτύρια τῶν
ἐπιστρατεύσεων καί τῶν πολέμων! Πόσοι ἀπό μᾶς δέν ὑποχρεώθηκαν
νά παρατήσουν στή μέση τή σπουδή τους γιά νά λύσουν πρῶτα τό
ἐπιταχτικό πρόβλημα τῆς ζωῆς!

Φοιτηταί καί Σπουδασταί τῆς Ἑλλάδος!

Σ' αὐτή τήν Πραγματικότητα σᾶς καλεῖ σήμερα ἡ Ἐνωσις τῶν
Σοσιαλιστῶν Φοιτητῶν καί Σπουδαστῶν. Εὐρεθήκατε μιὰ φορά μπρο-
στά στή σημερινή κοινωνία καί ἀτενίσατε τήν ἀπειλητική της ὄψι. Μή

διστάσετε λοιπόν τώρα και μὴν ὑποχωρήσετε! Μὲ τὸ φῶς τῆς ἀληθινῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Γνώσεώς σας φωτίσατε τὸ ζοφερό σκοτάδι πού κλείνει μέσα της. Κυττάξετε μέσα βαθειά στὰ σπλάχνα της.

Καὶ ὅταν ἰδῆτε τίς δυνάμεις πού παλεύουν μέσα της, θὰ ἀντιληφθῆτε γιατί ἓνα ὑπόκωφο μουγκρητό φτάνει στ' αὐτιά σας. Ὅταν ἰδῆτε, κι' ὅταν αἰσθανθῆτε τὸν πόνο ἑνὸς ἀμέτρητου πλήθους ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων, θὰ καταλάβετε γιατί στὴν ὄψι τῆς κοινωνίας χαράζονται αἱ ρυτίδες τῆς ἀπελπισίας. Ὅταν ἰδῆτε ἀπὸ κοντὰ τὰ βάσινα καὶ τὴ φρίκη πού πλακώνουν ἓναν ὀλόκληρο κόσμον θὰ νοιώσετε τὴν αἰτία πού φαίνεται ματωμένη ἢ ματιά τῆς σημερινῆς κοινωνίας.

Φροντίσετε καὶ ἐρευνήσετε ἀκόμα ποιό βαθειά. Θὰ ἰδῆτε καὶ θὰ νοιώσετε τὴν πάλη τοῦ θανάτου πού κάνει ἡ Δύναμι τῆς Δουλειᾶς, ἡ Ἐργατικὴ Τάξις ἐναντίον τῆς Ἐκμεταλλεύσεως, ἐναντίον τῆς Κεφαλαιοκρατίας. Καὶ ἂν κυττάξετε ἀκόμα ποιό καλά, θα ἰδῆτε πῶς ἓνα ὄπλο γιὰ τὴν Ἐκμετάλλευσιν πού ἐπιβάλλουν λίγοι κηφήνες στὸν πονεμένο λαὸ εἶνε κι' αὐτὴ ἀκόμα ἡ Ἐπιστήμη σας, εἴστε καὶ σεῖς οἱ ἴδιοι.

Ποιός, ἀλήθεια, ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονας ἐφρόντισε ὡς τώρα νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴ μὀρφωσί του γιὰ τὸ καλὸ τοῦ λαοῦ πού βρίσκεται ἀκόμα πνιγμένος στὴν ἀμάθεια καὶ στὴν πρόληψιν; Καὶ ποιοὶ εἶνε αὐτοὶ πού μετατρέπουν σὲ ἑκατομμύρια κάθε πρόοδο καὶ κάθε τελειοποίησιν τῆς Ἐπιστήμης μας; Ἡ ἀκόμα σὲ τί ὠφελεῖ ἡ ἀνάπτυξις τῆς Ἐπιστήμης μας, ὅταν χρησιμεύει μόνο γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν μέσων τοῦ ἀλληλοσκοτωμοῦ τῶν λαῶν;

Φοιτηταὶ καὶ Σπουδασταὶ τῆς Ἑλλάδος!

Μπροστά, σ' αὐτὸν τὸν ἀπέραντον πόνον τοῦ λαοῦ, μπροστά σ' αὐτὴν τὴν ἀποκαρδιωτικὴν κατάπτωσιν τῆς Ἐπιστήμης, θὰ μπορέσετε σεῖς, παιδιὰ αὐτοῦ τοῦ ἴδιου λαοῦ καὶ λειτουργοὶ αὐτῆς τῆς ἴδιας Ἐπιστήμης, νὰ μείνετε ἀσυγκίνητοι καὶ νὰ δείχνετε μίαν ἐγκληματικὴν ἀδιαφορία;

Γυρίσετε το βλέμμα σας προς τούς συναδέλφους σας, προς τούς σπουδαστάς τῶν ἄλλων χωρῶν. Παντοῦ θα ἰδῆτε πῶς αὐτοί ἀποτελοῦν τήν πρωτοπορεία στήν Κοινωνική Ἐπανάστασι, παντοῦ αὐτοί ἔχουν τήν πρώτη θέσι στόν εὐγενικόν ἀγῶνα γιά τό ξύπνημα καί τό ξεσκλάβωμα τοῦ λαοῦ. Καί ἀκόμα (θυμηθῆτε τό ὑπέροχο παράδειγμα τῆς Ρωσικῆς Φοιτητικῆς Νεολαίας μέσα στό καθεστῶς τοῦ Τσάρου) ὅτι αὐτοί ξέρουν - σάν χρειαστῆ - ἥρωικά νά πέφτουν θύματα τῆς Κοινωνικῆς Ἐπαναστάσεως.

Σ' αὐτόν τόν ἀγῶνα σᾶς καλεῖ σήμερα ἡ Ἐνωσις τῶν Σοσιαλιστῶν Φοιτητῶν καί Σπουδαστῶν. Καθένας ἀπό σᾶς ποῦ θά προστεθῆ στό στρατόπεδό μας θά εἶνε μιά νέα Δύναμις γιά τήν ἀφύπνισι τοῦ λαοῦ, γιά τήν ἀνύψωσι τῆς Ἐπιστήμης.

Σκεφθῆτε, βυθομετρήστε τήν ψυχή σας, καί ἂν βρῆτε πῶς μέσα σ' αὐτή φωλιάζει ἓνα ἀπέραντο μῖσος γιά τή σημερινή κοινωνική ἐξαχρείωσι, μιά μεγάλη ἀγανάκτησις γιά τό ἠθικό ξεχαρβάλωμά της, τότε, εἰμᾶστε βέβαια, θά ρθῆτε νά ἀγωνισθῆτε μαζί μας στά χαρακώματα τοῦ μεγάλου μας ἀγῶνος ἐναντίον τοῦ Ἀστικοῦ Καθεστῶτος.

-Ζήτω ἡ Ἐνωσις τῶν Σοσιαλιστῶν Φοιτητῶν καί Σπουδαστῶν τῆς Ἑλλάδος!

-Ζήτω τό Σοσιαλιστικό Ἐργατικό Κόμμα!

-Ζήτω ὁ Κομμουνισμός!

Ἀθῆναι 13 Δεκεμβρίου 1920

Ἡ ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ»¹⁴⁸.

Επικουρικά στην κίνηση αὐτή των κομμουνιστῶν φοιτητῶν ἦρθε καί η ευρύτερη πνευματική κίνηση νέων προοδευτικῶν καθῶς καί η οργάνωσις του κόμματος πάνω στα εκπαιδευτικά ζητήματα. Συγκεκριμένα το ΣΕΚΕ(Κ) προχώρησε σε σειρά διαλέξεων καί μαθημάτων θεωρητικῶν ἐνῶ ο Κομιώτης θα αναλάμβανε τήν ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσεως του θεωρητικοῦ ἐντύπου του Μορφωτικοῦ τμήματος¹⁴⁹. Ἡ ὅλη εκπαιδευτική δράσις

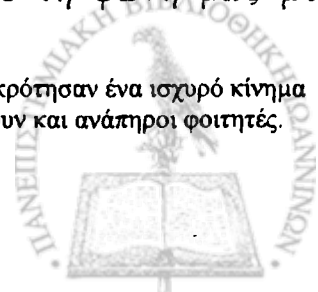
του ΣΕΚΕ(Κ) στα νεαρά μέλη του και στην οργάνωση της νεολαίας θα υπαχθεί στο πρόγραμμα αυτό.

Ταυτόχρονα άρχισε να ξεχωρίζει και η γενιά των νέων δημοτικιστών που θα συγκροτούσαν την τρίτη γενιά της *Φοιτητικής Συντροφιάς*. Σε μία προκήρυξη νέων διανοούμενων για το γλωσσικό, που έπαιρνε όλο και πιο έντονα πολιτική διάσταση και η *Συντροφιά* θα συμβάλει πολύ σε αυτό, όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, βλέπουμε ανάμεσα σε άλλες τις υπογραφές των Τέλλου Άγρα, Κλέωνα Παράσχου και Θ. Λασκαρίδη¹⁵⁰, ο οποίος μάλιστα θα επανεμφανιστεί ατομικά με ένα πολεμικό άρθρο στο τέλος του χρόνου για τον ρόλο των νέων διανοούμενων στην Ελλάδα¹⁵¹.

Το 1921 ήταν μία χρονιά έντονης δραστηριότητας των κομμουνιστών φοιτητών και η Ένωσις ήδη από την 1^η Ιανουαρίου καλούσε τους φοιτητές σε συμμετοχή για την επέτειο της εκτελέσεως των Λήμπκνεχτ και Λούξεμπουργκ και λίγες μέρες αργότερα απευθύνθηκε στους στρατιώτες – φοιτητές, συμβάλλοντας στο μέτρο που της αναλογούσε στην ανάπτυξη του κλίματος απειθαρχίας στο μέτωπο¹⁵². Η υπόθεση πως το γεγονός της δημιουργίας κομμουνιστικών πυρήνων στο μέτωπο και της τακτής επαφής αυτών με το ΣΕΚΕ(Κ) θα επέτρεπε την μεταφορά του κλίματος και στην οργάνωση των φοιτητών και η ισχνή αναφορά τους προς τους συναδέλφους τους στις γραμμές του μετώπου δηλώνει πως πράγματι επηρέαζαν κάποιες συνειδήσεις*. Μάλιστα, το σύνθημα της γενικής αποστράτευσης ακουγόταν όλο και από περισσότερα στόματα, ειδικά αφότου αποδείχθηκε πως ο Γούναρης ξεγέλασε τον λαό. Διαβάζουμε σε άλλη ανακοίνωση της *Ενώσεως*:

«...Σάν Ένωσις ποῦ ἀντιπροσωπεύει τήν πειό προχωρημένη μερίδα τῆς Φοιτητικῆς Νεολαίας, καθῶς καί τίς γερές ἀντιλήψεις τῶν διαφόρων ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς, ἀλλά καί σάν Ένωσις ποῦ ἐτέθη στό πλευρό τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος γιά νά ἀγωνισθῆ μαζύ του γιά τήν ἐπικράτησιν τῆς Σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας, αἰσθανόμεθα τήν ἀνάγκη νά διαμαρτηροῦμε γιά τήν αἰώνια αὐτή ἐπιστράτευσι τόσο τῶν Ἑργατῶν ὅσο καί τῶν Φοιτητῶν, ποῦ καταστρέφει τίς ζωτικῆς καί διανοητικῆς δυνάμεις τῆς χώρας μας, καί συνενώνουμε τή φωνή μας μέ

* Δεν είναι τυχαίο το ότι οι ανάπηροι στρατιώτες κυρίως μετά την καταστροφή συγκρότησαν ένα ισχυρό κίνημα στενά δεμένο με το ΣΕΚΕ(Κ) –μετέπειτα ΚΚΕ –και σε αυτό σαφώς θα συμμετάσχουν και ανάπηροι φοιτητές.

τὴν φωνὴ τῶν ἀδελφῶν Ἑργατῶν καὶ διανοούμενων τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος ποῦ ζητοῦν τὴ γενικὴ ἀποστράτευσι. Ἐξ ὀνόματος ὄλων τῶν ἐπιστρατευμένων Φοιτητῶν, ποῦ ὑποφέρουν ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς ἐπιστρατεύσεως καὶ ἀντιμετωπίζουν ὀλοὲν φοβερῶτερα τὴν ἀβεβαιότητα τῆς αὔριον καὶ τὴ καταστροφή, ζητᾶμε τὴν ταχύτερη ἀποστράτευσι ὅλης τῆς Φοιτητικῆς Νεολαίας καὶ καλοῦμε ὄλους τοὺς συντρόφους Φοιτητὰς νὰ συνενώσουν τὰς δυνάμεις των στὸν ἀγῶνα τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ἑργατικοῦ Κόμματος (Κομμουνιστικοῦ) γιὰ τὴ κατάπαυσι τοῦ πολέμου καὶ τὴ ταχύτερα γενικὴ ἀποστράτευσι...»¹⁵³.

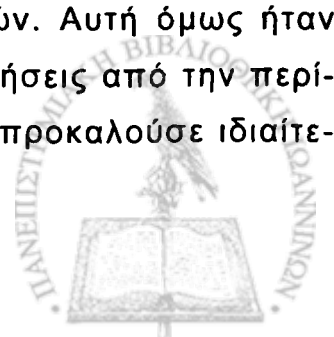
Οἱ κινήσεις γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς ἀποστράτευσης ἦταν διαρκεῖς καὶ φυσικά δὲν ἀφοροῦσε τοὺς ἀριστεροὺς φοιτητὲς μόνον ἡ ἀνησυχία γιὰ τὸ ζήτημα, οὔτε ὅλοι ὅσοι τὴ ζητούσαν ἦταν ἀπαραιτήτως φίλα προσκείμενη στὴν Ἐνωση ἢ στο ΣΕΚΕ(Κ). Ὅλοι ὅμως ἀπευθύνονταν στὶς δυνάμεις των κομμουνιστῶν, ἰδίως ἀπὸ τὴ στιγμή που ἐμφανίστηκε ἡ οργάνωση **Φοιτητικὴ Νεολαία**, υπαγόμενη μάλλον στὸν Γούναρη, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴ μία ζητοῦσε τὴν ἀποστράτευση, ἀπὸ τὴν ἄλλη φανερά στα συλλαλητήρια καὶ τὶς συγκεντρώσεις που οργάνωσε ἢ συμμετείχε καλοῦσε σε συνέχιση τοῦ πολέμου¹⁵⁴. Ὅμως τὸ σημαντικότερο πρόβλημα γιὰ τὴν παράταξη των κομμουνιστῶν φοιτητῶν προήλθε ἐκ των ἔνδον καὶ, παρότι τὸ συγκεκριμένο πρόβλημα σύντομα καὶ «ανώδυνα» θα λυθεῖ, ἐν τούτοις θα θέσει τὸ ζήτημα τοῦ ρόλου τῆς νεολαίας καὶ ἡ τῆς σπουδάζουσας στὴ διαμόρφωση τοῦ κινήματος – συζήτηση που προκαλεῖ ἐντονες διαμάχες ὡς καὶ τὶς μέρες μας – καὶ σε ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ ΣΕΚΕ(Κ) ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα δείγματα των τάσεων μέσα σε αὐτὸ καὶ τῆς κρίσης που λίγο ἀργότερα θα ξεσπάσει ἐντονα καὶ θα λυθεῖ μόνον κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1930. Ἡ ἀναφορὰ στὴν *Ἀνεξάρτητον Κομμουνιστικὴ Νεολαία Ἀθηνῶν* ποῦ πήρε τὴν πλειοψηφία τοῦ ομίλου τῆς νεολαίας Ἀθηνῶν τοῦ ΣΕΚΕ(Κ) καὶ ἐπηρέασε σαφῶς καὶ τὴν Ἐνωση, ἀφοῦ ἡ δράση τῆς φαίνεται νὰ χάνεται γιὰ ἓνα διάστημα λίγων μηνῶν.

Τὸ σημαντικότερο θέμα που ἔθεσε ἡ ομάδα αὐτὴ που ξεκίνησε ἀπὸ τὶς κινήσεις των **Τάκη Φίτσιου, Πέτρου Πικροῦ, Ν. Παναγάκη, Δ. Καρδαρά, Αρ. Χρηστίδη, Εμμ. Μπερνιδάκη** καὶ **Γ. Βούρου** ἦταν ἐκεῖνο τῆς

ανεξαρτησίας των νεολαιών από τα κομμουνιστικά κόμματα¹⁵⁵. Σε αυτό που δεν μπόρεσε να απαντήσει ήταν στο κατά πόσο η νεολαία μπορεί να είναι πολιτικά ανεξάρτητη και από ποιόν. Δηλαδή η νεολαία ως κοινωνικό στρώμα αδυνατεί να είναι ο φορέας της επαναστατικής αλλαγής προς τον σοσιαλισμό. Επομένως, το να στέκεται ανεξάρτητη από την εργατική τάξη – μέλη της οποίας είναι και πολλοί νέοι βέβαια – και το κόμμα της την καθιστούσε εύκολη λεία για τα αστικά κόμματα που δεν δέχονταν την πάλη των τάξεων. Το γεγονός της δημιουργίας αυτής της ομάδας φαίνεται να έχει ιδεολογική, λοιπόν, βάση και δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο που να υποδεικνύει άλλον λόγο. Τελικώς η ομάδα αυτή διαλύθηκε με απόφαση των μελών της στα τέλη Αυγούστου και προσεχώρησαν στο Κόμμα και τη νεολαία του¹⁵⁶. Διατηρώ όμως πολλές αμφιβολίες για το κατά πόσο η αλλαγή πλεύσης της *Ανεξάρτητης* οφειλόταν σε κατανόηση του ιδεολογικού σφάλματος και τείνω να δεχθώ πως η εντατικοποίηση των διωγμών σε βάρος των κομμουνιστών τους οδήγησε πίσω στο ΣΕΚΕ(Κ) για καλύτερη πολιτική – και φυσική – κάλυψη. Από την όλη υπόθεση κρατάμε μία ακόμη παρενέργεια, δηλαδή την διαφωνία κεντρικά του ΣΕΚΕ(Κ) με τον Πετσόπουλο που δημοσίευσε την αναγγελτήριο επιστολή – απόφαση ιδρύσεως της ομάδας αυτής απαντώντας της όχι σύμφωνα με τις αρχές της Κομμουνιστικής Διεθνούς και της Διεθνούς των Νέων, με αποτέλεσμα την δημοσίευση επιστολής του Κορδάτου εκ μέρους της Κ.Ε. που έδινε την θέση του ΣΕΚΕ(Κ)¹⁵⁷. Η διαμάχη αυτή είχε ως αποτέλεσμα πολύ σύντομα να περάσει η εφημερίδα στον άμεσο έλεγχο του κόμματος.

Η λύση του δημιουργηθέντος προβλήματος αναζωογόνησε την δράση της *Ένωσης*, που δεν έφτασε όμως στα επίπεδα του πρώτου καιρού της ξανά, αλλά τουλάχιστον κατόρθωσε να βγει από τον λήθαργο στον οποίον είχε πέσει από πριν ακόμη τον Μάιο (προφανώς η κρίση σοβούσε...). Το πρόβλημα εκείνο που θα απασχολήσει περισσότερο τους κομμουνιστές φοιτητές μέχρι το τέλος του 1921 – πέρα από το μόνιμο αίτημα για αποστράτευση – θα είναι ξεκάθαρα πολιτικό. Με την έναρξη του ακαδημαϊκού έτους 1921-22 ξεκίνησαν οι εκκαθαρίσεις αντιφρονούντων καθηγητών και κυρίως των δημοτικιστών. Αυτή όμως ήταν μία πρακτική που ακολουθούσαν οι εκάστοτε κυβερνήσεις από την περίοδο του λεγόμενου εθνικού διχασμού και πλέον δεν προκαλούσε ιδιαίτε-

ρες αντιδράσεις παρά μία δυσφορία των φοιτητών μέχρι να επανέλθει ο κανονικός ρυθμός στα μαθήματά τους. Στα τέλη Νοεμβρίου το ακόλουθο περιστατικό θα πάρει πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις από ό,τι αρχικά θα περίμενε κανείς και αποτελεί μία από τις πρώτες ενδείξεις της σύγκρουσης του καθεστώτος με την μαρξιστική – λενινιστική ιδεολογία μέσα στο πανεπιστήμιο:

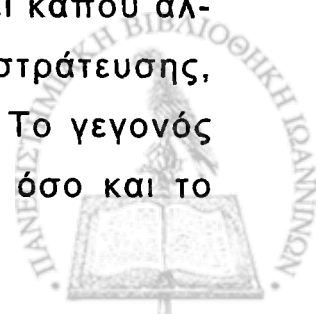
«ΤΑΡΑΧΕΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Σοβαρά σκηναί ἔλαβον χώραν εἰς τό Πανεπιστήμιον,

Προχθές εἰς τήν αἴθουσαν τῆς Νομικῆς Σχολῆς καθ' ἣν ὄραν ὠμίλει ὁ καθηγητής τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας κ. Γουναράκης περί «Ἐργασίας καί Παραγωγῆς» δέν παρέλειψε νά θίξη καί τήν θεωρίαν τοῦ Μάρξ. Τότε εἰς τῶν φοιτητῶν ἐζήτησε τόν λόγον, ὁ καθηγητής ἀνθαιρέτως δέν τοῦ ἐπέτρεψε καί ἔνεκα τούτου ἡ πλειονότης τῶν φοιτητῶν ἤρχισε νά διαμαρτύρεται. Ὁ κ. καθηγητής πρό τῆς διαμαρτυρίας αὐτῆς ἠναγκάσθη νά ἐγκαταλείψῃ τήν καθηγητικὴν ἔδραν.

Χθές οἱ φοιτηταί μεταβάντες νά ἀκροασθῶσιν τοῦ ὀριζομένου μαθήματος εὔρον τήν θύραν κλειστήν τοῦ κ. καθηγητοῦ δηλώσαντος ὅτι δέν κάνει μάθημα. Συγχρόνως δέ ὁμάς χωροφυλάκων μυστικῶν καί φανερῶν ἠθέλησε νά διαλύσῃ τούς συγκεντρωθέντας καί νά συλλάβῃ τούς Κομμουνιστάς φοιτηταί. Σύσσωμοι τότε οἱ φοιτηταί ὀρμούμενοι ὑπό πνεύματος συναδελφικῆς ἀλληλεγγύης ἐξηγέρθησαν κατά τῶν ἀνθαιρεσιῶν αὐτῶν καί κατόπιν συμπλοκῆς ἀπελευθέρωσαν τούς συναδέλφους των»¹⁵⁸.

Πρέπει κανείς να κάνει δύο παρατηρήσεις: η πρώτη είναι η συνεργασία μερίδας τουλάχιστον καθηγητῶν με τους κατασταλτικούς μηχανισμούς. Η δεύτερη αφορά την αλληλέγγυα στάση των φοιτητῶν στους κομμουνιστές συναδέλφους τους που δεν μπορεί να αποδοθεί κάπου αλλού παρά στην δράση της Ἐνωσης κυρίως στο θέμα της επιστράτευσης, στο οποίο σταθερά υπερασπίστηκε το δίκαιο των φοιτητῶν. Το γεγονός αυτό το επισήμαναν τόσο η κομμουνιστική φοιτητική ομάδα όσο και το

ΣΕΚΕ(Κ)¹⁵⁹. Ίσως, επίσης, το περιστατικό να αποτελεί απόδειξη μίας ιδιαίτερης δυναμικής της αριστεράς στην νομική, αν το συνδυάσουμε με την όχι ευνοϊκή μεταχείριση της σχολής στα ζητήματα αναστολών και αποστρατεύσεων που είδαμε νωρίτερα.

Εδώ πάντως πρέπει να παρατηρήσω πως ένα τμήμα του σοσιαλεργατικού κομμουνιστικού κόμματος είχε μία άλλη αντίληψη για το πανεπιστήμιο, εσφαλμένη κατά την άποψή μου, δηλαδή πως ο χώρος του πανεπιστημίου δεν είναι χώρος πολιτικών συζητήσεων αλλά μορφώσεως¹⁶⁰. Η Ένωση δεν φαίνεται να συμεριζόταν αυτή τη θέση, κρατώντας ωστόσο μία ελαφρά ισορροπία:

*«Ανακοινωθέν προς τούς φοιτητάς τοῦ Ἐθνικοῦ καί Καποδιστριακοῦ
Πανεπιστημίου τῆς Ἑλλάδος.*

Σύντροφοι νέοι,

Ὑστερα ἀπό τήν τελευταία βίαία Κρατική Ἐπέμβασι στά ἔσωτερικά τοῦ Πανεπιστημίου μας, ὕστερα ἀπό τήν κατάφωρη καταπάτησι τῶν Πανεπιστημιακῶν Ἐλευθεριῶν πού χρόνια δλόκληρα καθιέρωσαν, ὕστερα ἀπό τή μεταβολή τοῦ Πανεπιστημίου σέ πολιτική καί μικροκομματική παλαίστρα, ἡ Ἐνωσις τῶν Κομμουνιστῶν Φοιτητῶν αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά ἐκθέσῃ πλατειά τή γνώμη της πάνου στά τελευταία αὐτά γεγονότα, καί νά βροντοφωνήσῃ στίς φοιτητικές μᾶζες, καί ιδιαίτερα σ' ὄσους ἔχουν συνείδησι ὀλοφώτεινη, ἀπαλλαγμένη ριζικά ἀπ' τις προλήψεις.

Σύντροφοι,

Ἐμεῖς πού πιστεύουμε στήν Ἀπελευθέρωσι τῶν Σκλάβων καί θεωροῦμε τήν Πνευματική Ἀναγέννησι ἀναγκαῖον ὄρο γιά τό τελικό ἔϋπνημα τῆς Ἀνθρωπότητας, θέλουμε τήν ἐκκαθάρισι τοῦ Πανεπιστημίου νά γίνῃ ὡς μέσο ὀριστικό, πού θά μπορέσῃ νά ὀδηγήσῃ πολύ γρήγορα τή Σπουδάζουσα Νεολαία πρὸς τό δρόμο τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἀλήθειας. Ἀρκετά πιά ἀνεχτήκαμε τό καθημερινό κήρυγμα τῶν

¹⁵⁹ Ἄς σημειωθεῖ πως ἕνας μη κομμουνιστής φοιτητής της νομικής, ο Γονής, συνελήφθη κατά τα επεισόδια τελικώς και κρατείτο στο 5^ο Αστυνομικό Τμήμα (Ριζοσπάστης, 30/11/1921).

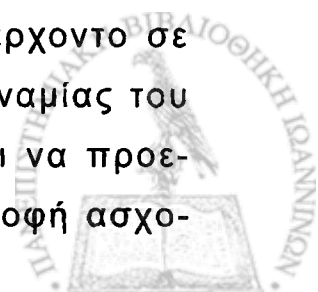
Παληῶν Ἀξιῶν. Οἱ πατριδοκάπηλοι καί οἱ γλωσσαμύντορες, οἰκτρά ἀπομεινάρια μιᾶς ἀναχρονιστικῆς περιόδου, ἔσμπρωξαν τήν Ἑλληνική Φοιτητική Νεολαία στίς θλίβερές σκηνές τῶν Εὐαγγελειακῶν. Ἐμεῖς, οἱ Νέοι, ἄς ἐνώσουμε τή φωνή μας τή χαλκότηκη κι' ἄς μή θελήσουμε νά γίνουμε τά θύματα μιᾶς κομματικῆς διαπάλης. Κανείς δέ μπορεί νά μᾶς ἀφαιρέση τό ἀπαράγραπτο δικαίωμα τῶν Πανεπιστημιακῶν μας Ἐλευθεριῶν...

...Νέοι πού ζῆτε μέσα στήν πνευματική σκλαβιά, πού μᾶς ἐκληροδότησε τό Σημερινό Σχολεῖο, μάθετε πώς τό Ἀστικό Κράτος πού κρύβει μέσα του τό σπέρμα τῆς Ἀποσυνθέσεως, εἶνε ἀνίκανο νά μᾶς δώση μιᾶ ἀληθινή Πνευματική Ἐξυγίανση. Γιαυτό καί χτυπάει ἀμείλιχτα κάθε μας ἐνέργεια, κάθε μας εὐγενικιά πρωτοβουλία. Θά μείνουμε λοιπόν ἀπαθεῖς, ἐμεῖς οἱ Νέοι, μπρός σ' ἕναν τέτοιο ἐκβιασμό;

(Ἀπ' το Γραφεῖο)»¹⁶¹.

Το 1922 υπήρξε μία δύσκολη χρονιά για την κομμουνιστική κίνηση γενικῶς και για τους κομμουνιστές φοιτητές ιδιαίτερα. Δεν ήταν μόνο η εσωκομματική κρίση του 1921 αλλά και οι διωγμοί του καθεστώτος που το 1922 εντάθηκαν ἐτι περαιτέρω και μάλιστα στις 5 Ιανουαρίου, λίγο πριν την καταστροφή, πολλά υψηλόβαθμα στελέχη και ανάμεσά τους οι Κορδάτος, Γεωργιάδης, Ευαγγέλου, Αγγελής θα βρεθούν φυλακισμένοι και να αντιμετωπίζουν την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Ο Γιάννης Κορδάτος, ο πρώτος μαρξιστής Ἕλληνας ιστορικός (παρά τις αναμφισβήτητες αδυναμίες στο ἔργο του), μέλος της πρώτης γενιάς της Φοιτητικῆς Συντροφιάς, εἶχε ἐκλεγεί γραμματέας του ΣΕΚΕ(Κ) μετά ἀπό ἀπόφαση της Α' Πανελλαδικῆς Συνδιάσκεψης τον Φεβρουάριο του '22, λόγω της εντεινόμενης και παρατεινόμενης εσωτερικῆς κρίσης του κόμματος. Τον Οκτώβριο του ἴδιου ἔτους συνεκλήθη νέο ἑκτακτο συνέδριο που ἐξέλεξε ως Γενικό Γραμματέα τον **Ν. Σαργολόγο**¹⁶².

Ἔτσι, ἐνώ σε διεθνές ἐπίπεδο οι κομμουνιστές φοιτητές συνέρχοντο σε συνέδρια, στην Ελλάδα οι συνάδελφοί τους και λόγω της αδυναμίας του ΣΕΚΕ(Κ) να κατανοήσει την αντικειμενική πραγματικότητα και να προετοιμάσει τις δυνάμεις του για την επερχόμενη εθνική καταστροφή ασχο-

λούντο σε θεωρητικό επίπεδο με τη γλώσσα αλλά και με το θέατρο. Η πιο σημαντική και ελπιδοφόρα κίνηση των προοδευτικών φοιτητών είναι η συγκρότηση εκ νέου της *Φοιτητικής Συντροφιάς* τον Οκτώβριο. Παράλληλα, υπήρξαν και διασκέψεις των κομμουνιστικών νεολαιών της Βαλκανικής που οδήγησαν στην συγκρότηση Βαλκανικής Ομοσπονδίας των Κομμουνιστικών Νεολαιών και που ως ένα από τα άμεσα καθήκοντά της ήταν «...Να γενικεύση τήν δράσιν μεταξύ τῆς σπουδαζούσης νεολαίας, προσπαθοῦσα νά δημιουργήσει κομμουνιστικούς πυρήνες εἰς τὰ Πανεπιστήμια καί τὰ Σχολεῖα ἐν γένει»¹⁶³.

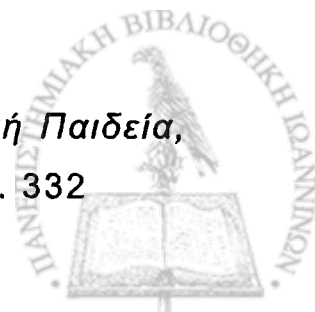
Πριν ακόμη τελειώσει το δραματικό 1922, η νεολαία θα κάνει ένα ακόμη οργανωτικό βήμα προς τα εμπρός. Στις 28 Νοεμβρίου συνήλθε στην Αθήνα το ιδρυτικό συνέδριο της *Οργάνωσης Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας* που εξέλεξε στην πρώτη της Κ.Ε. τους **Ζακ κ' Μωϋσή Βεντούρα, Σπύρο Θεοδώρου, Μ. Καράσσο, Γ. Φράππα** ενώ η *Νεολαία* θα αποτελέσει το δημοσιογραφικό της όργανο. Για πρώτη φορά σε μία κομμουνιστική οργάνωση ή κόμμα, έναν από τους στόχους αποτελεί η *εκπόνηση διεκδικητικού φοιτητικού προγράμματος*¹⁶⁴. Ενδεχομένως προς αυτό να συνέβαλε, πέραν των αντικειμενικών απαιτήσεων, και ο νόμος του Ιουλίου του 1922 που για πρώτη φορά προέβλεπε την δημιουργία φοιτητικών σωματείων ανά σχολή και την σύγκληση γενικών συνελεύσεων.

Το σίγουρο είναι πως από το 1922 και έπειτα η δράση των κομμουνιστών φοιτητών έπρεπε να αλλάξει δυναμική και χαρακτήρα, όπως και του ΣΕΚΕ(Κ) άλλωστε, και να προσαρμοστεί στις νέες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές συνθήκες. Αυτή η διαδικασία, όμως, δεν θα ήταν καθόλου εύκολη.

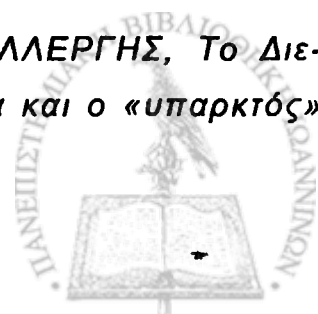

Παραπομπές στο Δεύτερο Μέρος

1. Ιστορικό τμήμα της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., ΔΟΚΙΜΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ Κ.Κ.Ε., Α' τόμος, 1918-1949, ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΑΘΗΝΑ 1995, σελ. 33
2. Λουκάτος Δ. Σπύρος, ΡΟΚΚΟΣ ΧΟΪΔΑΣ, ο κήρυκας του ελληνικού σοσιαλισμού, Αδελφότητα Κεφαλληνών και Ιθακησίων Πειραιά – Εκδόσεις Αλκυών, ΠΕΙΡΑΙΑΣ 1984 (φωτοτυπική αναπαραγωγή), σελ. 103
3. Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΝΑΣ (1832-1896), Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός, Εκδόσεις Επικαιρότητα, ΑΘΗΝΑ 1987, σελ. 101
4. ό.π. σελ. 257
5. Αντώνης Λιάκος, «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας, Α' Πανελλήνιο Συμπόσιο, Ο Karl Marx και η Φιλοσοφία, Ιωάννινα 3-5 Νοεμβρίου 1983, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1987, σελ. 307
6. Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, ό.π. σσ. 93-7
7. Γιάννης Κορδάτος, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ Μέ βάση γνωστές πηγές και νέκδοτα ρχε α, Ζ' Έκδοση, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, ΑΘΗΝΑ, σελ. 19 υποσ. 1
8. Λουκιανός Χασιώτης, «Η Ανατολική Ομοσπονδία»: δύο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19^{ου} αιώνα, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 33
9. Ιστορικό τμήμα της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., ό.π. σελ. 32
10. Κώστας Γκριτζώνας, Πρώιμες μορφές του επαναστατικού κινήματος στην Ελλάδα. Ουτοπιστές, σοσιαλιστές και αναρχικοί αντιεξουσιαστές 1870-1920, Ιστορία και Κοινωνία 18, Εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα, Δεκέμβριος 2002, σελ. 79
11. Χασιώτης, ό.π. σελ. 22
12. ό.π. σελ. 29
13. ό.π. σσ. 47-8
14. ό.π. σσ. 70-1
15. Γιώργος Γιάνναρης, Φοιτητικά Κινήματα & Ελληνική Παιδεία, Πρώτος Τόμος, Εκδόσεις «Το Ποντίκι», Αθήνα 1993, σελ. 332

16. Κώστας Γκριτζώνας ό.π.
17. Γιάνναρης ό.π.
18. Παναγιώτης Νούτσος, *Η ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ από τό 1875 ς τό 1974, Τόμος Α΄, Ο σοσιαλιστές διανοούμενοι και πολιτική λειτουργία τ ς πρώιμης κοινωνικ ς κριτικ ς (1875-1907), Ε σαγωγή, πιλογή κειμένων, πομνηματισμός ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ, Δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Γνώση, Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη 34, ΑΘΗΝΑ, Άνοιξη 1995, (ΑΘΗΝΑ, φθινόπωρο 1990), σσ. 149-154*
19. Βασίλης Κ. Λάζαρης, *Οι Ρίζες του Ελληνικού Κομμουνιστικού Κινήματος, Σύγχρονη Εποχή, ΑΘΗΝΑ 1996, σσ. 92-5 και Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ, μτφ. Σαράντης ντίοχος. ξάντας 1978 (αγγλόγλωσση έκδοση East European Quarterly, 1976) σελ. 20*
20. Νούτσος, ό.π., σελ. 83
21. Λάζαρης, ό.π., σελ. 224
22. Γκριτζώνας, ό.π., σσ. 86-7
23. ό.π. και Νούτσος, ό.π., σελ. 85
24. Λάζαρης, ό.π., σελ. 235
25. Κορδάτος, ό.π., σελ. 78
26. Κορδάτος, ό.π., σελ. 87 υποσ. 2
27. Νούτσος, ό.π., σσ. 297-9
28. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 336
29. Γκριτζώνας, ό.π., σσ. 92-3 και Νούτσος, ό.π., σσ. 270-1
30. Λάζαρης, ό.π., σσ. 339-40
31. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 359
32. Κώστας Βεργόπουλος, *ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ, η ελληνική κοινωνία (1880-1895), β΄ έκδοση, Εξάντας, Αθήνα 1994 (1978), σσ. 158-9*
33. Λουκάτος, ό.π., σελ. 99
34. ό.π., σελ. 142
35. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 333
36. Λυκούργος Σ. Καλλέργης, *ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, Το Διεθνές Σοσιαλεργατικό Κίνημα από τον 19^ο αιώνα και ο «υπαρκτός»*

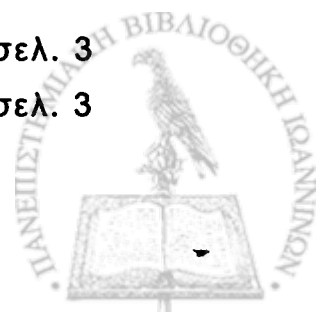

σοσιαλισμός. Πρόλογος: Παύλος Πετρίδης, επιμέλεια έκδοσης: Άγγελος Σιδεράτος, Εκδόσεις Προσκήνιο, Πολιτική και Ιστορία, Αθήνα 2000, σσ. 152-3 και Λάζαρης, ό.π., σσ. 176-7

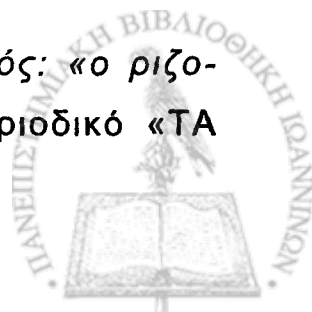
37. ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ, *ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΑΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 39, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., ΑΘΗΝΑ 2004, σσ. 591-2
38. Ιστορικό τμήμα της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., ό.π., σελ. 36
39. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 453, υποσ. 13
40. Καλλέργης, ό.π., σελ. 61
41. Λάζαρης, ό.π., σσ. 169-170
42. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 320, παραπ. 74
43. ό.π., σελ. 265
44. ό.π., σσ. 265-6
45. Λάζαρης, ό.π., σελ. 189
46. Καρπόζηλου Μάρθα, *ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΝΕΑΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ (1830-1914) ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς ΑΘΗΝΑ 1987 (φωτοτυπική αναπαραγωγή) σσ. 136-141
47. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 35
48. Καλλέργης, ό.π., σσ. 123-5, 127
49. ό.π., σελ. 137
50. Δημαρά Αλέξη (επιμέλεια), *Η ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΠΟΥ ΔΕΝ ΕΓΙΝΕ (ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ) ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ 1821-1894*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 1999 (Εκδοτική Ερμής Ε.Π.Ε. 1973) σσ. 282-9
51. Εφημερίδα *Πανεπιστήμιον*, φύλλο 1, 3 Σεπτεμβρίου 1892, σελ. 2
52. Εφημερίδα *Πανεπιστήμιον*, φύλλο 2, 6 Σεπτεμβρίου 1892, σελ. 2
53. Εφημερίδα *Πανεπιστήμιον*, φύλλο 3, 9 Σεπτεμβρίου 1892, σελ. 1
54. ό.π., σελ. 2
55. ό.π., σελ. 4

56. Εφημερίδα *Πανεπιστήμιον*, φύλλο 4, 13 Σεπτεμβρίου 1892, σελ. 1
57. ό.π., σελ. 3
58. Εφημερίδα *Πανεπιστήμιον*, φύλλο 5, 16 Σεπτεμβρίου 1892, σελ. 4
59. Εφημερίδα *Πανεπιστήμιον*, φύλλο 6, 18 Σεπτεμβρίου 1892, σελ. 3
60. Εφημερίδα *Πανεπιστήμιον*, φύλλο 8, 23 Σεπτεμβρίου 1892, σελ. 2
61. *κτακτον παράρτημα Πανεπιστημίου*, 24 Σεπτεμβρίου 1892, σελ. 2
62. Εφημερίδα *Πανεπιστήμιον*, φύλλο 10, 30 Σεπτεμβρίου 1892, σελ. 2
63. ό.π., σελ. 3
64. ό.π.
65. Εφημερίδα *Πανεπιστήμιον*, φύλλο 12, 7 Οκτωβρίου 1892, σελ. 3
66. Λάζαρης, ό.π., σελ. 191
67. ό.π., σσ. 227-8, ενώ διαφωνεί με τον Καλλέργη (ό.π., σελ. 167) ως προς την ημερομηνία έναρξης του παραρτήματος.
68. Καλλέργης, ό.π., σσ. 169-71
69. Λάζαρης, ό.π., σελ. 198
70. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 336
71. ό.π., σελ. 337
72. ό.π., σελ. 338 και Ιστορικό τμήμα της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., ό.π., σελ. 44
73. Εφημερίδα *Εμπρός*, 6 Ιανουαρίου 1897, σελ. 3
74. Εφημερίδα *Εμπρός*, 9 Ιανουαρίου 1897, σελ. 3
75. Εφημερίδα *Εμπρός*, 10 Ιανουαρίου 1897, σσ. 2-3
76. Εφημερίδα *Εμπρός*, 11 Ιανουαρίου 1897, σελ. 3
77. ό.π.
78. Εφημερίδα *Εμπρός*, 13 Ιανουαρίου 1897, σελ. 2
79. ό.π., σελ. 3
80. Εφημερίδα *Εμπρός*, 14 Ιανουαρίου 1897, σελ. 3
81. Εφημερίδα *Εμπρός*, 15 Ιανουαρίου 1897, σελ. 3

- 1892, 1892, 1892, 892, 392, 92, 12, λ.
82. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 272 και Χρήστος Λάζος, *ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΦΟΙΤΗΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ 1821-1973, Κοινωνικοί και Πολιτικοί Αγώνες*, Εκδόσεις ΓΝΩΣΗ, 1987, σσ. 167-8
83. Λάζος, ό.π., σελ. 170
84. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 273
85. Εφημερίδα *Εμπρός*, 16 Ιανουαρίου 1897, σσ. 1-3
86. ό.π., σελ. 1
87. Εφημερίδα *Εμπρός*, 18 Ιανουαρίου 1897, σελ. 2
88. ό.π.
89. ό.π.
90. ό.π.
91. ό.π., σσ. 2-3
92. ό.π., σελ. 3
93. Εφημερίδα *Εμπρός*, 19 Ιανουαρίου 1897, σελ. 2
94. ό.π., σελ. 3
95. Λάζος, ό.π., σσ. 174-5
96. Εφημερίδα *Εμπρός*, ό.π.
97. Λάζος, ό.π., σελ. 178
98. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 340
99. ό.π., σελ. 341
100. ό.π., σελ. 347
101. Νούτσος Παναγιώτης, *Η ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ από τό 1875 ς τό 1974, Τόμος Β΄, δέες καί κινήσεις για τήν ο κονομική καί πολιτική ργάνωση τ ς ργατικ ς τάξης (1907-1925), Α΄ μέρος: από τό Κοινωνικόν μας ζήτημα στήν δρυτική γενιά το ΣΕΚΕ, Ε σαγωγή, πιλογή κειμένων, πομνηματισμός ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ*, Δεύτερη Έκδοση, Εκδόσεις Γνώση, Φιλοσοφική και πολιτική βιβλιοθήκη 35, ΑΘΗΝΑ, χειμώνας 1993-4 (ΑΘΗΝΑ, φθινόπωρο 1991) σελ. 401
102. Κορδάτος, ό.π., σσ. 115-7
103. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 343
104. Ιστορικό τμήμα της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., ό.π., σελ. 68
105. Ν. ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Δεξιά, Αριστερά, Γιακωβινισμός: «ο ριζοσπαστισμός στα χρόνια του κινήματος στο Γουδί*, Περιοδικό «ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ», τεύχος 40, Ιούνιος 2004, σελ. 110.

106. Λάζαρης, ό.π., σελ. 443
107. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 352 και Τάσος Βουρνάς, *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ, ΤΟΜΟΣ Β΄, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑ, Από την έλευση του Βενιζέλου στην Ελλάδα (1909) ως την έκρηξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου (1940)*, Πέμπτη έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1997 (Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1977), σελ. 99
108. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 351
109. Δημαρά Αλέξη (επιμέλεια), *Η ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΠΟΥ ΔΕΝ ΕΓΙΝΕ (ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ) ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ 1895 – 1967*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 1998 (Εκδοτική Ερμής Ε.Π.Ε. 1974), σσ. 79-80
110. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 361 και Λάζος, ό.π., σελ. 233
111. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 362
112. ό.π., σελ. 364
113. Λάζαρης, ό.π., σελ. 412
114. ό.π., σσ. 414-5
115. Κορδάτος, ό.π., σσ. 271-2
116. *Ριζοσπάστης*, 4, 6, 7, 8 & 12/9/1918
117. Κορδάτος, ό.π., σελ. 301
118. *Ριζοσπάστης*, 28/8/1917, 18/9/1917, 7 & 19/3/1918, 17/4/1918
119. *Ριζοσπάστης*, 4/10/1917
120. *Ριζοσπάστης*, 21/10/1917
121. *Ριζοσπάστης*, 17/7/1918
122. *Ριζοσπάστης*, 16/2/1918
123. *Ριζοσπάστης*, 17/2/1918, 18-19/4/1918
124. Ιστορικό τμήμα της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., ό.π., σσ. 86-7
125. Κορδάτος, ό.π., σελ. 317
126. *Ριζοσπάστης*, 31/12/1918, 1 & 19/4/1919
127. *Ριζοσπάστης*, 9 & 14/12/1918, 6, 8, 9 & 13/3/1919
128. *Ριζοσπάστης*, 11/11/1918
129. *Ριζοσπάστης*, 15/1/1919
130. *Ριζοσπάστης*, 21/1/1919, 8/2/1919
131. *Ριζοσπάστης*, 6/6/1919

132. Ιστορικό τμήμα της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., ό.π., σσ. 97-8
133. Ριζοσπάστης, 17/4/1919
134. Ριζοσπάστης, 30/5/1919
135. Ριζοσπάστης, 16, 23 & 28/11/1919
136. Ριζοσπάστης, 29/12/1919
137. Ριζοσπάστης, 12/1/1920
138. Ριζοσπάστης, 11/2/1920, 11/3/1920
139. Ριζοσπάστης, 11/4/1920
140. Ριζοσπάστης, 21, 22 & 24/1/1921, 14 & 15/10/1921
141. Ριζοσπάστης, 17/4/1920, 30/5/1920
142. Ριζοσπάστης, 23/6/1920
143. Ριζοσπάστης, 28/6/1920
144. Ιστορικό τμήμα της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., ό.π., σελ. 116
145. Ριζοσπάστης, 18/9/1920
146. Ριζοσπάστης, 24, 27 & 30/11/1920
147. Ριζοσπάστης, 2, 5 & 27/12/1920
148. Ριζοσπάστης, 15/12/1920
149. Ριζοσπάστης, 26/11/1920
150. Ριζοσπάστης, 12/11/1920
151. Ριζοσπάστης, 25/12/1920
152. Ριζοσπάστης, 1 & 4/1/1921
153. Ριζοσπάστης, 19/1/1921
154. Ριζοσπάστης, 4, 10, 16 & 22/2/1921
155. Ριζοσπάστης, 16/5/1921
156. Ριζοσπάστης, 30/8/1921
157. Ριζοσπάστης, 16 & 19/5/1921
158. Ριζοσπάστης, 28/11/1921
159. Ριζοσπάστης, 29/11/1921, 16/12/1921
160. Ριζοσπάστης, 16/12/1921
161. Ριζοσπάστης, 10/12/1921
162. Ιστορικό τμήμα της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., ό.π., σσ. 126-9
163. Ριζοσπάστης, 2/10/1922
164. Ιστορικό τμήμα της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., ό.π., σσ. 130-1

190

190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

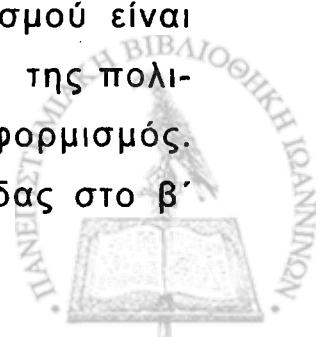
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΝ

ΟΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Πριν εξετάσουμε την στάση των σοσιαλιστικών ομάδων όλων των τάσεων έναντι των εθνικών και μεγάλων κοινωνικών ζητημάτων, θεωρώ πως πρέπει να κριθεί η θέση του Αντώνη Λιάκου (που, κατά την άποψή μου, αποτελεί την πλέον σοβαρή προσπάθεια ερμηνείας της δυσκολίας πρόσληψης του μαρξισμού στον ελλαδικό χώρο) αναφορικά με το θέμα της σχέσης του σοσιαλισμού με το ελληνικό εθνικό ζήτημα. Συγκεκριμένα, προκρίνει πως οι ριζοσπαστικές ιδέες δεν βρήκαν πρόσφορο έδαφος στην Ελλάδα μετά το 1821 γιατί *α) στο νέο κράτος ο αντιδιαφωτισμός επικράτησε και όλες οι προοδευτικές ιδέες υποτάχθηκαν στον συντηρητισμό, β) η ηγεσία του εθνικού κινήματος πέρασε στις κρατικές δυνάμεις και γ) οι στόχοι του ευρωπαϊκού επαναστατικού κινήματος και των ελληνικών διεκδικήσεων συχνά συγκρούονταν. Αναφέρει μάλιστα πως οι Μαρξ και Ένγκελς συχνά κατηγορούσαν την Ελλάδα πως έπαιζε το παιχνίδι της Ρωσίας με τις κινήσεις της κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και πως μόνο μετά το 1897 το επαναστατικό κίνημα ζητά την διάλυσή της¹.*

Εν πρώτοις, ουδείς μπορεί να ισχυριστεί πως οι κλασσικοί του μαρξισμού είχαν το αλάθητο, καθώς κατά τη διάρκεια της ζωής τους πολλές φορές οι ίδιοι ομολόγησαν λανθασμένες εκτιμήσεις τους. Το να δεχόμαστε άκριτα όσα είπαν οι δύο μεγάλοι θεωρητικοί του μαρξισμού είναι δογματισμός και το να παρεκκλίνουμε από τις βασικές αρχές της πολιτικής και οικονομικοκοινωνικής τους διδασκαλίας είναι ρεφορμισμός. Γνωρίζουμε πολύ καλά πως η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας στο β'

μισό του 19^{ου} αιώνα ήταν άμεσα εξαρτημένη από την βούληση της αγγλικής εξωτερικής πολιτικής (τα συμφέροντα της οποίας συνέπιπταν με αυτά του εξωελλαδικού εφοπλιστικού και χρηματιστικού κεφαλαίου) και μόνον όταν αυτή άφηνε τις ελληνικές κυβερνήσεις να απειλούν την Τουρκία, τότε μόνον «κέρδιζε» η Ρωσία, ώσπου η κηδεμονεύουσα δύναμη να τραβήξει τα ελληνικά χαλινάρια και για να μην ωφεληθεί η Ρωσία. Από αυτό συμπεραίνει κάποιος ότι το «εθνικό κίνημα» βρισκόταν στα χέρια των Βρετανών και οι ελληνικές πολιτικές ηγεσίες έπαιζαν τον ρόλο του διαχειριστή και είδαμε και νωρίτερα πως η σύγκρουση του λαϊκού εθνικού συναισθήματος με την επίσημη πολιτική ήταν ο κανόνας και όχι η εξαίρεση. Το θέμα αυτό απαιτεί προσοχή, γιατί η ταύτιση της κρατικής θέσης με την λαϊκή οδηγεί σε μεθοδολογικά σφάλματα. Επίσης, το γεγονός πως η Β' Διεθνής έκρινε πως η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα σήμαινε πόλεμο σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει πως ένας τέτοιος πόλεμος δεν θα ήταν δίκαιος από ελληνικής πλευράς και ότι δεν θα προωθούσε το κοινωνικό ζήτημα και στις δύο χώρες. Σε τελική ανάλυση, ουδέποτε ο μαρξισμός σταμάτησε να πραγματεύεται το εθνικό πρόβλημα.

Η πρώτη θέση του Λιάκου αναιρείται εφόσον ο ελλαδικός χώρος έγινε φιλόξενος υποδοχέας των ευρωπαϊών επαναστατών του 1848-9, ενώ και στις περιπτώσεις εκείνες που οι κρατικές ηγεσίες της Ευρώπης ζήτησαν την έκδοση επαναστατών που είχαν βρει καταφύγιο στην Ελλάδα το κράτος στάθηκε αδύναμο να πράξει τα «νόμιμα», ακριβώς επειδή αντέδρασαν τα λαϊκά και δημοκρατικά στοιχεία (βλ. περίπτωση Φλουράνης). Πρέπει μάλιστα να λάβουμε υπόψη ότι ποσοτικά αυτά τα στοιχεία ήταν ικανά σε σχέση με την εδαφική έκταση και τον πληθυσμό του τότε ελληνικού κράτους. Άλλωστε, ακόμη και αν ήταν μεγαλύτερος ο αριθμός τους, αυτό δεν θα σήμαινε αυτόματα την μετατροπή του ποσοτικού στοιχείου σε ποιοτικό. Αντίθετα, φαίνεται ότι πολλές φορές στην ιστορία οι μειοψηφίες είναι αυτές που δίνουν το έναυσμα για να κινηθεί ο ιστορικός τροχός.

Τέλος, θεωρώ πως ούτε η τρίτη θέση μπορεί να σταθεί και μόνο από το γεγονός της καθόδου στην Κρήτη το 1867 πολλών Ευρωπαϊών δημοκρατών και επαναστατών, πολλοί εκ των οποίων αργότερα θα επιστρέψουν

για δράση στις χώρες προέλευσής του και αρκετούς θα συναντήσουμε και στην κομμούνα.

Η αδυναμία των κυβερνήσεων να λύσουν τόσο τα κοινωνικά όσο και τα εθνικά προβλήματα προσέφεραν παρθένο έδαφος στις επαναστατικές ή ριζοσπαστικές ιδέες που όφειλαν να το εκμεταλλευθούν. «Θα έλεγε κανείς ότι η ύπαρξη ενός άλυτου εθνικού ζητήματος όχι μόνο δεν «καθυστερούσε» την ωρίμανση των κοινωνικών αγώνων αλλά την επιτάχυνε. Άλλωστε, από την αλληλεγγύη με τους αγώνες του υπόδουλου ελληνισμού επρόκειτο να τροφοδοτηθεί, επί έναν αιώνα, το κίνημα για την ανόρθωση της ελληνικής κοινωνίας: επτανησιακός και κρητικός ριζοσπαστισμός, πολιτικοποίηση του στρατού, κίνημα του Γουδί (1909), βενιζελισμός κ.λπ. Με δυό λόγια, το εθνικό πρόβλημα ήταν ο κεντρικός χώρος στον οποίο ωρίμασαν οι εσωτερικές κοινωνικές διαδικασίες²». Όμως, δεν φτάνει μόνο να μην μπορούν να κρατήσουν την εξουσία οι «πάνω». Πρέπει και οι «κάτω» να θέλουν και να μπορούν να την πάρουν. Τα λαϊκά στρώματα απέδειξαν ότι μπορούσαν δυναμικά να παρακάμψουν τους μηχανισμούς εξουσίας που πολύ συχνά αδυνατούσαν να τους εξυπηρετήσουν (ήταν συχνές οι αγροτικές εξεγέρσεις, οι δυναμικές κινητοποιήσεις των φοιτητών που συναντούσαν την έμπρακτη λαϊκή συμπαράσταση, οι εργατικές κινητοποιήσεις από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα). Δεν είχαν όμως εκείνο τον μηχανισμό που θα τους οδηγούσε σε ριζοσπαστικές πολιτικές λύσεις. Έτσι, πρέπει να αναζητήσουμε τις αιτίες που οι σοσιαλιστικές ιδέες δεν ρίζωσαν και δεν καρποφόρησαν γρήγορα στην Ελλάδα περισσότερο στην δειλή ανάπτυξη του καπιταλισμού σε αυτήν και τις υποκειμενικές αδυναμίες των εντόπιων φορέων των νέων ιδεών με κύρια την αδυναμία της δημιουργίας ενός ριζοσπαστικού κόμματος. Εδώ βρίσκω κοινή βάση με τον καθηγητή και νομίζω πως αυτό μπορεί να εξηγήσει και την αντίφαση του να έχουν οι υπόλοιπες βαλκανικές χώρες λιγότερο ανεπτυγμένο καπιταλισμό αλλά και ισχυρό σοσιαλιστικό – μαρξιστικό ρεύμα και στην Ελλάδα αυτό να λείπει.

ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΟΤΤΟΜΑΝΙΚΟ ΚΑΤΑΛΟΓΟΝ
ΤΟ 1821
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ
ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΟΤΤΟΜΑΝΙΚΟ ΚΑΤΑΛΟΓΟΝ
ΤΟ 1821
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

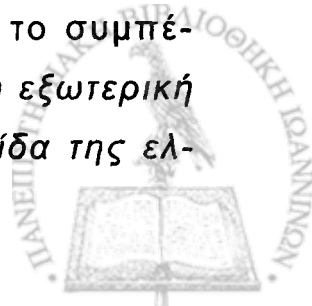

Κεφάλαιο 1^ο

ΟΙ ΦΕΝΤΕΡΑΛΙΣΤΕΣ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΚΑΙ ΤΟ «ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ»

Η οργάνωση του *Ρήγα* εμφανίστηκε σε μία χρονική περίοδο που το Ανατολικό ζήτημα βρισκόταν πάλι σε έξαρση, σε μία περίοδο που είχε ήδη ξεσπάσει η εξέγερση στην Βοσνία και επέκειτο το ίδιο σε Βουλγαρία και Σερβία.

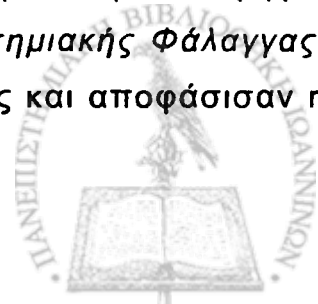
Ιδεολογικά ο *Ρήγας*, παρότι καταδίκασε κάθε εθνικισμό, αναφερόταν και στην «μεταξύ ίσων» ηγεμονία της Ελλάδας στην μελλοντική Βαλκανική (Συν)ομοσπονδία – τουλάχιστον κάποια από τα μέλη του – λόγω πολιτισμικού υποβάθρου, κάποτε μάλιστα προβάλλοντας αυτή την θέση με σχεδόν ρατσιστικό λόγο³. Η αντίληψη αυτή είχε να κάνει με τις συγκρουόμενες απόψεις στο εσωτερικό του συλλόγου του οποίου οι πιο δυναμικές προσωπικότητες (π.χ. οι Πανάς και Χοϊδάς) δεν αντιπροσωπεύονταν από τέτοιες θέσεις, δεν ήταν όμως και στην λογική τους να επιβάλλουν μία και μόνη λογική στον *Ρήγα*. Φαίνεται λοιπόν πως ένα μεγάλο μέρος του συλλόγου έρεπε προς τον μεγαλοϊδεατισμό εκούσια ή ακούσια, ενώ τα ηγετικά στελέχη που είχαν ανατραφεί με τις ιδέες του επτανησιακού, κυρίως, ριζοσπαστισμού ήταν συνεπέστεροι φεντεραλιστές. Παράλληλα κατήγγειλαν την ρωσικής έμπνευσης, κατά την άποψή τους, *Μεγάλη Ιδέα* καθώς και τον κλήρο που υποδαύλιζε τα μίση ανάμεσα στους Βαλκάνιους⁴. Από εδώ μπορούμε να εξάγουμε το συμπέρασμα πως τουλάχιστον δεν ήθελαν να ευνοήσουν την ρωσική εξωτερική πολιτική. Όμως αυτό δεν σημαίνει πως δεν έπεσαν στην παγίδα της ελ-

ληνικής άρχουσας τάξης και της αγγλική διπλωματίας που εξυπηρετούταν από αυτό το ιδεολόγημα.

Η κριτική προς την τσαρική Ρωσία δεν περιοριζόταν στην επεμβατικότητα της στην Βαλκανική αλλά και στην εσωτερική της διακυβέρνηση. Όμως κατά την κρίση της Βοσνίας ο *Ρήγας* άσκησε σκληρή κριτική έναντι όλων των μεγάλων δυνάμεων της εποχής. Άλλωστε, αυτή ήταν η πάγια πολιτική του θέση, ασχέτως αν έδινε βάρος κυρίως στην Ρωσία. Θεωρούσε πως μόνον η κοινή δράση των Βαλκανικών λαών θα οδηγούσε στον παραμερισμό των μεγάλων δυνάμεων. Αυτό δηλώνει σαφώς αδυναμία διάγνωσης των άλυτων εθνικών ζητημάτων και διαφορών μεταξύ των κρατών της χερσονήσου και δυσκολία κατανόησης της ιστορικής αναγκαιότητας της εθνικής ολοκλήρωσης.

Το δεδομένο των αντικρουόμενων αντιλήψεων μέσα στις γραμμές του *Ρήγα* καθώς και το μεγάλο άπλωμά του, η επιλογή ενός φοιτητικού και όχι ενός οποιουδήποτε πανεπιστημιακού χώρου για τις συνεδριάσεις του και ο ρόλος των πανεπιστημίων στα δημόσια πράγματα μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως στον σύλλογο αυτό δραστηριοποιούνταν πάρα πολλοί φοιτητές, δημοκράτες και σοσιαλιστές (μικρές οι διαφορές τότε στην Ελλάδα) που μάλλον φανατικά στήριζαν το έργο του. Γνωρίζουμε σίγουρα και το όνομα ενός φοιτητή, του **Κωνσταντίνου Ψυλλιάκου**, που φαίνεται πάντως πως ήταν αντίθετος στις σοσιαλιστικές ιδέες⁵. Όταν ξέσπασε η κρητική εξέγερση στα 1877 ο *Ρήγας* ζήτησε την δημιουργία *δημόσιου ταμείου* για την συγκρότηση πολεμικού στόλου (ο έρανος ήταν πάγια τακτική του). Τον Μάιο του ίδιου έτους, στις 22 του μηνός, ο *Ρήγας* πήρε την πρωτοβουλία διεξαγωγής ενός ογκώδους συλλαλητηρίου στο Στάδιο, όπου συγκεντρώθηκαν 10.000 λαού που ενέκρινε ψήφισμα για τον γενικό εξοπλισμό της χώρας και για την εγκατάλειψη της ουδετερότητας στον ρωσοτουρκικό πόλεμο. Ήταν η χρονική περίοδος που δραστηριοποιήθηκε και η **Κοινή Επιτροπή** που στόχο είχε την εξώθηση ακριβώς της Ελλάδας στον πόλεμο *χωρίς να εκφράζει μία συγκεκριμένη πολιτική άποψη* και στα μέλη της βρίσκουμε πραγματικά εκπροσώπους ολόκληρου του πολιτικού φάσματος, ανάμεσά τους και τον Γ. Φιλάρετο. Είναι η ίδια, πάλι, περίοδος που οι φοιτητές, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων επιθυμούσε την λειτουργία της *Πανεπιστημιακής Φάλαγγας*, συνεδρίασαν στον χώρο όπισθεν της γαλλικής σχολής και αποφάσισαν η

μεν φάλαγγα να μην δράσει πριν πάρει μία απόφαση η κυβέρνηση, αλλά οι φοιτητές ως πρόσωπα να μετέχουν στα απελευθερωτικά τμήματα που συγκροτούντο στις εξεγερμένες περιοχές της Ηπείρου και της Θεσσαλίας⁶.

Όσο περνούσε ο καιρός, τόσο το λαϊκό αίσθημα ερχόταν σε εντονότερη σύγκρουση με τον πολιτικό και πολιτειακό κόσμο που αρνείτο την είσοδο της χώρας στον πόλεμο. Στον λαϊκό αγώνα πρωτοστάτησαν οι φεντεραλιστές – και όχι απλά – Ρόκκος Χοϊδάς, Αριστείδης Οικονόμου και Γιώργος Φιλάρετος. Στις 14 Ιανουαρίου του 1878 διεξήχθη στην πλατεία Συντάγματος μεγάλο συλλαλητήριο, ένα ακόμη, με αίτημα (για μία φορά ακόμη) να μπει η Ελλάδα στον πόλεμο για να απελευθερωθούν οι περιοχές με επικρατέστερους αριθμητικά τους Έλληνες. Το φοιτητικό στοιχείο ήταν εντονότατο και από αυτό άλλωστε προέρχονταν οι κυριότεροι ομιλητές: ο **Αλέξανδρος Σταματίδης**, ο **Ιωάννης Μπαλάνος** και ο **Γεώργιος Φωτιάδης**. Ομιλητές ήταν επίσης οι Χοϊδάς, Θ. Φλογαΐτης και ο βουλευτής Δ. Πονηρόπουλος. Όμως το παλάτι αδιαφόρησε για την λαϊκή κινητοποίηση και τις απαιτήσεις αυτής. Οι συγκεντρωθέντες αποφάσισαν να κατέλθουν εκ νέου σε κινητοποίηση την επομένη. Φαίνεται πως οι αρχές φοβήθηκαν τότε τον λαϊκό παράγοντα και αποφάσισαν να χτυπήσουν στο ψαχνό στις 15 Ιανουαρίου, όπως και έγινε. Έπεσαν οι επτά πρώτοι νεκροί, τέσσερις από αυτούς φοιτητές⁷. Όμως το πλήθος δεν διαλύθηκε και οι μάχες συνεχίστηκαν ως αργά το βράδυ με τον απολογισμό των νεκρών να αυξάνει.

The text on this page is extremely faint and illegible. It appears to be a multi-paragraph document, but the characters are too light to transcribe accurately. The text is arranged in approximately 20 horizontal lines across the page.

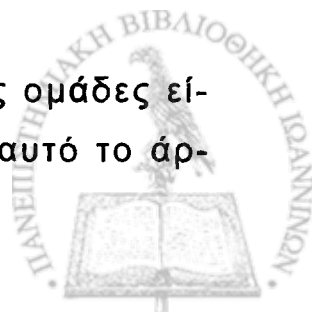
Κεφάλαιο 2°

Ο ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΠΑΤΡΑΣ ΚΑΙ ΤΟ «ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ»

Ο Σύνδεσμος επηρεάστηκε από την μερίδα εκείνη των ευρωπαϊκών αναρχικών κύκλων που θεωρούσαν κάθε πόλεμο πλην του κοινωνικού ως εξ ορισμού αντιδραστικό. Αυτό, βέβαια, σε μία πρώτη ανάγνωση.

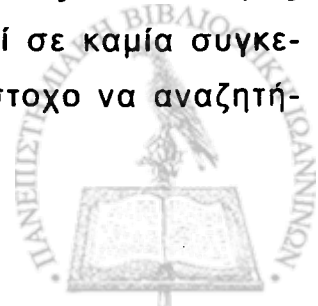
Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, ο πόλεμος δεν έπρεπε να γίνει στην Ήπειρο και στην Θεσσαλία μιας και οι Τούρκοι δεν βρίσκονταν μόνον εκεί «*ἀλλά καί μέσα στό σπίτι μας. Κι' ἂν ἔχουμε μυαλό ἀπό δῶθε πρέπει ν' ἀρχίσουμε τό Ἀνατολικό ζήτημα κι' ὄχι ἀπό κει ὅπου μᾶς λένε αὐτοί*»⁸. Η στάση τους αυτή δηλώνει άγνοια για τον ρόλο και την θέση της Ελλάδας στις νέες καπιταλιστικές συνθήκες, χαρακτηριστικό εξάλλου όλων των ριζοσπαστικών ομάδων της εποχής, ενώ σε άλλο σημείο του άρθρου του αναφέρουν πως οι μεγάλες δυνάμεις της εποχής που τάχα θέλουν να ελευθερώσουν την Βαλκανική, οι ίδιες βασανίζουν τους λαούς τους, άρα το να σκοτωθεί κανείς για χάρη τους ή για χάρη των ντόπιων αρχόντων είναι άδικο. Αυτή η άποψη είναι κατά βάση σωστή, όμως και υπεραπλουστευτική, ιδίως εκεί όπου το ελληνικό κράτος ταυτίζεται με τα μεγάλα ευρωπαϊκά και έτσι μένει στο απυρόβλητο η αποικιακή και ιμπεριαλιστική πολιτική τους.

Το παράδοξο είναι πως και σήμερα ακόμη οι αναρχικές ομάδες είναι διχασμένες σε σχέση με το τί επεδίωκε ο Σύνδεσμος με αυτό το άρ-

θρο. Μάλιστα, μία τάση μίας ομάδας θεωρεί πως καλούσε σε ξεσηκωμό κατά των Οθωμανών⁹, ενώ άλλη τάση συμφωνεί πως στόχος ήταν η αποτροπή από την εμπλοκή του λαού σε εθνικοαπελευθερωτικού πόλεμο¹⁰.

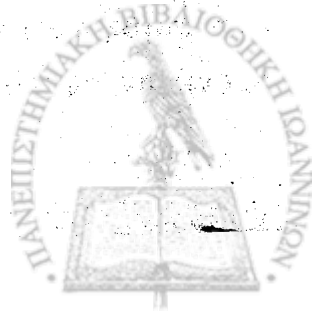
Κάνοντας, όμως, μια πιο προσεκτική ανάγνωση του κειμένου τους ίσως βρούμε πιο σωστή την ακόλουθη θέση: η ομάδα αυτή **δεν φαίνεται να αποκλείει την αναγκαιότητα του εθνικού πολέμου!** Στην βαθύτερη μελέτη του άρθρου θα διαπιστώσει κάποιος πως ούτε ο πατριωτισμός απορρίπτεται αλλά ούτε τον χαρίζουν στους πλούσιους! Και δείχνουν πως αντιστέκονται σε αυτόν τον πόλεμο γιατί την εξουσία την έχουν οι πλούσιοι που για δικούς τους λόγους στέλνουν τους λαούς στην μάχη! *«Χωρίς όμως να μιλήσουμε για τη Ρωσία και την Τουρκία...ας μιλήσουμε για τον τόπο μας και για τα πράγματα τα δικά μας όπου τα έχουμε εμπρός μας και τα βλέπουμε κάθε ημέρα ολοφάνερα. Αλλά για να ημπορέσουμε καλά να εννοήσουμε ποίο είναι το συμφέρο μας για το Ανατολικό Ζήτημα, πρέπει πρώτα να βουλώσουμε τ' αυτιά μας, όταν μας λένε εθνισμό, θυσία, αυταπάρνησι και τόσες άλλες ψευτιές, διότι αυτοί όπου μας τα λένε δεν πιστεύουνε τίποτα απ' αυτά, και είναι αγύρτες. Απόδειξις τρανότερη είναι το 1821, που πολέμησαν για το συμφέρον τους με την πλάτη τη δική μας. Όσοι επολέμησαν με ειλικρίνεια και αγάπη για την πατρίδα, οι περισσότεροι εσκοτωθήκανε, άλλοι εμείνανε ελεεινοί μες στο δρόμο και τα παιδιά τους δεν έχουνε ψωμί...», «...Εμείς γι' αυτό τον σκοπό εσυστήσαμε το Δημοκρατικό Σύνδεσμο του Λαού και όποιος θέλει ας έλθη να εργασθή μαζί μας, αν επιθυμεί να λυθή το Ανατολικό Ζήτημα υπέρ του Λαού και όχι υπέρ όσων αυτοί θέλουν»¹¹.* Δηλαδή, υφίσταται Ανατολικό Ζήτημα που δεν είναι τεχνητό, αλλά αυτοί που κινούν τα νήματα δεν ζητούν την δίκαιη λύση του, αλλά την αποκόμιση κερδών. Αν ισχύει αυτή η ανάλυση, παρότι πάλι πάσχει σε ό,τι αφορά το ζήτημα αν έπρεπε ή όχι η Ελλάδα να μπει στον πόλεμο, εν τούτοις πατάει σε πραγματικά δεδομένα και είναι περισσότερο «μαρξιστική» και πάντως καθόλου δεν είναι αναρχική. Φαίνεται πως το πατριωτικό κλίμα στην πρωτεύουσα δεν άφησε ασυγκίνητους τους πολλούς Πελοποννήσιους φοιτητές που εντάχθηκαν κυρίως σε αναρχικές ή αναρχίζουσες ομάδες (στις οποίες ο Σύνδεσμος δεν μπορεί να ενταχθεί, όπως δεν μπορεί να ενταχθεί σε καμία συγκεκριμένη σοσιαλιστική ομάδα) και δεν θα ήταν ίσως άστοχο να αναζητή-

σους αναρχικούς φοιτητές στα συλλαλητήρια της Αθήνας για τον πόλεμο (όπου θα προσπαθούσαν ενδεχομένως να δώσουν άλλο περιεχόμενο στις κινητοποιήσεις, προφανώς όμως χωρίς μεγάλη επιτυχία).

Faint, illegible text covering the majority of the page, likely bleed-through from the reverse side of the paper.

Χ
1
σ
σ
σ
κ
α
ή
δ
κ
α
Ρ
δ
κ
Φ
σ
Κ
Δ

Κεφάλαιο 3°

ΟΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟ 1897

Η άνοδος και τελικά η κυριαρχία των σοσιαλιστικών ιδεών στον χώρο των ανώτατων ιδρυμάτων από τις αρχές ήδη της δεκαετίας του 1890 – 1900 φαίνεται πως ήταν ο κύριος λόγος της ίδρυσης της σωβινιστικής *Εθνικής Εταιρείας* πριν τα μέσα της δεκαετίας αυτής. Οι σοσιαλιστές φοιτητές ήταν αυτοί που πρώτοι αποκάλυψαν τον ρόλο της, ρόλο στήριξης του παλατιού και όχι εθνικό¹². Όμως οι εγγενείς αδυναμίες του κινήματος και οι αντικειμενικές συνθήκες δεν επέτρεψαν την παραδοχή αυτής της θέσης από την πλειοψηφία των συναδέλφων τους παρά όταν ήταν πια αργά.

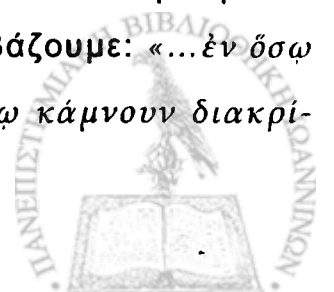
Το μεγαλύτερο όμως σφάλμα των σοσιαλιστών φοιτητών ήταν πως δεν μπόρεσαν να δουν το λάθος της διεξαγωγής ενός πολέμου μετά την κατάρρευση του κράτους, που δεν είδαν ότι ο ελληνικός στρατός ήταν ανέτοιμος για έναν πόλεμο με την Τουρκία από επιχειρησιακής πλευράς και που δεν έδωσαν καθόλου σημασία στις διεθνείς συνθήκες (π.χ. η Ρωσία δεν ήταν σε εμπόλεμη κατάσταση με την Τουρκία, ενώ οι δυτικές δυνάμεις έβλεπαν μάλλον θετικά την στρατιωτική συντριβή της Ελλάδας και δεν έκαναν κάτι για να αποτρέψουν την σύγκρουση).

Φαίνεται, πάντως, ότι η Κρήτη είχε μία ιδιαίτερη σημασία για τα ηγετικά στελέχη των σοσιαλιστών φοιτητών, ιδίως των συνδεδεμένων με τον Καλλέργη, που δεν ήταν απαραίτητο να ήταν σημαντική για τους ίδιους λόγους για τους οπαδούς τους φοιτητές. Τέλος πάντων, η συμμετοχή

του Αντύπα ως εθελοντή – ίσως μάλιστα και στην Φάλαγγα¹³ – στην Κρήτη, ενδεχομένως να συνδέεται με την σκέψη του Καλλέργη για τον ρόλο του νησιού ως μίας ανεξάρτητης δημοκρατικής χώρας, όχι ενωμένης με την Ελλάδα: «*Ἐν Κρήτῃ, καθὼς τοῖς πᾶσιν εἶναι γνωστόν, διεξάγεται πρό πολλοῦ ἀγὼν ὑπὲρ τῆς ἐνώσεώς της μετὰ τῆς Ἑλλάδος... ἂν ὑποθέσωμεν δὲ πρός στιγμὴν, ὅτι τοῦτο ἐγένετο, (ὅτι) ἡ Κρήτη δηλαδὴ ἠνώθη μετὰ τῆς Ἑλλάδος, ἐρωτῶ τοὺς ἀδελφοὺς Κρήτας: Θὰ ἔχωσι τότε καλλιτέραν ἐλευθερίαν ἐκείνης, τὴν ὁποῖαν εἶχον διὰ τῆς συνθήκης τῆς Χαλέπας; Ἐγὼ τουλάχιστον τοῦτο μόνον γνωρίζω, ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδος εἶναι τόσον εἰκονικὴ, ὥστε ἀμφιβάλλω, ἂν οἱ ἀδελφοὶ Κρήτες ἦσαν ὀλιγώτερον ἐλεύθεροι διὰ τοῦ πρώην καθεστῶτος τῶν λεγομένων ἐλευθέρων ἐλλήνων. Καλλίτερον θὰ ἦτο, μοὶ φαίνεται, νὰ ζητήσωσιν οἱ Κρήτες παρά τῶν λαῶν συμπάσης τῆς Εὐρώπης, ὅπως βοηθήσωσιν αὐτοὺς νὰ ιδρῦσωσιν ἐν Κρήτῃ μίαν δημοκρατικὴν οὕτως εἰπεῖν διοίκησιν, δίδοντες τὴν θέσιν τοῦ προέδρου εἰς τινὰ τῶν ἐχόντων ἀποδεδειγμένην εὐθύτητα, δικαιοσύνην καὶ ἀνταπάρνησιν ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητος ἐν γένει. Καὶ τοῦτο βεβαίως θὰ ἦτο ἀντάξιον τῶν μέχρι τοῦδε ἀγώνων τῆς Κρήτης – μέχρις οὗ δοθῆ τό παγκόσμιον σύνθημα τῶν λαῶν ὑπὲρ τῆς πραγματικῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἀδελφότητος ἀπαντῶν ἡμῶν»¹⁴. Αυτά ο Καλλέργης τα έγραφε λίγα χρόνια πριν το '97 (στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπως θα δούμε παρακάτω, έχοντας βιώσει την κρητική πραγματικότητα άλλαξε στάση) αλλά οι ουτοπικές του απόψεις, που παρέπεμπαν μάλλον στον Όουεν, δεν ήταν δυνατό να επηρεάσουν την νεολαία και, συνολικά, την κοινωνία. Η ανασύσταση άλλωστε της Φάλαγγας το απέδειξε.*

Συνεπέστεροι στις θεωρητικές τους θέσεις, αλλά πάντα και με λανθασμένη ανάλυση της πραγματικότητας, ήταν οι φοιτητές που ανήκαν στις αναρχικές ομάδες της Πελοποννήσου. Μάλιστα δεν έκαναν πίσω στις απόψεις τους ακόμη και μετά τις μεγάλες διώξεις που ακολούθησαν την απόπειρα κατά του Γεωργίου το 1898. Έτσι, σε ανταπόκριση από την Κρήτη για το Νέον Φῶς του Πύργου στα 1899 διαβάζουμε: «... ἐν ὅσῳ δέν μάχονται ὑπὲρ τῆς ἀπολύτου ἐλευθερίας, ἐν ὅσῳ κάμνουν διακρί-

σεις και δέν βαρούν μπροστά πάντα τύραννον, είτε χριστιανός είναι ούτος, είτε ἔλλην, είτε τουρκος, είτε γάλλος, είτε ρώσος, είτε ινδός, ἐν ὅσῳ λιποψυχοῦν και μένουں στή μέση τοῦ δρόμου, σταματῶντες πρό τῆς ἀφηρημένης ιδέας τῆς πατριδος ἢ τοῦ θρησκευματος. Ποίαν (ἄλλωστε) διαφοράν ἔχουν τά παχύδερμα κτήνη, τά καλούμενα ἔλληνες και χριστιανοί, ἀπό τούς Βεγγαζίους; Πρέπει νά σταματᾶ τήν καταφερομένην σπάθην τοῦ ἐπαναστάτου τό πρόσχημα τῆς θρησκείας και τῆς πατριδος;

Ὅχι! Οἱ μέλλοντες ἐπαναστάται δέν πρέπει νά εἴμεθα ἐπαναστάται πατριῶται (καί) θρησκόληπτοι, ἀλλά ἐπαναστάται κοινωνικοί (καί) διεθνεῖς. Δέν πρέπει νά γνωρίζωμεν ἐχθρούς ἢ τούς οἰκονομικούς και ἐξουσιαστικούς τυράννους μας οἰασδήποτε θρησκείας. Ἀρκετά ἠγωνίσθημεν διά παντιέρες και σύμβολα. Εἶναι καιρός νά ἀγωνισθῶμεν και διά τήν πολιτικήν, οἰκονομικήν και κοινωνικήν ἡμῶν ἐν γένει ἐλευθερίαν»¹⁵.

[The page contains extremely faint and illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the paper. The text is too light to transcribe accurately.]

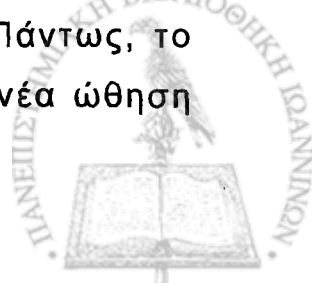
έ
v
v
Σ
X
Α
κ
κ
ο
π
Α
κ
κ
π
τ
δ
π
α
φ
η
κ

Κεφάλαιο 4°

ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΚΑΙ 1909

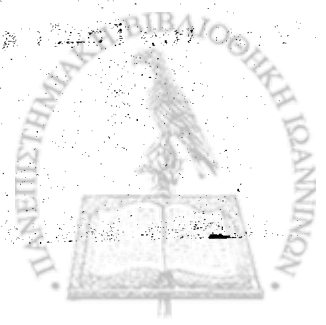
Η ήττα του 1897 και η ήττα του σοσιαλιστικού φοιτητικού κινήματος έφερε το τελευταίο πολύ πίσω, να ακολουθεί από το τέλος του 19^{ου} αιώνα τις εξελίξεις στον εργατικό αλλά και τον διεθνή πολιτικό χώρο και όχι να προπορεύεται.

Στις παραμονές και στην διάρκεια του κινήματος του *Στρατιωτικού Συνδέσμου* οι σοσιαλιστές φοιτητές συντάχθηκαν με τους στόχους του, χωρίς μάλιστα να έχουν οργανωθεί σε κάποιον ισχυρό όμιλο ώστε τουλάχιστον να δίνουν μία προωθημένη αντίληψη για τους στόχους που το κίνημα θα έπρεπε, κατά την γνώμη τους, να θέσει. Η κυριότερη φοιτητική οργάνωση ήταν η *Πανεπιστημιακή Ένωση* που απαρτιζόταν από μάλλον ετερόκλητα πολιτικώς στοιχεία. Εκεί, π.χ., βρίσκουμε τον μετέπειτα κομμουνιστή **Νίκο Καρβούνη**, ο οποίος υπήρξε ο κυριότερος εκπρόσωπος της *Ενώσεως* και είχε τις επαφές με τα μέλη του *Συνδέσμου* και με τον Ζορμπά προσωπικά. Στόχος άλλωστε της *Ενώσεως* ήταν ακριβώς η διαμεσολάβηση μεταξύ φοιτητών και *Συνδέσμου*. Το γεγονός ότι διείδε τις πολιτικές εξελίξεις και κινήθηκε προς την σωστή κατεύθυνση νωρίς αποδεικνύεται από τα συγχαρητήρια που έλαβε από τους κατά τόπους φοιτητικούς συλλόγους, ένας εκ των οποίων ήταν και η **Κυριακή Αργία**, η μόνη ίσως σοσιαλιστική φοιτητική ομάδα της περιόδου¹⁶. Πάντως, το κίνημα του Γουδί και, κυρίως, τα αποτελέσματά του έδωσαν νέα ώθηση

στην σοσιαλιστική σκέψη και κίνηση στον ελλαδικό χώρο και στα πανεπιστήμια.

Το κείμενο αποτελεί μια εκτεταμένη ανάλυση της σοσιαλιστικής σκέψης και κίνησης στην Ελλάδα. Αναφέρεται στην ανάπτυξη της σοσιαλιστικής σκέψης από τον 19ο αιώνα μέχρι τον 20ο αιώνα, με έμφαση στην ελληνική περίπτωση. Το κείμενο εξετάζει τον ρόλο της σοσιαλιστικής κίνησης στην Ελλάδα, τον πολιτικό και κοινωνικό της χαρακτήρα, και τον τρόπο που η σοσιαλιστική σκέψη επηρέασε την ελληνική κοινωνία και την πολιτική. Αναφέρεται στην ανάπτυξη της σοσιαλιστικής σκέψης στην Ελλάδα, τον ρόλο της σοσιαλιστικής κίνησης στην Ελλάδα, τον πολιτικό και κοινωνικό της χαρακτήρα, και τον τρόπο που η σοσιαλιστική σκέψη επηρέασε την ελληνική κοινωνία και την πολιτική. Το κείμενο αναλύει τον ρόλο της σοσιαλιστικής κίνησης στην Ελλάδα, τον πολιτικό και κοινωνικό της χαρακτήρα, και τον τρόπο που η σοσιαλιστική σκέψη επηρέασε την ελληνική κοινωνία και την πολιτική. Το κείμενο εξετάζει τον ρόλο της σοσιαλιστικής κίνησης στην Ελλάδα, τον πολιτικό και κοινωνικό της χαρακτήρα, και τον τρόπο που η σοσιαλιστική σκέψη επηρέασε την ελληνική κοινωνία και την πολιτική.

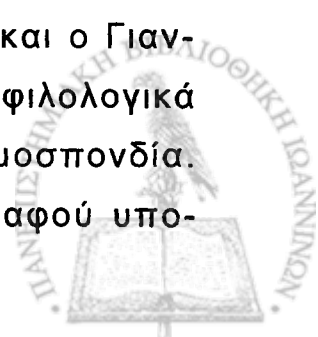
Κεφάλαιο 5°

ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

Την ώρα που ο Λένιν έκρινε πως το ανατολικό ζήτημα λυνόταν με τους βαλκανικούς πολέμους, έστω δηλαδή και με όχι τον καλύτερο δυνατό τρόπο, που θα ήταν η Βαλκανική Ομοσπονδία, και ότι τα Βαλκάνια ανήκαν πια στους λαούς τους, οι Έλληνες σοσιαλιστές (και οι σοσιαλιστές φοιτητές) βρέθηκαν προ εκπλήξεως, αν και πριν το ξέσπασμά τους τούς καταδίκαζαν. Στην καταδίκη αυτή έπαιξε ρόλο και η Β΄ Διεθνής με παλαιότερες αποφάσεις της, η οποία όμως όσο πλησίαζαν οι πόλεμοι – και ο Α΄ Παγκόσμιος ταυτόχρονα – έπεφτε σε μία όλο και πιο πασιφιστική πολιτική.

Συγκεκριμένα η Διεθνής τάχθηκε υπέρ της δημιουργίας μίας Βαλκανικής Δημοκρατικής Ομοσπονδίας, υπέρ της αυτοδιάθεσης των λαών αλλά και υπέρ της ειρήνης. Δίνοντας, όμως, βάρος στην διατήρηση της ειρήνης ουσιαστικά δεχόταν το αντιδραστικό status quo που δημιουργούσε η τουρκική κατοχή και θυσίαζε εκ των πραγμάτων το αίτημα για αυτοδιάθεση¹⁷.

Ο ΣΤΕΤ του Δρακούλη, που μπορεί να ταυτιστεί και με το «Σοσιαλιστικό Κόμμα» του, συμμορφώθηκε με την θέση αυτή, όπως και ο Γιαννιός με το ΣΚΑ και προσπάθησαν να προωθήσουν, μάλλον φιλολογικά όμως, την ένωση των λαών του Αίμου σε μία Δημοκρατική Ομοσπονδία. Στα 1910 πάντως ο Γιαννιός είχε ταχθεί υπέρ του πολέμου, αφού υπο-

στήριζε την έξωση της Τουρκίας από τα ευρωπαϊκά εδάφη συμφωνώντας με το βουλγαρικό «στενό» σοσιαλιστικό κόμμα, ενώ άλλες ελληνικές κινήσεις τάσσονταν υπέρ της ένταξης και της Τουρκίας στην Ομοσπονδία αυτής, ακριβώς διότι (κατ)είχε ευρωπαϊκά εδάφη.

Είδαμε λίγο νωρίτερα πώς έβλεπε το κρητικό ζήτημα ο Καλλέργης πριν τα γεγονότα του 1897. Στα 1912 το κρητικό βρισκόταν σε μία νέα φάση καθώς στις 12 Μαρτίου έγιναν ταυτόχρονα εκλογές στην Ελλάδα και στην μεγαλόνησο, ακριβώς για να δείξουν οι Κρητικοί την θέλησή τους για ένωση. Ο Καλλέργης ήταν ανάμεσα στους πληρεξούσιους και διαβλέποντας από νωρίς την άρνηση του Βενιζέλου να βοηθήσει το αίτημα της ιδιαίτερης πατρίδας του, έκανε έκκληση (18/31 Ιανουαρίου 1912) στους διεθνείς σοσιαλιστές στους οποίους, ανάμεσα στα άλλα, τόνιζε τα εξής:

«*Συνάδελφοι. Ἡ ἀπελπιστικὴ κατάστασις τῶν Κρητῶν, θλιβερόν ἀποτέλεσμα τῆς ἐγωιστικῆς καὶ στενῆς πολιτικῆς τῶν Συντηρητικῶν τῆς Εὐρώπης, μέ ὤθησε νά ἀναμιχθῶ εἰς τούς συνεχεῖς ἀγῶνας ἑνός δυστυχοῦς λαοῦ καὶ οὕτω πως ἀπό ἕξ ἤδη μηνῶν εὐρίσκομαι μεταξύ τῶν πρώτων ἀρχηγῶν τοῦ παρόντος ἐπαναστατικοῦ κινήματος...Ἐρχομαι, συνάδελφοι, ὅπως σᾶς ἰκετεύσω, ἐν ὀνόματι τοῦ ἰδανικοῦ μας καὶ ἑκατονταετῶν ἀγῶνων τῶν Κρητῶν, ἵνα τοῖς παράσχητε τήν συνδρομήν σας, τήν τόσον πολύτιμον, τοῦ λόγου καὶ τοῦ τύπου, διά νά ἀπελευθερωθοῦν ἐπί τέλους. Εἶναι ἤδη καιρός, ἀπό πολιτικῆς καταστάσεως ἀγούσης ἀσφαλῶς ἕνα λαόν ἥρωικόν εἰς τόν ἐκφυλισμόν καὶ παρόμοιον πρός τόν τῆς Σάμου κοινωνικόν θάνατον. Ἀλλά διά νά φθάσωμεν εἰς μίαν κοινωνικὴν ἀπολύτρωσιν, μία ἀπολύτρωσις πολιτικὴ ἀπαιτεῖται ἀναποφεύκτως. Ἡ κοινωνικὴ (social) σωτηρία λοιπόν τῆς Κρήτης εἶναι ἡ ἑνωσίς της μέ τήν Ἑλλάδα...Νομίζω ὅτι διά νά φθάσωμεν ἐνωρίτερον εἰς τὴ γενικὴν πραγματοποίησιν τῶν πόθων μας, τοῦ ἰδανικοῦ μας, πρέπει ν' ἀπολυτρώσωμεν τοὺς λαοὺς ἀπό τοὺς ἐθνικοὺς αὐτοὺς ἐφιάλτας καὶ νά λυθῶσιν τὰ προβλήματα ταῦτα τὰ ἐπίτηδες διακανονιζόμενα ὑπὸ τῶν διπλωματῶν, διότι τότε οἱ*

λαοί, ἐλεύθεροι καὶ ἄνευ ἐθνικῶν φροντίδων, θὰ συνασπισθῶσι περὶ τὰς σημαίας μας...»¹⁸.

Εἶναι ἐξαιρετικά ἀμφίβολο το ποσοστό των σοσιαλιστῶν φοιτητῶν που συμμερίζονταν τὴν θέση αὐτή ἢ ἦταν ἔτοιμοι νὰ ἀντιδράσουν στὴν ἀπόφαση τοῦ ΣΚΑ καὶ τοῦ ΣΤΕΤ (ἀν καὶ τὸ δεύτερο εἶχε περιορισμένη ἀπήχηση) που περιβάλλονταν καὶ ἀπὸ τὴν αἴγλη τῆς συμφωνίας με τὶς ἀποφάσεις τῆς Διεθνούς. Παρὰ τὸ ὅτι ὁ σοσιαλιστικὸς φοιτητικὸς κόσμος συμμετεῖχε ἀπὸ τὶς πιο ριζοσπαστικὲς θέσεις – ἀν καὶ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἦταν ἀπόλυτα ριζοσπαστικὲς – στὸ 1909 καὶ ἴσως εἶχε ἀπογοητευθεῖ ἀπὸ τὴν στάση τοῦ Βενιζέλου σὲ πολλὰ ζητήματα, ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ ἐνιωθε δυνατὸς ἀκόμη νὰ συγκρουσθεῖ με ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ πολιτικὸ φάσμα τῆς περιόδου καθὼς καὶ με τὸν ἀναθερμανθέντα μεγαλοῖδεατισμὸ ἰδίως στὰ ἀνώτατα ἰδρύματα, μεγαλοῖδεατισμὸς που σήμαινε καὶ τὴν υπακοή στὰ κελεύσματα τοῦ πρωθυπουργοῦ. Ἐτσι, μάλλον οἱ σοσιαλιστὲς φοιτητὲς θὰ εὐθυγραμμίζονταν πίσω ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου:

«Πρὸς τὸν ἐργατικὸ λαό!

Ἀδελφέ ἐργάτη,

Οἱ πληρεξούσιοι τῆς Κρήτης ἔρχονται. Ὁ πόλεμος μετὴν Τουρκία θὰ εἶναι ἄφευκτος. Ζητοῦν νὰ μᾶς στείλουν νὰ σκοτωθοῦμε στὰ σύνορα! Γιατί;

Γιὰ τὰ προσωπικὰ συμφέροντα!

Οὔτε λόγοι πατριωτισμοῦ ὑπάρχουν, οὔτε «Ἐνωσις».

Οἱ ἄρχοντες τῆς Κρήτης γυρεύουν νὰ ἔλθουν νὰ θρονιάσουν στίς πολυθρόνες τῆς Βουλῆς. Οἱ ἐδῶ ἀντιπολιτευόμενοι πλουτοκράτες θέλουν νὰ ρίξουν τὴν Κυβέρνησιν, γιὰ νὰ πάρουν αὐτοὶ τὴν ἀρχήν. Ἡ κυβέρνηση προσπαθῶντας νὰ μείνη στὴν ἀρχή ἀναγκάζεται νὰ ὑποστηρίξη τὴν Εἰρήνην.

Ἴδού ἡ ἀληθινὴ κατάστασις! Τί πρέπει νὰ γίνη; Τί πρέπει νὰ κάνης σύ;

Ὁ πόλεμος δὲν συμφέρει στὸν ἐργάτη.

Είναι χρέος μας, τή φορά αυτή νά ταχθῶμεν στό πλευρό ἐκείνων, πού ζητοῦν τήν Εἰρήνην.

Κάτω ὁ πόλεμος. Ζήτω ὁ ἐργάτης

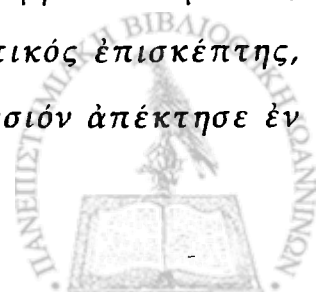
Ζήτω ὁ σοσιαλισμός.

Σημ. Ὅσοι συμφωνοῦν μέ τίς ιδέες αυτές νά εὐρεθοῦν τήν ἡμέρα τοῦ ἐρχομοῦ τῶν πληρεξουσίων στόν Κήπο τοῦ Κλαυθμῶνος. Θά γίνουν διαλέξεις»¹⁹.

Δεδομένου πως ὁ κύκλος των σοσιαλιστῶν φοιτητῶν ασχολεῖτο μάλλον με τὸ γλωσσικό θέμα, πρέπει να θεωρήσουμε ὅτι ἀκολούθησαν τους πολιτικούς ηγήτορες τους ἀδιάφορα ἢ ἔστω διαφωνώντας. Πάντως, τὸ ξέσπασμα τοῦ Α΄ Βαλκανικοῦ Πολέμου καὶ ἡ ἀμεση συνέχεια με τὸν Β΄, σταμάτησε κάθε ἀντίδραση ἰσως ἀσχετα με τὴν θέση τῆς Διεθνούς. Τὸ ὅτι ἄλλωστε ἓνας φοιτητῆς (ἢ οποιοσδήποτε πολίτης) ἦταν σοσιαλιστῆς καὶ δημοτικιστῆς αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ἦταν ἐθνικιστῆς (βλέπε πατριώτης).

Πάντως τὸ ξέσπασμα των Βαλκανικῶν δὲν φαίνεται να συνέβαλε στον «αποσοσιαλισμό» των φοιτητῶν (βλέπε Πικρό) ἀλλὰ μάλλον ἐνίσχυσε τις ἀνησυχίες κάποιων ηγετῶν για τὴν «ηγεμονία» τους. Να τι λέει ὁ Μπεναρόγιας για τους σοσιαλιστές που ὡς ἀξιωματικοὶ ἢ στρατιῶτες βρέθηκαν στην Θεσσαλονίκη:

«...Οἱ σοσιαλισταὶ τῆς Φεντερασιόν, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ὁ μόλις πρό τῆς κηρύξεως τοῦ πρώτου βαλκανικοῦ πολέμου ἐπανελθὼν εἰς Θεσσαλονίκην Μπεναρόγιας, ἀναζητοῦν μεταξύ τῶν στρατιωτῶν τοὺς ὁμοϊδεάτας των, τοὺς γνωρίμους των. Ἡ ἀνακάλυψις τοῦ Ν. Γιαννιοῦ ὡς ἀξιωματικοῦ εἰς τι καφενεῖον τῆς πλατείας Ἐλευθερίας ἦτο δι' αὐτοὺς σημαντικό γεγονός. Ἀλλ' ὁ παλαιὸς σύντροφος ὑποδέχεται τοὺς ὁμοϊδεάτας Ἰσραηλίτας σοβαρῶς, ψυχρῶς. Μία τυπικὴ ἐπίσκεψις εἰς τὸ Κέντρον καὶ ὁ Ν. Γιαννιὸς χάνεται πλέον διὰ τὴν Φεντερασιόν. Ὁ στρατιώτης Γιάννης Πικρός, ὁ ζωηρὸς διανοούμενος τοῦ Παταριοῦ, ἐμφανίζεται καὶ αὐτός. Ἐνθουσιασμός τὸν καταλαμβάνει ἅμα ὡς ἐπεσκέφθη τὸ Κέντρον τῆς Φεντερασιόν. Γίνεται τακτικὸς ἐπισκέπτης, βοηθός, διδάσκαλος προπαγανδιστῆς. Ἐτσι ἡ Φεντερασιὸν ἀπέκτησε ἐν

τῷ προσώπῳ τοῦ Γιάννη Πικροῦ ἕναν Ἕλληνα ἀγωνιστὴν ὑπολογίσιμον. Εἰς τὰς ἐργατικὰς συγκέντρωσις ὠμίλει πάντοτε οὗτος εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἐδίδασκε τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ σοσιαλιστικὰ τραγούδια εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἀνεχώρησε, ἀφήσας αἰσθητὸν κενόν.

Ὀλίγον ἀργότερον ἐμφανίζονται ὡς στρατιῶται οἱ Ἀρ. Σίδερης καὶ Μουσούρης. Οἱ διανοούμενοι αὐτοὶ συνδέονται μὲ τὴν Φεντερασιόν. Ἥρεμοι καὶ ψυχραῖμοι, ὠμιλοῦν εἰς στενὸν κύκλον φίλων περὶ μαρξισμοῦ καὶ ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας...»²⁰.

Πολύ μετὰ το τέλος των Βαλκανικῶν πολέμων, στα 1918, οἱ Παναγῆς Δημητράτος, Ἀριστ. Σίδερης καὶ Κουριέλ ἔδιναν τὴν ἐξῆς εἰκόνα γιὰ τὴν στάση των οργανώσεών τους πρὶν τους Βαλκανικοὺς, ἀν καὶ πρέπει καὶ ἐδῶ νὰ ἀμφισβητήσουμε τὸ πολιτικὸ ἀποτέλεσμα τῆς διαμαρτυρίας τους πρὸς τὸν λαὸ ἢ καὶ τὸν φοιτητόκοσμο:

«...Διαμαρτυρηθήκαμε κατὰ τῶν βαλκανικῶν πολέμων, ἀποκρούοντας κάθε ἀπόπειρα νὰ ἐπιλυθοῦν διαφορὲς μὲ τὰ ὄπλα: καταγγείλαμε τὴν εἰρήνην πού προῆλθε ἀπὸ τὸ δεῦτερο βαλκανικὸ πόλεμο - ὅποια κι ἂν ὑπῆρξε ἢ εὐθύνῃ τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου ἀπὸ τὰ ἀντίμαχα μέρη - ὡς μία ἀποκλειστικὰ προσωρινή εἰρήνην, γιὰτί δέν ἦταν ἀπόρροια τῆς θέλησης τῶν λαῶν πού τὴ συνῆψαν. Καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους δέν μποροῦμε νὰ συναινέσουμε στίς βουλγαρικὲς κατακτήσεις στή Σερβία ἢ στήν ἐκχώρηση τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας πού ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς συνεννόησης ἀνάμεσα στὸν ἑκπρωτο βασιλιά τῆς Ἑλλάδας, τὸ στρατιωτικὸ ἐπιτελεῖο του καὶ τοὺς Βούλγαρους διπλωμάτες...»²¹.

Ὅμως, οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι οὐσιαστικὰ ολοκλήρωσαν τὸ λαϊκὸ ὄραμα τῆς εδαφικῆς ἀπελευθέρωσης (μὲ μόνῃ ἐκκρεμότητα πια τὰ Δωδεκάνησα) καὶ δέν ἦταν τυχαίον που ὁ λαὸς οὔτε στήριξε τὴν ἐνταξὴ τῆς Ἑλλάδας στὸν πόλεμο, οὔτε στήριξε τὴν μικρασιατικὴ ἐκστρατεία. Οὐσιαστικὰ καὶ οἱ ἀγῶνες γιὰ ἀπελευθέρωση των εδαφῶν καὶ τῆς φοιτητικῆς ἀριστερᾶς τοῦ 19^{ου} αἰῶνα ἐβρῖσκαν τὴν δικαίωσή τους καὶ τῶρα πια ἐμπαινε ἐπιτακτικὰ τὸ ζήτημα τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς ὡς καὶ ἐπανάστασης. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς κατὰ τὴν διάρκεια των ἐτῶν 1914-1922 ἀπέ-

δειξε, έστω και μέσα από ατελέσφορους τελικά δρόμους, ότι ουδέποτε αποδέχθηκε την *Μεγάλη Ιδέα*, ούτε είχε δει το όραμα της *Κόκκινης Μηλιάς*...Ο Λένιν είχε ολόσωστη εκτίμηση, σε ό,τι αφορά την Ελλάδα τουλάχιστον.

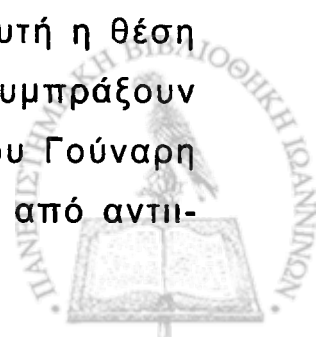

Κεφάλαιο 6°

Ο Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ ΦΟΙΤΗΤΕΣ.

Η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έφερε και το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα στην ίδια δυσάρεστη θέση με τον διεθνή σοσιαλιστικό χώρο: αν έπρεπε να αντιταχθούν στον πόλεμο λόγω του ιμπεριαλιστικού του χαρακτήρα, σύμφωνα άλλωστε με την απόφαση της Διεθνούς, ή να ακολουθήσουν τις ηγεσίες των μεγαλύτερων σοσιαλιστικών κομμάτων που υποστήριξαν την είσοδο στον πόλεμο, προσπαθώντας μάλιστα να πείσουν πως αυτή η απόφαση ήταν σύμφωνη με τις αποφάσεις της Διεθνούς ή ότι δεν τις έβλαπτε. Οι σοσιαλιστές της Ρωσίας και ομάδες στις περισσότερες χώρες της ανατολικής Ευρώπης, λιγότερες στην κεντρική και δυτική αλλά και οι αμερικανοί σοσιαλιστές αντιτάχθηκαν στον πόλεμο. Ο Λένιν ήδη από το 1915 έγραψε τον επικήδειο της σοσιαλιστικής διεθνούς με το έργο του *Η χρεοκοπία της Β΄ Διεθνούς*.

Παρότι οι περισσότερες σοσιαλιστικές κινήσεις στην Ελλάδα τάχθηκαν υπέρ της ένταξης στον πόλεμο στο πλευρό της *Εγκάρδιας Συμμαχίας*, η σημαντικότερη οργάνωση, η Φεντερασιόν, και οι συνεργαζόμενες με αυτήν ομάδες (ουσιαστικά η ομάδα του Παναγή Δημητράτου και η *Σοσιαλιστική Νεολαία* από όπου προήλθε ο Λιγδόπουλος) αντιτάχθηκαν στον πόλεμο και έδωσαν μάχες για να γίνει ευρύτερα αποδεκτή αυτή η θέση τους. Όμως, υπέπεσαν στο βαρύτατο πολιτικό λάθος να συμπράξουν πολιτικά – εκλογικά με τους φιλοβασιλικούς συνδυασμούς του Γούναρη που ζητούσαν να μην μπει η Ελλάδα στον πόλεμο όχι όμως από αντι-

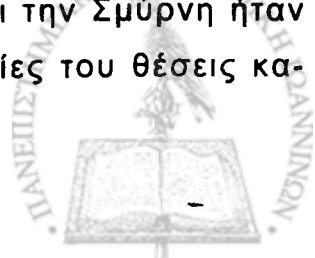

μπεριαλιστική αλλά από φιλογερμανική θέση. Έτσι, αντί να καταγγείλουν την φιλοϊμπεριαλιστική πολιτική των δύο παρατάξεων, τελικά αποδυνάμωσαν τα επιχειρήματά τους και ενεπλάκησαν και αυτοί στο παιχνίδι διαχείρισης της κρίσης, άθελά τους όμως και κυρίως λόγω φόβου αλλά και απειρίας.

Ο Γιαννιός, που τάχθηκε κατά των βαλκανικών πολέμων, δικαιολογεί στα 1915 την στάση του υπέρ του πολέμου λέγοντας πως η υπόθεση του σοσιαλισμού καθόλου δεν εγκαταλείφθηκε: «Ξέρουμε λοιπόν πώς οί αρχηγοί του Σοσιαλισμού δέν έγιναν μέ τόν πόλεμο έθνικιστές. Επίσης ξέρουμε πώς ή σοσιαλιστική μάζα θά γυρίση από τόν πόλεμο όγκωδέστερη καί σοσιαλιστικώτερη από πρίν, παράδειγμα οί βαλκανικοί πόλεμοι πού οϋτε μάς, οϋτε τούς σέρβους, οϋτε τούς βουλγάρους συνιδεάτες μας κατώρθωσαν νάλλάξουν σέ πολεμοχαρείς σωβινιστές»²². Αυτά τα έγραφε πριν τις εκλογές του φθινοπώρου του 1915, όταν «αβαντάριζε» την πολιτική του Βενιζέλου, όπως αντίστοιχα έκανε η Φεντερασιόν με τον Γούναρη. Μάλιστα, ο Μπεναρόγια έδωσε αργότερα μία όχι ιδιαίτερα κολακευτική εικόνα για την οργάνωση στην οποία ανήκε λέγοντας πώς η συμμαχία με τους φιλοβασιλικούς έγινε όχι τόσο για να καταγγείλουν τον πόλεμο αλλά για να εξασφαλιστούν οι εβραϊκής καταγωγής σοσιαλιστές από τις βενιζελικές διώξεις αλλά και για να ακούγεται η σοσιαλιστική αντιπολεμική φωνή στην Βουλή²³!

Η απόφαση για την συμμετοχή της Φεντερασιόν στους συνδυασμούς του *Λαϊκού Κόμματος* ελήφθη στην συνδιάσκεψη που χαρακτηρίσθηκε ως *Α΄ Πανελλαδική Σοσιαλιστική Συνδιάσκεψη* τον Απρίλιο του 1915, στην οποία όμως δεν προσκλήθηκαν οι οργανώσεις που ήταν φίλα προσκείμενες στον Γιαννιό. Εκεί αποφασίστηκε να κατέλθουν στα ψηφοδέλτια του Γούναρη οι Αριστοτέλης Σίδερης, Αλβέρτος Κουριέλ και ο Δημητράτος, ο μόνος που δεν εξελέγη²⁴.

Ένας ακόμη σοσιαλιστής που πριν την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου τασσόταν εναντίον του και προπαγάνδιζε την Βαλκανική Ομοσπονδία και μετά την έναρξή του έδειξε έντονα σωβινιστικές τάσεις ήταν ο Πλάτωνας Δρακούλης. Έκρινε πως η προσάρτηση στην Ελλάδα της περιοχής που περιελάμβανε την Κων/πολη, το Αϊβαλί και την Σμύρνη ήταν η ενδεδειγμένη λύση για το ελληνικό ζήτημα. Οι ακραίες του θέσεις κα-

ταδικάσθηκαν ακόμη και από τους Έλληνες σοσιαλιστές που τάσσονταν υπέρ του πολέμου μα ούτως ή άλλως η φωνή του Δρακούλη δεν εισακουγόταν από πολύ καιρό.

Από τον Αύγουστο του 1915 ως και το τέλος του 1917 έγιναν μία σειρά διεθνών συναντήσεων οργανωμένων είτε από τις αντιπολεμικές σοσιαλιστικές δυνάμεις είτε από τις σοσιαλιστικές οργανώσεις των χωρών της Ασάντ με σαφή αντισοσιαλιστικό, επί της ουσίας, περιεχόμενο. Η συμμετοχή των Ελλήνων σοσιαλιστών στις κινήσεις αυτές μόνον ως τραγέλαφος μπορεί να χαρακτηρισθεί²⁵. Οι διάφορες σοσιαλιστικές ομάδες προσπαθούσαν η μία να εμποδίσει την εκπροσώπηση της άλλης, οι Γιαννιός και Δρακούλης έψαχναν ευκαιρίες για την προσωπική διεθνή τους ανάδειξη ενώ ο Βενιζέλος προσπαθούσε να προσεταιρισθεί την *Φεντερασιόν*, τουλάχιστον από ένα χρονικό σημείο και έπειτα. Για τον Βενιζέλο, πάντως, η αποστολή Ελλήνων σοσιαλιστών στις συνδιασκέψεις των ανταντικών σοσιαλιστικών κομμάτων είχε ιδιαίτερη σημασία, καθώς οι Βούλγαροι και Σέρβοι εκπρόσωποι θα έθεταν τις εθνικές εδαφικές τους διεκδικήσεις. Η συμμετοχή της *Φεντερασιόν* του ήταν απαραίτητη καθώς ήταν η μόνη συνδεδεμένη με την Διεθνή, άρα αναγνωρισμένη, ελληνική οργάνωση²⁶.

Παράλληλα, το αντιπολεμικό κλίμα ανέβαινε και σε αυτό συνέβαλλε και η κατοχική πολιτική των δυνάμεων της Αντάντ και η κούραση από τους συνεχόμενους πολέμους. Έτσι, όταν ο Βενιζέλος κήρυξε τον Οκτώβριο του '17 γενική επιστράτευση αντέδρασαν και οι Έλληνες σοσιαλιστές που τον στήριζαν²⁷. Στο αντιπολεμικό κλίμα όμως μεγάλη ώθηση έδωσε το γεγονός της οκτωβριανής επανάστασης.

Η σύγχυση που προκάλεσε η επανάσταση στο ελληνικό σοσιαλιστικό στρατόπεδο (αλλά και σε όλο το πολιτικό φάσμα) φαίνεται ανάγλυφα από το ότι, ενώ κατέκρινε τον πόλεμο και έβγαλε από αυτόν την Ρωσία, την στήριξε ο Δρακούλης (!) και με ενθουσιασμό οι φοιτητές της ΣΝΑ, ενώ ο Π. Δημητράτος που είχε πολύ καλές σχέσεις με την νεολαία αυτή την κατήγγειλε ως πραξικόπημα²⁸! Ο Γιαννιός την καταδίκασε ως ακολούθως: «*Ότιδήποτε και αν συμβῆ ἐν Ρωσσία, οἱ δημοκράται ὄλου τοῦ κόσμου δαισθάνονται ὅτι ὀπισθεν τοῦ ἀμαθοῦς καὶ οὐτοπιστῆ Λένιν ὑπάρχει ὀλόκληρος ἡ λαϊκὴ Ρωσσία πιστεύουσα εἰς τὴν ἱερότητα τοῦ*

σκοποῦ τῆς ἐπαναστάσεως της. Ἐάν δέν ἐξέλεξε τήν κατάλληλον στιγμήν» (για την Οκτωβριανή) «ἐάν ἀπατᾶται εἰς πολλά, αὐτό εἶναι λόγος σημαντικός διά νά τήν κακίσωμεν, ἀλλ' οὐχί καί νά τήν μισήσωμεν»²⁹. Η προσήλωσή του στην φεβρουαριανή επανάσταση και στην φιλοπόλεμη κυβέρνηση του Κερένσκυ είναι εμφανής. Αξιοποίησε επίσης σε μεγάλο βαθμό την αρχισυνταξία του στον *Ριζοσπάστη* για να προβάλλει την υποστήριξή του στους Πλεχανοφικούς, τους ἐπαναστάτας σοσιαλιστάς ὅπως τους αναφέρει διαρκῶς, ως την μόνη πραγματική λύση ἔναντι των μπολσεβίκων³⁰. Η στήριξη του *Ριζοσπάστη* προς την Οκτωβριανή επανάσταση θα εκδηλωθεί αμέσως μετά την αποχώρηση του Γιαννιού από αυτόν, αν και κάποια δείγματα της αλλαγῆς θα υπάρξουν στο έντυπο ἤδη από τον Φεβρουάριο του 1918.

Κατά το 1918 οι πιέσεις προς τους Ἕλληνες σοσιαλιστές για συμμετοχή τους στις ανταντικές σοσιαλιστικές συνδιασκέψεις εντάθηκαν. Ο **Henderson**, γραμματέας της οργανωτικῆς επιτροπῆς της *Τρίτης Διασυμμαχικῆς Εργατικῆς και Σοσιαλιστικῆς Συνδιάσκεψης* ἔστειλε προσκλήσεις στην *Φεντερασιόν* και στην οργάνωση του Δρακούλη, λόγω των φιλικῶν σχέσεων μεταξύ των δύο ἀνδρῶν. Η *Φεντερασιόν* και η διασπασμένη ἀπό την ομάδα του Γιαννιού *Σοσιαλιστική Εργατική Ἐνωση Αθήνας* μαζί με ἄλλες μικρότερες οργανώσεις συνδιασκέφθηκαν στην Θεσσαλονίκη τον Φεβρουάριο και αποφάσισαν να μην αποσταλεί Ἕλληνας εκπρόσωπος, παρά ἓνα μνημόνιο που οι αρχές του βενιζελικού κράτους δεν επέτρεψαν ποτέ να αποσταλεί γιατί δεν ἀπηχούσε τις επίσημες ἐλληνικές θέσεις³¹. Στην συνδιάσκεψη αὐτή τον κύριο λόγο ἔπαιξαν οι φιλομπολσεβίκοι της *Σοσιαλιστικῆς Νεολαίας*. Ὅμως οι Σίδερης, Π. Δημητράτος και Κουριέλ συνδιαλέχθηκαν με τον Βενιζέλο και πήγαν στο Λονδίνο καθυστερημένα ὅμως (τους καθυστέρησαν οι ἰταλικές αρχές γιατί φοβόντουσαν ὅτι θα ἔθεταν στο Λονδίνο το πρόβλημα των Δωδεκανήσων) και προχώρησαν μόνο σε συζητήσεις με το προεδρεῖο της ἀνταντικῆς συνδιάσκεψης, χωρίς ὅμως κάποιο ουσιαστικό ἀποτέλεσμα για τον πρωθυπουργό³². Η στάση των σοσιαλιστῶν βουλευτῶν, ὅμως, καταδικάστηκε ἀπό την *Φεντερασιόν* και τις σύμμαχες με αὐτήν δυνάμεις και τους ἀποκήρυξε «δεχθέντας νά μεταβούν εἰς Εὐρώπην ὡς ἀπεσταλμένοι ἀστικῶν κομμάτων»³³.

Μετά από αυτή την συνδιάσκεψη και αφού, βέβαια, ο Βενιζέλος ήταν πια αρχηγός ενός ενιαίου κράτους, οι Έλληνες σοσιαλιστές Αθήνας και Πειραιά ζητούσαν την λήξη του πολέμου με νίκη της Αντάντ αλλά και κατοχύρωση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης των λαών και δημιουργία μίας Βαλκανικής Δημοκρατικής Ομοσπονδίας. Τον Απρίλιο μάλιστα η Φεντερασιόν δημοσίευσε ένα υπόμνημά της για τους σκοπούς του πολέμου. Η σημασία του και για την φοιτητική σοσιαλιστική κίνηση είναι προφανής ανάμεσα στα άλλα και διότι πολλοί φοιτητές για χρόνια υπηρετούσαν στον στρατό και μετείχαν στους συνεχόμενους πολέμους και οι θέσεις αυτές θα αποτελούσαν προπαγανδιστικό όπλο του Λιγδόπουλου και των συντρόφων του.

«Πρός επίλυσιν τῶν ἐκκρεμῶν ζητημάτων τὰ ὅποια ἐνδιαφέρουν τὴν Βαλκανικὴν καὶ εἰδικῶς τὴν χώραν μας, ἡ συνδιάσκεψις προτείνει

α') Τὴν ἀπόδοσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα τῶν κατειλημμένων αὐτῆς ἐδαφῶν καὶ τὴν πλήρη αὐτῆς ἀποκατάστασιν εἰς τὸ πρό τοῦ πανευρωπαϊκοῦ πολέμου καθεστῶς.

β') Τὴν ἀποκατάστασιν τῆς Κύπρου, τῶν Δωδεκανήσων, τῆς Βορείου Ἡπείρου καὶ τῶν νήσων Ἰμβρου, Λήμνου Τενέδου καὶ Σαμοθράκης συμφώνως πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν κατοίκων διὰ δημοψηφίσματος ἐκφρασθησομένην ἐτυμηγορίαν.

γ') Πλήρες δικαίωμα παλινοστήσεως καὶ ἀποζημιώσεως (διὰ τὰς καταστροφὰς τὰς ὁποίας ὑπέστησαν) διὰ τοὺς βίᾳ ἐκδιωχθέντας διάφορους προσφυγικούς πληθυσμούς τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν καὶ τῆς Μ. Ἀσίας ἀνεξαρτήτως φυλῆς, εἰς τοὺς ὁποίους νὰ παρασχεθοῦν καὶ τὰ μέσα τῆς ἐπιστροφῆς.

δ') Πλήρη ἐκκένωσιν καὶ ἀποκατάστασιν τῶν λοιπῶν Βαλκανικῶν χωρῶν εἰς τὸ πρό τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου καθεστῶς.

ε') Δημοψήφισμα εἰς ὅλα τὰ ἐν τῇ Βαλκανικῇ ἀμφισβητούμενα ἐδάφη μετὰ τὴν πλήρη αὐτῶν ἐκκένωσιν ὑπὸ τῶν ἐνδιαφερομένων καὶ ὑπὸ πολιτοφυλακὴν τοπικὴν.

στ') Τοπικήν και πλήρη αὐτονομίαν τῶν συμπαγῶν ἔθνοτήτων τῆς Τουρκίας ἄνευ οὐδεμιᾶς ξένης ἐπεμβάσεως ἢ ἐπιρροῆς ἐπὶ οἰουδήποτε τμήματος αὐτῆς.

ζ') Πλήρη ἐλευθερίαν καὶ ἰσότητα διὰ τοὺς μειοψηφούντας πληθυσμούς τῶν διαμερισμάτων τῆς Βαλκανικῆς καὶ τῆς Τουρκίας.

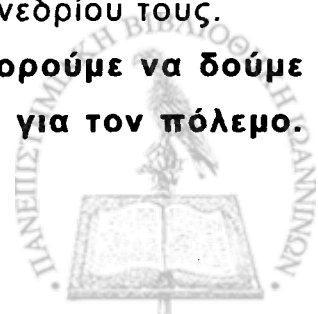
η') Ἐνωσιν ὅλων τῶν Βαλκανικῶν κρατῶν καὶ τῆς Τουρκίας εἰς παμβαλκανικὴν δημοκρατικὴν Ὁμοσπονδία εἰς τὴν ὁποίαν νὰ συμμετάσχουν καὶ αἱ ὑπὸ τὴν Αὐστρίαν γειτονικαὶ χῶραι αἱ ἐκδηλοῦσαι τοιαύτην ἐπιθυμίαν.

θ') Ἄμεσον τηλεγραφικὴν, ταχυδρομικὴν καὶ τελωνειακὴν ἔνωσιν, πολιτικὴν καὶ οἰκονομικὴν συμμαχίαν τῶν Βαλκανικῶν κρατῶν καὶ τῆς Τουρκίας κατὰ πάσης ξένης ἐπιρροῆς καὶ ἐπεμβάσεως ὡς πρῶτον βῆμα διὰ τὴν πραγματοποιήσιν τῆς Ὁμοσπονδίας...»³⁴.

Οἱ δε σοσιαλιστὲς βουλευτὲς Κουριέλ καὶ Σίδερης, παρά καὶ ἐνάντια στὴν ἀπόφαση τοῦ Πανελλαδικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Συνεδρίου που εἶχε συνέλθει γιὰ νὰ ενοποιήσῃ τοὺς Ἕλληνας σοσιαλιστὲς σὲ ἓνα κόμμα, ἔδωσαν ψῆφο ἐμπιστοσύνης στὸν Βενιζέλο. Τὸ Συνέδριο δὲν πέτυχε κανέναν στόχο του.

Τὸν Σεπτέμβριο (4 – 5 – 6 τοῦ μήνα) τοῦ 1918 ἐπρόκειτο νὰ συνέλθει ἡ νέα Σοσιαλιστικὴ Διασυμμαχικὴ Συνδιάσκεψη καὶ ἀπαιτοῦσε τὴν ἀποστολὴν εκπροσώπου ἐνὸς ἐνωμένου κόμματος μετὰ τὴν Φεντερασιόν νὰ συμμετέχει ὡς οἰκονομικὸς ἐκπαιδευτικὸς. Ὁ Βενιζέλος ἦρθε πάλι σὲ ἐπαφὴ μαζί της καὶ δέχθηκε τοὺς ὅρους που αὐτὴ ἔθεσε γιὰ τὴν ἐναρξὴ συνομιλιῶν. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ '18 ἡ ἀντιπροσωπεῖα τῆς Φεντερασιόν συναντήθηκε στὴν Ἀθήνα μετὰ τὸν πρωθυπουργό, ὁ ὁποῖος ζήτησε ἀπὸ τὴν Φεντερασιόν νὰ στηρίξῃ τὴν ἐλληνικὴν διεκδικήσιν γιὰ νὰ θέσῃ ἡ οργάνωσις νέους ὅρους που θὰ τοὺς ἀποδεχθεῖ σχεδὸν ὅλους. Ὅμως, οἱ Ἕλληνες σοσιαλιστὲς δὲν κατόρθωσαν νὰ συνέλθουν ἐγκαιρὰ καὶ νὰ ορίσῃν ἐκπροσώπους στὴν συνδιάσκεψη τοῦ Σεπτεμβρίου (λίγο μετὰ τὴν συνομιλίαν στὴν Ἀθήνα), ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες σοσιαλιστὲς εἶχαν πετύχει τὸ κύριον: νὰ ἐξασφαλίσῃν τοὺς ἀναγκαίους ὅρους γιὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ Συνεδρίου τοῦ.

Στὸ 1^ο Πανελλήνιον Σοσιαλιστικὸν Συνέδριον μπορούμε νὰ δοῦμε καὶ τὴν θέσιν τῶν Ἑλλήνων σοσιαλιστῶν φοιτητῶν γιὰ τὸν πόλεμον.

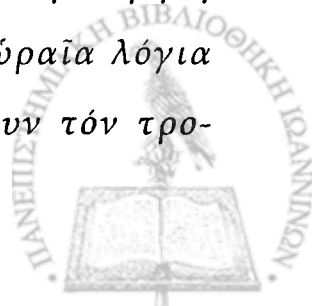

Η Σοσιαλιστική Νεολαία Αθήνας, την οποία καθοδηγούσε ο Τζουλάττι αλλά η ψυχή της ήταν ο Λιγδόπουλος, απευθυνόταν και στους εργαζόμενους νέους αλλά κυρίως στην σπουδάζουσα νεολαία και είχε κατορθώσει να αριθμεί περί τα 200 μέλη (όχι μόνο φοιτητές) τα οποία προπαγάνδιζαν τις αντιπολεμικές θέσεις. Οι φοιτητές της ΣΝΑ Τζουλάττι, Κομιώτης και ο Λιγδόπουλος ήδη αναφέρθηκε πως αποτέλεσαν την αριστερή πτέρυγα του Συνεδρίου.

Στο Συνέδριο, όπου οι Γιαννιός, Κουριέλ, Σίδερης και Δημητράτος βρέθηκαν κατηγορούμενοι για την στάση τους σε σχέση με τον πόλεμο και την τακτική τους, ο Λιγδόπουλος ήρθε πολλές φορές σε σύγκρουση με τον Γιαννιό και για τον χαρακτήρα του πολέμου. Ο Λιγδόπουλος σε μία αποστροφή του λόγου του ισχυρίστηκε πως η Γαλλία πολιτεύθηκε έναντι της Ελλάδας με στόχο την εξυπηρέτηση των ιδικών της στόχων για να προκαλέσει την αντίδραση του ανταντικού Γιαννιού³⁵.

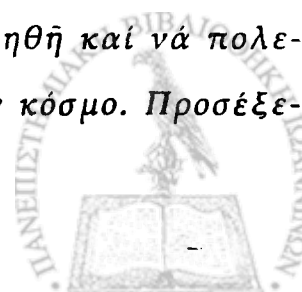
Πάρα πολύ σημαντική είναι η τοποθέτηση του Λιγδόπουλου σχετικά με την ΚτΕ και την θέση που το κόμμα έπρεπε να λάβει έναντί της, δείγμα εξαιρετικής – για τα δεδομένα – ανάλυσης της διεθνούς καταστάσεως, ερχόμενος πάλι σε σύγκρουση με τον Γιαννιό που ήταν αναφανδόν υπέρ της ΚτΕ:

«Έδω καί εκατόν κάτω χρόνια τρεῖς αυτοκράτορες μαζεύτηκαν οἱ ὅποιοι μ' ἄλλους βασιλεῖς συνεννοήθηκαν νά κυβερνοῦν στό μέλλον τούς λαούς των ἐν πνεύματι χριστιανικῶ καί πατρικῶ. Τί ὄραϊος σκοπός γιά τούς ἀστούς τουλάχιστον γιά τούς ἀνθρώπους ποῦθελαν ἕνα βασιλέα. Μά ὁ σκοπός αὐτός ἔκρυβε ἄλλα, ὁ κατά βάθος σκοπός ἦτο νά καταπνίξουν κάθε ἐλευθερωτικό πνεῦμα τῶν λαῶν πού ποτισμένοι ἀπό τήν Γαλλική ἐπανάσταση εἶχαν ἀρχήσει νά αἰσθάνονται τόν βαθύ ἀνταρχικό ζυγό. Καί ἐάν ἡ Ἑλληνική ἐπανάσταση δέν ἔτυχε βοήθειας ἀπό τάς Εὐρωπαϊκάς κυβερνήσεις μ' ὄλο τόν φιλελληνισμό πού βασιλευε τότε στήν Εὐρώπη, ἕνας λόγος ἦταν ἡ ἱερή αὐτή συμμαχία. Στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας ἰδρύθηκε καί ἕνα μέγαρο στή Χάγη γιά τήν εἰρήνη ἀπό μερικούς ἀστούς καί μερικούς βασιλεῖς. Δυστυχῶς τά ὄραϊα λόγια καί τά καλλιμάρμαρα κτίρια δέν ἴσχυσαν γιά νά ἐμποδίσουν τόν τρομερό πόλεμο.

Αυτό έγινε γιατί οί πόλεμοι ἐξάπαντος δέν κηρύχτηκαν ἀλλὰ δημιουργοῦνται ἀπό οἰκονομικούς ὄρους. Μ' αὐτά τά προηγούμενα θα παρακαλέσω τούς ἀντιπροσώπους νά σκεφθοῦν γιά τό ζήτημα τῆς κοινωνίας τῶν ἐθνῶν. Γιά μᾶς ὁ σημερινός πόλεμος ἦτο μιά ἔνταση τοῦ βιομηχανικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, μιά κρίση, ἕνας τσακισμός γιά ἀποικίες.

Ἡ ἀστική τάξη τρομαγμένη ἀπό τ' ἀποτελέσματα πού ζητάει νά συγκρατηθεῖ στήν ἀρχήν μέ κοινωνιολογικά εὐαγγέλια. Δέν θάχουμε πιά νέους πολέμους, θάχουμε κοινωνία τῶν ἐθνῶν. Αὐτή θά ἀποφασίζει γιά ὅλες τίς διαφορές. Ἄ! Τώρα πιά ἔπαψαν νά μᾶς λένε ὅτι οἱ πόλεμοι εἶναι κακά ἀναγκαῖα, ὅτι πάντοτε θά γίνονται πόλεμοι, ὅτι εἶναι ἕνα καλό ὁ πόλεμος. Μά τώρα θά τούς ποῦμε μεῖς. Ναί, οἱ πόλεμοι εἶναι ἕνα κακό ἀναγκαῖο, ἕνα κακό ἐπακολούθημα τῆς καπιταλιστικῆς μορφῆς τῆς παραγωγῆς. Δέν θά λείψουν παρά μόνον ὅταν λείψουν αἱ αἰτίες πού εἶναι ἡ κατασκευή ὁ τρόπος τῆς παραγωγῆς τῆς σημερινῆς κοινωνίας. Ἀλλά ποῖος θά εἶναι ὁ σχηματισμός τῆς κοινωνίας τῶν ἐθνῶν; Ποῖοι θά λάβουν μέρος σ' αὐτήν; Ἀστοί μόνον; Ἀστοί καί ἐργάτες; Ἡ ἐργάτες; Ἀλλά οἱ ἀστικές τάξεις τῶν διαφόρων κρατῶν ἔχουν ἐντελῶς ἀντίθετα συμφέροντα. Ἐάν ἔγινε πόλεμος ἔγινε γι' αὐτό καί ἡ ἀντίθεσις αὐτή τῶν συμφερόντων δέν θά παύσῃ. Τό νά θέλουμε νά νομίσουμε ὅτι μποροῦμε νά σταματήσουμε τήν πάλη τῶν τάξεων. Ἀλλά τίς ἡ ἀνάγκη τῆς κοινωνίας τῶν ἐθνῶν; Ἡ ἐργατική τάξη εἶναι ἡ μόνη πού ἔχει διεθνή συμφέροντα τά ἴδια. Εἶναι συνεπῶς ἡ μόνη πού μπορεῖ νά ἔχει συμφέροντα τά ἴδια. Καί ἡ κοινωνία αὐτή τῶν ἐθνῶν, ἡ διεθνῆς ἐργατική ὀργάνωσις εἶναι ἡ μόνη πού μπορεῖ νά ἐπιβληθεῖ. Ἐάν αὐτή δέν μπορέσει νά ἐπιβληθεῖ, κάθε ἐλπίδα ἀπό κάθε ἄλλη κοινωνία τῶν ἐθνῶν εἶναι οὐτοπία. Δέν πιστεύω νά μᾶς ρωτήσῃ κανεῖς τί μᾶς βλάπτει. Σέ κείνον ὁμως πού θά ρωτήσῃ, θά τοῦ πῶ. Φοβοῦμαι ὅτι μιά διεθνῆς ἀστική ἔνωσις στό μόνο σημεῖο στό ὁποῖο μπορεῖ καί ἐξάπαντως νά συμφωνήσῃ τελείως εἶναι τό νά ἐπιβληθῇ καί νά πολεμήσῃ κάθε ἐκδήλωσις ἐπαναστατικῶν κινήματων στόν κόσμο. Προσέξε-

αλλά
α θα
κοι-
του
ς.
ι να
υμε
ίζει
μοι
ενα
αι
ης
αι
ης
ν
ι
ν
ο

τε σύντροφοι, ή κοινωνία τῶν ἐθνῶν πού μᾶς ὑπόσχεται μπορεῖ νά παίξει ρόλο ἱερᾶς συμμαχίας.

Ἄλλωστε βλέπετε τήν ἀρχή τῆς κοινωνίας τῶν ἐθνῶν καθαρὰ πιά. Προσπαθεῖ νά διαστρεβλώσει τούς πολύ ἐλαστικούς ἀλήθεια ὄρους τοῦ Οὐίλσονος, τήν ἐλευθερία τῶν θαλασσῶν, τήν ἐλευθερία τῶν ἐθνοτήτων, προσπαθοῦν νά κάμουν μυστικές τίς συνεδριάσεις τῆς εἰρήνης. Καί φαντασθῆτε ή πρώτη πράξις τῆς κοινωνίας τῶν ἐθνῶν νά εἶναι μιά ἄγρια ἐπέμβαση, ὅπως ἄλλως τε ἄρχισε ή πρόκειται ν' ἀρχίση ἐναντίον τῆς Ρωσικῆς ἐπαναστάσεως; ἐναντίον τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος τῶν Ρώσων καί Γερμανῶν ἐργατῶν. Θέλει νά δημιουργήση Βαλκανική ὁμοσπονδία σέ συντηρητικούς ὄρους ἐναντίον τῆς κοινωνικῆς ἐπαναστάσεως πού ὀλοένα ξαπλώνεται. Αὐτή εἶναι ή κοινωνία τῶν ἐθνῶν. Συγκεφαλαιῶνω σύντροφοι. Νομίζω ὅτι ή κοινωνία τῶν ἐθνῶν πού θᾶχει ἀστούς πού κήρυξαν τόν πόλεμο, εἶναι ἕνας κίνδυνος, γιά τήν παρεμπόδιση τῆς κοινωνικῆς ἐπαναστάσεως. Νομίζω γι' αὐτό ἔχουμε καθήκον νά πολεμήσουμε αὐτή τήν κοινωνία τῶν ἐθνῶν καί νά τονίσουμε ὅτι μόνο ή ἐργατική τάξις, πού εἶναι ή μόνη πού ἔχει τά ἴδια συμφέροντα μπορεῖ νά εἶναι ή ἀσφαλής γιά τόν κόσμο κοινωνία τῶν ἐθνῶν»³⁶.

Ἀπό την μάχη γιά τις μαρξιστικές – λενινιστικές θέσεις (με τις ὅποιες ἀδυναμίες) σε σχέση με τον πόλεμο δεν ἔλειψε ούτε ο ἕτερος φοιτητής, ο Κομιώτης που ζήτησε την καταδίκη κάθε πολέμου και πρόσθεσε πως καθήκον των σοσιαλιστῶν εἶναι η μετατροπή κάθε πολέμου σε κοινωνική επανάσταση. Ο Γιαννιός στάθηκε επίσης πιστός στις ρεφορμιστικές του θέσεις στηρίζοντας την θέση της «εθνικῆς ἀμυνας», εφόσον ἕνα σοσιαλιστικό κόμμα ἔκρινε πως ἦταν αναγκαίό³⁷.

Τέλος, το νεότευκτο ΣΕΚΕ στο ὑπόμνημά του ἐπί των ἐξωτερικῶν ζητημάτων στήριξε την ἐξῆς θέση, μετά ἀπό αποτελεσματική πίεση της ἀριστερῆς πτέρυγας, των φοιτητῶν: «Ἐναρξις δημοσίων διαπραγματεύσεων πρὸς συνομολόγησιν γενικῆς εἰρήνης ἄνευ προσαρτήσεων καί ἀποζημιώσεων ἐπί τῇ βάσει τοῦ δικαιώματος τῶν λαῶν νά διαθέτουν

έλευθέρως τὰ καθ' ἑαυτούς καὶ συμμετοχῇ εἰς αὐτάς δλων τῶν
ἐμπολέμων κρατῶν καὶ τῆς Ρωσίας καὶ ἀκύρωσις πάσης προγενεστέρως
συνθήκης»³⁸.

Κεφάλαιο 7°

ΤΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟ

Στις 15 Μαΐου του 1919 έγινε η απόβαση των ελληνικών δυνάμεων στην Σμύρνη ξεκινώντας την περιπέτεια με το τραγικό τέλος. Το νεαρό εργατικό κόμμα αντιτάχθηκε από την πρώτη στιγμή στον πόλεμο. Στο έκτακτο εκλογικό συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ) τον Σεπτέμβριο του 1920 απέκλεισε την σύμπραξη με τους βενιζελικούς και απαίτησε την λήξη του πολέμου και την αντίδραση σε κάθε πόλεμο, την άμεση γενική αποστράτευση και την σύσταση της Βαλκανικής Σοβιετικής Δημοκρατίας. Αυτή την στάση κράτησε και η ΟΣΕΝΕ του Ζακ Βεντούρα που δεν είχε προλάβει να συζητήσει το θέμα και αρκείτο στην αποδοχή των θέσεων του ΣΕΚΕ(Κ).

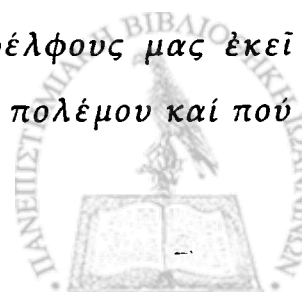
Είδαμε και νωρίτερα πως από τα τέλη του 1920 οι κομμουνιστές φοιτητές οργανώθηκαν πολύ καλύτερα σε σχέση με τα παρελθόντα έτη. Το μικρασιατικό ζήτημα δεν ήταν δυνατό να βρίσκεται έξω από την κριτική τους και δεδομένων των πολύπλευρων προβλημάτων που ο πόλεμος προκαλούσε και στην σπουδάζουσα νεολαία, αρκετοί ήταν οι νέοι που έτειναν ευήκοα ώτα στα κελεύσματα της παράταξης των φοιτητών του ΣΕΚΕ(Κ). Στην ακόλουθη ανακοίνωση βλέπουμε επίσης τις τεράστιες δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι φοιτητές του νεαρού κόμματος στα ανώτατα ιδρύματα σε σχέση με το θέμα αυτό:

«Η ΕΝΩΣΙΣ
ΤΩΝ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ & ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΔΙΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟΝ

Ενῶ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς Φοιτητικῆς Νεολαίας, ντυμένο στό χακί δοκιμάζει πέρα στά μέτωπα ὅλα τά βάσανα καί τά δεινά τῆς ἱμπεριαλιστικῆς πολιτικῆς τῶν πλουτοκρατῶν καί ἐνῶ ἀπό χρόνια τώρα οἱ ἄνθρωποι αὐτοί ὑποκύπτοντες στήν ὀργανωμένη βία τῆς ἀστικῆς τάξεως χύνουν τό αἷμα τους γιά τά συμφέροντά της βρέθηκαν ἐδῶ καί νέοι τῆς ἐποχῆς ὀνομαζόμενοι δυστυχῶς φοιτηταί γιά νά ἐπικροτήσουν τήν εἰς βάρος τοῦ δυστυχοῦς λαοῦ παιζομένην κωμῶδιαν καί νά ἐνισχύσουν τοὺς ἀστούς στίς ληστρικές τους ἐπιχειρήσεις.

Ἡ δυστυχισμένη Φοιτητικὴ Νεολαία τῆς χώρας μας βρίσκεται φαίνεται ἀκόμη βυθισμένη στόν λήθαργον τῶν ἐθνικῶν προλήψεων. Καί ἐξεγειρόμενη ἀπό τοὺς ἐπιτηδεῖους δημαγωγούς ξεσπάθωσε ὑπὲρ τοῦ πολέμου. Δέν βρέθηκε κανένας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς κυρίους πού νά φορέσῃ τό γυλιό καί νά ζητήσῃ νά σταλῇ στό μέτωπο. Ὅλοι φώναζαν ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς καί ἴσως γιὰτί ἤξεραν πῶς δέν θά πᾶνε. Καί εἶχαν δίκιο οἱ ἄνθρωποι νά φωνάζουν γιὰτί ἐνῶ οἱ ἄλλοι συναδέλφοί τους καθὼς καί ὅλος ὁ κόσμος πού ζῆ ἐκεῖ πέρα μέ τήν ἀγωνία τοῦ θανάτου πετσοκόβεται στά βουνά τῆς Μικρασίας, αὐτοὶ γυρίζουν στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας νομίζοντας πῶς ἔχουν τό δικαίωμα νά παίξουν εἰς βάρος τῶν ἄλλων καί νά ὑποβάλουν καί τά σχετικὰ τους ψηφίσματα στίς συνελεύσεις τῶν σφαγιαστῶν τοῦ λαοῦ. Ἐμπρός στήν τόση ἀσυνειδησία καί ἐξαχρείωσιν δέν ἔχουμε νά προσθέσουμε τίποτα. Μία μέρα καί στόν καταραμένο τόπο μας θά ξυπνήσῃ ἡ νεολαία καί θά ζητήσῃ μέ τά δάκρυά της νά ἀποπλύνῃ ὅλα τά αἴσχη πού ἀσυνείδητα διέπραξε. Θέλουμε ὁμως τώρα νά μιλήσουμε στή μάζα πού μέ φρίκη συλλογίζεται ἓνα νέο μακελλεῖό, θέλουμε νά μιλήσουμε στοὺς συναδέλφους μας ἐκεῖ κάτω πού σφαδάζουν κάτω ἀπό τό πέλμα τοῦ μαύρου πολέμου καί πού

0Σ
στο
της
τω-
κης
και
των
να
αι
αι
υ
η
υ
ι
ι

ἀπό μᾶς προσμένουν νά ἀνακουφιστοῦν ἀπό τό ἄγριο θέαμα τῆς ἀνθρωποσφαγῆς. Καί θέλουμε νά βροντοφωνήσουμε μαζί μ' αὐτούς πού ἀπαλλαγμένοι ἀπό τίς σωβινιστικές προλήψεις δέν ἐγκρίναμε καθόλου τίς ἐνέργειες αὐτές πού τείνουνε νά παραδώσουνε τό λαό ἀλυσσοδεμένο στους διεθνεῖς ληστές. Καί θέλουμε νά διαμαρτυρηθοῦμε γιά τήν παρατεταμένη αὐτή ἐπιστράτευσιν τόσο τῶν συναδέλφων μας ὅσο καί ὄλων τῶν προλεταρίων καί νά ζητήσουμε τήν ἄμεσον ἀποστράτευσίν τους. Ἀρκετόν εἶναι τό αἷμα πού μέχρι τώρα ἔχει χυθῆ. Ἀρκετό αἷμα ἔχει ποτίση τούς κάμπους τῆς Μικρασίας καί τοῦ Καυκάσου καί ἀρκετά κόκκαλα ἔχουνε σπαρθῆ μέσα σ' αὐτούς. Ἄν ἐκεῖνοι πού κυβερνᾶνε νομίζουν πῶς ἔχουν τό δικαίωμα νά παζαρεύουν τή ζωή τῶν ἄλλων, πολύ κακά τό νομίζουν. Ὅλος ὁ κόσμος τῶν ἐπιστρατευμένων φοιτητῶν καί μή ἄς ξυπνήση καί ἄς καταλάβη μία γιά πάντα ὅτι μονάχα ἀπό τό Σοσιαλεργατικό (Κομμουνιστικό) Κόμμα πρέπει νά περιμένη τήν σωτηρία του καί τήν ἐλευθερία του καί ὄχι ἀπό κείνους πού προσπαθοῦν νά τοῦ ρουφήξουν καί τήν τελευταία ρανίδα τοῦ αἵματός του.

Ἐμεῖς ἀναφωνοῦμε. Κάτω ὁ πόλεμος. Ζήτω ἡ ἀποστράτευσις. Ζήτω τό Σοσιαλεργ. (Κομμουνιστικό) Κόμμα.

(Ἡ Ἐκτελ. Ἐπιτροπή τῆς Ἑνώσεως)³⁹.

Ἡ ανακοίνωση αὐτή αποπνέει ἓνα πνεῦμα ηττοπάθειας πολιτικῆς καί αὐτό φαίνεται ἀπό τό ὅτι περισσότερο καλεῖ τους φοιτητές καί τον λαό νά στρέψουν τις ἐλπίδες τους στο ΣΕΚΕ(Κ) παρά νά δραστηριοποιηθεῖ μαζί του, δείχνοντας ἔτσι ἴσως καί μία ἔλλειψη πίστεως στις λαϊκές δυνάμεις.

Ἀπό τό 1921 οἱ διώξεις ἐνάντια στο ΣΕΚΕ(Κ) ἐντάθηκαν καί αὐτό εἶχε ἀποτέλεσμα καί στην ἀντίληψη του κόμματος. Στήν συνδιάσκεψη του Φεβρουαρίου τοῦ 1922 ἡ ηγεσία του παίρνει τήν λανθασμένη ἀπόφαση περί ἀνάγκης μακράς νόμιμης δράσης, μὴ βλέποντας πως ἡ καταστροφή πλησίαζε, κάτι πού θα ἀπαιτούσε ἐπαναστατική ἐπαγρύπνηση καί ἀναθέωρηση τακτικῆς καί στρατηγικῆς. Ἡ ἀπειρία τοῦ κόμματος αὐτοῦ ἦταν

προφανής ενώ στην απόφαση θα βάρυνε και η έκθεση της επιτροπής που βρέθηκε στο Γ' Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς και βρήκε μία Ρωσία ρημαγμένη⁴⁰. Οι νεαροί κομμουνιστές που βρέθηκαν στο μέτωπο, ανάμεσά τους και επιστρατευμένοι φοιτητές, έκαναν προπαγάνδα δουλεύοντας σθεναρά, έστω και αν αδυνατούσαν να συμβάλουν στην δημιουργία μίας μαζικής και συντεταγμένης αποχώρησης από το μέτωπο και φυσικά δεν έθεσαν ζήτημα διατήρησης των όπλων για την κοινωνική επανάσταση.

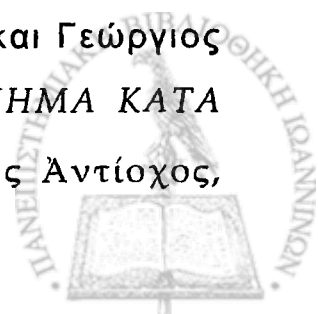
Νέος γραμματέας του ΣΕΚΕ(Κ) εκλέχτηκε ο ιστορικός Γιάννης Κορδάτος. Σύντομα όμως η ηγεσία θα οδηγηθεί στην φυλακή. Όντας φυλακισμένος ο Κορδάτος και ενώ η καταστροφή ήταν πολύ κοντά, τον πλησίασαν στελέχη της Διεθνούς και της νεαρής σοβιετικής Ρωσίας. Του έθεσαν το ζήτημα δημιουργίας αυτόνομης ζώνης στην Μικρασία με προστασία από στρατό χωρών που δεν έλαβαν μέρος στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και παράλληλα θα καταδίκάζαν υλικά και ηθικά το κίνημα του Κεμάλ, καθώς ήδη είχε στραφεί προς τις καπιταλιστικές δυνάμεις. Ζήτησαν να τεθεί το θέμα στην ελληνική κυβέρνηση και ως αντάλλαγμα ζητούσαν την *de jure* ή την *de facto* έστω αναγνώριση του κράτους του. Όταν, όμως, ο Κορδάτος έκανε την πρόταση σε στελέχη της κυβέρνησης Γούναρη εισέπραξε μόνον ύβρεις⁴¹.

Αμέσως μετά την καταστροφή και επικείμενης της κίνησης του Πλαστήρα, η δεξιά επιχειρούσε να προχωρήσει στον σχηματισμό νέας κυβέρνησης. Ο Ιωάννης Μεταξάς ζήτησε την συμμετοχή των κομμουνιστών σε αυτή γιατί έκρινε ότι ήταν η μόνη δύναμη που θα μπορούσε να αντικρούσει τον Πλαστήρα αλλά και γιατί ζητούσε να τους εξοντώσει ηθικά. Η πρόταση προς τον Κορδάτο έγινε από τον διευθυντή της *Αθηναϊκής* τον Ευελπίδη για να λάβει αρνητική απάντηση, όπως και ο Μεταξάς την επομένη⁴². Στις 22 Σεπτεμβρίου η ηγεσία του κόμματος αποφυλακίστηκε. Οι κομμουνιστές διαδήλωναν πια για αποστράτευση και γενική αμνηστία, δηλαδή προσπαθούσαν να περισώσουν ό,τι μπορούσαν από τα εθνικά συντρίμια.

Παραπομπές στο Τρίτο Μέρος

1. Αντώνης Λιάκος, «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα», *Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας, Α΄ πανελλήνιο Συμπόσιο, Ο Karl Marx και η Φιλοσοφία*, Ιωάννινα 3-5 Νοεμβρίου 1983, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1987, σσ. 315-7
2. Κώστας Βεργόπουλος, *ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ, η ελληνική κοινωνία (1880-1895)*, β΄ έκδοση, ΕΞΑΝΤΑΣ, Αθήνα 1994 (1987), σελ. 34
3. Λουκιανός Χασιώτης, «*Η Ανατολική Ομοσπονδία*»: δύο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19^{ου} αιώνα, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 34-5
4. ό.π., σσ. 35-7
5. Σταυροπούλου Ερασμία – Λουίζα, *ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΝΑΣ (1832-1896), Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Εκδόσεις Επικαιρότητα, ΑΘΗΝΑ 1987, σελ. 101
6. Χρήστος Λάζος, *ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΦΟΙΤΗΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ 1821-1973, Κοινωνικοί και Πολιτικοί Αγώνες*, Εκδόσεις ΓΝΩΣΗ, 1987, σσ. 158-160
7. Γιώργος Γιάνναρης, *Φοιτητικά Κινήματα & Ελληνική Παιδεία*, Πρώτος Τόμος, Εκδόσεις «Το Ποντίκι», Αθήνα 1993, σσ. 259-60
8. Γιάνης Κορδάτος, *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ Μέ βάση άγνωστες πηγές και ανέκδοτα αρχεία*, Ζ΄ Έκδοση, εκδόσεις Μπουκουμάνη, ΑΘΗΝΑ, σελ. 50
9. <http://www.punk.gr/nogod-nomaster/simeiosis-gia-mia-istoria/dimokratikos-sullogos-patras.htm>
10. <http://www.punk.gr/nogod-nomaster/simeiosis-gia-mia-istoria/an-org-dsp.htm>
11. ό.π.
12. Γιάνναρης, ό.π., σελ. 268
13. ό.π., σελ. 276
14. Βασίλης Λάζαρης, *Οι Ρίζες του Ελληνικού Κομμουνιστικού Κινήματος*. Σύγχρονη Εποχή, ΑΘΗΝΑ 1996, σσ. 92-5 και Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ*, μτφ. Σαράντης Αντίοχος,

Έξάντας 1978 (αγγλόγλωσση έκδοση East European Quarterly, 1976) σσ. 184-5.

15. ό.π., σσ. 254-5
16. Γιάνναρης, ό.π. σσ. 313
17. Λεονταρίτης, ό.π., σσ. 32-6
18. Κορδάτος, ό.π., σσ. 116-7
19. ό.π., σσ. 167-8
20. ό.π., σσ. 259-60
21. Νούτσος Παναγιώτης, *Η ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ από τό 1875 ως τό 1974, Τόμος Β', Ίδέες και κινήσεις για τήν οικονομική και πολιτική όργάνωση τής έργατικής τάξης (1907-1925), Α' μέρος: Από τό Κοινωνικόν μας ζήτημα στην ίδρυτική γενιά τοϋ ΣΕΚΕ, Εισαγωγή, έπιλογή κειμένων, ύπομνηματισμός ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ, Δεύτερη Έκδοση, Εκδόσεις Γνώση, Φιλοσοφική και πολιτική βιβλιοθήκη 35, ΑΘΗΝΑ, χειμώνας 1993-4 (ΑΘΗΝΑ, φθινόπωρο 1991), σελ. 350*
22. ό.π., σελ. 313
23. Λάζαρης, ό.π., σσ. 427-9
24. Λεονταρίτης, ό.π., σσ. 70-1
25. Βλέπε για παράδειγμα *Ριζοσπάστης* 6/1/1917, 24 και 29/7/1917, 10/9/1919
26. ό.π., σσ. 73-4, 76-7, 94-5, 114-5
27. ό.π., σσ. σσ. 104-5
28. Λάζος, ό.π., σσ. 438-9
29. Λεονταρίτης, ό.π., σελ. 176
30. *Ριζοσπάστης*, 30/10/1917, 1 και 21/1/1918, 10/2/1918
31. *Ριζοσπάστης*, 5/2/1918
32. Λεονταρίτης, ό.π., σσ. 177-183 και Λάζαρης ό.π., σελ. 463
33. *Ριζοσπάστης*, 26/2/1918
34. *Ριζοσπάστης*, 15/4/1918
35. Ιστορικό τμήμα της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. (επιμέλεια), *ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΟΥ ΣΕΚΕ, ΠΡΑΚΤΙΚΑ, ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ Κ.Ε. ΤΟΥ Κ.Κ.Ε., ΑΘΗΝΑ 1982, σσ. 70-1*
36. ό.π., σσ. 75-7

37. ό.π., σσ. 82-3
38. ό.π., σελ. 144
39. Ριζοσπάστης, 17/2/1921
40. Δημήτρης Λιβιεράτος, *ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ 1918-1923 (τόμος Α')*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΡΑΝΑΣΗ, αθήνα 1976
41. Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας, τ. Β', Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, Από την έλευση του Βενιζέλου στην Ελλάδα (1909) ως την έκρηξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου (1940)*, πέμπτη έκδοση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1997 (1977), σσ. 224-7
42. ό.π., σσ. 235-7

ΕΠΙ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ (ΙΤΥΣΣΕ)

ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

1.1 Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ

1.1.1 Ορισμός

1.1.2 Η επιστήμη και η φιλοσοφία

1.1.3 Η επιστήμη και η κοινωνία

1.1.4 Η επιστήμη και η τεχνολογία

1.1.5 Η επιστήμη και η αγωγή

1.1.6 Η επιστήμη και η ηθική

1.1.7 Η επιστήμη και η πολιτική

1.1.8 Η επιστήμη και η θρησκεία

1.1.9 Η επιστήμη και η λογοτεχνία

1.1.10 Η επιστήμη και η τέχνη

1.1.11 Η επιστήμη και η ψυχολογία

1.1.12 Η επιστήμη και η ιστορία

1.1.13 Η επιστήμη και η γεωγραφία

1.1.14 Η επιστήμη και η οικονομία

1.1.15 Η επιστήμη και η νομική

1.1.16 Η επιστήμη και η ιατρική

1.1.17 Η επιστήμη και η αρχιτεκτονική

1.1.18 Η επιστήμη και η μουσική

1.1.19 Η επιστήμη και η ζωγραφική

1.1.20 Η επιστήμη και η γλυπτική

1.1.21 Η επιστήμη και η αρχαιολογία

1.1.22 Η επιστήμη και η ιστοριογραφία

1.1.23 Η επιστήμη και η βιβλιογραφία

1.1.24 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.25 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.26 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.27 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.28 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.29 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.30 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.31 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.32 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.33 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.34 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.35 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.36 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.37 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.38 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.39 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.40 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.41 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.42 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.43 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.44 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.45 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.46 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.47 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.48 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.49 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.50 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.51 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.52 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.53 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.54 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.55 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.56 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.57 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.58 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.59 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.60 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.61 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.62 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.63 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.64 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.65 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.66 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.67 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.68 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.69 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.70 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.71 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.72 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.73 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.74 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.75 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.76 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.77 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.78 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.79 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.80 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.81 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.82 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.83 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.84 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.85 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.86 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.87 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.88 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.89 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.90 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.91 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.92 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.93 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.94 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.95 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.96 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.97 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.98 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.99 Η επιστήμη και η κριτική

1.1.100 Η επιστήμη και η κριτική

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

3093W 0791 11

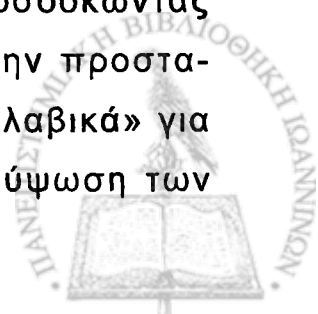

Ε
Σ
ΤΙ
Μ
ΡΗ
ΠΡ
ΩΣ
ΕΤ
ΟΤΙ
ΥΙΚ
ΜΗΧ
ΑΥΤ
ΤΗΜ
ΤΗΝ
ΟΙΑ Τ
Ένα ε

Επίλογος – Συμπεράσματα

Πρέπει να γίνει κατανοητό ότι οι σοσιαλιστές φοιτητές τη περιόδου που εξετάζουμε έδρασαν στην εποχή της εμφάνισης αλλά και της άνδρωσης του ιμπεριαλιστικού σταδίου του καπιταλισμού. Αυτή η μετάλλαξη του κεφαλαιοκρατικού συστήματος είχε τις επιπτώσεις της τόσο στις σπουδές καθαυτές των φοιτητών – ο Τρικούπης και άλλοι Έλληνες πρωθυπουργοί κατά καιρούς επέβαλλαν ποικίλους φόρους στα βιβλία ή αύξαναν τα δίδακτρα στην προσπάθειά τους να ενισχύσουν και με αυτόν τον τρόπο οικονομικά το κράτος και να καλύψει τα δημόσια έξοδά του, με στόχο την όσο το δυνατό καλύτερη θέση της Ελλάδας μέσα στο ιμπεριαλιστικό σύστημα – όσο και στον τρόπο σκέψης και κατανόησης των πραγμάτων από τους νέους σοσιαλιστές. Τους επηρέασε, τουλάχιστον ως την έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου κατά αντίστοιχο τρόπο που επηρεάστηκε και ο ελληνικός καπιταλισμός, ο οποίος θέλησε να μπει στην ιμπεριαλιστική εποχή με τον εμπορικό – παρασιτικό – μη παραγωγικό τρόπο ανάπτυξης και με τα δάνεια, αφήνοντας την υποτυπώδη βιομηχανία τουλάχιστον μέχρι και το κίνημα στο Γουδί να φυτοζωεί. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι πρώτοι σοσιαλιστές φοιτητές ασχολήθηκαν με το ζήτημα της παιδείας με τρόπο πολιτικό βέβαια, αλλά όχι προσδοκώντας την βιομηχανική και την ευρύτερη ανάπτυξη της χώρας με την προστασία του εργαζόμενου λαού – προστασία που ασκούσαν «εργολαβικά» για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα – όπως και την «ηθική» ανύψωση των

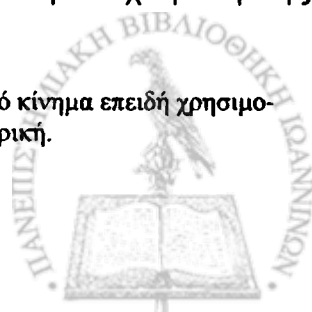

εργαζομένων που θα γκρέμιζε την αστική «ανηθικότητα», χωρίς αυτό να σημαίνει κοινωνική καταστροφή, με την φιλοσοφική – πραγματική έννοια του όρου. Όμως, η έκρηξη του πολέμου «άνοιξε» τα μάτια του φοιτητικού σοσιαλιστικού ρεύματος – ίσως η πρώτη αναθεώρηση των αντιλήψεών τους να πραγματοποιήθηκε κατά τις παραμονές του 1909, χωρίς όμως να αποτελέσει την κύρια σκέψη μέσα στους αριστερούς φοιτητές – και το ανάγκασε να δει την πραγματικότητα «Ιμπεριαλισμός» πιο μεθοδικά, όπως άλλωστε συνέβη και με την εργατική τάξη.

Εκεί όπου περισσότερο από κάθε άλλο αντικείμενο έδειξαν οι σοσιαλιστές φοιτητές να έχουν κατανοήσει τον καπιταλισμό ως φιλελεύθερο αλλά και ως ιμπεριαλιστικό, ήταν τα εθνικά ζητήματα. Εξαίρεση η αναρχική τάση της σοσιαλιστικής κίνησης και ως έναν μικρότερο βαθμό η αναρχίζουσα (ή σοσιαλίζουσα;) των πρώτων ετών που πραγματεύεται αυτή η διατριβή, η οποία κράτησε μία, ομολογουμένως, συνεπή αντιπολεμική στάση, προκρίνοντας ως μόνον λογικό πόλεμο τον καθαρά ταξικό. Οι σοσιαλιστές φοιτητές ως και την έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου αναδείχθηκαν σε μία από τις ισχυρότερες, ίσως η ισχυρότερη και σίγουρα η πιο συνεπής παράταξη των φοιτητών που έμεινε πιστή στα λαϊκά ιδανικά του 1821 επενδυμένα με τον ιακωβινισμό και τον γαριβαλδισμό, έστω και αν κάποτε δεν κατόρθωσαν να κατανοήσουν τις διακριτές διαφορές του πατριωτισμού από τον μεγαλοϊδεατισμό και τελικά να τις δείξουν και στην υπόλοιπη κοινωνία. Οι έντυπες αναφορές τους στις ιδέες αυτών των κινήσεων αλλά και η συμμετοχή αρκετών εξ αυτών σε γαριβαλδινά τάγματα που έδρασαν κυρίως εντός της Ελλάδας, αποδεικνύει του λόγου του αληθές. Σαφώς και στην ρητορική τους ενυπάρχει η εθνικιστική λογική, αλλά δεν είναι σωστό να κριθεί ο εθνικισμός του 19^{ου} αιώνα σύμφωνα με την αντίληψη της αριστεράς για το φαινόμενο αυτό κατά τον 20^ο και 21^ο αιώνα*.

Η σπουδάζουσα αριστερά μέχρι το 1914 και οπωσδήποτε μέχρι το 1897 στάθηκε συχνά πρωτοπόρος στους εθνικούς αγώνες, στην διοργάνωση συγκεντρώσεων και συλλαλητηρίων, ιδίως όταν υπήρχε σύγκρουση Ρωσίας και Τουρκίας. Ακόμη και στην συντριβή του 1897 θα δούμε και σοσιαλιστές φοιτητές να διαμαρτύρονται για την εξωφρενική διαχείριση της

* Ακόμη και σήμερα όμως η αριστερά δεν θα καταδικάσει ένα εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα επειδή χρησιμοποιεί – και κατά την γνώμη μου καλώς θα πράξει το κίνημα αυτό – εθνικιστική ρητορική.

κρίσεως από την κυβέρνηση και το παλάτι. Επίσης, οι πιο σοβαρές σοσιαλιστικές ομάδες στις παραμονές των βαλκανικών πολέμων διέβλεπαν την προοπτική της εθνικής **εδαφικής** ολοκλήρωσης σε αυτούς. Απέμενε πλέον το ζήτημα των νήσων του Αιγαίου, όμως ο μεγάλος πόλεμος και η μικρασιατική εκστρατεία δεν έδιναν λύση σε αυτό. Τέλος, σπάνια θα βρούμε μέχρι το 1913 – 14 επικριτικές απόψεις για τον στρατό ως θεσμό ή για την λειτουργία του τουλάχιστον από τους «κρατιστές» σοσιαλιστές φοιτητές – οι αναρχικοί συνάδελφοί τους θα δώσουν μία πιο μαρξιστική ερμηνεία του ρόλου του στρατού, ως οργάνου επιβολής της άρχουσας τάξης και μόνο από όταν ξεκίνησαν οι απροκάλυπτες παρεμβάσεις από το παλάτι στο στράτευμα θα αντιδράσουν οι «κρατιστές» αλλά ενάντια στο παλάτι και στην κυβέρνηση – και αυτό δεν προκαλεί εντύπωση, διότι οπωσδήποτε μέχρι και το 1909 ιδεολογικά ο στρατός εμπνεόταν από τον αγώνα του 1821 ακόμη και στα ανώτατα κλιμάκιά του, έστω και μέχρι ενός βαθμού.

Η σπουδάζουσα αριστερά, πάλι, στα ζητήματα του πρώτου ιμπεριαλιστικού πολέμου, της εκστρατείας κατά της σοβιετικής Ρωσίας και της μικρασιατικής εκστρατείας τήρησε σε γενικές γραμμές μαρξιστική – λενινιστική στάση, με μόνη παραφωνία την αποδοχή της απόφασης της Φεντερασιόν και της ομάδας του Δημητράτου για συνεργασία με το βασιλικό γερμανόφιλο κόμμα στις εκλογές. Εξετάζοντας, όμως, τις θέσεις των φοιτητών κυρίως από την ίδρυση του Σ.Ε.Κ.Ε. κ.ε. βλέπουμε μία αξιολογική ανάλυση της τότε σύγχρονης κατάστασης και του χαρακτήρα αυτών των πολέμων.

Συνολικά τώρα, η δράση των φοιτητών σαφώς αλληλοεπηρεάζονταν με το εργατικό κίνημα και από την πολιτική σοσιαλιστική κίνηση εκτός των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Υπάρχουν όμως δύο μεγαλύτερες ιδιομορφίες και μία μικρότερη: Η πρώτη είναι πως μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα οι σοσιαλιστές φοιτητές και το φοιτητικό κίνημα συχνά έσυραν πίσω από τις θέσεις τους τα δύο πρώτα και μάλιστα το εργατικό κίνημα ζητούσε σχεδόν πάντα την πολιτική πατρωνία των φοιτητών*, κάτι που γρήγορα στον 20^ο αιώνα έπαψε, οριστικά δε από την ίδρυση του Σ.Ε.Κ.Ε. και έπειτα.

* Δεν πρέπει να θεωρήσουμε τυχαίο, έχει προαναφερθεί άλλωστε, ότι στα «Ευαγγελικά» τα εργατικά σωματεία συντάχθηκαν με το αντιδραστικό (ως προς το γλωσσικό ζήτημα σίγουρα) φοιτητικό κίνημα. Ίσως το σχήμα στην

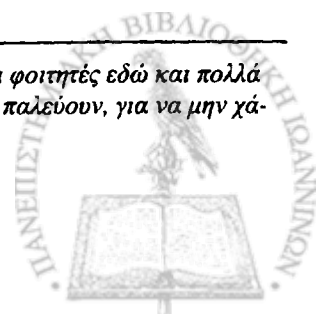
Η δεύτερη ιδιομορφία είναι πως οι επιφανέστεροι, συνεπέστεροι και πιο «σκληροπυρηνικοί» σοσιαλιστές φοιτητές ηγέτες ήταν και οι σημαντικότεροι σοσιαλιστές ηγέτες της εποχής τους. Π.χ. ο Καλλέργης, παρά την ύπαρξη και ταυτόχρονη δράση του Χοϊδά και, κυρίως, του Δρακούλη κατά την δεκαετία του 1880 – 90, αυτός ήταν που επηρέαζε κυρίως τις μάχες με τις οργανώσεις του – ενώ η επιρροή του Χοϊδά πρέπει να αναζητηθεί στο κύρος του κοινοβουλευτικού – πολύ περισσότερο αργότερα, όταν οι ομάδες που καθοδηγούσε θα κυριαρχήσουν στο πανεπιστήμιο και το πολυτεχνείο. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τον Αντύπα. Αργότερα δε, ο Λιγδόπουλος και ο Κουμιώτης όπως και άλλοι φοιτητές της ΣΝΑ θα συμβάλλουν αποφασιστικά όχι μόνο στην συγκρότηση ενός καλού σοσιαλιστικού πυρήνα φοιτητών αλλά, το σημαντικότερο, θα δώσουν κρίσιμες μάχες ώστε το Σ.Ε.Κ.Ε. να πάρει κομμουνιστικά χαρακτηριστικά.

Μικρότερη ιδιομορφία είναι πως όσες διασπάσεις έγιναν αυτό το χρονικό διάστημα (1875 – 1922) στον σοσιαλιστικό χώρο και στους φοιτητές του ήταν προς τα «δεξιά» του πυρήνα και απέτυχαν, πάντα μέχρι το 1922, να αποκτήσουν μαζικό χαρακτήρα (π.χ. οι προσπάθειες του Δρακούλη να χτυπήσει τις ομάδες του Καλλέργη ή η *Ανεξάρτητη Κομμουνιστική Νεολαία* που αδυνατούσε να κατανοήσει τον ρόλο της νεολαίας στην πάλη των τάξεων, περίπου απορρίπτοντάς την).

Το πανεπιστήμιο της δεκαετίας 1890 είχε σοσιαλιστικά χαρακτηριστικά, έτσι όπως αντιλαμβάνονταν οι τότε φοιτητές – και όχι μόνο αυτοί βέβαια – τον σοσιαλισμό και πάντως μακριά από την μαρξιστική θεώρησή του. Αυτό δεν πρέπει να μας προκαλεί εντύπωση για τους λόγους που υποστηρίχθηκαν στο σχετικό κεφάλαιο. Επιπλέον δεν πρέπει να ξεχνάμε, διότι μπορούμε να πάρουμε το παράδειγμα μεταγενεστέρων ετών – ακόμη και της δεκαετίας 1975 – 85 – όταν η αριστερά και μάλιστα η κομμουνιστική κυριαρχούσε απόλυτα στα ανώτατα – και στα ανώτερα – εκπαιδευτικά ιδρύματα και όμως ο ευρύτερος πολιτικό αντίκτυπος, με την έννοια της εκλογικής ψήφου – δεν έφτασε ποτέ σε αντίστοιχα ποσοστά με αυτά των φοιτητικών εκλογών, ακόμη και όταν το ευρύτερο λαϊκό κί-

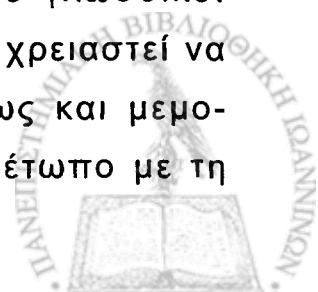

σκέψη των εργατών να διαμορφώθηκε ως εξής: α) οι φοιτητές είναι προοδευτικοί, β) οι φοιτητές εδώ και πολλά χρόνια μας συμπαραστέκονται άρα γ) πρέπει να βοηθήσω τους φοιτητές στο ζήτημα που παλεύουν, για να μην χάσω την υποστήριξή τους.

νημα ήταν εξαιρετικά δυναμικό. Μήπως αυτό σημαίνει πως αλλάζει ο χαρακτήρας του φοιτητικού κινήματος αυτής της περιόδου; Όχι βέβαια. Αυτή η τοποθέτηση είναι σημαντική γιατί στηρίζει την άποψη ότι ο ρόλος του φοιτητικού κινήματος θεωρείται ως **ήσσονος σημασίας** τελικά για την κοινωνική και πολιτική αλλαγή. Αν θέλετε, υπάρχει το παράδειγμα των λαϊκιστών (*ναρόντικων*) της Ρωσίας νωρίτερα στον 19^ο αιώνα, όταν οι νέοι διανοούμενοι της χώρας μαζικά και δυναμικά διέδιδαν τις ιδέες τους στον λαό (κυρίως στους αγροτικούς πληθυσμούς) και το κίνημα των σοσιαλιστών φοιτητών ήταν και εκεί προοδευτικού χαρακτήρα. Όμως, μόνο όταν το προλεταριάτο αναπτύχθηκε ρίζωσαν πραγματικά και οι ιδέες αυτές στις συνειδήσεις και το προλεταριάτο της Ρωσίας άρχισε να ξεπερνά τους φοιτητές τόσο σε επίπεδο σκέψης όσο και δράσης. Εδώ, όμως, αναδεικνύεται και ποιος ο ρόλος των φοιτητών στο επαναστατικό, σοσιαλιστικό κίνημα: είναι αυτός της **επιμόρφωσης και καθοδήγησης** της εργατικής τάξης και των συμμάχων της, ανάμεσα στους οποίους ανήκουν δυνητικά και οι φοιτητές χωρίς όμως αυτό να αποτελεί θέσφατο, μέχρι την στιγμή που θα αναδειχθούν μορφωμένοι επαναστάτες εργάτες – ηγέτες. Οι φοιτητές στο κάτω – κάτω δεν αποτελούν κοινωνική τάξη αλλά ένα κοινωνικό στρώμα και σε μαζικό επίπεδο μπορούν να στηρίξουν το επαναστατικό κίνημα κάτω από προϋποθέσεις, αλλά δεν είναι δυνατό να λάβουν τον ρόλο του επαναστατικού υποκειμένου. Αυτή η θεωρία υιοθετείται φιλολογικά για όλες τις ομάδες της περιόδου που μας αφορά (άσχετα με το ποια ήταν τελικά η πρακτική τους), με εξαίρεση ίσως τους αναρχικούς που δεν θεωρούσαν βέβαια πως οι φοιτητές θα ήταν η ηγεσία του κινήματος, αλλά μάλλον προέκριναν για «καιροσκοπικούς» λόγους το αγροτικό στοιχείο.

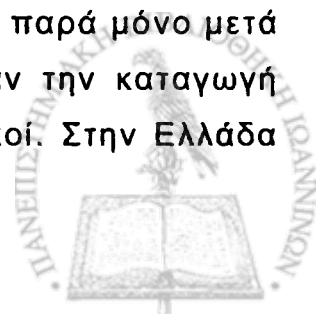
Παρόλα αυτά, ως το 1897 τουλάχιστον ο πρώτος λόγος στις ριζοσπαστικές διεκδικήσεις ανήκει στην σπουδάζουσα. Τα χτυπήματα που δέχθηκε από τότε το αριστερό φοιτητικό κίνημα το τσάκισαν πολύ γρήγορα και ως το 1912 – 13 δεν έχουμε κάποια σίγουρη είδηση για δράση των αριστερών φοιτητικών οργανώσεων (πέραν από ατομικές αναφορές), εξόν όσων γνωρίζουμε για τη συμμετοχή τους στον διάλογο για το γλωσσικό. Μάλιστα, δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να χρειαστεί να αναζητήσουμε την δράση των αριστερών οργανώσεων όπως και μεμονωμένων προσώπων σε κοινό τακτικό και όχι στρατηγικό μέτωπο με τη

ριζοσπαστική δεξιά (βλέπε την εργασία του Ν. Ποταμιάνου, *Δεξιά, Αριστερά, Γιακωβινισμός: ο ριζοσπαστισμός στα χρόνια του κινήματος στο Γουδί*», περιοδικό ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ, τεύχος 40, Ιούνιος 2004). Αυτό που μπορεί όμως να δει κανείς ως «θετικό» στην αδράνεια της σοσιαλιστικής φοιτητώσας νεολαίας είναι πως αυτή η απουσία της σήμανε την απώλεια του «πάτρωνα» της εργατικής τάξης αλλά και των αγροτών και, συνεπώς, «εξαναγκάστηκε» να προωθήσει την συνδικαλιστική της οργάνωση και αργότερα την πολιτική. Σε αυτό το ζήτημα, πάντως, οι αγρότες δεν τα κατάφεραν ιδιαίτερα καλά, είναι η αλήθεια.

Κυρίως μετά την έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου η εργατική τάξη πέτυχε αυτή την ανάπτυξη και οι οργανώσεις της απέκτησαν πιο μαχητικά χαρακτηριστικά, τουλάχιστον εκεί που δεν κυριαρχούσε ο κυβερνητικός συνδικαλισμός. Οι φοιτητές πλέον ακολουθούσαν τις εξελίξεις και οι αντίληψή τους άλλαξε αναλόγως. Τότε θα βρούμε και τους πρώτους σοσιαλιστές φοιτητές που θα ανταποκριθούν στα μαρξιστικά – λενινιστικά χαρακτηριστικά, με μεγαλύτερο παράδειγμα αυτό του Δημοσθένη Λιγδόπουλου. Οι φοιτητές αυτοί ανέλαβαν διαφωτιστική και οργανωτική θέση μέσα στον κυριότερο οργανισμό της σοσιαλιστικής/κομμουνιστικής κίνησης, το Σ.Ε.Κ.Ε. που από το 1918 κ.ε. θα αποτελούσε τον κύριο πόλο της ελληνικής αριστεράς και σημείο αναφοράς της, θετικά ή αρνητικά. Είναι χαρακτηριστικό πως, ενώ οι κομμουνιστές φοιτητές ήταν ηγετικά στελέχη του νεαρού κόμματος, μόλις στα 1920 θα υπάρξει η πρώτη δυναμική εμφάνιση με οργανωμένα στοιχεία μίας παράταξης κομμουνιστών φοιτητών, δείγμα της αλλαγής προσανατολισμού σκέψης των αριστερών φοιτητών που έδιναν πλέον μεγαλύτερη βάση στην οργάνωση και ενδυνάμωση του εργατικού κινήματος.

Οι «κρατιστές» σοσιαλιστές – αργότερα οι κομμουνιστές – θα ασχοληθούν κατά κόρον με το εργατικό κίνημα, με τις όποιες αδυναμίες και ιδεολογικές αγκυλώσεις τους. Στο ζήτημα της προσέγγισης με τον αγροτικό πληθυσμό, όμως, η Ελλάδα θα παρουσιάσει όμοια χαρακτηριστικά κυρίως με αυτά των ευρωπαϊκών μεσογειακών χώρων. Δηλαδή οι «κρατιστές» σοσιαλιστές – σημειωτέον πάντα, δεν ήταν οπαδοί του μαρξισμού – δεν κατόρθωσαν να έρθουν σε επαφή με αυτόν παρά μόνο μετά την ίδρυση του Σ.Ε.Κ.Ε. και παρότι πάρα πολλοί είχαν την καταγωγή τους από την επαρχία. Αντίθετα, το πέτυχαν οι αναρχικοί. Στην Ελλάδα

Αρι-
στο
που
τικής
αλεια
υνε-
ωση
δεν
έξη
τι-
τι-
οι
3-
ά
1-
7

οι αναρχικοί φοιτητές έδρασαν σχεδόν αποκλειστικά στην Πελοπόννησο, άσχετα από τον τόπο καταγωγής τους, μέχρι το πέρας του 19^{ου} αιώνα και μάλιστα συνέχισαν την δράση τους, όταν οι «κρατιστές» συνάδελφοί τους είχαν ουσιαστικά αφοπλισθεί, έστω και για μικρό χρονικό διάστημα. Η ευκολία της προσέγγισης των αγροτών από αυτούς πρέπει να αναζητηθεί στην απότομη πτώση του βιοτικού τους επιπέδου που τους οδήγησε στην αναζήτηση άμεσης και δυναμικής ριζοσπαστικής λύσης, δηλαδή στην πλήρη απογοήτευση, όπως και στην παρουσία εκεί νωρίτερα μέσα στον 19^ο αιώνα έμπειρων ευρωπαϊών επαναστατών. Από την άλλη, η απουσία προοπτικής της πολιτικής νίκης ή (και αυτό τους ενδιέφερε περισσότερο, ας είμαστε ειλικρινείς) η μη επίλυση από το κράτος των προβλημάτων των τους οδήγησε τελικά μακριά από τις αδιέξοδες αναρχικές θέσεις και αργότερα, κυρίως στον μεσοπόλεμο, στους κομμουνιστές.

Το πιο σημαντικό πρόβλημα που συναντάμε στους σοσιαλιστές φοιτητές ιδίως μέχρι το έτος σταθμό, το 1897, δεν είναι πρωτίστως ιδεολογικό, δηλαδή π.χ. η απουσία μαρξιστικής αναλυτικής, χωρίς να το παραβλέπουμε και αυτό. Άλλωστε, χώρες με μεγαλύτερη πρόσφατη επαναστατική ιστορία – κραυγαλέο παράδειγμα η Γαλλία – δεν ακολούθησαν τον μαρξισμό μα άλλες σοσιαλιστικές σχολές ή τον αναρχισμό. Το μεγαλύτερο πρόβλημα της ελληνικής σπουδάζουσας σοσιαλιστικής νεολαίας ήταν η **έλλειψη οργάνωσης**. Φαίνεται πως προέκριναν την ποσότητα και αδιαφορούσαν σχετικώς για την ποιότητα των οργανώσεών τους. Αν επικεντρώσουμε σε αυτές που καθοδηγούσε ο Καλλέργης, καίτοι πιο συγκεντρωτικές και «σκληρές» σε σχέση με αυτές στις οποίες ασκούσε επιρροή ο Δρακούλης, όμως περιελάμβαναν και πάλι πλήθος ετερόκλητων στοιχείων, από αναρχικούς ως δημοκράτες. Τοιουτοτρόπως όμως δεν ήταν δυνατό να διασφαλιστεί μία σταθερότητα στον σοσιαλιστικό χώρο ούτε να υπάρξει αποτελεσματική κοινωνικώς και πολιτικώς δράση τους, ποιοτικά χαρακτηριστικά δηλαδή, χωρίς όμως να μηδενίζουμε το έργο αυτών των ομίλων. Όμως, οι διασπάσεις διαδέχονταν η μία την άλλη και τελικά η κυριαρχία των σοσιαλιστικών ιδεών στην δεκαετία του 1890 θυμίζει μάλλον α-συνέχεια, όπου η κάθε σοσιαλιστική φοιτητική γενιά σχεδόν δεν σχετιζόταν με την προηγούμενη και μόνος συνδετικός κρίκος παρέμενε ο Καλλέργης και μερικοί «φανατικοί» όπως ο Αντύπας.

Η μεγαλύτερη συνέπεια αυτών των οργανωτικών αδυναμιών ήταν πως δεν μπορούσε να υπάρξει μία σοβαρή ανάλυση της πραγματικότητας μέσα από την μελέτη της συλλογικής εμπειρίας, δεν μπορούσε ποτέ να γίνει κατανοητός ο ρόλος της εργατικής τάξης – πέρα από τα ευχολόγια – και των φοιτητών. Έτσι, χάθηκε ένα χρονικό διάστημα 15-20 ετών από το 1897 έως το 1909 ή το 1915/16, κατά το οποίο η εργατική τάξη έψαχνε επιτέλους τον ιστορικό της, κατά την μαρξιστική φιλοσοφία, ρόλο. Αποδεικνύεται δηλαδή ο μικροαστικός χαρακτήρας της φοιτητικής συνείδησης, ακόμη και της «επαναστατικής» ή της «επαναστατημένης», όπου οι έννοιες της συλλογικότητας, του τεκμηριωμένου διαλόγου και της πειθαρχίας δεν είναι δεδομένες, σε αντίθεση με την ελευθεριότητα και την στείρα μονολιθικότητα, αρχές που συνδυάζονται πάντα.

Σε ό,τι αφορά τον χαρακτήρα της δράσης των σοσιαλιστών, αυτός είναι για όλη την περίοδο που εξετάζεται πρωτίστως **πολιτικός**, ακόμα και αν το διεκδικούμενο είναι οικονομικού – συνδικαλιστικού τύπου.

Τα αιτήματα των φοιτητών ήταν οικονομικά (όπως το 1892) ή, ακόμη λιγότερο, καθαρά ενδοπανεπιστημιακά (όπως το 1896-7 με το θέμα του Ιουλίου Γαλβάνη). Τελικώς, όμως, τα ανέδειξαν σε κεντρικά πολιτικά – κοινωνικά ζητήματα απευθυνόμενοι στην πολιτική και πολιτειακή ηγεσία για λύση τους, αλλά και στην κοινωνία για την συμπαράστασή της, ενώ έφτασαν στα πρόθυρα σύγκρουσης με τις στρατιωτικές δυνάμεις. Η τακτική τους αυτή, δηλαδή να θέτουν την ηγεσία της χώρας προ των ευθυνών της για ζητήματα που άπτοντο της ανώτατης εκπαίδευσης, παρά το ότι, τελικώς, δεν προέβαλλαν οι ίδιοι μία ριζική λύση των προβλημάτων αυτών παρά λύσεις – ασπιρίνες, είχε ωστόσο μεγάλη συμβολή στην τόνωση του δημοκρατικού συναισθήματος όχι μόνον των ιδίων αλλά ολόκληρης της αθηναϊκής, τουλάχιστον, κοινωνίας. Η όχι απλά αδυναμία, αλλά άρνηση των αρχόντων να λύσουν τα ζητήματα προς όφελος των φοιτητών έθετε στο κοινωνικό επίπεδο το θέμα του καθεστώτος αλλά και του πολιτικού status με τα δύο κόμματα εξουσίας να μην είναι σε θέση να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της εποχής. Έτσι, τα προβλήματα που κλήθηκε το κίνημα στο Γουδί να λύσει είχαν αρχίσει ήδη να τίθενται από την δεκαετία της φοιτητικής σοσιαλιστικής κυριαρχίας στα πανεπιστήμια και οι φοιτητές έθεσαν ορισμένα από αυτά, εν αγνοία τους ίσως.

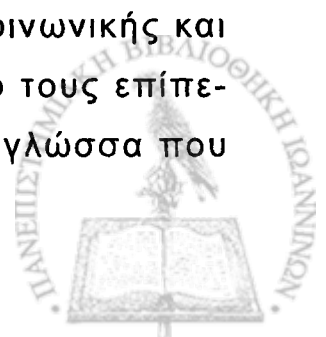

Ακόμη περισσότερο ήταν πολιτική η δράση των σοσιαλιστών/κομμουνιστών φοιτητών από το ξέσπασμα του πολέμου και μετά, ιδίως στα χρόνια του λεγόμενου εθνικού διχασμού. Η εποχή άλλωστε ήταν «ευνοϊκή» για έντονη πολιτική ζύμωση και δράση των κομμουνιστών που σιγά – σιγά άρχισαν να αντιμετωπίζονται σαν την μεγάλη απειλή του καθεστώτος που πρέπει να καταπνιγεί, εφόσον τελικά οι φόβοι του για την κοινωνική επανάσταση στην Ελλάδα δεν επιβεβαιώθηκαν. Η σύγκρουση των ιδεών (κάποτε μάλιστα η σύγκρουση γίνεται αντιληπτή κυριολεκτικώς), το γλωσσικό, ο χαρακτήρας όλων των πολεμικών συγκρούσεων εκείνης της εποχής και η επιστράτευση χρωματίστηκαν έντονα πολιτικοϊδεολογικά, χωρίς να μπορεί κάποιος να πει πως θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά και να αποφευχθούν οι «ακρότητες».

Σε ένα ακόμη κατ' εξοχήν πολιτικό – κοινωνικό – οικονομικό – φιλοσοφικό θέμα οι κομμουνιστές φοιτητές αποδείχθηκαν μπροστάρηδες. Από την πρώτη στιγμή που ξέσπασε η Οκτωβριανή Επανάσταση στήριξαν την υπόθεσή της με ενθουσιασμό και αυτοί ήταν που επέμεναν με φανατισμό να ενταχθεί το Σ.Ε.Κ.Ε. στην Κομμουνιστική Διεθνή. Η υποστήριξη αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν σκεφθούμε πως η ομάδα του Δημητράτου, στην οποία ανήκε η ΣΝΑ εξ αρχής, είχε αντιταχθεί στην επανάσταση. Αυτό δηλώνει πως υπήρχε τουλάχιστον διάθεση και ασφαλέστερο κριτήριο για τον χαρακτηρισμό της επανάστασης του Οκτωβρίου του 1917.

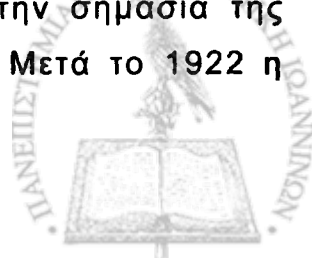
Το γλωσσικό αφορά ένα σημαντικό τμήμα της δράσης των αριστερών φοιτητών. Μέχρι το 1897 οι «κρατιστές» σοσιαλιστές φοιτητές – και διανοούμενοι – στηρίζουν την νέα ελληνική, στον έντυπο λόγο τους όμως ακολουθούν την πεπατημένη της καθαρεύουσας, αντίθετα από τους αναρχικούς/αναρχίζοντες συναδέλφους τους που γράφουν στην ζωντανή γλώσσα. Στον ισχυρισμό ότι οι «κρατιστές» σοσιαλιστές φοιτητές (ο σοσιαλιστικός τύπος στην πλειοψηφία του τελικά) δεν ήθελαν να «προκαλέσουν» χρησιμοποιώντας την δημοτική θα αντιτάξω την άποψη πως, ακριβώς όπως θεωρούσαν εαυτούς, αν και δεν το ομολογούσαν ανοικτά παρά καλυμμένα, ένα σκαλοπάτι τουλάχιστον πάνω από τις λαϊκές μάζες (ήταν, αλλά το θεωρούσαν με ένα αίσθημα ανωτερότητας κοινωνικής και όχι με την σκέψη ότι πρέπει να ανεβάσουν τον λαό στο δικό τους επίπεδο), έτσι δεν θα τους ήταν εύκολο να αφήσουν την «λόγια» γλώσσα που τους ανύψωσε και αυτή τα μάτια του λαού.

Για τον ίδιο ακριβώς λόγο δεν πρέπει να είμαστε κάθετοι στο ποια θέση πήραν οι, εναπομείναντες, σοσιαλιστές φοιτητές στα πρώτα «σκοτεινά» χρόνια του ελληνικού σοσιαλισμού, κατά την περίοδο των «ευαγγελικών» και των «ορεστειακών». Δεν πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να βρούμε στους «γλωσσαμύντορες» φοιτητές και οπαδούς μίας σοσιαλιστικής θεωρίας που πίστευαν όμως πως με την «καθαρή» γλώσσα ήταν εφικτή η πνευματική αφύπνιση του λαού. Από την άλλη, είναι γνωστό πως ο πατέρας του δημοτικισμού, ο Ψυχάρης, και πολλοί άλλοι δημοτικιστές διανοούμενοι ήταν κοινωνικά και πολιτικά από συντηρητικοί έως και αντιδραστικοί. Επομένως, σε μία εποχή εθνικής αναζήτησης και η οποία ελάχιστα μας έχει αφήσει για την κίνηση των σοσιαλιστών φοιτητών όπως ήταν τα χρόνια από την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο και μέχρι το Γουδί ή και τους Βαλκανικούς ακόμη, η στάση έναντι του γλωσσικού δεν είναι αρκετή για να αποδώσει πολιτικό χαρακτηρισμό σε έναν φοιτητή και όχι μόνο σε αυτόν. Η έρευνα δείχνει πως είναι πιθανό τα πολιτικά άκρα να συναντήθηκαν ακόμη και σε πολιτικό επίπεδο, έστω ευκαιριακά (βλ. την προαναφερθείσα εργασία του Ποταμιάνου), οπότε είναι πολύ πιθανό και στο γλωσσικό να υπήρξε μία τέτοια «ανίερη» σύμπραξη. Ας σημειωθεί ακόμη πως στις συνεδριάσεις και τις διαλέξεις της δεύτερης και, κυρίως, της τρίτης γενιάς της *Φοιτητικής Συντροφιάς* συμμετείχαν και πανεπιστημιακοί καθηγητές και διανοούμενοι οπαδοί της καθαρεύουσας αλλά ανήκοντες πολιτικά στην αριστερά.

Αν θέλουμε να είμαστε ειλικρινείς, η σοσιαλιστική κίνηση και το σοσιαλιστικό κίνημα των φοιτητών που κράτησε ως το 1897 δεν άφησε κανένα ίχνος ουσιαστικά σε ό,τι βγήκε μέσα από την φωτιά του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με εξαίρεση την ανάλυση του ιμπεριαλισμού σε σχέση όμως με το εθνικό ζήτημα καθώς και άλλο ένα, χωρίς όμως πάλι να είναι σίγουρο πως δεν έχει κι αυτό να κάνει με την φύση και την θέση του φοιτητή στην κοινωνία. Ο λόγος για τον αβανγκαρντισμό.

Η ελληνική σοσιαλιστική φοιτητική αβανγκάρντ θα επηρεάσει τις εξελίξεις και στην αριστερή φοιτητώσα νεολαία μετά το 1922 και μάλιστα επί μακρόν. Η *Ανεξάρτητη Κομμουνιστική Νεολαία* εξήρε την σημασία της φοιτητικής – δηλαδή αυτής που γνωρίζει – νεολαίας. Μετά το 1922 η

ελληνική μορφή του τροτσκισμού, ο **αρχαιομαρξισμός**, θα θέσει ως κύριο καθήκον την μελέτη του μαρξισμού της οποίας έπεται η δράση, θέση που αντίβαινε τις μαρξιστικές αρχές αλλά δείχνει πάλι τον ελιτίστικο χαρακτήρα μίας κίνησης που πρέσβευε πως αυτός που **γνωρίζει** μόνο μπορεί **έπειτα** να δράσει. Η σύγκρουση αυτή είναι το αντίστοιχο της σύγκρουσης των νοοτροπιών Καλλέργη – Δρακούλη αλλά σε ανώτερο ιδεολογικό επίπεδο. Πρόκειται για μια «κληρονομιά» που θα βασανίζει την αριστερά (ιδιαίτερα την φοιτητική) ακόμη και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ακόμη και ως τις ημέρες μας.

Ταυτόχρονα, μέσα στο πλήθος των αδυναμιών της φοιτητικής κομμουνιστικής κίνησης θα δούμε να αναπτύσσεται στον μεσοπόλεμο ένα αρκετά δυνατό διδασκαλικό κίνημα και την ίδια ώρα πολλοί πνευματικοί άνθρωποι, φοιτητές πριν και μέχρι το '22, θα πάρουν την θέση τους στο πάνθεον της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας, ενώ πολλοί ηγέτες του ελληνικού αριστερού κινήματος ανδρώθηκαν στις μέρες που εξετάσαμε.

Τί κληροδότησε στον φοιτητικό χώρο μετά το 1922 η σοσιαλιστική – κομμουνιστική παράταξη; Επί της ουσίας, τα περισσότερα προβλήματά της, τα οποία μεγέθυνε και μάλιστα η ίδια θα «γεννήσει» νέα. Όσο και αν είναι ενοχλητικό, η παρέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς στα εσωτερικά του Κ.Κ.Ε. έδωσε την λύση στην δεκαετία του '30. Τότε τέθηκε η βάση του αντιφασιστικού αγώνα, της μεγάλης αντίστασης στην μεταξική Ε.Ο.Ν. και αργότερα της δημιουργίας της Ε.Π.Ο.Ν., του Ε.Α.Μ. επιστημόνων κ.ά. Δηλαδή, στην δεκαετία του 1930 τέθηκαν οι βάσεις για να φτάσει σε αυτό το σημείο η αριστερά και οι φοιτητές της, έπρεπε όμως πρώτα να περάσει τις παιδικές ασθένειές της. Το ατύχημα είναι πως δεν τις πέρασε ακόμη νωρίτερα.

The text on this page is extremely faint and illegible, appearing as a series of light grey marks and noise against a dark background. It is likely a scan of a document where the original text was either very light or obscured by a heavy shadow or bleed-through from the reverse side.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Thomson, P.E., *The Making of the English Working Class*, Vintage Books, 1966
- Veblen, Thorstein, *Theory of the leisure class*, Prometheus Books, New York 1991

ΕΛΛΗΝΙΚΗ – ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

ΛΕΞΙΚΑ

- Κασσιούρας Γ.Δ., *ΣΥΝΤΟΜΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ, Φιλοσοφία – Κοινωνιολογία – Οικονομία – Ιστορία*, δέκατη έκδοση, ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΑΘΗΝΑ 1995 (χ.χ.)
- Ρόζενταλ Μ. – Γιουντίν Π., *ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ, Ανατύπωση από την Ελληνική έκδοση που έγινε στις Λαϊκές Δημοκρατίες*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ν.Α. ΔΑΜΙΑΝΟΥ, ΑΘΗΝΑ (χ.χ.)

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Hobsbawm E.J., *Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 1848-1875*, μτφ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ, Γ' ΕΚΔΟΣΗ, Μ.Ι.Ε.Τ., ΑΘΗΝΑ 2000

- (ΑΘΗΝΑ 1994, *The Age of Capital 1848-1875*, Weidenfeld and Nicolson, London 1976)
- Hobsbawm E.J., *Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΩΝ 1875-1914*, μτφ. ΚΩΣΤΟΥΛΑ ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ, Μ.Ι.Ε.Τ., ΑΘΗΝΑ 2000, (*The Age of Empire, 1875-1914*, Weidenfeld and Nicolson, London 1987)
  - Weber Max, *Η ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ*, ΜΤΦ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ, φωτοτυπική αναπαραγωγή, Κάλβος, ΑΘΗΝΑ (χ.χ.)
  - Βεργόπουλος Κώστας, *ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ – ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ*, ξάντας 1975.
  - Βεργόπουλος Κώστας, *ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ, Η ελληνική κοινωνία (1880-1895)*, β' έκδοση, ΕΞΑΝΤΑΣ, Αθήνα 1994 (1978)
  - Βουρνάς Τάσος, *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ, ΤΟΜΟΙ Α' ΚΑΙ Β', ΠΕΜΠΤΗ ΕΚΔΟΣΗ*, Εκδόσεις ΠΑΤΑΚΗ, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2001 (Εκδόσεις αδελφοί Τολίδη, Αθήνα 1974).
  - Γιάνναρης Γιώργος, *Φοιτητικά Κινήματα & Ελληνική Παιδεία, ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΜΟΣ*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΤΟ ΠΟΝΤΙΚΙ», ΑΘΗΝΑ 1993.
  - Γκριτζώνας Κώστας, *Πρώιμες μορφές του επαναστατικού κινήματος στην Ελλάδα, Ουτοπιστές – σοσιαλιστές και αναρχικοί αντιεξουσιαστές 1870-1920*, Φιλίστωρ, *Ιστορία και κοινωνία 18*, Αθήνα 2002.
  - Δερτιλής Γ.Β., *ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΕΠΕΜΒΑΣΗ 1880-1909*, Έκτη έκδοση, ΕΞΑΝΤΑΣ 1999 (1977)
  - Δημαράς Αλέξης (επιμέλεια), *Η ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΠΟΥ ΔΕΝ ΕΓΙΝΕ (ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ). ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ 1821-1894*, ΒΙΒΛΙΟΠΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ» Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 1999 (ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΡΜΗΣ Ε.Π.Ε., 1973)
  - Δημαράς Αλέξης (επιμέλεια), *Η ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΠΟΥ ΔΕΝ ΕΓΙΝΕ (ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ). ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ 1895-1967*, ΒΙ-

- ΒΛΙΟΠΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ» Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 1998 (ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΡΜΗΣ Ε.Π.Ε., 1974)
- Ζήλιας Σύλλας, Ιερεμίας Αλέκος, Καρατζάς Χρήστος, *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΦΟΙΤΗΤΙΚΟΥ ΜΑΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ*, «ΝΕΟ ΦΟΙΤΗΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ», ΑΘΗΝΑ 1975 (φωτοτυπική αναπαραγωγή)
  - Ίδρυμα κοινωνικών – ιστορικών ερευνών «Σταύρος Καλλέργης», *ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, Το δράμα και η Πράξη του Πρωτοπόρου Σοσιαλιστή*, ΕΚΔΟΣΗ: Ίδρυμα κοινωνικών – ιστορικών ερευνών «Σταύρος Καλλέργης», ΑΘΗΝΑ 1995
  - Ιστορικό τμήμα της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., *ΔΟΚΙΜΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΚΚΕ, Α' τόμος, 1918-1949, ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ*, ΑΘΗΝΑ 1995
  - Καλλέργης Σ. Λυκούργος, *ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, Το Διεθνές Σοσιαλεργατικό Κίνημα από τον 19^ο αιώνα και ο «υπαρκτός» σοσιαλισμός, Πρόλογος: ΠΑΥΛΟΣ ΠΕΤΡΙΔΗΣ, Επιμέλεια Έκδοσης ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΔΕΡΑΤΟΣ*, Εκδόσεις ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ, Πολιτική και Ιστορία, Αθήνα 2000.
  - Καρπόζηλου Μάρθα, *ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΝΕΑΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ (1830-1914) ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ*, ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ, ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1987 (φωτοτυπική αναπαραγωγή)
  - Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, *Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ, Επιστημονικό Διήμερο, 1-2 Νοέμβρη 1982, τέταρτη έκδοση*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ», ΑΘΗΝΑ 1988 (χ.χ.)
  - Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, *ΘΕΜΑΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ*, ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΑΘΗΝΑ 1995
  - ΚΕΝΤΡΟ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ (Τμήμα Φιλοσοφίας και Δικαίου), *ΠΛΕΥΡΕΣ ΤΟΥ ΝΟΜΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ*, ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΑΘΗΝΑ 1997
  - Κολιού Νίτσα, *ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Ο «ΕΡΓΑΤΗΣ» ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1988
  - Κορδάτος Γιάννης, *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ Μέ βάση άγνωστες πηγές και ανέκδοτα αρχεία*, Ζ' ΕΚΔΟΣΗ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ, ΑΘΗΝΑ (χ.χ.)

- Κουκουλές Φ. Γιώργος, *ΓΙΑ ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ*, εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας, δεύτερη έκδοση, εκδόσεις ΟΔΥΣΣΕΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1994 (1983)
- ΚΡΟΠΟΤΚΙΝ ΠΕΤΡΟΣ, *ΑΝΑΡΧΙΑ*, μτφ. Β. Αλεξίου, ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ, Ιούλιος 1985
- Λάζαρης Κ. Βασίλης, *ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ*, ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΑΘΗΝΑ 1996
- Λάζαρης Κ. Βασίλης, *ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ, ΤΟΜΟΙ ΠΡΩΤΟΣ & ΔΕΥΤΕΡΟΣ*, ΑΧΑΪΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ, ΑΘΗΝΑ 1996
- Λάζος Χρήστος, *ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΦΟΙΤΗΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ 1821-1973, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΓΝΩΣΗ», 1987
- ΛΑΠΠΑΣ ΚΩΣΤΑΣ, *ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΑΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 39, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., ΑΘΗΝΑ 2004,
- Λένιν Ι.Β., *ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ*, τόμοι 1-2, δεύτερη έκδοση, ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ» ΑΘΗΝΑ 1988 (χ.χ. Β. Ι. Ленин, *О воспитании и образовании в двух томах*, 1980
- Λένιν Ι.Β., *Η ΧΡΕΟΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ*, ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΑΘΗΝΑ 1994
- Λένιν Ι.Β., *ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ. ΓΙΑ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΑΥΤΟΔΙΑΘΕΣΗΣ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ*, ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΑΘΗΝΑ 1992.
- Λένιν Ι.Β., *ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ*, Η διδασκαλία του μαρξισμού για το κράτος και τα καθήκοντα του προλεταριάτου στην επανάσταση, ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΑΘΗΝΑ 1996 (Β. Ι. Ленин, *ГОСЧДАРСВО И РЕВОЛЮЦИЯ*, ΠΕΤΡΟΓΡΑΔ 1918)
- Λένιν Ι.Β., *Ο ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΣ ΑΝΩΤΑΤΟ ΣΤΑΔΙΟ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ (ΕΚΚΛΑΪΚΕΥΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ)*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΑΘΗΝΑ 1986
- Λένιν Ι.Β., *ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΙΚΑΙΟΥΣ ΚΑΙ ΑΔΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ», ΑΘΗΝΑ 1986.

- Λένιν Ι.Β., Ο «ΑΡΙΣΤΕΡΙΣΜΟΣ» ΠΑΙΔΙΚΗ ΑΡΩΣΤΙΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ», ΑΘΗΝΑ 1986
- Λένιν Ι.Ν., ΤΙ ΝΑ ΚΑΝΟΥΜΕ; - ΕΝΑ ΒΗΜΑ ΜΠΡΟΣ ΔΥΟ ΒΗΜΑΤΑ ΠΙΣΩ (Ανατύπωση από την Έκδοση ΛΕΝΙΝ ΔΙΑΛΕΚΤΑ ΕΡΓΑ), ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΓΝΩΣΕΙΣ», ΑΘΗΝΑ (χ.χ.)
- Λένιν, «Δημοκρατία» και δικτατορία, Εκδόσεις Προγκρές – Σύγχρονη Εποχή, 1987 (В. И. Ленин, О ДЕМОΚΡΑΤИИ И ДИКТАТУРЕ, на греческом языке 1987)
- Λεονταρίτης Β. Γεώργιος, ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ, μτφ. Σαράντης Αντίοχος, Έξάντας 1978 (αγγλόγλωσση έκδοση East European Quarterly 1976)
- Λιακόπουλος Θόδωρος (επιλογή – παρουσίαση), ΛΕΝΙΝΙΣΤΙΚΕΣ ΑΛΗΘΕΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ», ΑΘΗΝΑ 1987
- Λιβιεράτος Δημήτρης, ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ 1918-1923 (τόμος Α'), ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΡΑΝΑΣΗ, αθηνα 1976
- Λουκάτος Δ. Σπύρος, ΡΟΚΚΟΣ ΧΟΪΔΑΣ, ο κήρυκας του ελληνικού σοσιαλισμού, ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑ ΚΕΦΑΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΙΘΑΚΗΣΙΩΝ ΠΕΙΡΑΙΑ – ΕΚΔΟΣΕΙΣ Αλκυών, ΠΕΙΡΑΙΑΣ 1984 (φωτοτυπική αναπαραγωγή)
- Μακράκη Λιλή, ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ 1864-1910, Η διάπλωση ενός έθνικου ήγέτη, μτφ. ΤΑΚΗΣ ΚΡΙΚΗΣ, Μ.Ι.Ε.Τ., ΑΘΗΝΑ 1992 (Cretan Rebel: Eleftherios Venizelos in Ottoman Crete, χ.χ.)
- Μαρξ Καρλ, Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ, ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΑΘΗΝΑ 2000
- Μαρξ Καρλ, ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΓΚΟΤΑ, ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΑΘΗΝΑ 1994
- Μπαζίλη Μ. Γεωργίου, ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ, Η ΖΩΗ ΤΟΥ, ΟΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ. Με νέα στοιχεία που ερμηνεύουν τη θεατή και αποκαλύπτουν την αθέατη πλευρά του, ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ, ΑΘΗΝΑ 1996

- Νούτσος Παναγιώτης, *Η ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ από τό 1875 ως τό 1974, Τόμος Α΄, Οί σοσιαλιστές διανοούμενοι καί ή πολιτική λειτουργία τής πρώιμης κοινωνικής κριτικής (1875-1907), Εισαγωγή, επιλογή κειμένων, ύπομνηματισμός ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ, Δεύτερη έκδοση, ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΓΝΩΣΗ», ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 34, ΑΘΗΝΑ, Άνοιξη 1995 (ΑΘΗΝΑ, φθινόπωρο 1990)*
- Νούτσος Παναγιώτης, *Η ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ από τό 1875 ως τό 1974, Τόμος Β΄, Ιδέες καί κινήσεις για τήν οικονομική καί πολιτική οργάνωση τής εργατικής τάξης (1907-1925). Α΄ μέρος: Από τό Κοινωνικόν μας ζήτημα στην ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ. Εισαγωγή, επιλογή κειμένων, ύπομνηματισμός ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ, Δεύτερη έκδοση, ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΓΝΩΣΗ», ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 35, ΑΘΗΝΑ, χειμώνας 1993-4 (ΑΘΗΝΑ φθινόπωρο 1991)*
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (τομέας Φιλοσοφίας), *Α΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ, Ο KARL MARX ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ (Ιωάννινα, 3-5 Νοεμβρίου 1983), Εκδόσεις Gutenberg, ΑΘΗΝΑ 1987*
- Παπαϊωάννου Μ.Μ., *Η ΠΑΡΙΣΙΝΗ ΚΟΜΜΟΥΝΑ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΔΑ, Άρθρα από την εφημερίδα «ΜΕΛΛΟΝ»-1871 του Δήμου Παπαθανασίου. ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΑΘΗΝΑ 1995*
- Πετμεζίδου – Τσουλουβή Μαρία, *ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ, ΕΞΑΝΤΑΣ 1987*
- Ποταμιάνος Νίκος, *Δεξιά, Άριστερά, Γιακωβινισμός: ό ριζοσπαστισμός στά χρόνια του κινήματος στο Γουδί, στο ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ, ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ, ΤΕΥΧΟΣ 40, ΙΟΥΝΙΟΣ 2004*
- Σβορώνος Γ. Νίκος, *ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ, Εισαγωγή -επιμέλεια Ε. Γιαταγάνας, Δ΄ έκδοση, ΘΕΜΕΛΙΟ 1999 (1981)*
- Σταυροπούλου Ερασμία – Λουίζα, *ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΝΑΣ (1832-1896), Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός, Εκδόσεις Επικαιρότητα, ΑΘΗΝΑ 1987*

- Τζόκας Σπύρος, *Ο ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ, ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΣΤΟΝ 19^ο αι.,* ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ, Αθήνα 1999
- ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ Γ. ΚΩΣΤΑΣ, *ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΝΕΑΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ (1915-1936) ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ, ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ, ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1986* (φωτοτυπική αναπαραγωγή)
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ, Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΜΗΧΑΝΙΣΜΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1830-1922),* μτφ. ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, *Στ' έκδοση,* ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ, Αθήνα 1992 (*Dépendance et reproduction. Le role social des appareils scolaires en Grèce, Paris 1975*)
- Φωτόπουλος Τάκης, *ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ, Η Ελληνική περίπτωση,* Εξάντας, Αθήνα 1985
- Χαραλάμπης Δημήτρης, *ΠΕΛΑΤΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ, Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ, ΕΞΑΝΤΑΣ, Αθήνα 1996 (1989)*
- Χασιώτης Λουκιανός, *«Η Ανατολική Ομοσπονδία»: δύο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19^{ου} αιώνα.* Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001.

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

- Εφημερίδα *ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ* 3 Σεπτεμβρίου – 7 Οκτωβρίου 1892
- Εφημερίδα *ΕΜΠΡΟΣ* 6 – 19 Ιανουαρίου 1897
- Εφημερίδα *ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ* 21 Οκτωβρίου 1917 – 2 Οκτωβρίου 1922

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

- Ιστορικό τμήμα της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. (επιμέλεια), *ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΟΥ ΣΕΚΕ, ΠΡΑΚΤΙΚΑ, ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ Κ.Ε. ΤΟΥ Κ.Κ.Ε., ΑΘΗΝΑ 1982*
- <http://www.punk.gr/nogod-nomaster/simeiosis-gia-mia-istoria/dimokratikos-sullogos-patras.htm>
- <http://www.punk.gr/nogod-nomaster/simeiosis-gia-mia-istoria/an-org-dsp.htm>

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

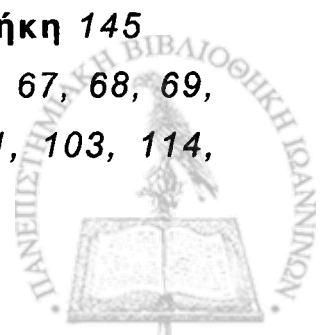
A

Α' Διεθνής, 23, 28
Αγγελακόπουλος 158
Αγγελής 181
Αγγλία (Μεγάλη Βρετανία) 26,
29, 30, 32, 35, 43, 55, 57, 59,
64, 67, 68, 69, 71, 75, 76, 82,
83, 88, 152,
Άγιος Στέφανος 68
Αθανασόπουλος 137
Αθηναϊκή (εφημερίδα) 157
Αϊβαλί 218
Ακρόπολις (εφημερίδα) 157
Αλβανία 82
Αλεξάκης 169
Αμπελικόπουλος 106
Αναρχική Βιβλιοθήκη 109
Αναστασάκης 135
Αναστασίου 158
Αναστασίου Ηρ. 136
Ανάστασις (εφημερίδα) 149
Ανατολική Ομοσπονδία 103
Αδριανούπολη 67
Ανεμογιάννης 136
Ανεξάρτητος Κομμουνιστική
Νεολαία Αθηνών 178, 240, 246
Αναγνωστόπουλος 163
Αντάντ 42, 85, 219, 217, 221
Αντύπας 59, 78, 119, 133, 147,
148, 151, 153, 206, 240, 243
Αντωνιάδης 119
Αντωνιάδου 149

Αντωνίου 163
Ανώτερο Παρθεναγωγείο 72
Αποστολάκης 155
Αποστολίδης Ηρ. 158
Αποστολίδης Π. (Νιρβάνας)
137, 155
Αποκέντρωσις 115
Αποσπέρης 156
Αρβανίτης 163
Αργολίδα 57
Αργυρόπουλος 155
Αρδίττι 163
Άρδην 118
Αρμενία 44
Αρνέλλος 110, 111
Ασημακόπουλος 106
Ατατούρκ 46, 47, 87, 230
Αυγέρης 158
Αυστρία (Αυστροουγγαρία) 35,
37, 39, 42, 44, 67, 68, 79, 222
Αψβούργοι 39

B

Β' Διεθνής 34, 36, 42, 44, 45,
165, 194, 211, 213, 214, 217,
219
Βαϊμάρη 46
Βακαλόπουλος 124
Βαλαωρίτης 71
Βαλλιάνειος Βιβλιοθήκη 145
Βαλκάνια 37, 55, 66, 67, 68, 69,
75, 77, 84, 99, 101, 103, 114,

169, 195, 197, 198, 201, 214
211, 221, 222,
Βαλκανική Ομοσπονδία
Κομμουνιστικών Νεολαιών
182
Βαλτετσιώτης 142
Βαρβαρέσος 142
Βαρβαγιάννης 157
Βαρδάκης 135
Βαρότσης 144
Βαρσαδάκης 148
Βασιλεία (Ελβετίας) 42
Βασιλειάδου 149
Βατάλας 156
Βενιζέλος 37, 72, 77, 78, 80, 81,
82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 112,
155, 156, 157, 160, 162, 165,
212, 213, 218, 219, 220, 221,
222
Βεντούρα Ζ. 171, 182, 227
Βεντούρα Μ. 182
Βεργάδης 142
Βεργόπουλος 51, 70
Βερολίνο 68, 69
Βίσμαρκ 30, 134
Βλαβιανός 157
Βόλος 72, 156, 163
Ν. Βοναπάρτης 25, 28
Λ. Βοναπάρτης 24
Βοσνία - Ερζεγοβίνη 67, 68, 79,
100, 197, 198
Βούλγαρης Δ. 66, 115
Βούλγαρης Λ. 103, 104
Βουλγαρία 67, 68, 75, 79, 83,
84, 86, 97

Βουλγαρικό Κομιτάτο 77
Βουκουρέστι 84
Βουρνάς 65, 67, 79, 80, 83
Βούρος 177
Βουτσαράς 142

Γ

Γ' Διεθνής 45, 165, 167, 169,
171, 178, 230, 245, 247
Γαβριηλίδης 155, 157
Γαλάτης 137
Γαλβάνης 138, 139, 140, 145,
146, 147, 244
Γαλλία 24, 39, 43, 62, 67, 68,
75, 82, 87, 106, 223, 224
Γαρμπής 116
Γενεράλης 115
Γενεύη 100
Γενική Συνομοσπονδία
Εργατών Ελλάδος 86, 157,
162, 163
Γερμανία 24, 30, 39, 44, 45, 68,
73, 75, 78, 82, 84, 86
Γεροντής 112
Γεωργιάδης 181
Γιάνναρης 101, 137, 157
Γιαννιός 154, 155, 158, 159,
160, 161, 162, 163, 211, 214,
218, 219, 220, 223, 225
Γιαννόπουλος 154
Γιαννουκόπουλος 158
Γκιώνης (Γκίνης) 156
Γκλύκσμπουργκ (οίκος) 57, 58,
73, 76, 77, 80, 82, 83, 84, 85,

86, 87, 88, 109, 110, 116, 131,
133, 142, 215
Γκόλφης 158
Γκρέσσοσ 163
Γκριμούτης 109
Γκριτζώνας 106
Γλάδστων 69
Γλαράκης 117
Γλέζοσ 157, 158
Γληνόσ 155, 156
Γονήσ 180
Γουδί 77, 79, 80, 154, 195, 209,
237, 242, 244, 246
Γουλιέλμοσ Β΄ 73
Γουναράκης 179
Γούναρης 77, 85, 87, 153, 171,
176, 177, 217, 218, 230
Γραμματικόσ 137
Γρίβασ 58
Γριμάνης (Γρημάνης) 100

Δ

Δαμβέργης 137
Δαμίγοσ 163
Δαρδούγιασ 129, 131
Δαφνομίλης 115
Δέδεσ 112
Δελεζάνοσ 163
Δεληγεώργης Ε. 54, 56, 62
Δεληγεώργης Ν. 136
Δεληγιάννης 147, 152, 157
Δελμούζοσ 72, 155, 156
Δελτίον του Εκπαιδευτικό
Ομίλου 155

Δεμερτζήσ 155
Δερτιλήσ 61
Δηλιγιάννης 70, 71, 73, 74, 75,
76, 77, 80, 122, 141, 146
Δηλιγιάννης (καθηγητήσ) 139
Δημητράκοσ Δ. 148
Δημητράκοσ Ι. 149
Δημητράτοσ Α. 159
Δημητράτοσ Ν. 163, 165, 169
Δημητράτοσ Π. 161, 163, 215,
217, 218, 219, 220, 223, 239,
245
Δημητρέασ 148
Δημητρόπουλοσ 108, 109, 116,
136
Δημοκρατική Ανατολική
Ομοσπονδία 100, 101, 103,
104
Δημοκρατικόσ Σύλλογοσ Ρήγασ
99, 100, 102, 103, 115, 197,
198
Δημοκρατικόσ Σύνδεσμοσ του
Λαού 102, 106, 107, 109, 116,
201, 202
Δημόπουλοσ 139
Δημόπουλοσ Γ. 119, 136, 137
Δημόπουλοσ Κ. 109, 135
Διδάχοσ 110
Διεθνεσ Επαναστατικό
Συνέδριο 109, 111
Διεθνήσ των Νέων 178
Διομήδησ 146
Διομήδησ Αλ. 155
Δομοκόσ 142
Διονυσόπουλοσ 110

Δουδούμης 108, 116, 136
Δουκάκης 116
Δούμας Α. 159
Δούμας Γ. 159
Δούμας Ν. 137
Δούφας 109
Δραγούμης Ι. 155
Δραγούμης Σ. 77
Δραγούμης Φ. 156
Δρακούλης 14, 71, 73, 109, 11,
113, 116, 118, 119, 135, 136,
137, 153, 155, 157, 158, 162,
211, 218, 219, 220, 240, 243,
247
Δωδεκάνησα 82, 84, 215, 220,
221

Ε

Εθνική Εταιρεία 75, 135, 205
Εθνική Τράπεζα 68
Εκλογεύς (εφημερίδα) 103
Εκπαιδευτικός Όμιλος 155, 156
Ελευθερίου Α. 142
Ελευθερίου Π. 116
Ελευθερίου Τ. 154
Ελευθερουδάκης 154
Ελληνική Δημοκρατία
(εφημερίδα) 102, 107
Ελληνική Ένωση προς
υπεράσπισιν των
δικαιωμάτων του ανθρώπου
και του πολίτου 164
Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα
155, 211

Εμπρός (εφημερίδα) 108
Ένγκελς 67, 153, 193
Ένωση και Πρόοδος 43
Ένωσις προς μελέτην του
επιστημονικού σοσιαλισμού
164
Ένωσις των σοσιαλιστών
φοιτητών και σπουδαστών
της Ελλάδας 16, 172, 176,
177, 178, 179, 180
Έξαρχος 136
Εξέγερση (εφημερίδα) 102
Ε.Α.Μ. 247
Ε.Ο.Ν. 247
Επαναστατική Επιτροπή 88
Επίτα Πρόσω (εφημερίδα) 109,
110
Ε.Π.Ο.Ν. 247
Επτάνησα 58, 59, 71
Εργατζόγλου 158
Εργάτης (εφημερίδα) 102, 107
Εργατικό Κέντρο Λάρισας 112
Εργατικός Αγών (εφημερίδα)
15, 159, 161, 163
Εργατικός Αναρχικός
Σύνδεσμος Αθήνας 111, 112
Έρευνα (περιοδικό) 153, 158
Εσλέν 148
Ευαγγέλου 163, 181
Ευελπίδης 230
Ευμορφόπουλος Α. 106
Ευμορφόπουλος Π. 106

Ζ

Ζαβιτσιάνος 154
 Ζαΐμης 77
 Ζαλούχος 130
 Ζαφειριάδης 109
 Ζερβός Γ. 154
 Ζερβός Ι. 115
 Ζίγρας 156
 Ζορίν 159
 Ζορμπάς 79, 209
 Ζούκης 156
 Ζούλας 137
 Ζώγιας 148
 Ζωγράφος 119

Η

Ηλιακοπούλου 149
 ΗΠΑ – Αμερική 23, 27, 30, 138,
 Ήπειρος 58, 68, 69, 199, 201
 Ηράκλειτος 45

Θ

Θάλης 108
 Θεοδωρίδης 110, 111
 Θεοδώρου 182
 Θεοτόκης Γ. 77
 Θεοτόκης Κ. 158
 Θέρισσο 77
 Θεσσαλία 58, 68, 69, 76, 81,
 153, 199, 201
 Θεσσαλονίκη 79, 83, 85, 155,
 160, 214, 220

Θήβα 116
 Θράκη 58, 86

Ι

Ιαπωνία 20
 Ιάπωνες (ομάδα) 40
 Ίλδνερ 73
 Ίμβρος 112
 Ιονική Τράπεζα 34
 Ιρλανδία 18, 20
 Ισπανία 19, 22
 Ιταλία 12, 19, 20, 27, 30, 35, 43,
 45, 53, 54
 Ιωαννίδης 81, 82
 Ιωάννινα 43
 Ιωάννου 85

Κ

Καβαλ(λ)ιεράτος 135, 148
 Καζαντζάκης 155
 Καλαμάτα 54, 116
 Καλαποθάκη 149
 Καλλέργης Λ. 17, 138
 Καλλέργης Σ. 14, 17, 59, 71, 73,
 108, 110, 111, 113, 114, 115,
 116, 117, 118, 119, 123, 135,
 136, 137, 138, 147, 148, 151,
 205, 206, 212, 240, 243, 247
 Καλλιοντζής 108
 Καλλισπέρη 149
 Καλυβάς 109
 Καμβύσης 158
 Καμπάνης 154, 158

- Καμπούρογλου 142
 Κανάρης 56
 Κανούλης 153
 Καντζουράκης 133
 Κάουτσκι 42
 Καπογιαννόπουλος 109, 136
 Καραβίτης 117, 118
 Καραγιάννης 137
 Καραγιαννόπουλος 112
 Καραμούζας (-ης) (Αθάνατος)
 158, 159
 Καραμπίλιας 108, 110, 112
 Καραπάνος 155
 Καράς 158
 Καρασεβδάς 148
 Κάρασ(σ)ο 163, 182
 Καρβούνης 154, 209
 Καρδαράς 177
 Καρκαβίτσας 135, 152, 155
 Καρολίδης 146
 Κατήρας (Κατήρης) 110
 Κατσάνος 159
 Κατσαφάδος 135
 Κατσίγρα 149
 Κατσίμπαλης Κ. 155
 Κατσίμπαλης Μ. 100
 Καφαντάρης 155
 Κεντρικές Δυνάμεις 85
 Κεντρικός Σοσιαλιστικός
 Όμιλος 119, 136
 Κεντρικός Σοσιαλιστικός
 Σύλλογος 116, 119, 135, 136,
 148
 Κερένσκι 220
 Κέρκυρα 85, 102, 108, 115, 163
 Κεφαληνός 155
 Κεφαλονιά 102, 148
 Κιλελέρ 58, 81, 152
 Κίνα 39, 43
 Κλεάνθους 149
 Κλώνης 139
 Κοινή Επιτροπή 198
 Κοινωνία των Εθνών 224, 225
 Κοινωνικός Σύνδεσμος 118,
 119
 Κοινωνιολόγοι (όμιλος) 78, 82,
 154
 Κοινωνισμός (περιοδικό) 154
 Κόκκινος Δ. 153
 Κόκκινος Σ. 163
 Κολοκοτρώνης Θ. 55
 Κολοκοτρώνης (Φαλέζ) 107
 Κολομβάκης 142
 Κομιτάτο 62
 Κο(υ)μιώτης 159, 163, 167, 175,
 223, 225, 240
 Κομμούνα 28, 31, 32, 67, 100,
 101, 195
 Κομμουνιστής (περιοδικό) 171
 Κομμουνιστική Ένωση 171
 Κορδάτος 102,, 138, 156, 178,
 181, 230
 Κοροβέσης 110
 Κοσέ 111
 Κόσοντας 163
 Κοτζιάς 108
 Κοτρώνης 155
 Κουκούλας 159
 Κουλανής 112
 Κουλουμπής 112

Κουμουνδούρος 63, 64, 65, 66,
69, 70, 114

Κουντουράς 156

Κουρεμέτης 156

Κουριέλ 163, 215, 218, 220, 222,
223

Κουρλιμπάνης 156

Κουρουκλής 163

Κουρουπάς 111

Κουρτίδης 155

Κρήτη 58, 68, 76, 77, 79, 83,
115, 116, 124, 143, 147, 148,
152, 194, 205, 206, 212, 213

Κρίκας 158

Κροκιδάς 88

Κρόμγουελ 26

Κροπότκιν 110, 159, 161

Κύπρος 68, 221

Κυριακή Αργία 209

Κυριακόπουλος 115

Κωνσταντόπουλος 74

Κωνσταντινούπολη 69, 76, 86,
116

Λ

Λάζαρης 102, 107, 118, 138

Λαζάρου 153

Λαϊκόν Κόμμα (Γουν.) 217, 218,
230

Λαϊκόν Κόμμα (Παπαν.) 37, 78,
82

Λασκαράτος 71

Λασκαρίδης 176

Λασκαρίδου 150

Λαύριο 31, 65

Λεβής 163

Λέκκα – Παππά 149

Λένιν 31, 39, 42, 44, 45, 73, 79,
211, 216, 217, 219

Λεονταρίτης 107

Λήμνος 221

Λήμπκνεχτ 37, 46, 176

Λιακόπουλος 79

Λιάκος 193, 194

Λιγδόπουλος 15, 159, 160, 161,
163, 165, 167, 169, 217, 221,
223, 240, 242

Λογοθέτης 119

Λονδίνο 84, 136, 220

Λούξεμπουργκ 34, 37, 46, 176

Λυκιαρδόπουλος 100, 101

Λυκούδης 117

Μ

Μαβίλης 155

Μαγκανάρας 108, 109, 110, 112

Μαζαράκης 153

Μακεδονία 58, 77, 83, 104, 140,
215

Μακρυγιάννης 55

Μαντσίνι 99

Μαραγιάννης 156

Μάργαρης 137

Μαρινάκης 137

Μαρκαντωνάτος 136, 137, 138

Μαρκάτος 153

Μάρκελλος 154

Μαρκόπουλος 158

Μαρκόπουλος Α. 142
Μαρξ 28, 37, 67, 72, 113, 193,
Μαρόκο 43
Μαρούλης 142
Ματιάτος 135, 136, 137
Μάτσαλης 138
Ματσούκας 143, 148
Μαυροβούνιο 83
Μαυρομιχάλης 80
Μαχαίρας 163
Μαχαίρας (Γιαννόπουλος) 110
Μεϊντάνης 108, 110, 111
Μελάς Κ. 155
Μελάς Παύλος 77
Μέλλον (εφημερίδα) 153
Μεταξάς 58, 89, 159, 230
Μεταρρυθμιστής (εφημερίδα)
135
Μηλιάδης 157
Μικρασία 86, 168, 169, 171,
228, 229, 230
Μίλβιτς 55
Μινέικο 149
Μιστριώτης 146, 147
Μιχαλάκης 156
Μιχαλοπετράκος 142
Μιχαλόπουλος 157
Μομπός 156
Μομφεράτος Α. 115
Μομφεράτος Γ. 117
Μομφεράτου – Φλώρου 149
Μοριάς 54
Μοσούλη 86
Μόσχα 169
Μοσχονάς 117

Μόσχος 157
Μουρίκης 109
Μουσούρης 215
Μουσούρης Σ. 148
Μπαϊρακτάρης 124, 139, 142,
143, 146, 147
Μπακάκος 155
Μπακούνιν 110
Μπαλαμπανίδης 163
Μπαλάνος 199
Μπαντούνας 110
Μπαντουνόπουλος 115
Μπέλ(λ)ος 148
Μπεναρόγια 41, 163, 169, 214,
218
Μπενρουμπής 163
Μπερνιδάκης 177
Μπερνστάιν 158
Μπιτσάκης 112
Μπομποτής (Μπομπότης) 106,
107
Μπουκλάκος 118, 129, 131, 133
Μπούκουρας 137
Μπουντ 41
Μπουρνιάς 137
Μωραΐτης 112, 136
Μωρέτης 115

N

Νάγος 108, 111, 135, 136
Νάξος 116
Ναύπλιο 57, 115
Ναυπλιώτου 149
Νέα Αθηναϊκή Σχολή 71

142,
4,
Νέα Πολιτεία 136
Νεολαία (εφημερίδα) 182
Νέον Φως (εφημερίδα) 111, 206
Νεότουρκοι 43, 79
Νικολαΐδης 118, 124, 128, 131
Νικολακόπουλος 117
Νικόλαος Β' 46
Νοβιτέτης (Νοβιτέρης) 110
Νουμάς 153, 159
Νούτσος 102, 104

Ξ

Ξενόπουλος 116
Ξυδιάς 148

Ο

Οικονόμου 142
Οικονόμου (καθηγητής) 146
Οικονόμου Α. 199
Οικονόμου Λ. 100
Οικονόμου Μ. 159, 163
Οκτωβριανή επανάσταση 21,
42, 86, 114, 155, 160, 165,
219, 220, 245
Ολύμπιος 100
Ομοσπονδία Σοσιαλιστικών
Εργατικών Νεολαιών 171, 227
Όουεν 206
Οργάνωση Κομμουνιστικών
Νεολαιών Ελλάδας 182
Ορλάνδος 137

Ορφανίδης 109
Ορφεύς 117
Ουγγαρία 24, 45, 54
Ουίλσον 225
Ουκρανία 168, 169

Π

Πάγκαλος 156
Πάγκαλος Π.Δ. 137
Παλαμάς Κ. 71, 156
Παλαμάς Λ. 156
Παλιούρας 158
Πάλμερστον 71, 117
Παναγάκης 177
Παναγιωτάτου Αγγ. 149
Παναγιωτάτου Αλ. 149
Παναγιωτίδου 149
Παναγιωτόπουλος 142
Παναγιώτου 158
Παναγόπουλος 109
Παναγούτης (Παναγούλης) 110
Πανάς 100, 101, 102, 107, 197
Πανεπιστημιακή Ένωση 154,
209
Πανεπιστημιακή Φάλαγγα 62,
144, 147, 198, 199, 206
Πανεπιστήμιον (εφημερίδα)
118, 120, 121, 124, 125, 129,
134
Πανόζας 158, 159
Παντελίδου 149
Παπαδημητρακόπουλος 116
Παπαδημητρίου 158
Παπαδημητρίου Δ. 137

- Παπαδημητρόπουλος 119
 Παπαδόπουλος 156
 Παπαθεράποντας 139
 Παπαϊωάννου 158, 159
 Παπαμαρτυρόπουλος 119
 Παπαναστασίου Αλ. 37, 78, 154
 Παπανικολάου 154
 Παπαννάς 112
 Παπαντωνίου 158
 Παπαοικονόμου 158
 Παπαρρήτωρ 106, 116
 Πάπος 155
 Παρασκευόπουλος 117
 Παράσχος 157, 176
 Πάρβους 37
 Παρίσι 109, 111
 Πάρκερ 55
 Πατάρι (βλ. Σοσιαλιστικό
 Κέντρο Αθήνας)
 Πάτρα 102, 105, 106, 108, 109,
 111, 116, 138
 Πελοπόννησος 61, 105, 108,
 111, 112, 206, 243
 Περσία 43
 Πετ(ι)μεζάς 155
 Πετμεζίδου 52
 Πετρίτσης 110
 Πετροκόκκινος Α. 137
 Πετροκόκκινος Δ. 155
 Πέτρου 156, 163
 Πετρούσκα 153, 159, 163
 Πετσόπουλος 160, 170, 178
 Πεχνάς 163
 Πικρός 214, 215
 Πισπίνης 163
 Πίστρικας 157
 Πλαστήρας 88, 230
 Πλεχάνοφ 42
 Ποδαβρός 154
 Πολίτης Γ. 154
 Πολίτης Ν. 100
 Πολίτης Φ. 154, 155
 Πολωνία 54
 Πονηρόπουλος 199
 Ποριώτης 142
 Πορφύρας 154
 Ποταμιάνος 242, 246
 Πουλόπουλος 119
 Πούλος 110
 Πράττης 158
 Πρίντσιπ 44
 Προπονάς 142
 Προυντόν 99
 Πύργος 105, 108, 110, 111, 116,
 135, 206
Ρ
 Ραζής 117
 Ρακοτσέλης 139
 Ράλλης Α. 137
 Ράλλης Δ. 74, 80
 Ραμπαγός (εφημερίδα) 103
 Ρέντης 117
 Ρετιτάγκος 119
 Ρήγας (εφημερίδα) 101
 Ρηγόπουλος 100
 Ριζοσπάστης (εφημερίδα) 160,
 164, 169, 170, 180, 220
 Ριζοσπαστικό Κόμμα 154

- Ροβεσπιέρος** 25
Ροϊδης 71
Ρόκα 149
Ρομπόλας 142
Ρούκος (Ρούκης) 103, 106
Ρουμανία 67, 68, 76, 103
Ρου ντε Φρεσινέ 65
Ρωμανός 137
Ρωσία 34, 35, 37, 38, 39, 41, 45, 46, 47, 55, 67, 68, 73, 75, 76, 78, 86, 87, 193, 194, 198, 205, 217, 219, 226, 230, 238, 239, 241
Ρώτας 156
- Σ**
- Σάββας** 135
Σαιν Ζυστ 25
Σαμοθράκη 221
Σάμος 212
Σαράτσης 155
Σαργολόγος 181
Σέβρες 86
ΣΕΚΕ [ΣΕΚΕ(Κ), ΚΚΕ] 15, 16, 45, 86, 102, 104, 119, 138, 156, 157, 160, 163, 164, 165, 167, 169, 170, 171, 172, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 225, 227, 229, 230, 239, 240, 242, 245, 247
Σεράγεβο 29
Σερβία 67, 83, 84, 85, 197, 215
Σερπιέρι 65
Σίδερης 163, 215, 218, 220, 222, 223
Σιδέρης 163, 167
Σίσκος 116
Σκίζας 139
Σκληρός 78, 113, 152, 153
Σκόπια 83
Σκουριώτης 154
Σμύρνη 87, 88, 218, 227
Σορβόννη 149
Σολωμός 137
Σοσιαλιστής (εφημερίδα) 108, 115, 119, 135
Σοσιαλιστική Αδελφότητα 108, 109, 135
Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ένωση 154
Σοσιαλιστική Εργατική Ένωση 159
Σοσιαλιστική Εργατική Ένωσης Αθήνας 159
Σοσιαλιστική Νεολαία Αθηνών 15, 159, 161, 165, 171, 217, 219, 220, 223, 240, 245
Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών 155, 158, 159, 163, 211, 213
Σοσιαλιστικός Όμιλος Ελληνικής Νεολαίας 155, 158, 159
Σοσιαλιστικός Σύλλογος 46, 148
Σοσιαλιστικός Σύλλογος (εφημερίδα) 136
Σοσιαλιστικός Σύλλογος «Κόσμος» 111

Σουγλέρης (Σουχτέρης) 106

Σουρίδης 116

Σουφραζέτες 57, 78

Σόφια 169

Σοφιανόπουλος 99

Σπαθάρας 106

Σπάρτακος 46, 86

Σπαρτάλη 112

Σπάρτη 116

Σπαταλός 156

Σπίρτης 116

Σπυρίδης 137 .ιμρ?

Στάγκος 156

Στάθης 156

Στάικος 66

Σταματίδης 199

Σταματίου 154

Σταυρόπουλος 108

Σταυροπούλου 103

Στελλάκης 155

Στενός 116

Στεργίου 158

Στεφανοπούλου 149

Στούπης 50, 58

Στρατιωτικός Σύνδεσμος 51, 79,
80, 155, 209,

Στράτος 106

Στυλιανού 163

Συγγρός 65, 123, 137

Σύνδεσμος των Εργατικών
Τάξεων 153, 211, 213

Συνοδινός (Σιναδηνός) 135,
136, 137

Σύρος 69, 116

Σχινάς 84

Σχινάς Ορ. 156

Σωματούπας 116

Σωτηριάδης 155

Σωτηρόπουλος 148

Σωτηρόπουλος Ε. 117

Σωτηρόπουλος Σ. 74

Π

Ταγκόπουλος 154, 159

Ταγωνίδης 119

Ταζονίδης 135

Τέλλος Άγρας (Ιωάννου) 157,
176

Τένεδος 221

Τερτσέτης 71

Τζουλάττης (Τζουλάττι) 159,
163, 171, 223

Τοπάλης 155

Τουρκία (Οθωμ. Αυτ.) 43, 44,
46, 47, 53, 55, 56, 67, 68, 72,
73, 76, 79, 82, 83, 86, 87, 100,
103, 119, 193, 194, 202, 205,
212, 213, 222, 238

Τριανταφυλλόπουλος 155

Τριαντάφυλλος 100, 101

Τρικούπης 66, 69, 70, 71, 73,
74, 75, 77, 81, 115, 117, 120,
122, 124, 126, 129, 131, 237

Τρίτο Κόμμα 120, 122

Τσαγκάρης 158, 159

Τσεχία 30

Τσιπριάνι 57

Τσιριμώκος 155

Τσουκαλός 51, 64, 65, 70

Φ

Φανός 142
 Φεντερασιόν 114, 155, 159, 160,
 161, 163, 214, 215, 217, 218,
 219, 220, 221, 222, 239
 Φερραίος 60, 66, 99, 102, 33, 50
 Φιλάρετος 100, 101, 115, 120,
 198, 199
 Φιλελεύθεροι (κόμμα) 78, 88,
 171
 Φιλήμων 100, 115
 Φιλική Εταιρεία 53, 60, 61
 Φίλιος 106
 Φιλιππούσης 136
 Φινλανδία 33
 Φιορέντης 137
 Φισκίνοι αφοί 158
 Φίτσιος 177
 Φλογαΐτης 115, 199
 Φλουράνς 63, 194
 Φοιτητική Συντροφιά 112, 155,
 156, 157, 176, 181, 182, 246
 Φοιτητική Φάλαγγα (βλ.
 Πανεπιστημιακή Φάλαγγα)
 Φως (εφημερίδα) 108, 109
 Φραγκόπουλος Δ. 115
 Φραγκόπουλος Σ. 154
 Φράππας 182
 Φωτιάδης 199
 Φωτόπουλος 153

Χ

Χαϊδελβέργη 154
 Χαιρέτης 116, 118, 135
 Χάλαρης 142
 Χαλέπα 206
 Χαραλάμπης 60, 80
 Χαραλαμπίδης 163
 Χάρης 157
 Χαριτάκης 156
 Χαροκόπος 153
 Χατζημιχάλης 163
 Χατζής (Χατζησταύρου) 163
 Χατζόπουλος Κ. 154, 155, 160
 Χατζόπουλος Μ. (Μποέμ) 158
 Χέντερσον 220
 Χλωμός 159, 163
 Χοϊδάς 60, 66, 67, 73, 100, 101,
 102, 107, 115, 116, 118, 119,
 197, 199, 240
 Χρηστίδης 177
 Χριστάκης (Χρηστάκης) 158
 Χριστόπουλος 135
 Χρυσοβασίλης 117
 Χωρέμης 137

Ψ

Ψαρρός 65
 Ψυλλιάκος 100, 104198
 Ψυχάρης 72, 117, 246

